Вера Мутафчиева

Османска социално-икономическа история

Издателство на Българската академия на науките

Vera Mutafčieva

HISTOIRE SOCIO-ÉCONOMIQUE DE L'EMPIRE OTTOMAN

EDITIONS DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES
Sofia • 1993

ВЕРА МУТАФЧИЕВА

ОСМАНСКА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ИСТОРИЯ

(изследвания)

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

София • 1993

Сборникът е съставен от изследвания, посветени на определен проблемен кръг: социалноикономическата история на Османската империя. И предимно — на сложната аграрна структура, където възприета, където създадена от османците и наложена върху балканска земя. Така тези проблеми представляват неделима част от историята на Балканите за цели пет столетия, съществени и за развитието на българите от Средновековие към Ново време.

ISBN 954-430-188-7

941 Б

КЪМ ЧИТАТЕЛЯ

Този сборник е съставен от изследвания, посветени на определен проблемен кръг: социално-икономическа история на Османската империя. И предимно — на сложната аграрна структура, къде възприета, къде създадена от османците и наложена върху балканска земя. Така тия проблеми представляват неделима част от историята на Балканите за цели пет столетия, съществени и за развитието на българите от Средновековие към Ново време.

Изследванията, които предлагаме, датират от период, неособено благоприятен за нашата историография, на която бяха диктувани догматични постановки и съобразени с идеологията, предпоставени изводи. Те се отразиха върху османистиката ни в по-слаба степен, отколкото върху някои други дялове на историческата наука поради това, че османският изворов материал е мъчнодостъпен, а и познанията ни за вътрешната история на османците бяха твърде бегли. Което не означава, че тези изследвания стигаха до печат без значителна намеса, наричана за благозвучие обсъждане или редакция. Въпреки всичко монографията „Аграрните отношения...“ бе възприета като учебник за университетския курс по османска история в някои страни, за което свидетелствуват издадените ѝ преводи на английски и гръцки или неиздадените на руски, унгарски и грузински. През последното десетилетие, когато се смени поколението преподаватели в нашите университети, тя е използвана със същата цел и у нас.

Освен за основната сборникът би послужил и за някои странични спрямо нея цели с по-скоро методическо значение: той показва как една нетрадиционна и стояща в разрез с официалните тези концепция си пробива път в историографията. Първоначално — чрез конкретни, отбягващи всяко обобщение проучвания; по-нататък — в монография, където аргументите за нея са масирани, та правят изводите ѝ трудни за оборване въпреки идеологическата по същество реакция на официозната критика. И накрая — в открита дискусия. Казаното представлява само една от многочислените илюстрации как българската хуманитаристика се възползуваше от завоите на времето, за да оповести — макар в непълен вид — схващанията, до които бе достигнала след дългогодишна работа. Те можеха да бъдат далеко по-отчетливи и категорични при други условия, биха ѝ завоювали далеч по-широко международно признание. Но всеки учен е принуден да работи където, когато и както му се случи.

Изследванията, които предлагаме, са познавателно оправдани и в друго отношение. Понеже датират от период, равен на три десетилетия, те свидетелствуват за еволюцията на една концепция за османската социално-икономическа система. В общи черти авторът ѝ е тръгнал от традиционните постулати за последователния централизъм у османците, изразен от върховната собственост на фиска над завладените земи и от спахилъка като

определяща институция в земевладението. При монографичната разработка върху същата система изводът му вече е, че в Османската империя съществувала „втора линия“, „частен сектор“ в цялостния социално-икономически живот. За да се стигне до схващането, че тъкмо тази линия, пренебрегвана в османистиката, се оказала активна, перспективна, а скоро и преобладаваща в османската реалност. За окръглянето на такава концепция са допринесли авторовите изследвания не само на аграрните, но и на градските отношения. Така под напора на разширяващото се познание относно изучавания обект един автор отстъпва по съвест от първоначалните си виждания, изработва си схващане, противоположно на изходните му позиции.

Същият ход на изследване говори за още нещо: как у специалиста нараства критичното отношение към материала, как доверието му в документа — типично за въодушевените млади изследвачи — преминава в скепсис. Къде трябва да търсим причините за това? Струва ми се, в развитието на логическото историческо мислене, на историзма като обемен контекст при изследователския труд. Това са условия, които се създават в процеса на трайна работа.

Понеже сборникът е до голяма степен адресиран към подрастващите историци — учещи или вече специализиращи се в областта на османистиката, — бих си позволила да се обърна пряко към тях: пригответе се да живеете и работите дълго! Казват, че имало преуспяващи млади математици. Младият историк няма как да докаже повече от добросъвестно рвение, от упорство да разшири познанията си, от работоспособност. За да бъде наистина историк, му е необходима възраст. Тя от своя страна означава: натрупана информация не само в изследваната област, а по всеобща история; усъвършенстване в логическото мислене; критичност спрямо източниците. И преди всичко може би — голям социален, че и личен опит. Организмът общество твърде напомня човешкия организъм. Обществените конфликти доста напомнят семейните. А развитието на психиката и интелекта ни нима не се родее с еволюцията на общественото съзнание? Ето защо за историка е необходим по-дългичък живот сред хората. И много размисъл над явления, покрай които неисторикът ще отмине без внимание. Защото не само миналото ни позволява да разберем своето настояще — и днешният ден ни обяснява много нещо в историята.

Напоследък се наблюдава отлив от османистиката у нас. За това носи вина фаталният „възродителен процес“, който отблъсна младите историци от една иначе богата и перспективна проблематика, която през 1985—1989 г. бе подчинена на остро конюнктурни, пропагандни цели. Искаме да вярваме, че предлаганият сборник, понеже няма общо с тази конюнктура, би убедил начинаещите ни колеги какво благодатно поле за научна оран предоставя османският период от историята на Балканите. При уникалното наличие на изворов материал, с което разполага българската османистика, и при мястото, което тя е завоювала в историографията, наша или чужда.

* * *

Включените в сборника заглавия не изчерпват всичките от въпросния тематичен кръг. Дадено беше предпочитание на онези, които съдържат значителен нов материал или пък допълват по проблематика „Аграрните отношения...“, а също и по-късни от монографията, обобщаващи студии.

АГРАРНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ XV—XVI В.

ТИМАРЪТ

Основната форма на земевладение в Османската империя през разглеждания период, формата, в която намираме елементи от традицията на някои мюсюлмански феодални формации и на завладените нетурски държави, но е същевременно типично османска във вида, в който господствува в империята през XV—XVI в., е безспорно тимарът. Основна форма на земевладение той не е толкова поради това, че относителното му тегло в аграрната система е преобладаващо (факт, който може да бъде оспорван въз основа на някои данни), но защото в рамките на посочените столетия той е институцията, наложена от новата държава. Все още ненапълно оформената феодална класа в средите на завоевателите, както и наличието на силна централна власт не позволяват на пришълците да възприемат изцяло феодалните институции на заварените върху територията на Мала Азия или балканските държави. Така или иначе тия институции са плод на улегналото и зряло развитие на феодалните отношения, достигнали в турските малоазийски княжества, Византия и балканските страни онази степен на развитие, от която османците са още далеч. Затова и през първите десетилетия на своята експанзия, през които османците съхраняват някои установени в турските княжества форми на земевладение и дори ги укрепват (става въпрос за мюлка, вакъфа и владенията маликяне-дивани, на които ще се спрем по-долу), първата аграрна институция, наложена и кодифицирана от новата империя, е тимарът. Твърде условният, ограничен характер на това земевладение, неговата тясна зависимост от държавната, служебната обвързаност на тимариота към султана са чертите, в които намира израз по-ниската степен на развитие на новото общество в сравнение със заварените. Те свидетелствуват за липсата на твърдо обособена и икономически укрепнала феодална класа, която не би била задоволена от твърде условната форма на тимара, за все още неподринатата мощ на държавата, която е в състояние да наложи именно подобна условна форма на земевладение. Това е периодът на разцвета на тимара, периодът, в който емирът, а по-късно и султанът се опира на своята войска и тя на него.

Варварите, които нахлуват в Мала Азия и Югоизточна Европа през XIV в., не се установяват обаче върху земи, в които се разлага робовладелчеството и се заражда феодализмът. Отношенията, на които османците се явяват носители, не представляват нищо ново. Още преди столетия те са били изживени от народите на тия земи. Затова и османското нашествие няма прогресивната роля на варварските нашествия от ранното средновековие. По своята същност то представлява значителна

крачка назад в историческия път на заробените страни. На развитите производителни сили в тия страни, довели до зрели феодални отношения, нашествениците натрапват своите раннофеодални институции. В това се заключава и реакционната роля на османското нахлуване.

Колкото и разорително да е турското завоевание за земите на Мала Азия и Балканите, то нанася удар на производителните им сили, но не ги унищожава. И именно степента на развитие на тия производителни сили, веднъж възстановени въпреки суровата експлоатация, на която е подложен поробеният производител, не позволява дългото задържане на несъответствуващите им производствени отношения, на институциите, присъщи на раннофеодалното общество. Затова и тимарът като основа на земевладението, наложено от пришълците, бързо загубва своя първоначален вид, започва да се доближава до безусловното феодално земевладение, руши нормите, в които го е сковала властта на ранните османски султани. Обособяването на османската феодална класа, което е в ход от първия ден на завоеванието, съпътствува и стимулира този процес, процеса на изменянето на същността на тимара, на неговия „упадък“, както го означава литературата. Така че в крайна сметка развитието на османското феодално земевладение е резултат от взаимодействието между степента на развитие на производителните сили в заробените земи и обособяването на османската феодална класа, от една страна, и, от друга — от стремежа на централната власт да задържи феодалните аграрни институции във веднъж установените от нея рамки, да възпрепятствува разширяването на правомощията на феодалите. Този неин стремеж впрочем е също краткотраен. Отначало изразител на интересите на многочислената низша прослойка на „военните“ (харби) — спахийството — и опирайки се на него, държавата оказва известен отпор на нарастващата икономическа мощ и влияние на крупните феодали. Много скоро обаче те успяват да присвоят ключови позиции в управлението ѝ и я превръщат в свое оръдие срещу спахийството. Победата на феодалната върхушка означава на дело победа над тимара в неговия „класически“ вид, във вида, в който е установен през XV в. Чертите на тимара от това време обаче са от особен интерес за изучаването на османското робство, тъй като именно той е институцията, който въпреки традицията, наследието и заемките остава типична за земевладението, наложено от нашественика.

Мирийските земи

Тимарът като форма на земевладение бил разпространен изключително в мирийските земи. С този термин османската шериатска традиция означава завладените земи в Европа и Азия с изключение на онези относително малки по пространство територии, които получили определена класификация още по времето на ранния Арабски халифат, т. нар. „десятъчни“ и „харачки“ земи. Ако към изброените категории земи бъде прибавен и мюлкът, т. е. имотите, включени в чертата на населените места, ще имаме пълния състав на видовете земи според ислямската традиция.

Историографията възприема безкритично схемата, начертана от ислямските правоведи[1], въпреки очевидно ненаучния критерий, на който тя е

[1] Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien, 1815, Bd. I, 342—346; Padel, W. et L. Steeg. De la législation foncière ottomane. Paris, 1904, p. 9.

подчинена. Напоследък някои руски, български и югославски историци предлагат нови категоризации на земите в империята, стремейки се към едно разрешение на този все още неокончателно изяснен въпрос по същество, а не по формални белези[2]. В своите търсения обаче те не се връщат до самия изходен пункт на шериатската схема, а само до фетвите на Абуссууд от XVI в.[3] Впрочем, за да бъде внесена известна яснота по въпроса, налага се той да бъде проследен по-назад, до епохата на Арабския халифат, откъдето води началото си шериатската категоризация на земите. Аргументацията на това деление намираме у арабския правовед Абу Юсуф Якуб[4].

Според трактата на Абу Юсуф териториите, населени с араби, които приели исляма, още преди да бъдат завладени от мюсюлманите, били обложени само с религиозен десятък „зекят" и оставяни на собствениците им[5]. Това именно били „десятъчните" земи. „Харачки" пък Абу Юсуф нарича земите, чиито жители не приели исляма, преди да бъдат завладени от „правоверните". Срещу правото да населяват владенията на Халифата те плащали поголовен хараджь, а срещу това да не бъдат лишени от земите си — хараджь върху земята и добива от нея (поземлен и пропорционален хараджь)[6]. Характерно е, че в ранния Халифат в тия категории земи не били обособени никакви поземлени владения (икта). Такива били създавани само върху пустеещи земи, напълно лишени от население[7], което доказва, че „икти"-те през този период още нямали феодална същност.

„Десятъчните" и „харачките" земи били съхранени в Османската империя в точните граници, фиксирани по времето на ранния Халифат, а именно — първите в Хеджаз и Басра и вторите в Севад и Ирак[8]. Литературата обаче не указва причината, наложила в по-късните ислямски формации и специално в османската създаването на категорията „мирийски" земи (другаде „мемлекет"). Защо впрочем завладените от османците територии не получили статута на „харачките", на земите, чиито жители не били приели исляма, преди да бъдат поробени от правоверните? Та те напълно отговаряли на изискванията на формулировката за „харачките"

---

[2] Тверитинова, А. С. Восстание Кара-Язычжи — Дели Хасана в Турции. М. — Л., 1946, с. 27 (Тверитинова възприема три категории земи в Османската империя: мюлк, вакъф и мирие); Миллер, А. Ф. Мустафа паша Байрактар. М.—Л., 1947, с. 24 (според Милер категориите земи били: военни владения, земи на короната, църковни земи и мюлк); Цветкова, Б. Поземлените отношения в българските земи под османско владичество до средата на XVII в. — ИПр, г. 7, № 2, с. 160 (Цветкова възприема изцяло категоризацията на Тверитинова, без да посочи източника); Гълъбов, Г. По някои въпроси на турското феодално землевладение. — ИИИ, г. 6, № 1—2, с. 199 (Гълъбов изброява пет категории земи: мюлкови, райетски, чифлишки, селски мери, служебни земи). Категоризацията му е критикувана от Б. Цветкова (вж. Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в. — ИИБИ, т. 6, 1956, с. 119; Филиповић, Н. Поглед на османски феудализам. — Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине, г. 4, с. 26 и сл. (авторът клони към мнението, че в Империята съществували две основни категории — мюлк и мирийски земи).

[3] Тверитинова, А. С. Цит. съч., 28—29; Цветкова, Б. Поземлените отношения..., 159—160; Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 165.

[4] Abou Yousouf Ya'koub. Le livre de l'impôt foncier (Kitab el-Kharadi) traduit et annoté par E. Fagnan. Paris, 1921.

[5] Пак там, 84—85.

[6] Пак там, 40—41.

[7] Пак там, 90—91.

[8] Barkan, Ö. L. XV ve XVI-ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. C. I, Kanunlar. Istanbul, 1943, 298—299 (по-нататък Kanunlar).

земи. При това, както справедливо отбелязва А. С. Тверитинова, и в „мирийските“ земи били наложени от османците ония събирания (поголовен, поземлен и пропорционален харадж), които характеризирали „харачките“[9].

В османската феодална държава въпросните категории земи били съхранени само поради консерватизма, диктуван от религиозните догми. Интересите на създаващите се феодални класи в някои от ислямските общества не допускали приравняването на обширните, завладени от тях територии, към статута на сочените от ранната ислямска религиозно-правна традиция. Според шериата „десятъчните“ и „харачките“ земи в своя първоначален вид следвало да остават в собственост на непосредствените производители, тъй като нормирането им било извършено през епохата на разложението на родовия строй у арабите[10]. Въпреки, че в Арабския халифат по времето на неговия разцвет тази норма не била съблюдавана и в „харачките“ земи били образувани феодални владения, фактическото положение не изменяло същността на самата норма.

Определянето на формалния статут на „десятъчните“ и „харачките“ земи впрочем отразявало степен на обществено-икономическо развитие, изживяна от по-късните ислямски общества, в някои от които била създадена трета категория земи — „мирие“ или „мемлекет“ — земи на фиска или държавата. Това бил фондът, който централната власт определяла за издръжката на господствуващата класа като цяло и който запазвала в свое върховно разпореждане. В Османската империя например само върху мирийските земи била разпространявана тимарската система, били раздавани и другите видове феодални владения. Въпреки че османската държава не унищожила обособилите се преди завладяването им от османците феодални форми на земевладение в част от „харачките“ земи, тя не наложила тук свои феодални аграрни институции, запазила напълно завареното положение.

Поради изложените обстоятелства „десятъчните“ и „харачките“ земи следва да бъдат изключени от категориите земи, типични за османската действителност, тъй като били израз на изкуствено консервирани, вече изживени обществено-икономически институции. „Мирийските“ и „мюлковите“ земи били тези, чийто статут съответствувал на отношенията, характерни за империята през разглеждания период.

„Мюлкови“ или „истински мюлк“ се смятали имотите, разположени в чертата на селищата и непосредствената им близост. Непосредствените производители имали над тях пълна собственост, можели да ги продават, даряват и вакъфират, както и да ги оставят в наследство, съобразно нормите на шериата[11]. В този смисъл, както отбелязва и И. П. Петрушевский, мюлкът можел да представлява и предфеодална поземлена категория[12]. В Османската империя и по-точно в нашите земи под турска власт строгата граница между „мюлка“ и „мирийските“ земи не била особено отчетлива. Въпреки че уж представлявал имот в пълна собственост

[9] Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 29.

[10] Срв. Беляев, Е. А. и А. Ю. Якубовский. Аравия к началу VII в. Всемирная история. Т. 3. М., 1957, с. 104.

[11] Kanunlar, 296—297.

[12] Петрушевский, И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв. Л., 1949, с. 224.

или поне владение с права на собственост, което било отчуждавано без феодални ограничения, в източниците се натъкваме на сведения за издаване на тапии за дворни места („ев йер тапусу")[13] или дори на тапии за покрити имоти („ев тапусу")[14]. При това, както ще видим по-долу, и мюлковите имоти — овощни и зеленчукови градини, бостани и пр., — които се намирали в чертата на селищата, били често облагани с ония феодални събирания, които били присъщи на мирийските земи[15]. Тези факти (владението с тапия на къщи и дворни места, събиране на десятък от поземлени имоти в чертата на селищата) доказват недвусмислено, че господствуващите феодални отношения заличили границата между мирийската и мюлковата категория, че съществувала тенденция към приравняване на статута на земите. Целта на това приравняване била една — колкото е възможно по-ограничена площ земя да остане вън от разпорежданията на феодалната класа, да бъде извлечена максимална поземлена рента от владяната от производителя земя.

Значителните по брой и пространство феодални владения, наричани „неистински мюлкове", които без изключение преминавали в потомствени или действителни вакъфи, били обособявани въз основа на височайше разпореждане върху мирийска земя. На тяхната характеристика ще се спрем по-долу. Тук само ще отбележим, че в крайна сметка те следва да бъдат разглеждани като форма на феодално владение с права на собственост върху мирийска по същност земя.

Мирийските земи следователно били основната категория на османската феодално-аграрна система. Те не само по количество преобладавали в поземления фонд на империята, но и най-пълно съответствували по статут на феодалните отношения, господствуващи в нея.

Според османската шериатска традиция „ракаба"-та, т.е. върховната собственост[16] над мирийските земи, принадлежала на фиска, на централната власт[17]. Въпреки че някои автори, изследвайки аграрните отношения в други ислямски феодални формации, смятат подобна постановка за фикция[18], трудно е да се поддържа, че в Османската империя върховната собственост на държавата над земите била недействителна. Така или иначе, именно в качеството си на върховен собственик централната власт запазвала право върху значителна част от феодалната рента, извличана от населението на тия земи; изисквала определена служба от ленниците срещу отпусканите от нея владения; отнемала владенията на неизпълняващите задълженията си към нея феодали; експлоатирала чрез свои органи вакантните ленове; фиксирала формите и обема на феодалната експлоатация. Впрочем според някои наши ислямисти[19] собствеността на държавата над земята в редица азиатски държави е напълно реална.

---

[13] Хаџибегић, Х. Канун-нама Султана Сулејмана Законодавца. — Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Nova Serija, 1949—1950, Sveska IV—V, p. 345; Kanunlar, p. 46, 49, 332.

[14] Хаџибегић, Х. Цит. съч.; Kanunlar, p. 332.

[15] Вж. гл. III.

[16] Някои автори възприемат за означаване на „ракаба"-та формално-юридическия термин „гола собственост" (Цветкова, Б. Принос... Ч. 1. — ИИБИ, Т. 5, с. 118).

[17] Osmanlı Kanunnameleri. „Milli tetebbüler mecmua'sı" (по-нататък МТМ), I, 1331, №1, с. 51; Kanunlar, с. 297.

[18] Петрушевский, И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., М.—Л., 1960, с. 136.

[19] Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 198.

Част от праворазпорежданията, които имала над мирийските земи в качеството на техен собственик, централната власт отстъпвала на отделните представители на феодалната класа. За различните прослойки феодали съдържанието на отстъпените правомощия било различно. Различни били и условията, при които те получавали тия правомощия. Във всеки случай трудно би могло да се установи в кой вид феодално земевладение през разглеждания период централната власт напълно се отказвала от своите права. Дори в „действителните“ вакъфи — формата, в която държавата юридически нямала никаква намеса, тя нормирала експлоатацията на вакъфската рая, изземала често част от плащаната от тая рая рента и нерядко по силата само на един ферман прекращавала съществуването им[20].

Тук трябва веднага да се отбележи обаче, че когато става дума за османската държава, тя не може да бъде разглеждана като надкласов апарат, който с еднаква сила разполагал с имота и живота на поданиците, били те рая, спахии или паши — подобна теза застъпва повече или по-малко подчертано съвременната турска историография[21]. Държавата на османците представлявала апарат на феодалната класа, действувала в интерес на тази класа и най-често на определена прослойка феодали. Ако в отделен момент тя засягала интереса на даден феодал, то това било в интерес на класата като цяло или даже на господствуващата през този период нейна прослойка. Това обстоятелство трябва да бъде винаги взето предвид, тъй като нерядкото противопоставяне на част от феодалите на държавата и обратното би могло да доведе до неправилни изводи за същността и ролята на османската централна власт.

За произхода на тимара

Въпросът за произхода на османския тимар, по-скоро за това, коя била източната феодална аграрна институция, чиито черти са най-сходни с чертите на тимара, все още не е решен. Авторитетните изследвачи на тимара в своите проучвания върху произхода му стигат до напълно противоположни заключения. Като започнем от Хамер, който отнася началото на военноленното земевладение към VI в. в Сасанидска Персия[22], и стигнем до Дени, който е склонен да приеме като решаващо византийското влияние върху въпросната османска институция[23], можем да изброим и редица други схващания, повече или по-малко аргументирани.

Така например М. Белен смята, че първите военни ленове в ислямските формации били раздавани от Низам-ал Мулк, везир на селджукския султан Али Арслан[24]. Забележителният изследвач на селджукската държава В. А. Гордлевский отбелязва обаче, че на нейния военно-феодален режим оказали определящо влияние монголите, които от своя

[20] Вж. гл. II, § „Вечните“ владения и централната власт.

[21] Barkan, Ö. L. Şer'i miras hukuku ve evlâtlık vakiflar. Istanbul üniversitesi Iktisat fakültesi mecmu'ası, C. VI. S. I, 157—158.

[22] Hammer, J. v. Цит. съч. Т. 1, 44—45.

[23] Deny, J. Timar, Enzyklopädie des Islam. Leiden—Liepzig, 1934, Bd. IV, p. 831.

[24] Bélin, M. Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et spécialement en Turquie. — Journal asiatique, Série VI. T. 15, 1870, No 56, p. 216; срв. Сиасэт-намэ. Книга о правлении визиря XI столетия Низам-ал Мулька. М.—Л., 1949, с. 34 и сл., 140.

страна го оформили под влиянието на китайските институции[25]. П. А. Тишендорф разглежда тимарската система като институция, установена от първите халифи и по-точно от Осман[26], въпреки че привежда данни за съществуването на подобна форма в държавата на Сасанидите[27]. Съвременната турска историография отдава основно значение на тюркската традиция, представлявана от западните монголи (държавата на Илханите в Иран през XIII—XIV в.)[28], селджуките в Средна и Мала Азия[29], държавните формации на Каракоюнлу и Аккоюнлу в Задкавказието и Източна Мала Азия през XIV—XV в.[30] и най-после от многобройните феодални княжества, възникнали при упадъка на Селджукския султанат в Мала Азия (анадолските бейлици)[31].

Без да си поставяме за цел да изясним заплетения въпрос за произхода на тимара, не можем да не отбележим, че изброените формации съвсем не се намирали на еднакъв етап на обществено-икономическо развитие. Така например, докато държавите на Каракоюнлу и Аккоюнлу били донякъде полуномадски формации с племенно военно опълчение[32], в анадолските бейлици феодалните отношения били зрели, в тях господствувала безусловната феодална собственост[33] и следователно за *система* на военно земевладение (характерно именно с условността си) в тях не би могло да се говори.

Впрочем каквито и да били елементите, заимствувани от тимара, във формата, в която се наложил в Османската империя, той представлявал османска институция, плод на конкретно-историческите условия, създадени в Мала Азия и Източна Европа от прииждането на варварски маси в земи, където господствували зрели феодални отношения. В този смисъл тимарът като основна аграрна институция на завоевателите не може да бъде нито „заварен“, нито „привнесен“, защото отговаря на изискванията на точно определена конкретно-историческа обстановка. Аналогични черти в характеристиката на тимара и служебните владения в някои средно- и малоазийски държавни формации от навечерието на османската експанзия не би могло да не съществуват, той не може да бъде изцяло откъснат и от институциите на завладените феодални държави. Но османският тимар като стройна система остава, както отбелязват някои негови изследвачи, завършената форма на източното военно-феодално земевладение[34].

---

[25] Гордлевский, В. А. Государство сельджукидов Малой Азии. Избранные сочинения. Т. 1, М., 1960, с. 97 и сл.

[26] Tischendorf, P. A. v. Das Lehnswesen in den Moslemischen Staaten, insbesondere im Osmanischen Reiche. Leipzig, 1872, p. 27.

[27] Пак там, с. 24.

[28] Uzunçarşılı, I. H. XIV ve XV-inci asırlarda Anadolu beyliklerinde toprak ve halk idaresi, Belleten, C. II, S. 5—6, 105—106; Osmanlı devleti teşkiâtına methal, Istanbul, 1941, 252—262; за аналогии в земевладението на Илханите (монголи) и османците говори и M. Bélin (Цит. съч., с. 217 и сл.).

[29] Uzunçarşılı, I. H. Osmanlı devleti..., 62—63, 123—127.

[30] Пак там, с. 286 и сл.

[31] Uzunçarşılı, I. H. XIV ve XV-inci asırlarda Anadolu ..., p. 99 и сл.; Osmanlı devleti..., 160—163.

[32] Uzunçarşılı, I. H. Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri. Ankara, 1937, p. 58 и сл.

[33] Barkan, Ö. L. Şer'i miras hukuku..., 156—157; вж. документите, публикувани у I. H. Uzunçarşılı (Osmanlı devleti..., 164—186) за земевладението в бейлиците.

[34] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 27.

Колкото изобилна е специалната литература на тези и хипотези за произхода на тимара и влиянията, оказани върху него, толкова оскъдна е тя на данни и изводи за етапите на установяване, за пътя на налагане на тимарската система в Османската империя. Тази празнота не е случайна, тя е последица от оскъдицата на изворови податки по поставения въпрос. При това именно пътят, изминат от тимара от първите му наченки до установяването му като господствуваща система на земевладение, би очертал значително силите, действували в османското общество до средата на XV в., и измененията в тяхното съотношение.

Тъй като предназначението на тимара през разглеждания период е издръжката на феодалната конна войска, той е свързан неразривно с военната организация на османската държава. Ето защо един поглед върху развитието на военната организация на османците би осветлил и въпроса за наченките на тимара.

Част от огузкото туркменско племе „кайѫ", водено от Ертогрул, в XIII в. участвувало в селджукската военно-гранична система, получила името „удж". Чрез нея Иконийският султанат организирал туркменските номадски племена, които прииждали към пределите му, тласкани от монголите. Султанът размествал на източните и западните си граници това неуседнало население, като му възлагал защитата на граничните си области. Вождовете на племената, включени в системата „удж", се наричали „удж-бейове" и всеки от тях имал по няколко „удж-емири". Тия племенни вождове получавали служебни владения от централната власт, но предвид неуседналия начин на живот на племената, които често предприемали на своя глава нападения над съседни земи и били източник на непрекъснати главоболия за султаната, централната власт предпочитала да задържа вождовете им при двора в качеството на заложници. В края на XIII в. във вече значително западналия Иконийски султанат избухнало голямо въстание на номадите, което носело религиозно-еретическа обвивка[35].

И така онази част от племето „кайѫ", която по-късно, вече смесена с други етнически елементи, се нарекла османци, представлявала дял от системата „удж", организацията на граничната племенна войска на туркмените-номади, в селджукската държава[36]. Трябва да се отбележи, че „удж"-ът не бил изживян в държавата на османците цял век след нейното създаване. Както сочи Бабингер, в края на XIV в. в балканските земи на турските военачалници — „удж-бейове" — били раздавани крупни наследствени владения, които потомството им запазило в течение на столетия[37]. Това били т. нар. „гази мюлкове". Истинността на твърдението на Бабингер е доказана и от факта, че у някои хронисти, например Нешри, срещаме османски пълководци с титлата „удж-бейове". Такъв бил например известният Евренос бей[38], паша Йигит[39] и др. Нещо повече,

[35] Köprülü, M. F. Les origines de l'Empire Ottoman. Paris, 1935, 56—60, 82—83, 88—89, 92—93.

[36] Подробности за „удж" вж. у Гордлевский, В. А. Цит. съч., с. 48, 52, 60, 74, 99.

[37] Babinger, Fr. Mahomet II le Conquérant et son temps (1432—1481). Paris, 1945, p. 17.

[38] Елезовић, Гл. Огледало света или Историја Мехмеда Нешрије. Београд, 1957, с. 20, 24 и др.

[39] Елезовић, Гл. Турски споменици. Кн. I. Св. 1 (1348—1520). Београд, 1940, с. 14, заб. 2.

областите, смятани за гранични (до началото на нов поход), явно били наричани „удж". Пак от Нешри узнаваме, че в 1385 г. Евренос бей получил като „удж" Серско[40]. Един ферман на Мурад I от 1386 г. потвърждава сведението на Нешри. С него султанът разрешава на Евренос да вакъфира каквато част намери за добре от земите, които бил получил, а именно: Серско, Гюмюрджинско, до Битоля и Биглище и Хрупище[41]. Въпреки че от фермана не става ясно какъв именно бил статутът на това владение, вероятно тук е дума за „удж"-а, даден на Евренос предишната година. „Удж" била наречена и завладяната докъм края на XIV в. част от Сърбия — „Лаз уджу"[42].

Следователно системата „удж", която османците пренесли в земите ни от Иконийския султанат, не била премахната до последните години на XIV столетие. По всяка вероятност тя изчезнала през периода на междуособиците между синовете на Байезид I, тъй като сведения за нея вече не срещаме през XV в.

Друг вид военна организация, вече непривнесена от селджукската държава, а създадена и оформена в османската, са корпусите „яя" или „пиаде" и „мюселем", или „ешкинджи". Това била първата крачка от нередовното племенно опълчение, което представлявало бойната сила на Осман I и се издържало изключително от плячка[43], към платена войска. Нейното създаване е приписвано на Аляеддин, брата на Орхан и първия везир на новата държава. Във военно време участниците в двата корпуса получавали редовна заплата от 1 акче дневно[44]. В мирна обстановка „яя" и „мюселемите" обработвали свободните си от данъци земи (в размер на един чифлик), които властта им отпускала за лично ползуване срещу тяхната служба[45].

Впрочем въпросните корпуси били все още организация на войската по племенен признак, войска на свободни селяни, не на феодали и не на феодално зависими хора. Обстоятелството, че тя не била заимствувана, а създадена в зората на империята, е твърде характерно. То свидетелствува, че през първата половина на XIV в. османското общество все още не било напълно феодализирано, доизживявало етапа на военната демокрация.

„Яя" и „мюселемите" запазили своето господствуващо място във военните сили на империята близо столетие. Известно е, че Саруджа паша в качеството си на „яя-башия" на Румелия раздал през 1387 г. многобройни мюселемски чифлици в Маришката низина[46]. В 1421 г. Мустафа бей,

---

[40] Елезовић, Гл. Огледало света..., с. 24.

[41] Елезовић, Гл. Турски споменици, с. 7 и сл.

[42] Пак там, с. 14, заб. 3.

[43] Bélin, M. Цит. съч., с. 224.

[44] Пак там, 225—226; Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 41.

[45] Пак там; за мюселемските чифлици вж. подробно у Мутафчиева, В. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV—XVII в. — Исторически преглед, г. 14, № 1, 36—40.

[46] Inalcık, H. Hicrî 835 tarihli Suret-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1954, p. XV—XVI (понататък 835-tarihli Suret...). Според Иналджик именно корпусите на „яя" и „мюселемите" изиграли роля при завладяването на българските земи от османците (пак там). Значителна част от раздадените от Саруджа паша мюселемски чифлици оцелели докъсно. Така от един неиздаден документ, съхраняван в Ориенталския отдел при НБВК, датиран от 1646—1670 г., узнаваме, че в нахиите Нова Загора, Ямбол и Карнобат по това време имало десетки чифлици, наричани само по традиция „мюселемски", тъй като били във владение на лица, нямащи нищо общо с корпуса (придворни сановници, крупни военни ленници и пр.) (сигн. Нова Загора. Чифлици. 17 раби I, 1081 г.).

управител на Румелия, извършил реформирането на двата корпуса[47]. По всяка вероятност, въпреки че не знаем нищо за същността на тия реформи, те ще да са означавали превръщането на „яя“ и „мюселемите“ от първостепенна боева сила във военнопомощни корпуси, каквито ги очертава законодателството от времето на Селим I[48]. Основание за такова предположение ни дава едно сведение у Ашикпашазаде, според който по време на борбите между синовете на Байезид I „мюселемите“ стоели на страната на Муса, докато Мехмед I бил поддържан от спахийството[49]. Победата на Мехмед следователно означавала тържество на феодалната конница над конницата на свободните селяни и споменатата реформа, датираща от първата година на управлението на Мурад II, вероятно санкционирала тази победа.

Към военната организация на османците, оформена преди края на XIV в., трябва да отнесем и еничарския корпус. Той бил създаден също по предложение на Аляеддин през управлението на Орхан (в 1328 г.), но се оформил като орден на бойци-дервиши едва при Мурад I[50]. Изглежда, че до периода след борбите между синовете на Байезид еничарите били набирани безразборно, защото едва Мурад II през 1438 г. започнал провеждането на системен рекрут на християнските деца за подготовка на еничари[51]. Тази армия, която с течение на времето нараснала застрашително, всъщност играла значителна роля в бойната организация на империята докъм края на XVI в. Затова пък след това време еничарите имали немалка роля във вътрешнополитическия живот на османската държава и се превърнали в сериозна заплаха за централната власт и мирното население[52]. Във всеки случай от самото си създаване до своя край еничарският корпус не може да бъде отнесен нито към племенното, нито към феодалното опълчение, тъй като представлявал типична за Средновековието платена придворна гвардия.

С това в най-общи черти се изчерпва военната организация на империята, начертана в първите десетилетия, след изстъпването на османците на историческата сцена.

Създаване и ранно развитие на тимара

Наченките на тимара са свързани по традиция с името на първия османски султан — Осман I (1299—1326). Самият Осман, преди да отхвърли зависимостта си от иконийския султан, бил негов ленник, владеел като „икта“ земи около Кара Хисар[53]. Хамер, Белен и Тишендорф, позовавайки се на някои сведения у Нешри и Саадеддин, приемат, че още Осман е започнал да раздава тимари: на сина си Орхан — своите владения около Кара Хисар, на брат си Гюндюз — също част от тия владения, на тъста си Еде Бали — Биледжик и на военачалниците си Конуш Алп и Тургуд Алп — Яр Хисарско и Айнегьол, а земите около Бруса и Тапанили — на своите

[47] Пак там. с. XVII.
[48] Kanunlar (Закон за „пиаде“ и „мюселемите“ в Галиполско), 241—242.
[49] Giese, Fr. Die Altosmanische Chronik des Ašikpašazade. Leipzig, 1929, p. 85.
[50] Hammer, J. v. Цит. съч. Т. 1, с. 52.
[51] Babinger, Fr. Цит. съч., с. 16.
[52] Смирнов, В. Д. Кучибей Гӧмюрджинскій и другіе османскіе писатели XVII века о причинах упадка Турціи. СПб., 1873, с. 133 и сл.
[53] Bélin, M. Цит. съч., с. 223.

бойци[54]. За условията, при които били раздавани тимари на бойците от османската армия, изброените автори указват само, че тези бойци следвало да носят военна служба, че тимарите не им бивали отнемани без повод, че синовете им трябвало да поемат както леновете, така и тяхната служба, а в случай, че при смъртта на ленника синът му бил малолетен, следвало да бъде замествай до своето пълнолетие[55]. Това са данните, които повече или по-малко пълно сочи специалната литература от XIX в.

Съвременната историография е по-предпазлива, очертавайки характера на военните ленове, раздавани по времето на Осман. Кьопрюлю отбелязва само, че традицията приписва на Осман отдаването на поземлени владения[56], а компетентният изследвач на тимара Ж. Дени прибавя, че за същността на тия владения не може да се каже нищо определено[57]. Тази резервираност в квалифицирането на въпросните владения е напълно оправдана. Така например в новоиздадената хроника на Коджа Хюсеин от XVII в., базирана според мнението на издателя ѝ върху по-ранни османски хроники, са изброени почти същите лица, получили заеми от Осман. Това събитие, станало през втората година от управлението на Осман, е отбелязано под наслова „Разпределение на селата и градовете". Самите владения, получени при разпределението, са наречени общо „икта", а няколко реда по-долу — „мюлк ве мал"[58]. Съвсем очевидно е впрочем, че по Османово време все още не бил изработен термин за разпределените между членовете на управляващото семейство земи, нито било уточнено съдържанието на въпросните владения.

Наистина трудно е да се приеме, че отдаваните от Осман земи, дори и да носели името „тимар", отговаряли на чертите на османските военни ленове от времето на Мехмед II например. Османското общество, което едва встъпвало на пътя на феодализацията, тепърва следвало да изработи свои феодални институции. При това, ако още при Осман централната власт би достигнала до организирането на феодално опълчение, защо приемниците на този султан биха правили грамадна крачка назад, формирайки племенно опълчение от свободни селяни? Както вече бе споменато, корпусите „яя" и „мюселеми" били създадени при Мурад I и не отстъпили своето господствуващо място до края на управлението на Байезид I. До това време в новата държава все още живеела и системата „удж", присъща на номадския бит. Следователно неприемливо е тимарът да е бил учреден през първите години на османската държава. Много по-вероятно е Осман просто да е разделил със своите сродници и управлението над рано завоюваните земи в Мала Азия — практика, широко разпространена в Анадолските бейлици, където всеки член на управляващото семейство владеел своя област и извеждал в боя собствена войска[59].

Още по-оскъдни са данните за състоянието на тимара по времето на Орхан I (1326—1359). Само Хамер отбелязва, че и този султан раздавал

---

[54] Tischendorf, P. A. Цит. съч., 36—37; Bélin, M. Цит. съч., с. 223; Hammer, J.v. Цит. съч. Т. I, с. 337, 414—415.

[55] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 37.

[56] Köprülü, M. F. Цит. съч., с. 131.

[57] Deny, J. Цит. съч., с. 832.

[58] Хюсеин. Беда'и ул века'и'. Издание текста, введение и общая редакция А. С. Тверитиновой. М., 1961, л. 30а—30б.

[59] Köprülü, M. F. Цит. съч., с. 129.

тимара и зиамети[60], без да посочи източника на подобно твърдение. Самият факт обаче, че едва през управлението на Мурад I бил въведен терминът „зиамет“[61], е достатъчно основание да бъде отхвърлено това твърдение. Загрижеността на Орхан I за организацията на османската армия достатъчно ярко личи в това, че той създал цели три военни корпуса (на пешите и конните части от свободни селяни и на еничарите). Затова трудно може да се допусне, че той не би отделил внимание на организацията на ленната конница, ако тя би била вече в зачатък. Тук трябва да се изтъкне и друго обстоятелство, пренебрегнато от специалната литература. От времето на Орхан датират някои владения, раздавани срещу служба на кадии и други държавни служители. Тия владения обаче не били тимари, а „послужбени“ вакъфи. Те преминавали от лице на лице, неразривно свързани с изпълняваната от него служба към властта[62]. Този род владения били раздавани от държавата дори до времето на Мехмед II, при което не били свързани само с религиозна служба. Такива вакъфи получавали лица, натоварени с ремонт на мостове[63], със строеж на кораби[64] и пр. Обстоятелството, че владения от този вид не били раздавани след управлението на Мехмед, т. е. след твърдото установяване на тимарската система, достатъчно убедително свидетелствува за все още негосподствуващата роля на тимара в служебното земевладение до средата на XV в. Във всеки случай използуването на вакъфа за заплащане на държавни служители („hizmeti mukabelesinde mutasarrıf“ — владее го срещу службата си)[65], при което били създадени три нефеодални военни корпуса, доказва, че Орхан I не се е занимал с организирането на служебното земевладение, представлявано от тимара.

Вече доста по-конкретни са сведенията за тимара от времето на Мурад I (1359—1389). С управлението на този султан са свързани не само първите значителни завоевания на Балканите. С основание той се смята за първия законодател на империята. Към 1375 г. с помощта на бейлербея на Румелия, Тимурташ паша, Мурад издал закон, който между другото уреждал делението на военните владения на тимари и зиамети и нареждал те да бъдат раздавани без изключение от бейлербейовете[66]. По всяка вероятност тези мероприятия на Мурад I датират след други, които са свързани с името на Хайреддин Кара Халил Чандарлъ, първия везир на империята, вън от династията на Османовци, управлявал от 1368 до 1387 г.[67] Преди този период Хайреддин бил кадиаскер и в това си качество учредил османската хазна и обявил за нейна собственост завладените земи[68]. Следователно институцията на мирийските земи датира отпреди 1368 г. и с това предхожда закона на Мурад за делението на военните ленове.

---

[60] Hammer, J. v. Цит. съч. Т. 1, с. 337.
[61] Deny, J. Цит. съч., с. 832.
[62] Gökbilgin, M. T. XV ve XVI-ıncı asılarda Edirne ve Paşa livası vakıflar—mulkler—mukataalar. Istanbul, 1952, с. 162, 268, 169—170.
[63] Пак там, с. 162.
[64] Пак там, с. 296 и пр. Подробно вж. гл. II.
[65] Пак там, с. 296.
[66] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., 41—42; Hammer, J. v. Цит. съч., 57—58.
[67] Guboglu, M. Paleografia şi diplomatica turco-osmană. Studii şi album. Bucureşti, 1958, p. 96.
[68] Uzunçarşılı, I. H. Çandarlı, Islâm ansiklopedisi. T. 3. Istanbul, 351—352.

Посочените мерки на османската централна власт вече недвусмислено свидетелствуват, че след средата на XIVв. било положено началото на тимара в неговия „класически“ вид. Те говорят и за друго, за социалните процеси, които се развивали в османското общество. Широките завоевания, които за половин столетие превърнали „удж-емирството“ на Осман в пространна държава, били несъмнено предизвикани от началото на феодализацията у османците. От своя страна обаче те се отразили на развитието на обществено-икономическите отношения в държавата им, подействували ускоряващо на феодализацията на османското общество. По същия начин, по който у франките „преселението на римска територия разкъсало областния съюз, основан на кръвното родство“[69], нашествието на османците в земите на феодалните турски княжества, Византия и балканските държави способствувало за бързото изживяване на остатъците от родови отношения. Израз на този процес било превръщането на земята в държавна собственост, т.е. в собственост на започналата да се формира феодална класа, изземването ѝ от нейните досегашни владелци. Самият факт, че завоевателите към средата на XIVв. сложили ръка с едно от първите си централни мероприятия именно на земята, основно средство за производство във *феодалното* общество, говори неопровержимо, че феодализацията сред османците била в пълен ход. Само така може да се обясни и фактът, че в новата държава по отношение на завладените земи не била приложена формулировката на „харачките“, които отговаряли на предфеодален начин на производство.

В известни източници за и от епохата на Мурад I вече срещаме и спахиите като военна групировка с известно значение. Така например във фермана си до Евренос Мурад нарежда: „Отвори вратите си за награди и даруване на спахиите!“[70] При описанието на Косовската битка от 1389г. Нешри споменава също в едно четиристишие: „Спахии, които ядете султанов хляб...“[71] Тук трябва да се отбележи обаче, че при изброяването на състава на войската не се натъкваме на данни за спахийството. От всички бойни поделения, които изброява Нешри — „саф“, „тулб“, „кошун“, „алай“[72], — само последното би могло да се приеме за спахийско. Все още съставът и разположението на войската в бой са съвсем различни от тези, присъщи на периода на разцвета на спахийската войска[73].

Недългото управление на Байезид I (1389—1402) не оставило следи в организацията на военното земевладение. Във всеки случай в битката при Анкара (1402) между водените от султана войски имало спахии от Анадола и Румелия[74].

Периодът между 1402—1421 г., т.е. от пленяването на Байезид I до края на управлението на Мехмед I (1413—1421), е от извънредно значение за проучването на социалните сили в османското общество през епохата на изграждането на империята. Борбите между синовете на Байезид

---

[69] Энгельс, Фр. Франкский период. — В: К. Маркс, Фр. Энгельс. Соч. Т.16, с.391.

[70] Елезовић, Гл. Турски споменици, с.12.

[71] Елезовић, Гл. Огледало света..., с.60.

[72] Пак там, с.61 (предаваме четенето на Елезович).

[73] Яков де Промонторио де Кампис. Управлението и приходите на султана. Държавата на султана. — ИИД, №9, 5—80.

[74] Wittek, P. De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople (Un demi siècle d'histoire ottomane). — Revue des études islamiques, 1938, No1, p.15.

представлявали не просто борби за престола на Османовци. В тях си дали сражение обществените слоеве, заинтересувани във феодализацията на държавата (за напълно оформена османска феодална класа все още не може да се говори), и широките народни маси, застрашени от тази феодализация. Дори буржоазната историография, която възприема за феодализацията на османското общество неясния термин „латинизация", не може да пренебрегне социалния по същество характер на тия борби. Муса Челеби (наречен от Витек „принц-революционер") бил поддържан, както вече споменахме, от племенното опълчение, от „свободните селяни", организирани в корпусите „яя" и „мюселеми", и от народните маси, мюсюлмани и дори християни. Фактът, че негов кадиаскер бил именно Бедреддин Симави, предводител и вдъхновител на масовите народни движения през управлението на Мехмед I, доказва, че Муса наистина се стремял да използва дълбокото недоволство на селячеството срещу настъпващата феодализация в борбите срещу братята си. От своя страна Мехмед I, опирайки се на закрепващото спахийство и на връзките си с феодалните анадолски бейлици, водил безпощадна борба срещу племенната войска начело с Муса и срещу народните движения[75]. Историческата необходимост, поставила османското общество на пътя на феодализацията, осъдила на неуспех въстанието на Бедреддин Симави и Бьорклюдже Мустафа. Възходът на тимара като институция на османския феодализъм бил осигурен с победата на Мехмед I. Неговото управление било свързано с постепенното налагане на тимара *като система*[76].

Въпреки че литературата не отбелязва ролята на Мехмед в организацията на военното землевладение, от негово време разполагаме с известни изворови данни, от които може да се заключи, че вече съществувала частична регистрация на тимарите. Без да съставят все още господстващ дял в землевладението на империята, те имали значително разпространение[77].

Историографията приема, че през управлението на следващия османски султан Мурад II (1421—1452 с прекъсване между 1444 и 1448) тимарската система получила своето пълно развитие[78]. Към 1431 г., изглежда, била проведена първата пълна регистрация на военните ленове. При нея вече не само били отбелязвани имената на спахиите и техните годишни приходи, но и строго уточнените им задължения. От забележките към регистрацията от 1431 г. личи вече установен ред на прехвърляне на тимарите, пълна отчетност, водена от централната власт за увеличението на ленните приходи и пр.[79]

Характерно е, че именно този етап в установяването на тимарското землевладение, който основателно можем да сметнем за негова победа, е свързан с политически събития в империята, в които не можем да не забележим действието на социални сили. През управлението на Мурад османската държава е атакувана почти непрекъснато от остатъците на

---

[75] Пак там, 16—34; Ибрагимов, Г. И. Крестьянские восстания в Турции в XV—XVI вв. — ВВр. Т. 7, 133—140; Новичев, А. Д. Крестьянское восстание в Турции в начале XV века. — Проблемы востоковедения, 1960, № 3.

[76] Inalcık, H. 1431-tarihlî timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi (нататък Fatih devrinden önce timar...). IV Türk tarih Kongresi, p. 135.

[77] Inalcik, H. 835 tarihlî Suret... Вж. забележките към отделните тимари.

[78] Babinger, Fr. Цит. съч., с. 17.

[79] Inalcık, H. 835 tarihi Suret..., p. 6 и сл.

анадолските бейлици, от старата турска феодална потомствена аристокрация. Тези борби биват прекратени едва при Мехмед II с окончателната победа на османците, но до това време заплашват сериозно живота на младата държава. И до днес на историографията не е известна причината за временната Мурадова абдикация, не е ясно пред какви сили е отстъпил този владетел и в името на какви отново е заел престола[80]. Мероприятията на неговия син обаче донякъде осветляват този въпрос.

Утвърждаване на тимара като система

Мехмед II (1451—1481) е османският владетел, свързал управлението си с окончателното установяване на тимарската система, с нейното законно регламентиране. Прозвището си на Завоевател той дължи не само на завладяването на Константинопол (1453), но и на победите си над остатъците от анадолските бейлици и над Каракоюнлу Узун Хасан[81]. Необходимо е да се подчертае обаче, че потомствената феодална аристокрация на бейлиците имала своите привърженици и в управлението на османската държава. Това била прослойката на крупните сановници, паши и везири, владелци на големи поземлени мюлкове.

Известно е, че между турските феодални формации в Мала Азия от XIV—XVI в. само у османците съществувала върховна собственост на държавата над земите. За бейлиците било характерно безусловното мюлково земевладение, несвързано с каквито и да било задължения към централната власт[82]. В периода до окончателното установяване на тимара като система в самата държава на османците това земевладение заело значително място и било представлявано от крупните сановници и придворни служители[83]. Учредяването на институцията на мирийските земи въоръжило срещу османската власт аристокрацията на анадолските бейлици. Нейната съпротива нараствала естествено с възхода на тимара, на служебното, условно земевладение. Той представлявал опасност и за мюлковите владелци вътре в империята.

Борбата на Мехмед II срещу анадолската турска аристокрация била безпощадна. Не по-меки били обаче мерките, взети от него срещу вътрешните представители на мюлковото земевладение. Необясним за историографията остава фактът на отлъчването и дори избиването на висши сановници, чието място в управлението на държавата било наследствено — на първо място вторият Халил Чандарлѝ[84]. Това била обаче първата брънка от ония мерки, които трябвало не само да наложат тимара като система на земевладение, но и да го наложат за сметка на мюлковото земевладение в борбата с неговите представители. Израз на тази последователна политика на централната власт е обстоятелството, че през управлението на Мехмед II изобщо не били отдавани земи в мюлк, че не бил учреден почти никакъв поземлен вакъф вън от султанските[85]. Като връхна точка на същата политика обаче следва да се изтъкне потвърденият

---

[80] Babinger, Fr. Цит. съч., с. 25 и сл., 58 и сл.
[81] Пак там, с. 325 и сл., 364 и сл.
[82] Köprülü, M. F. Цит. съч., с. 129; Barkan, Ö. L. Şeri miras hukuku..., p. 156 и сл.
[83] Вж. по-долу, гл. II.
[84] Wittek, P. Цит. съч., с. 26.
[85] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 300 и сл.

от редица османски документи факт на премахването с върховно разпореждане на учредените до времето на Мехмед II поземлени мюлкове и вакъфи и образуването на тимари от техните приходи. Този акт от огромно значение за изучаване етапите на развитие на османската феодална аграрна система е останал неотбелязан от историографията. При това именно премахването на формите на безусловноземевладение, които обуславяли икономическата мощ на формиращата се придворна знат, на потомствената земевладелческа аристокрация, е най-яркият израз на установяването на тимара като основна форма на феодално земевладение, като аграрна система в империята след средата на XV в. Политическите резултати от този акт пък неминуемо били разгромяването на остатъците от феодалната аристокрация на бейлиците и сериозен опит за удар срещу формиращата се потомствена земевладелческа аристокрация в самата империя. Този удар централната власт можела да нанесе само, опирайки се на широката прослойка на дребните военни ленници — спахиите. Обстоятелството, че Мехмед II предприел такъв опит и успял да го проведе в рамките на своето управление, означава, че спахийството вече било достатъчно укрепнало, за да даде поддръжка на централната власт срещу крупните владелци на мюлкове и вакъфи, било вече оформено и завоювало сигурно място в обществената структура на империята[86].

Законодателството, с което Мехмед II уредил окончателно статута на тимара, представлява значителен интерес като свидетелство за степента на обществено-икономическото развитие, на която се намирало османското общество след средата на XV в. Необходимо е да се отбележи, че в голямото си синтетично съчинение върху епохата на Завоевателя Фр. Бабингер подминава почти напълно този източник, отделяйки за устройството на военното земевладение и кодификацията му едва 3 страници от своя обемист труд[87]. Ако цитираният учен би съкратил своята апология на държавническото съвършенство на Мехмед II и би я подменил с анализ на най-важния писмен паметник от разглежданата епоха, неминуемо би проличало несъответствието между картината на мирен и цветущ напредък, който той рисува[88], и действителното състояние на нещата.

Законът на Мехмед II се състои от четири дяла („фасл“): а) за изнасилването; б) за побоя, обидата и убийството; в) за пиенето на вино, кражбата и клеветата; г) просто „Четвърти дял от закона на Мехмед хан“[89]. Като приложения към него фигурират едно постановление за юруците и „Закон за джебелиите и закон за задомените неверници“[90]. И при най-бегъл поглед над законодателството на Мехмед II прави впечатление неговият хаотичен вид: в закона за неверниците, който трябва да урежда отношенията между рая и феодали, повечето параграфи имат предвид търговията (включително и външната); в дяла за винопиенето, кражбата и клеветата са включени важни постановления за селското земевладение и пр. Тази хаотичност, тази недиференцираност на постановленията по същество

[86] За посочените мероприятия на Мехмед II вж. подробно гл. II.

[87] Babinger, Fr. Цит. съч., 531—533.

[88] Вж. например гл. I на кн. VII на цит съч. „Мехмед завоевателят: монархът и човекът“ (с. 498 и сл.).

[89] Kanunlar, 387—392. Баркан е преиздал препис на Мехмедовото канунname, публикуван от Kraelitz, Fr. Grieffenhorst, Kanunname Sultan Mehmeds des Erobers, Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte. T. 1. Wien, 1921.

[90] Kanunlar, 393—395.

може да бъде сравнена само със състоянието на варварските правди, но не и с нивото на византийското право например[91].

Впрочем целият облик на Мехмедовото кануннаме идва само да подсили впечатлението, че тук се касае до една „варварска правда". Самият факт, че трите му първи раздела — неговата основна част — са посветени на престъпления от рода на изнасилването, побоя, клеветата и пр., при което е предвиждано наказание с глоба, съобразена със социалното положение на престъпника, го уподобява до голяма степен именно на Бургундската и Салическата правда[92]. Не по-малко характерно е обстоятелството, че за раздела, в който отчасти са третирани задълженията на зависимия вече селянин към тимариота, законодателят не е намерил друго заглавие освен „Четвърти раздел от закона на Мехмед хан". Останалата част от постановленията, определящи феодалните задължения на селянина, са поместени в добавката, явно приложена по-късно.

От беглия поглед на закона на Мехмед II следователно бие на очи едно основно обстоятелство — все още примитивният, варварски характер на това законодателство. Феодалните отношения, които относително бързо се установили в базиса на османското общество главно поради значителната степен на развитие на производителните сили, която османците заварили в поробените земи, по времето на Мехмед II били недостатъчно ясно отразени в надстройката. Това несъответствие, наистина недълготрайно, тъй като в законодателните паметници от времето на Сюлейман I не може да става и дума за примитивност и варварски елементи, оказвало своето отрицателно въздействие върху цялостния живот на народите, заробени от османците, факт, който Бабингер например не отчита.

Организацията на тимарската система, започнала при Мурад I, била завършена впрочем при Мехмед II. Така че към средата на XV в. тимарът като основа на османското феодално землевладение достигнал до оня свой „класически" вид, който запазил не повече от столетие, но чиито черти литературата смята за характеристика на тимарската система.

Структура на тимара и видове тимари

Тимарите, големи и малки, били отчисления от т. нар. „мал-и мукателе", приходи, предназначени за издръжка на армията. Във вида, в който били раздавани, тимарите на представлявали неделими единици, притежавали своя структура.

Всъщност неделима се смятала по закон само онази част от тимара, която била обозначавана като „кълъч". Това бил минималният тимар, възлизащ на 3000 акчета за европейските провинции на империята и 2000 акчета за Анадола[93]. „Кълъч", т. е. сабя, този размер бил наричан заради това, че лицето, на което той бивал отпускан, било задължено само с лична

---

[91] Срв. у Липшиц, Е. Э. Византийское крестьянство и славянская колонизация. Византийский сборник. М.—Л., 1945, 132—134, където е направена подробна съпоставка между Салическата и Бургундската правда и Земеделския закон.

[92] Липшиц, Е. Э. Цит. съч., с. 133.

[93] Подробно за структурата на тимара вж. сборника от разпореждания за тимарите на Айни Али Мюезинзаде, публикуван от Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., 88—94. Тук трябва да се отбележи, че в законодателството от XV и XVI в. не се натъкваме на сведения за минимума „кълъч". Не е ясно впрочем доколко Айни Али е отбелязал едно установено в практиката старо положение и доколко то е било въведено в началото на XVII в.

военна служба. Всяка сума, която превъзхождала „кълъч"-а, била третирана като „хисе" — част, добавка[94]. Срещу добавките към основния размер на тимара спахията се задължавал допълнително с издръжката на дружинници и доставка на военни съоръжения.

Аналогично на частите на тимара, наричани „кълъч" и „хисе", било делението на самите тимари на „иджмаллѝ" и „хисели". Към първите спадали ония, които имали минимални, неделими размери, а към вторите тези, които над „кълъча" имали и надбавки. Особено важно било това деление за зиаметите, чийто минимален размер бил 20 000 акчета, но понякога били образувани от тимари, към които в течение на времето се прибавяли неколкократно „хисе"-та и с това навлизали в определените за зиамета размери (над 20 000 акчета)[95]. Първите бивали третирани като „иджмаллѝ", неделими, а вторите — като „хисели". Единичкото предназначение на това деление било да не се допуска раздробяване на зиаметите, отпускани като зиамети, при прехвърлянето им на нови спахии, докато преминалите към зиамети тимари можели отново да бъдат раздробявани при прехвърляне[96].

Друго деление на тимарите било това на „тезкерели" и „тезкересиз". „Тезкересиз" били наричани ония тимари, които били раздавани (до времето на Сюлейман I)[97] от самите бейлербейове, без да бъде необходимо за това разпореждането на централното ведомство. За Румелия размерът на „тезкересиз"-тимара не можел да надминава 5999 акчета, при „кълъч" от 3000. „Тезкерели"-тимарите в Румелия, ония, които били раздавани от централната власт въз основа на документ, подписан от бейлербея (тезкере), се движели между 6000—19 999 акчета и техният „кълъч" бил 6000 акчета[98].

По своята същност тимарите се делели на „ешкинджийски" — владени от по едно лице, което се задължавало да служи лично в армията, „беньовбет" — на по няколко лица, които участвували посменно, и на „мустахфъз" — на невоенни лица: кадии, дефтердари и пр., които изпълнявали държавна служба. В някои документи този род тимари са наричани „берведжх-и чифтлик"[99].

Останалите деления на тимара вече не са по предназначение, а свидетелствуват за известно степенуване в рамките на самата система. Така например известен брой тимари, наречени „гедик", били раздавани само на лица, принадлежащи към придворните служители: мютеферика, чауши, кятиби при дивана и пр. „Гедик"-тимарите били недостъпни за обикновените спахии[100]. Привилегированото положение на тия тимари се изразявало в това, че владелците им били задължени да участвуват в походите само когато били предвождани от великия везир, т.е. техните задължения били относително малки[101].

---

[94] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 90 и сл.

[95] Срв. например Ориент. отдел, ф. 1, ед. 181, л. 1, където тимариот моли владението му да бъде оформено като зиамет, защото получил надбавки.

[96] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 89; Deny, J. Цит. съч., с. 834.

[97] За това разпореждане на Сюлейман вж. у Hammer, J. v. Цит. съч., с. 90.

[98] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 90.

[99] Мутафчиева, В. Към въпроса на чифлиците..., с. 45.

[100] Grzegorzewski, J. Z sidzilatów rumelijskih epoki wyprawy wiedenskiej. Acta tureckie. Lwow, 1912, док. №78, 100.

[101] Deny, J. Цит. съч., 834—835.

Накрая трябва да се отбележи най-важното деление на тимарите в империята — това на „свободни“ (сербест) и „несвободни“ (гайр-и сербест). Въпросното деление е израз на специфичната феодална йерархия, съществуваща в тимарската система[102]. Към „свободните“ тимари спадали хасовете на везирите, бейлербейовете, санджакбейовете, диздарите, нишанджи-бейовете, черибашиите, субашиите и прочее чинове на спахийската войска[103]. „Несвободни“ пък се смятали тимарите на редниците-спахии с изключение на заимите. На практика различията между тия две основни категории се състоели в разпределението на феодалната рента. Така „свободните“ тимариоти не отделяли нищо от записаните им постъпления в полза на висшестоящите във военната тимарска йерархия чинове, докато „несвободните“ им отстъпвали 1/2 от т. нар. „свободни“ данъци, които им били записани като приход. Следователно въпросното деление поставяло в известно подчинение част от тимариотите на друга част тимариоти, представлявало своего рода феодална йерархия в системата на тимарите[104].

Регистрация на тимара

Тъй като именно централната власт раздавала, прехвърляла, увеличавала и отнемала тимарите, както и следяла за нарастването на приходите от феодалната рента на мирийските земи, дължими на прираста на населението и въвличането в обработка на пустеещи земи, то явно е, че нейните нарочни служби държали строга сметка за състоянието на тимарите. Тези служби били включени в дефтерхането, ведомството, което завеждало държавните приходи и разходи.

Регистрите по тимарите били водени в три отделни канцеларии на дефтерхането — „иджмал калеми“, „муфассал калеми“ и „рузнамче калеми“[105]. Според Узунчаршълъ цел на дейността на тия служби било запазването на раята от произвола на феодалите и ограничаването на последните в техните разпореждания над зависимото население[106]. Очевидно е, че едва ли тая била целта на централната власт, за която сложната регистрация на тимарите и свързаната с нея тежка бюрокрация били единственият начин да извлече колкото е възможно по-голяма поземлена рента от мирийските земи и наред с това да осигури срещу приходите от тая рента издръжка на по-многобройно феодално опълчение.

Канцеларията на „иджмал“-а регистрирала всяко отделно владение — хас, зиамет, мюлк, вакъф — в дадена административно-териториална единица, отбелязвайки името на титуляра му, военните задължения и неговия годишен приход[107]. От запазените „иджмали“-регистри личи, че и

---

[102] Известно е, че историографията отрича наличието на феодална йерархия в османската феодална система (Marsigli. L'état militaire de l'Empire ottoman. Haga—Amsterdam, 1732, p. 63; Deny, J. Цит. съч., с. 835; Köprülü, M. F. Ortazaman Türk-Islam feodalizmi. — Bellcten, C. V, S. 19, p. 339 и пр.).

[103] Хаџибегиħ, Х. Цит. съч., 320—321; Hammer, J. v. Цит. съч., 311—312.

[104] Подробно вж. Мутафчиева, В. О феодальной иерархии в османской военно-ленной системе (XV—XVI вв.). — Проблемы востоковедения, 1959, № 3.

[105] По сведения на Айни Али Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 94.

[106] Uzunçarşılı, I. H. Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1948, p. 95.

[107] Пак там, с. 96; Ориент. отдел, сигн. OAK 15/29.

върху тях били нанасяни забележките за извършилите се промени в тимара между две регистрации[108].

Ролята на „муфассал"-регистрите била различна. Те третирали преди всичко облагането на домакинствата, зачислени към даден тимар, следователно държали сметка не за промените в тимарското владение, а в селското производство, чието феодално облагане било източник на тимарските приходи. Върху запазените „муфассали" срещаме рядко данни за сменяне на титуляра[109], по всяка вероятност затова, че те били съставяни по-често.

Канцеларията „рузнамче" държала дневниците, в които били вписвани издаваните берати за получаване, увеличение, прехвърляне и пр. на тимарите, следователно следяла за движението им[110]. Освен това въз основа на преписите, издавани от нея, можели да бъдат възстановени бератите на загубили ги тимариоти. По своята същност регистърът „рузнамче" представлявал пълен сборник на издадените документи за феодално владение.

Регистрациите на тимарите били провеждани по закон на всеки 30 години[111]. На практика изглежда, че това разпореждане не било съблюдавано, тъй като твърде честите прехвърляния на тимарите, при което те изменяли състава си, биха внесли пълен хаос в централната регистрация за един тъй дълъг период. Така например по дефтерите за Албания, Западна Македония и Северна Гърция, съхранени до днес, се установяват следните регистрации през разглеждания период: в 1431/2 г. (това била фактически втората поред, но регистрите от първата, все още частична, не са запазени); в началото на управлението на Байезид II; 1506/7, 1515/6, 1519/20; още веднъж по времето на Сюлейман I; 1568/9, 1581/2, 1583/4[112].

Независимо от регистрациите на тимарите били извършвани т. нар. „йоклами" — проверки на спахиите, които участвували в даден поход. Въз основа на тия проверки отлъчилите се спахии били лишавани от тимари. „Йоклами" били проведени през 1596, 1605, 1632, 1657, 1694, 1695, 1698, 1699, 1777, 1782, 1792 и пр.[113]

Между две регистрации в селата, чиито приходи били отдавани в тимар, възниквали нови домакинства. Образували се и цели нови села. Тъй като такива домакинства и села не фигурирали в дефтера, който в момента бил в сила, те се наричали „хариджи ез дефтер" — извънрегистрови, или „зияде" — в повече, „нев-яфте" — новоотворени[114]. За тях държало сметка нарочно служебно лице — „ил язъджъ" (местен регистратор)[115]. По правило приходите от раята и селата „харидж ез дефтер" били реализирани от органите на фиска, т. нар. „мефкуфджи". Те прибирали и феодалната

---

[108] İnalcık, H. 835 tarihli Suret..., p. 6 и сл.
[109] Ориент. отдел, сигн. ТН 31/10; Серес — окръжно управление — население XVI в.
[110] Uzunçarşılı, I. H. Osmanli devletinin..., p. 96.
[111] Belin, M. Цит. съч., с. 236.
[112] İnalcık, H. 835 tarihli Suret..., p. 9.
[113] Deny, J. Цит. съч., с. 836; Мутафчиева В. За състоянието на спахилъка през XV—XVI в. — ИПр. Т. 15, № 3, с. 59; Ориенталски отдел, сигн. Д 304, Д 369...
[114] İnalcık, H. 835 tarihli Suret..., p. XXVI.
[115] Kanunlar, p. 272.

рента от ония тимари, които временно били останали без титуляр[116]. Практиката обаче показва, че в редица случаи местните спахии прибирали и приходите от селските домакинства, които не им били зачислени, поради което възниквали чести спорове между „мевкуфджиите" и тимариотите[117]. От друга страна, също от практиката личи, че извънрегистровите домакинства често били обособявани в отделни нови тимари, дори преди да бъде проведена поредната регистрация[118].

Формални положения по тимара

Още в онова разпореждане, което историографията приписва на Осман I, е указано, че „онзи, комуто се дава тимар, не може да бъде лишен от него без основание, докато е в състояние (да изпълнява служба). Когато умре, да го получи синът му. Ако той (син му) е малолетен, слугите му да носят военната служба, докато порасне"[119]. Това постановление съдържа в най-общи черти условията по получаване, прехвърляне и отнемане на тимар, които по-късно биват доразвити и допълнени.

По закон на тимар имали право спахийски синове, които трябвало да докажат чрез свидетелството на определен брой тимариоти или заими своя произход. На такива синове, чиито бащи били още живи, тимар не бил даван[120]. По времето на Сюлейман I била издадена таблица със сложно степенуване на размерите на тимари, на които получавали право спахийските синове. Размерите на тия тимари били в пряка зависимост от размера на бащините им тимари и запазвали съотношението 1/3 до 1/10. Освен това синовете на загинали в боя спахии получавали по-значителен тимар от синовете на ония, „умрели в леглото си"[121]. Във всички случаи тимарите на спахийските синове били много по-малки от бащините им, с което властта целяла да гарантира издръжка на възможно по-широк кръг спахийски потомци. С това обаче тя постигала и обратен резултат — спахийските синове явно не били достатъчно заинтересовани да поемат тимар, тъй като при годишен доход на починалите им бащи от 10 000 акчета (ще видим, че тимарите рядко достигали до тая сума) биха получили лен от едва 2000—3000 акчета[122].

Съществувал и друг начин за снабдяване с тимар, който през разглеждания период явно бил широко възприет. Всеки мюсюлманин, бил той райет, който участвува в дружините на бейлербейовете и санджакбейовете, или пък се включва в граничните военни части и се отличел в боя, получавал от началника си свидетелство, което му давало право да претендира за тимар[123]. Той дори можел да се снабди направо от бейлербея с такъв в случай, че съществувал вакантен с приход под 6000 акчета[124].

---

[116] Bélin, M. Цит. съч., с. 235; срв. Babinger, Fr. Sultanische Urkunden zur Geschichte der Osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmed II. des Eroberers. I Teil. München, 1956, 173—180.

[117] İnalcık, H. 835 tarihli Suret..., XXV—XXVI.

[118] Пак там.

[119] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 37.

[120] Пак там, с. 95 и сл.; Deny, J. Цит. съч., с. 835.

[121] Hammer, J. v. Цит. съч. Т. 1, 352—353.

[122] Пак там.

[123] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 97.

[124] Пак там, с. 89.

Всяка повторна бойна проява била свързана с увеличение на тимара („тераки") с надбавка от 10%[125]. По времето на Селим II предвид ограничаването на приходите, предназначени за военна издръжка, била поставена като максимален размер за такава надбавка сумата 500 акчета[126].

Спахията, провинен в несъблюдаване на своите задължения, както и на правилата на спахийската организация, бивал лишаван от тимара си. В случай, че той не се яви на служба през дадена година, трябвало да внесе на хазната едногодишния си феодален приход. Ако това нарушение се повтаряло и потретвало, той губел право на тимар при възможността да поиска отново, ако в течение на 7 години бъдел напълно изправен[127]. Отнемани били и тимарите на спахии, които се отлъчвали (когато не изпълнявали служба) от санджака, към който принадлежал техният тимар[128].

Овакантените тимари били раздавани от или по предложение на бейлербея, като важели следните предпочитания: а) на сина на починалия тимариот; б) на претендент за тимар, спадащ към същия санджак[129].

Срещу отпуснатия му тимар спахията бил длъжен да участвува лично в походите или в гарнизонна охрана, да води 1,2 и повече въоръжени дружинници (джебелии) или невъоръжени слуги (гулями), да доставя палатка и пр. Задълженията на спахията били функция от размера на тимара му[130].

Изложените законоположения са най-общите, които очертават тимарската система в нейния „класически" вид. Историографията, на която дължим многобройните специални изследвания върху тимара, с присъщия си формално-юридически подход е извела своите заключения за същността и чертите на тая османска институция, базирайки се почти изключително на сведенията на законодателството, и то съвсем не на масата от тия сведения[131]. Изобилният материал за тимара, предоставен от сведенията на записаната практика, е оставен почти без внимание от страна на изследвачите. Само в някои свои последни трудове (като обширния увод към публикацията на регистъра на Арванидили от 1431 г. или доклада си пред IV конгрес на турските историци върху същия регистър) Х. Иналджик е направил опит за анализ на *конкретен* исторически материал за тимара[132]. При това и този анализ е до голяма степен формален и емпиричен и не е доведен от автора до никакви съществени изводи във връзка с тимарската система през XV в.

Тук не е необходимо да се изтъква огромното значение на конкретния изворов материал за очертаването на най-важната османска обществено-икономическа феодална институция от XV—XVI в. Очевидно е едно — че законодателните паметници от тоя период далеч не са в състояние да ни предадат многообразната картина на тимарската система в епохата на

---

125 Deny, J. Цит. съч., с. 834.
126 Hammer, J. v. Цит. съч., с. 368.
127 Пак там, с. 354, 414.
128 Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 95.
129 Пак там.
130 Хаџибегиħ, Х. Цит. съч., с. 313.
131 Срв. Deny, J. Цит. съч., с. 831 и сл.
132 İnalcık, H. 835 tarihli Suret..., I—XXXVI; Fatih devrinden önce timar...

нейния разцвет и първите признаци на упадъка ѝ. Ето защо на базата на оригиналния материал, с който разполага изследването, ще направим опит да осветлим някои черти на тимара през XV—XVI в.

Същност на тимара

По своята същност тимарът през разглеждания период представлявал отчисление от централизираната феодална рента, което държавата отпускала на задължено към нея лице за негова издръжка. В този смисъл с „тимар" били означавани не само леновете до 20 000 акчета, а служебните ленове изобщо[133] и по-точно отчисленията от централизираната рента, отпускани срещу служба, независимо от техните размери.

Специалната литература разглежда тимара изключително като лен, като определено пространство земя, част от чийто феодален приход ленникът присвоявал по делегация от страна на централната власт. Това е определението на Белен (fief, territoire)[134], на Тишендорф (Lehen)[135] и накрая на Дени, според когото османското законодателство очертавало характера на тимара като „чисто аграрен"[136].

В тази концепция на османистиката личи стремежът да бъдат подведени източните феодални институции и специално тимарът под формите на земевладение, характерни за феодалните западноевропейски общества. Неслучайно Белен привежда като основна аргументация на своята теза схващането на изтъкнатия историк от времето на Реставрацията О. Тиери: „Проблемът на турското общество няма нещо изключително; той не е нищо друго освен проблемът на френското общество, завладяло Галия, норманското общество, завладяло Британия... Тъй като условията в единия и другия случай са били еднакви, всичко би трябвало да бъде еднакво и е било в действителност еднакво."[137] И по-нататък в своя труд Белен си служи, с известни уговорки, с франкската институция на „феод"-а, за да обозначи тимара[138] по същия начин, по който Дени нарича мирийските земи „домениални"[139].

Крачката напред, която правят съвременните историци по отношение на старата историография, се състои между другото и в това, че техен основен подход е конкретно-историческият. И ако Тиери е прав дотолкова, доколкото приравнява османското общество към обществата на варварите, при които завоеванията ускоряват феодализацията, той недопустимо опростява проблема, що се касае до институциите, отразяващи тази феодализация. При това всеки опит за свеждане на източните феодални институции просто до разновидности на западноевропейските означава подценяване на историческата роля на народите на Изтока, познали феодално развитие преди Запада.

Безспорно е, че тимарът като система, изградена окончателно към средата на XV в., е система на раннофеодално земевладение, по-скоро на

133 İnalcık, H. 835 tarihli Suret..., p. XXIII.
134 Bélin, M. Цит. съч., 241—253.
135 Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., 44—47.
136 Deny, J. Цит. съч., с. 831.
137 Thierry, Aug. Dix ans d'études historiques. T. 6. Paris, 1851, p. 209, цит. по Белен.
138 Belin, M. Цит. съч., 188—189.
139 Deny, J. Цит. съч., с. 832.

разпределяне на феодалната рента между представителите на военната класа. Не би могло да се твърди обаче, че тимарът като основна единица на тази система може да бъде приравнен с „лен“-а, с „фиеф“-а, а още по-малко да бъде смятан за „територия“, за институция с чисто аграрен характер.

Тук няма да привеждаме аргументите, които са свързани със степенуването, образуването, надбавките и пр. на тимара, винаги изразявани в акчета — те са широко известни. Ще приведем само някои сведения, от които недвусмислено личи, че тимарът не може да бъде третиран като територия, а по-скоро като приход.

Известна част от земите в Мала Азия били организирани още преди завладяването им от османците в системата „маликяне-дивани“. Това означавало, че тяхното владение, както и част от феодалния им приход принадлежали на вакъфа (в качеството му на „малик“), а останалата („дивани“) прибирала властта[140]. В османската държава системата „маликяне-дивани“ била съхранена, като от оная част от феодалните приходи, които се полагали на властта, били обособени *тимари*. Това положение било санкционирано от законодателството за някои анадолски санджаци: „А [земите], които не са изцяло мюлк или вакъф, а са съвместно с хасове и тимари...“[141]; „От селата във вилаета Ерзинджан, които са вакъф, от старо време се взима по 3/10—2 дивани и 1 маликяне, което е било взимано за вакъфа. Въз основа на досегашното е записано 2/10 дивани и 1/10 за вакъфа. [Частта] дивани е тимар...“[142] Дори в нашите земи, където въпросната система юридически никога не съществувала, наблюдаваме случаи, в които част от прихода на вакъфски села е обособявана в „тимар“. Така например раята от някои села на вакъфа Шехабедин паша в Пловдивско плащала само един данък — испенче — на спахията[143]. Други 5 пловдивски села също през XVI в. били вакъф на Ибрахим паша. Едно от тях — с. Корова — плащало определена част от данъците си на спахията — „райетските му данъци *са тимар* на спахията“, четем в описа му, „десятъкът му е на вакъфа“[144]. Още по-сложен бил статутът на населението от Чаглаик, вакъф на Мурад II. То плащало поголовен данък на държавата, „райетски данъци“ на вакъфа и десятък — на спахията[145].

Цитираните случаи показват, че тук тимарът в никакъв случай не може да бъде третиран като лен, като територия. В противен случай би трябвало да приемем абсурдното положение за съществуването на две владения едно върху друго. Че в Османската империя съществувала неслучайна практика на обособяване на повече от един тимар върху една и съща земя, доказват и други факти.

Така например събирането „челтюк бедели“, което по принцип принадлежало към държавните приходи, било плащано между другото от жителите на Мелнишко, включени в заимета на Мехмед паша Карамани[146]. В 1481 г. това събиране било превърнато „в тимар“ и отдадено на Исхак паша[147]. Към края на XV в. Серес бил част от хаса на Румелийския

---

[140] За системата „миликяне-дивани“ вж. подробно гл. II.
[141] Kanunlar, p. 210.
[142] Пак там, с. 182.
[143] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 260.
[144] Пак там, с. 424.
[145] Пак там, с. 209.
[146] Пак там, с. 139.
[147] Пак там.

бейлербей, който присвоявал и приходите от вътрешните мита — („бадж"). В 1482 г. този приход бил изолиран от останалите, превърнат в държавна мукатаа и в 1492 — разделен на три части. Първата запазил фискът, втората била отдадена в тимар на санджакбея на Чирмен и последната — също в тимар на Мехмед паша Херсекзаде[148]. По същия начин таксите върху риболова в Солунско към края на XV в. били обособени в тимар и дадени на субашията на града[149]. Таксите, плащани при влизане в Одрин през две от вратите му — „Новата" и „Цариградската", в 1480 г. били превърнати в тимари и дадени на отделни хора, някои Мешаледжи Али и Екмекчи Хъдър[150] и пр.

Изброените случаи свидетелствуват не само за това, че върху „територията" на даден „лен" можели да бъдат създадени по разпореждане на централната власт и други „ленове". Те свидетелствуват и за необезателната връзка между тимара и експлоатацията на феодално зависимо население. Така например тимари били образувани от облагания върху търговията, пътни такси, полицейски глоби[151] и пр. В този смисъл тимарът можел да бъде свързан пряко и с градския живот, с неаграрни източници.

Много по-широко разпространена била обаче практиката на хасове, и то на султански хасове, несвързани с определена територия. Известно е, че редица събирания от население „със специални задължения", пръснато из отделни административни единици, били обявявани за хас. Така било например с данъците, плащани от „пиаде" и „мюселемите" в Галиполско[152], със събиранията от „бад-у хава" в Никополско и Силистренско[153] и пр. И в тези случаи следователно феодалът (в случая султанът) получавал в хас приходи, които не били свързани нито с определена територия, нито били плащани от населението, обработващо хасова земя.

Въз основа на изложеното може да се изтъкне, че през разглеждания период тимарът представлявал не само лен, определена площ земя, а известен годишен приход, отстъпван от властта на дадено лице. В огромното мнозинство случаи този приход бил резултат от експлоатация на зависимо население, следователно — с аграрен произход. Но съществували и тимари, откъснати напълно от селското производство, от експлоатацията на рая. Следователно терминът „тимар" не може да бъде преведен напълно нито с „лен", нито с „военно-ленно земевладение", тъй като те покриват само частично неговата същност. Ето защо най-подходящо би било тази институция на ранния османски феодализъм да бъде означена просто като „тимарска система", като бъде съхранен терминът, отразяващ конкретно-историческа даденост. Що се касае до настоящото изследване обаче, то разглежда изключително ония тимари, които имали аграрен източник, били образувани от „порции" поземлена рента. Тия тимари с пълно основание могат да бъдат третирани като форма на земевладение.

---

[148] Пак там, с. 141.

[149] Ориент. отдел, сигн. СН 16/35.

[150] Gökbilgin, M. Цит. съч., с. 115.

[151] Ориент. отдел, сигн. МК 26/6.

[152] Пак там, сигн. Цариград-дефтерхане. 20 раби II 969. Мукатаи.

[153] Мутафчиева, В. Един неиздаден закон за Силистренските и Никополските Войнуци. — ИДБВК, 1953, с. 267 и сл. Зиамет пък бил наречен приходът от „bad-u Hava", плащана от номадите-юруци в Румелия. Той бил зачислен на юрукбея на Текирдаг. (Gökbilgin, M. T. Rumelide yürükler, tatarlar ve evlâd-i fatihan. Istanbul, 1957, p. 72).

Размер на тимара

Както бе споменато, османското законодателство предвиждало за размер на тимара сумите до 20 000 акчета, а на зиамета — до 100 000. Приходите над 100 000 акчета били третирани като хасове.

Стига да бъде направено дори едно бегло изчисление въз основа на сборника на Айни Али, за да се установи, че средният спахийски лен в действителност бил много под границата, указвана от законодателството. Така например в Румелия средният тимар възлизал на 5240 акчета, в Анадола — на 4271, Караман — 5096, Темешвар — 5677, Мераш — 3127, Диарбекир — 5170 и пр.[154] Трябва да имаме предвид впрочем, че тези данни датират от началото на XVII в., когато вече били настъпили известни изменения в тимарската система. Съвсем достоверни данни по поставения въпрос намираме в тимарските регистри.

Най-старият, приведен в известност регистър на тимари в Румелия, датира от 1431 г., от управлението на Мурад II, и съдържа описите на тимари в голяма част от днешна Албания, Западна Македония и Северна Гърция. Тъй като преди него съществували само частични регистри на някои райони, включени в Арванидили, въпросният дефтер е всъщност резултат от първата обща регистрация на тимарите в Румелия и затова е от огромно значение за изучаването на тимарската система в нейния първоначален вид. Според изчисленията на издателя на този ценен източник — Х. Иналджик — едва 30% от тимарите в Арванид по това време били над 3000 акчета, а 60% — от 1000 до 3000 акчета[155]. Останалите 10% били разпределени между зиаметите (които в този регистър са наричани хасове)[156] и същинските хасове. Понеже процентите, приведени от Иналджик, са твърде общи, ето и подробната таблица за размерите на тимарите от същия регистър:

От 500 до 1000 акчета	— 33	От 5000 до 7000 акчета	— 12
От 1000 до 2000 „	— 112	От 7000 до 10000 „	— 15
От 2000 до 3000 „	— 92	От 10000 до 15000 „	— 2
От 3000 до 4000 „	— 37	От 15000 до 20000 „	— 3
От 4000 до 5000 „	— 19	Над 20000 „	— 10

От нея много по-ярко, отколкото от процентните съотношения личи, че и тимарите над 3000 акчета били всъщност тимари докъм 5000. Останалите съставлявали незначителна част от общо 335-те владения.

Изнесените примери обаче съвсем не отразяват реалното състояние на нещата, реалните приходи на спахиите, тъй като част от тия тимари били „мющерек", принадлежали на по двама, трима и повече лица. От 335-те тимара на Арванид 28 били владени от по двама души, 9 — от по трима, и 2 — от четирима. Характерно е, че твърде рядко тия съвладелци стояли в родствени връзки помежду си. Обикновено това били съвършено чужди по произход хора, които само височайшето разпореждане свързвало в съвладелство. Така например един тимар бил отдаден на някой Юсуф, син на готвача Фируз; на солака Доган, на кехаята Сункур и реиса Емир, „човек" на Исмаил бей[157]. Друг тимар бил държан от трима спахии,

[154] По данни на Айни Али (Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 57 и сл.).
[155] İnalcik, H. Fatih devrinden önce timar, p. 135, 136.
[156] İnalcik, H. 835 tarihli Suret..., p. XXIII; срв. Deny, J. Цит. съч., с. 834.
[157] İnalcik, H. 835 tarihli Suret. . ., тимар № 19.

преселници от Сарухан. Четвъртото лице също имало документи за тоя тимар, но тримата съвладелци успели да се отърват от него, доказвайки, че тимарът е твърде малък (всеки от тримата спахии получавал около 1500 акчета от него)[158]. Трети тимар бил зачислен на трима души. Всеки от тях получавал по около 800 акчета, срещу което, както е отбелязано в регистъра „Пазарлу, служи в крепостта, Янко е топчия, а Шахин свири на зурна"[159].

От забележките към имената на титулярите на тимари в Арванид се вижда, че практиката на „мющерек"-тимарите била още по-разпространена през управлението на Мехмед I. Така редица тимари, които в 1431 г. били държани от по един спахия, преди това били „мющерек" на по двама и най-вече на по трима тимариоти[160]. При това необходимо е да се изтъкне, че във връзка със съвместно държаните тимари регистърът на Арванид не е особено типичен, тъй като значителна част от тимарите в този район били владени от християни (18%)[161], а този вид владения като че ли по принцип били еднолични. Затова пък в близки райони, Кичевско например, към средата на XV в. около 50% от наличните тимари били „мющерек"[162].

От голямо значение за тимарската система в Румелия е и друг източник — „иджмал" — регистърът на Никополския санджак от след средата на XV в., съхраняван в Ориенталския отдел на Народната библиотека. Той обхваща 211 тимара и около 15 зиамета, пръснати на територията на днешна Северна България[163]. Тъй като въпросният дефтер не е резултат от първата, нито от втората регистрация на тимарите в Румелия, в него вече наблюдаваме различия между установените при предходната регистрация размери на тимара (вероятно от 1431 г.) и тия, достигнати за изминалия период. Тези различия, отбелязани в практиката със „зиаде" — в повече, — както вече бе казано, не били автоматически зачислявани към местния тимар, а държани на разположение на властта, която оформяла от тях нови тимари. Междувременно обаче на практика приходите „в повече" били

---

[158] Пак там, № 184.

[159] Пак там, № 108.

[160] Пак там, № 77, 78, 82, 83, 85, 88, 94, 102, 103, 117, 118, 130, 131, 154, 162, 180, 182, 185, 191, 194, 195, 200, 218, 220, 223, 254, 289, 306, 310 и пр.

[161] İnalcik, H. Fatih devrinden önce timar..., p. 137.

[162] Стојановски, Ал. Цит. съч., с. 125.

[163] Руси Стойков, който е издал в извлечение част от селищните имена на въпросния регистър (Нови сведения за миналото на българските селища през XV—XVI в. — ИПр. Г. 15, № 6), го датира откъм 30-те години на XV в., базирайки се на името Искендер бег, споменат като санджакбей на Никопол, когото идентифицира с албанския национален герой. Срещу неговата датировка имаме следните възражения: Регистърът със сигн. ОАК 45/29 не е резултат от първата регистрация на Румелия (проведена в 1431 г.) За това свидетелствуват значителните разлики между номиналните и действителните приходи на тимарите. Че преди него е имало *всеобща* регистрация, доказва фактът, че съществуват означения на две суми за прихода на *всеки* тимар. Следователно той може да бъде предхождан само от общ опис на тимарите, а не от частичните регистрации, които са съществували до 1431 г. Освен това в регистъра е споменат зиаметът на Омур бег в Търновско, който бил „в действителност вакъф на Фируз бег" (с. 5а на рег.). Известно е, че Фируз бег вече имал вакъф към средата на XV в. Barkan, Ö. L. XV ve XVI — ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasionu alınan şekiller (по-нататък Toprak işçiliginin...) JUJFM, C. II, S. IV, 1940, фот. XXX). При това вакъфът на Фируз бег бил вече *превърнат в зиамет*. Споменато бе, че тази мерка датира от управлението на Мехмед II, и то от края на управлението му (вж. по-долу гл. II). Освен това Хамер съобщава, че по същото време, в. 1475 г., Мехмед II наредил да бъде извършена повсеместна регистрация на тимарите, която въпросният автор приема за първа по рода си (Hammer, J. v. Цит. съч., с. 414). По всяка вероятност анализираният регистър е резултат именно на регистрацията в 1475 г.

реализирани от местния спахия, докато не бъдели обособени в друг тимар. Въпросните разлики в „номинала“ на тимара и „действителния“ (асъл) негов приход трябва да бъдат винаги взети предвид при изчисления на тимарските размери, тъй като официалните документи обикновено отбелязват именно „номинала“, който често бил по-малък от действителния размер.

За да проличи съотношението между номиналните и реалните тимарски приходи, ще приведем успоредни данни за двата размера:

Таблица 1

	С номинален приход	С реален приход
От 0 до 1000 акчета	13	7
От 1000 до 2000 „	28	23
От 2000 до 3000 „	46	30
От 3000 до 4000 „	45	48
От 4000 до 5000 „	25	29
От 5000 до 6000 „	21	25
От 6000 до 7000 „	11	14
От 7000 до 8000 „	7	11
От 8000 до 9000 „	6	8
От 9000 до 10000 „	3	7
От 10000 до 11000 „	1	1
От 11000 до 12000 „	2	4
От 12000 до 13000 „	0	1
От 13000 до 14000 „	0	0
От 14000 до 15000 „	2	0
Над 15000 акчета	1	3

От изложената таблица личат несъмнено завишенията в прихода на тимара над установения номинал, като част от тимарите до 3000 акчета са се прехвърляли в действителност към тези от по 4 до 10 хиляди акчета. И тук обаче масата тимари (3/4 от общото им число) принадлежат към тези с размер от 1000 до 6000 акчета, един среден размер, почти двоен на средния размер в Арванид през 1431 г. Тези данни до голяма степен са потвърдени от друг регистър, този път „муфассал“, на Търновско от същото време. В него намираме 10 тимара от 1000 до 2000 акчета, 6 тимара — от 2000 до 3000 акчета, 2 тимара от 3000 до 4000, 3 — от 4000 до 5000, 8 тимара над 5000 акчета[164]. И тук е явно преобладанието на тимарите до 5000, дори до 3000 акчета (21:8 или 16:13).

По правило в регистъра на Никополския санджак грамадното мнозинство на тимарите имали действителен приход, надвишаващ номинала. Не били изключение и тези обаче, чийто годишен доход бил под номиналния. И тук съществували „мющерек“-тимари (30 от 211), при което се натъкваме на ленове, владени от по 5 и по 6 души. Такъв бил тимарът на Нусрет, Хамза и Мурад, синове на Окджу Мехмед, Али, син на Иса, и Ахмед, син на Сюлейман[165]; тимарът на Мехмед, син на Сълтък, Насух, син на Ибрахим, Карагьоз, син на Абдулла, Чалък Яхша, Кьопек и Шадман[166];

[164] Ориент. отдел, сигн. ТН 31/10.
[165] Пос. док., л. 29а.
[166] Пак там, л. 29б.

тимарът на Кара Хаджи и брат му Юсуф, Барък и Юсуфхан, синове на Якуб, Омер и Хасан[167] и пр. Първият имал действителен приход от 2131 акчета, вторият — от 1466, а третият — 3230. И в изброените случаи съвладелци наред с родственици се явявали напълно чужди им лица.

Друг, също неиздаден „иджмал"-регистър, който обхваща голяма част от тимарите в Софийско и някои от Пиротско, дава следните показатели за размерите на тимара в Румелия[168]:

До 1000 акчета	—	1 тимар	От 6000 до 7000	акчета	—3 тимара
От 1000 до 2000	акчета	3 тимара	От 7000 до 8000	„	—6 „
От 2000 до 3000	„	7 „	От 8000 до 9000	„	—1 тимар
От 3000 до 4000	„	16 „	От 9000 до 10000	„	—1 „
От 4000 до 5000	„	7 „	Над 10000 акчета		—2 тимара
ОТ 5000 до 6000	„	4 „			

Следователно по това време в Софийско имало 51 тимара, от които 34 с приход до 5000 акчета и 17 — до и над 10 000.

Както е известно, с тимари били снабдени не само участниците в конното феодално опълчение, но и някои участници в други военни корпуси, между другото част от доганджиите. От общия регистър на техните владения в източната част на Румелия и Беломорието[169] узнаваме, че тимарите им към третата четвърт на XV в. имали приблизително тия размери:

До	300 акчета	22 тимара	От 2000 до 3000акчета	—4
От 300 до	500 „	22	От 3000 до 5000 „	—5
От 500 до	1000 „	44	Над 5000 акчета	—5
От 1000 до	2000 „	6		

Извънредно малките тимари на доганджиите практически били още намалени поради обстоятелството, че по начало те били владени съвместно от по двама и трима доганджии, почти винаги неродственици.

Твърде ниските размери, които записаната практика указва за тимарите в Румелия[170], все пак са по-значителни от тия, които намираме през XVI в. в Анадола. Така например в Бруса, Кютахия и Михалич към края на XVI в. имало 101 „тезкерели" и 739 „тезкересиз"-тимари[171]. По същото време в Грузия били налице 45 тимара под 3000 акчета, 17 тимара от 3000 до 5000 акчета и 34 тимара над 5000 акчета[172] и пр.

Анализът на тимарските описи от XV—XVI в. почти напълно съвпада с резултатите от изчисленията въз основа на Айни Али, т. е. изпъква размерът

---

[167] Пак там, л. 31а.

[168] Ориент. отдел, инв. № 1/1959 г. В „За състоянието на спахилъка през XV—XVI в." авторът е датирал този документ от управлението на Мехмед II. Същият обаче показва пълно сходство с публикувания от Иналджик регистър на Арваинд от 1431 г., който бе получен у нас след обнародването на въпросната статия. Сравняваните регистри са писани от една ръка. Ето защо № 1/1959 г. с по-голяма сигурност следва да бъде отнесен към времето на Мурад II.

[169] Ориент. отдел, сигн. Дефтери, № 331.

[170] За средния размер на тимарите в Румелия през XV в. срв. и неиздадените регистри от Ориент. отдел, сигн. ОАК 45/30 (вилаети Аврет-хисар и Солун); ОАК 52/59 (нахия Висока); инв. № 674/1954 (нахия Самоков), Цариград—дефтерхане. Тимари 953 г. (санджак Изворник) и др.

[171] Пак там, сигн. НПТА XVI в. 1/11.

[172] Пак там, сигн. Цариград—дефтерхане. Тимари. 4 зилкаде 988.

5000 акчета като горна граница на средния спахийски тимар в Румелия. Тук естествено трябва да се вземе предвид обстоятелството, че за периода между две регистрации властта продължавала да отбелязва *номиналите* на тимарите, но не и реалните им размери. Както видяхме обаче, при нова регистрация били отбелязвани промените във феодалния приход и те били отразявани в по-нататъшните регистри. Прирастът на населението, възстановяването на производителните сили след нашествието и колонизацията на азиатски елементи в Румелия естествено допринасяли за увеличението на феодалните приходи в балканските земи. Не бива да се смята обаче, че първоначално установените номинали на тимарите останали без промяна до края на разглеждания период. Чрез „ил-кятибите" централната власт държала строга сметка за растежа на феодалната рента, отбелязвала всяко „извънрегистрово" домакинство и го смятала за резерв на фиска при образуване на нови тимари, както и за прибавяне при нужда към вече обособените. Самият факт, че средният тимар през 1431 г. бил най-вече онзи с приход от 1000 до 3000 акчета, а само към края на управлението на Мехмед II вече твърдо се ориентирал към 5000, говори убедително, че властта отбелязвала в документите си настъпилите промени. Впрочем това състояние на нещата се задържало до не по-късно от края на XVI в., когато били съставени и последните „муфассал"-регистри[173]. След това време централното ведомство вече явно не било в състояние да следи промените не само в растежа на феодалните приходи на отделните тимари, но дори и промените във владението, служебната отчетеност на тимариотите и пр. Пословичният хаос в кадастъра, до който довела липсата на „муфассал"-регистри, на практика се изразил в несъответствие между номиналния и реалния приход на тимарите, и то съвсем невинаги в полза на последния. По този начин именно в империята през XVII в. се стигнало до т. нар. „безприходни" (би хасъл) тимари, които фигурирали само на книга и чиито титуляри молели настоятелно да бъдат отървани от тях[174]. В рамките на разглеждания период обаче не съществуват основания да предполагаме, че между номиналния и реалния приход на тимарите имало съществени различия. Впрочем, за да бъде избегната дори малката вероятност от подобни различия, се ограничихме с анализ на тимарски регистри от XV в. — периодът, през който тия различия следва да бъдат все още минимални.

Най-после, когато говорим за средния размер на спахийския тимар, т. е. за средната годишна издръжка на спахията, не можем да не поставим въпроса за покупателната сила на акчето през XV в. При липсата на единен монетен курс в империята, както и поради развалата на монетите, започнала още по времето на Мехмед II[175] и стигнала катастрофални размери при Сюлеймановите приемници, всяка цена, отразена в османски документ, следва да бъде приета като ориентир, но не и твърд показател[176]. Във всеки случай Иналджик привежда следните цени за 1431 г.: 1 киле пшеница — 10 акчета, 1 киле ръж или просо — 6 акчета, 1 овца — 10 акчета (по същото време в Бруса овцете били по 20 акчета). Към края на управлението на Мехмед II пшеницата вече струвала 20 акчета килето[177].

---

173 Barkan, Ö. L. Çiftçi sınıflarının..., Ülkü, C. X., S. 58, p. 259.
174 Мутафчиева, В. За състоянието на спахилъка..., с. 56 и сл.
175 Babinger, Fr. Sultanische Urkunden..., p. 96.
176 Hammer, J. v. Geschichte des Osmanischen Reiches. T. 4. Pest, 1827—1835, p. 193.
177 İnalcik, H. 835 tarihli Suret..., p. XXXV—VI.

Значително по-надежден източник за цените в нашите земи през втората половина на XVI в. обаче представляват публикуваните кадийски сиджили от София[178]. В тях намираме следните данни:

Една къща в града	— 1000	— 4000	акчета
Воденица с два камъка	— 5200		„
Роб	— 1000	— 4500	„
Робиня	— 1000	— 2000	„
Кон	— 800	— 900	„
Жребец	— 1500		„
1 киле ечемик	— 10		„ и пр.

При по-широкото наличие на подобни данни би могла да бъде създадена приблизителната представа за реалния приход на един среден спахия.

Обекти и състав на тимара

Османското законодателство, използувано за база на съществуващите проучвания върху тимара, не е в състояние да осветли и други моменти, съществени за неговото изследване — въпросите за обекта и състава на тимара. Затова пък записаната практика дава известни указания в това направление.

Според постановленията в Сюлеймановото законодателство обекти на тимара могат да бъдат „селата и мезрите в богоопазената държава"[179] — постановление, опровергано от простия факт, че „тимар" бил обособяван от полицейски, градски такси и пр. Освен това съществували и многобройни тимари от цели или части от градове. С една дума, дефиницията на законодателя е поне непълна.

В регистрите на тимара наистина фигурират почти изключително села и мезри. Но, били ли са именно селата и мезрите обектът на тимара? Известни съмнения в това отношение буди фактът, че между владелческите документи за мюлкове и вакъфи и документите по регистрирането, отдаването и прехвърлянето на тимарите съществуват коренни различия. Така например в мюлкнаметата и вакъфнаметата, съставени въз основа на тях, визираните владения са очертавани *чрез техните граници*, описани в най-големи подробности[180]. При тимара подобно положение не съществува. В бератите и ферманите за отдаване на тимари е отбелязана изключително *сумата*, равна на годишните им приходи, както и *едно* от имената на селата, от които произтичат тия приходи. Останалите села и мезри, рентата от които била включена в тимара, са означавани по принцип с „и от други" (ве гайриден)[181]. Следователно в случая името на селото е употребявано по-скоро като „заглавие" на тимара, отколкото като негов обект, а чрез името е указано със значителна приблизителност местонахождението на спахийските приходоизточници. В случай, че именно селото би

---

[178] G a l a b o v, G., H. W. D u d a. Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia. München, 1960.

[179] Х а џ и б е г и ћ, Х. Цит. съч., 320—321.

[180] Вж. по-долу, гл. II.

[181] Ориент. отдел, Фондове Дефтерхане и Велик везир, раздел „Тимари".

било обект на тимара, какво би пречило на властта да употреби и за неговото означаване установената за мюлковете и вакъфите практика на точно изброяване на границите на владението? Зад тези различия в изразяването на единия и другия вид владения несъмнено се криели и различия в същината им.

В „иджамал"-регистрите били отбелязани имената на тимариотите и тези на селата, от които се състоял тимарът по времето на последната регистрация. „Муфассал"-регистрите пък, ония документи, които най-подробно описвали съставките на тимара, също не указват границите му, а само поименно изброените глави на зависими домакинства, населяващи едно село или пък пръснати в няколко села, както и вида и размера на данъците — съставка на феодалната рента, на които получавал право тимариотът. Отделните села, към които принадлежали зачислените на спахията домакинства, можели да бъдат съседни или близки, а можели и да не бъдат. Така в Арванид според наблюденията на Иналджик повечето села били делени на части при отдаването им в тимар, при което съвсем незадължително се намирали в близост[182]. Същото наблюдение, дори по-категорично, прави Стояновски във връзка с регистъра на Кичевско, където като по правило спадащите към един тимар села били отдалечени едно от друго[183]. При това, както вече бе споменато, „извънрегистровите" домакинства, възникнали между две регистрации, не били автоматически приписвани на местния тимариот, а приходите от тях реализирали понякога органите на властта или поне били прибрани от спахиите до обособяването на тия приходи в нов тимар.

Следователно в очертания аспект за обект на тимара не би могло да се вземе селото, а зависимите домакинства, зачислени на спахията. Затова именно една фетва указва, че спахията имал право само на ония събирания от ония селски домакинства, които фигурирали в собствения му препис от регистъра, и му било забранено да се позовава на каквито и да било аналогии при събирането на своите взимания[184]. Следователно, ако се опитаме да си представим тимара като владение, за негови граници неминуемо трябва да приемем границите на райетските чифлици, владени от зачислените към него селски домакинства. В случай, че тимарът обхващал всички домакинства на селото, територията му могла да бъде съвсем закръглена. Ако обаче на спахията били приписвани домакинства от различни села, то земята на тимара представлявала многобройни островчета, разхвърляни между други такива, принадлежащи към други тимари. Примери на подобни тимари могат да бъдат наброени в голямо количество.

Така с. Лешница, разположено в Южна Албания, било включено на части в 6 тимара, които от своя страна включвали и цели или части от други села. Осемнадесет къщи от с. Лешница принадлежали като единствена съставка към тимара на Сатѝ; спахията Караджа, който имал в тимар с. Св. Параскева, получил по-късно и 7 къщи от Лешница; Хамза имал в тимар 11 къщи от с. Торнук и 17 от същата Лешница; друг Хамза получил в тимар част от с. Лешница (10 къщи), част от с. Красне, Одринско, и една

[182] İnalcık, H. 835 tarihli Suret..., p. XXIV.
[183] Стојановски, Ат. Цит. съч., с. 124.
[184] Barkan, Ö. L. Osmanlı Imparatorluğunda çiftiçi sınıfların hukukî statüsü, Ülkü, C. X, S. 56, p. 157 (по-нататък Çiftçi sınıfların...).

мезра; 5 къщи от с. Лешница и 5 от Срадници били дадени на Чапни и накрая Айдън получил 15 къщи от с. Зелие и 6 от с. Лешница[185]. Така че, ако въпросното село имало само изброените дотук 61 домакинства, тия домакинства били разделени между 6 тимара. Другите села, които също на части принадлежали към тия тимари, от своя страна били комбинирани с по 5—10 домакинства от други села и т. н. По същия начин било надробено между 5 спахии с. Смокина в Канинско, от което съществували дялове от по една къща[186] и пр. Впрочем с основание може да се твърди, че в Арванид през 1431 г. тимарите, съставени от цяло село или цели села, били много по-редки от раздробените.

Многобройни дялове от села срещаме като съставки на тимарите и в Никополския санджак[187], Софийско[188], нахията Висока[189], Аврет хисар и Солун[190] и пр. Обстоятелството, че в тия регистри все пак преобладават целите села, не може да бъде прието без съмнение, тъй като за някои от тия села са отбелязвани ненормално малки приходи (от под 500 и дори под 100 акчета), от което може да се заключи, че в посочените описи не съвсем прецизно са разграничавани селата от дяловете.

В описите на тимарите от XV в. се натъкваме и на градове или дялове от градове, също отдавани в тимар. Такива са случаите с гр. Трън[191], Аврет хисар[192], Търново, Никопол, Русе, Шумен, Свищов, Плевен, Враца[193] и пр. С положителност може да се каже, че в описите на тимарите в даден район градовете от този район рядко не фигурират като обект на тимара. В някои регистри по правило градовете са част от зиамета (Никополския санджак, Висока), докато другаде ги намираме като дялове на тимари. Така например 17 къщи от София (с приход 570 акчета) плюс 3 села в Софийско били тимар на Мехмед, сераскер на Виза[194].

Докато при селата и градовете е напълно ясно, че не земята, а зависимите домакинства представлявали обект на тимара, същото не би могло да се твърди за мезрите. Мезрата представлявала или землище на изоставено, запустяло село, или годна за обработване земя, вън от чието и да е землище. Тя бивала зачислявана към тимар в два случая: или когато части от нея били разработвани от селяни, принадлежащи към който и да било тимар (в такъв случай спахията, комуто била зачислена, имал право само върху десятък от произведеното върху мезрата), или пък, за да потърси той начин да я засели с „хайманета", „ничии" селяни, скитащи елементи — и с това да бъде увеличен поземления феодален фонд[195]. Чрез отдаване на мезри в тимар властта предоставяла на спахиите известна инициатива в земевладението именно с цел да бъдат въвлечени възможно най-широки площи от мирийската земя в земеделска обработка, следователно и във феодална експлоатация.

---

[185] İnalcik, H. 835 tarihli Suret..., тимари №16, 21, 22, 31, 32, 33.
[186] Пак там, тимари №95, 105, 116, 119, 120.
[187] Ориент. отдел, сигн. ОАК 45/29.
[188] Пак там, инв. №1/1959.
[189] Пак там, сигн. ОАК 52/59.
[190] Пак там, сигн. ОАК 45/30.
[191] Пак там, сигн. ОАК 52/59.
[192] Пак там, сигн. ОАК 45/30.
[193] Пак там, сигн. ОАК 45/29.
[194] Пак там, инв. №1/1959.
[195] İnalcik, H. 835 tarihle Suret..., p. XXIX.

Впрочем в някои регистри част от мезрите, ония, които били всъщност изселени, и то наскоро изселени села, фигурират като истински села със забележката, че са обезлюдени и се дават в тимар, за да бъдат „съживени" (шенлетмек). Такъв е случаят със селата Метковец, Рупча и др., описани в Никополския регистър, където срещаме и редица мезри, при същото указание[196]. Следователно при мезрите, зачислявани като тимар, действували явно различни правила. Тук обект на тимара били не зависимите домакинства (защото такива нямало), а дадена земя, която давала възможност за заселване на такива домакинства.

Практика по прехвърляне на тимара

Всички операции, свързани с преминаването на тимара от един у друг титуляр, били означавани с общия термин „тахвил" (промяна, по-тясно — прехвърляне).

Вече бе казано, че законодателството отделя твърде много място на „наследяването" на тимара, т. е. на поемането му, както и свързаните с него задължения от сина на покойния или престарял тимариот. Затова и ако се ограничим само с анализа на османските закони от XV—XVI в., бихме останали с впечатлението за почти повсеместното „наследяване" на тимара. Не такива впечатления създава обаче проучването на тимарските регистри от същия период, по-точно ония от тях, в които фигурират данни за промените в тимара.

От описаните 335 тимара в санджака Арванид едва 59 се намирали у синовете на предходните тимариоти и 6 у трето поколение спахии. Това са впрочем 20% от броя на наличните тимари. Останалите били у лица, които не били в родствени връзки с предходния тимариот. Трябва да се отбележи, че в регистъра на Арванид при всичките прехвърляния, отразени в него, са споменати около 180 спахийски синове, от които само въпросните 65 души „наследили" бащините си тимари. Другите 115 получили чужди тимари. Следователно дори в случаите, когато властта признавала правото на спахийски син на тимар, тя съвсем не се смятала длъжна да му осигури тимара на собствения му баща, а в мнозинството случаи го удовлетворявала с друго владение. Постановлението на закона впрочем, което указва безусловното предпочитание на собствения син при прехвърляне на овакантен тимар, очевидно не било съблюдавано.

Над 65-те случая на прехвърляне на тимари върху собствения син на починалия спахия могат да бъдат направени и други важни наблюдения. Преди всичко от тях личи, че и в тоя род случаи преминаването на тимара от един у друг титуляр било свързано почти безусловно с новото му прегрупиране, т. е. с допълнителното му раздробяване. Владението или било получавано от спахийския син със законния отбив[197], като останалата част задържал фискът или била давана другиму, или била поделяна между двама, трима и повече синове на тимариота[198], или пък дялът от „мющерек"-тимар, владян от бащата, от своя страна бил намаляван при поделяне между синовете му в комбинация с други лица[199] и пр. С една дума, и при

[196] Ориент. отдел, сигн. ОАК 45/29, л. 34а и 37б.
[197] İnalcik, H. 835 tarihli Suret...
[198] Пак там, тимар № 10, 33, 88, 97 и пр.
[199] Пак там, тимар № 80, 102, 113, 116, 81 и пр.

„наследяването" на тимара се наблюдала вече очертаната тенденция към непрекъснатото му раздробяване.

Въпреки че в останалите регистри, с които разполагаме, данните за прехвърлянията са твърде пестеливи, от дефтера на София например можем да установим, че от общо 51-те владения, описани в него, само 8 били „наследени"[200]. Това представлявало около 1/6 от общия брой на тимарите в Софийско; съотношение, близко до онова, което предоставя анализът на Арванид. Регистърът на Търновско, който съдържа само случайни отметки за прехвърлянията, говори за един-единствен случай на „наследяване" на тимара: касае се за с. Малкоч, което било владяно от някой Али иби Татар. След смъртта му то било получено от *петимата* му синове. Размерът на тимара бил 4435 акчета[201].

От наличния материал личи, че през XV в. тимарът не бил оформен като веднъж установена единица, която да преминава устойчиво през редица прехвърляния. Всеки тимар на практика имал определен състав, докато бил държан от едно лице. Впрочем и това определение не може да бъде взето абсолютно, тъй като даденият спахия можел да получи една, две и повече надбавки към тимара си и с това напълно да измени състава му. Не били устойчиви при прехвърляне дори големите владения — зиаметите и хасовете. Така например зиаметът на Белградския субашия (наречен в регистъра хас) се състоял от част от града, 11 села и 2 мезри. Той преминал в този си вид през трима владелци, след което бил раздаден по село, по две на отделни тимариоти[202]. Същото станало със зиамета на субашията на Сопот, чийто заместник получил много малка част от зачислените към зиамета села, докато останалите били разпределени между други спахии[203]; зиаметът на субашията на Клисура, който останал вакантен, бил раздаден на редица тимариоти[204].

Все във връзка с прехвърлянето на тимара през разглеждания период може да се установи, че съществували твърде чести промени на титулярите, че тимарската наличност се намирала в непрекъснато движение, което не може да бъде отдадено единствено на овакантяването на владенията поради смъртта или дезертирането на държателите им. Особено ярко този процес е отразен във въпросния регистър на Арванид, където са отбелязвани промените във владението за относително дълъг период. Така например с. Коприще, Канинско, по времето на Мехмед I било владяно от трима спахии като „мющерек". Тъй като в землището му през тоя период се заселили три малки села, то било комбинирано с тях и превърнато в два тимара. Единият от тях, който включвал старото село с 94 къщи, получил Юсуф, загарджия, към 1431 г. В 1433 г. то вече било тимар на Тимурташ, който скоро го овакантил. През същата година го получили „мюрещек" Солак Ахмед и Хъдър Арванид; в 1437 г. Коприще било придадено към тимара на брата на Провадийския субашия; само след две години преминало у брата и роба на същия; в 1441 г. било отдадено на спахийския син Юсуф; в 1444 г. — на някой Велибей; през 1450 г. 6 къщи от селото били предадени към тимара на Дели Касъм; две години след това някакви пък 10

[200] Ориент. отдел, инв. № 1/1959.
[201] Пак там, сигн. ТН 31/10, с. 15.
[202] İnalcik, H. 835 tarihli Suret..., p. 15.
[203] Пак там, тимар № 59.
[204] Пак там, тимар № 67.

къщи от същото село се намирали у неспоменат дотогава Сункур и поради смъртта му преминали у сина му Насух; в 1453 г. 6-те вече споменати като дял къщи от Коприще били у имама Муслихеддин и по това време, комбинирани с дял от с. Микат, били дадени на сина му; през същата година други 8 къщи били прибавени към тимара на Хасан в с. Филок; от забележката, датирана от същата година, узнаваме, че още 7 къщи от Коприще някога били дадени на Гази, който по това време ги овакантил в полза на сина си; накрая, в 1453 г., 6 къщи от Коприще били дадени на Халил, освободен роб на Шахмелек[205].

Могат да бъдат наброени още десетки подобни примери само като извлечения от един регистър. Те ярко доказват, че прехвърлянията били извършвани дори ежегодно, нещо повече, тия прехвърляния невинаги били мотивирани, невинаги била указвана причината, поради която даден спахия бил лишаван от тимар или от дял от тимар в полза на друг. Така например един от четиримата съвладелци на тимар в Музакия бил лишен без всякакви обяснения от своя дял по нареждане на някой Хамза бег, който го отдал на Хъзър. След известно време първият владелец си го възвърнал[206]. Без всякакви мотиви била откъсната част от тимара на спахията в с. Стрели и дадена на един спахийски син[207] и пр.

В разрез със законодателството били и други обстоятелства по прехвърлянето на тимарите — издаването на документите по това прехвърляне. От регистрите можем да заключим, че в това отношение съвсем не били спазвани правилата за отдаването на „тезкерели" и „тезкересиз"-тимарите. Така например Стояновски отбелязва, че в цялата Кичевска нахия съществували само две владения, оформени с разпореждане на централната власт — едното от 1911, а другото от 2065 акчета. Това били случаи, които по закон следвало да бъдат разрешени от бейлербея, тъй като ставало дума за „тезкересиз"-тимари. Останалите кичевски тимари били изцяло раздадени от бейлербея, въпреки че част от тях надминавала почти двойно размера на „тезкерели"-тимар[208]. Същите несъответствия се наблюдават и в регистъра на Арванид, където тимариоти или държат нищожни владения със султански берат[209], или пък получават тимари и части от тимари „с писмо на санджакбея"[210], „дадени от Хамза бей"[211], „с берат на Исхак бей"[212] и пр.

Изложените факти, извлечени от записаната практика от XV в., епохата, в която тимарът едва се бил наложил като система на земевладение, доказват недвусмислено, че на тая система съвсем не били необходими столетия, за да стигне до състояние на пълен хаос. Стройните и категорични постановления на законодателството във връзка с тимара са оставили у редица изследвачи убеждението, че османската военноленна система била подчинена на строга дисциплина в земевладението, че спахията в качеството си на брънка от тази система се явявал носител на

---

205 Пак там, тимар № 83.
206 Пак там, тимар № 19.
207 Пак там, № 61; срв. № 2, 3 и пр.
208 Стојановски, Ал. Цит. съч., с. 124.
209 İnalcik, H. 835 tarihli Suret..., тимар № 5 (с приход от 4624 акчета); № 7 (1250 акчета), № 9 (1834 акчета) и пр.
210 Пак там, № 9.
211 Пак там, № 83.
212 Пак там, № 5 и пр.

неотменими права и задължения, че тимарът бил своего рода „феод“, феодално владение и пр. Както видяхме обаче, записаната практика показва съвсем друго. Неслучайно (това узнаваме от една фетва от разглеждания период), когато 4—5 души, които държали „мющерек“ някакво владение, задали въпроса, дали всеки от тях следва да вземе по едно село от него или пък да си делят общо получения доход, отговорът на шейх-ул исляма бил: „бог знае“[213]. Впрочем непрекъснатите прехвърляния и раздробяването на тимарите били довели цялата система до степента „бог знае“ още в началото на разглеждания период.

Това състояние на нещата, предизвикано от установената практика по тимарите, която ги разглеждала не като оформени поземлени владения, а като даден брой нищожни „порции“ от феодална рента, не могло да не породи опити за по-рационално уреждане на прехвърлянията още през ранните векове на империята. Този род разпореждания датират от времето на Сюлейман I, Селим II и Ахмед I. Преди всичко решително не само за да подчини тимарската система на придворната аристокрация, Сюлейман I въвел раздаването на ленове изключително от централната власт[214]. С това се целело да бъде прерязана практиката „по разпореждане на ...“ и „с писмо от...“. По същото време било забранено на тимариотите и да разменят своите владения с други тимариоти, също за да не се стига до несъответствия в регистрацията[215]. Категорично било запретено раздробяването на веднъж оформените тимари. В случай, че лицата, които имали право на тимар, следвало да получат по-малки владения, овакантените по-големи следвало да бъдат отдадени „мющерек“[216]. Наредено било да се възстановяват веднъж раздробените санджакбейски хасове[217]. Забранено било да се откъсва част от оформен тимар, когато съществувала вакантна част от друг[218]. Към редица длъжности били прикрепени определени тимари и заемащите длъжността нови лица били принуждавани да приемат задължително леновете на предшествениците си[219] и пр. Тези Сюлейманови постановления, проведени най-вече чрез Лютфи паша, били отчасти повторени от Селим II[220], който установил и максималния размер на надбавките към тимара[221].

Трудно можем да си представим, че изброените „реформи“ по прехвърлянето на тимарите могли да доведат до някакъв резултат. Феодалната рента на мирийските земи вече била зачислена на достатъчен брой дребни представители на феодалната класа, за да е възможно каквото и да било коригиране на установения на практика ред, без да бъдат засегнати интересите на стотици и хиляди спахии. Затова и „реформите“ на Сюлейман съдържат известна плахост, те говорят за „вече оформените“ тимари, а не за „оформяне“ на тимари като владения. Впрочем, доколко по негово време съществували „вече оформени“ тимари, можем да си представим, след като видяхме до какъв порядък те били стигнали цяло

213 Цит. по İnalcik, H. 835 tarihli Suret..., p. XXV.
214 Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung. T. 1, 358—359.
215 Пак там, с. 359.
216 Пак там, с. 360.
217 Deny, J. Цит. съч., с. 834.
218 Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches... T. 1, p. 355.
219 Пак там, с. 359.
220 Пак там, с. 368.
221 Пак там.

столетие преди управлението му. Ето защо по всяка вероятност с цитираните мерки не било постигнато нещо съществено. Това предположение е подкрепено и от обстоятелството, че само при Сюлеймановите приемници тимарската система се намирала в онова хаотично състояние, което тъй ярко описва Кочи бей Гюмюрджински[222].

Правомощия на спахията

В най-общ смисъл османското законодателство и записаната практика отбелязват правомощията на тимариота с термина „тасарруф", чийто превод е „притежание", или пък с „дер дест" — държание. Също там спахията пък е указван като „сахиб-и арз", „сахиб-и райет" (господар, притежател, владелец на земята или на раята).

При един формален подход към поставения въпрос изброените термини биха могли само да заблудят изследвача върху съдържанието на правомощията на спахията, биха довели до дълбоки несъответствия. Затова е и необходимо да бъдат конкретно очертани правата и задълженията на тимариотите в светлината на конкретно-историческата действителност, тъй като редица юридически термини, като „собственост", „владение" и „държание", имат също конкретно-исторически пълнеж, който не отговаря на отношенията, обусловили разглежданата институция.

Преди всичко следва да се има предвид, че дори в османската практика термините „тасарруф", „дер дест" и „сахиб" имали твърде широко и неточно съдържание. Така например с „тасарруф" били означавани и правомощията на спахията, и тия на зависимия селянин, което е дало основание на някои югославски историци да поддържат, че съществувала поделена собственост върху средствата за производство между феодала и селянина[223]. При това напълно явно е, че нито единият, нито другият имали „собственост" върху земята, освен което съдържанието на техните правомощия било съвсем различно и в никакъв случай не може да бъде поставян знак на равенство помежду им. С „тасарруф" в османските документи е отбелязвано най-общо и правото на дадено лице върху някакъв приход. Така например духовните служители при една джамия в Никея имали „тасарруф" върху добивите от вакъфа на Сюлейман паша в Малгарско[224]. Някои полицейски глоби в гр. Вълчитрън пък също били в „тасарруф" на някой Мехмед[225]. В тези случаи въпросният израз не означавал нищо повече от право върху известни приходи. За каквото и да било отношение към земята тук не може и да става дума.

Не по-малко разлято е съдържанието и на термина „сахиб". С него са назовани не само тимариотите, но и владелците на поземлени мюлкове — „мюлк-сахиб"[226], както и лица, които имали право на едно единствено феодално събиране. Така например в закона за Алепо на „вакъф-сахиба" е противопоставен „сахиб-и ьошюр" — притежателят на десятъка, лицето, което имало право да присвоява десятъка от дадена вакъфска земя[227].

---

[222] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 120 и сл.

[223] Попгеоргиев, Д. Сопственоста врз чифлиците и чифлигарските аграрно-правни односи во Македонија до Балканската војна 1912. Скопје, 1956, с. 27, 35, 41.

[224] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşsa livası..., p. 169.

[225] Ориент. отдел, сигн. МК 26/2.

[226] Вж. по-долу, гл. II.

[227] Kanunlar, с. 210.

Безспорно е, че основното право на тимариота било правото му над онази „порция“ от централизираната феодална рента, която му отчислявал фискът. Без преувеличение може да се изтъкне, че 90% от постановленията на османското законодателство от XV—XVI в. третират въпросите, свързани с размера и формите на рентата, която държавата отстъпвала на тимариотите[228].

Основна характеристика на рентата в Османската империя е нейното поделяне между централната власт и тимариота. При това дори частта от тая рента, която по закон била отстъпвана на ленниците, не била изцяло тяхна. Те трябвало да отделят от нея в полза на висшестоящите в спахийската йерархия феодали[229], което дава основание на Баркан да смята бейлербейовете и санджакбейовете фактически като участници „мющерек“ в тимарите на подчинените им спахии[230]. По тези причини, както и поради това, че държавата понякога обособявала от едно единично феодално събиране на известен район или селище нов „тимар“ и с това фактически още повече увеличавала броя на лицата, които прибирали части от феодалната рента в този район, в тимарската система не може и да се говори за наличието на финансов имунитет. Освен местния спахия, поточно местните спахии, които реализирали в качеството си на „мющерек“ или въз основа на правото си върху отделни дялове десятъчните събирания и останалите „райетски данъци“, в тимара неминуемо прибирали държавния пай от рентата чиновниците по поголовния данък, аваризите, „мевкуфчиите“ (събирачи на рентата от извънрегистровите домакинства), „бейт-ул малджиите“ (които получавали сумите срещу конфискация на имущество, останало без наследници) и пр., както и хората на бейлербейовете и санджакбейовете, на които се полагала съответната част от „свободните данъци“. Цялата тази тълпа от събирачи, които имали право на по едно-две или повече вземания, съвсем естествено била истинска напаст за зависимото население. Това положение обаче не било особено изгодно и за самите представители на експлоататорската класа, които били поставени в изключително сложни взаимоотношения както помежду си, така и по отношение на държавата. Нищо чудно, че на тия взаимоотношения, доусложнявани от някои регионални традиции, били посветени, едва ли с особени резултати, безбройни постановления на законодателството. Във всеки случай основната цел на централната власт през разглеждания период — да не допусне икономическото обособяване на спахията в тимарската система — била явно постигната.

Спахията не притежавал и административен имунитет върху своя тимар. Вече бе споменато, че с разпореждане на централната власт или на местните военноадминистративни органи от тимара му можели да бъдат откъсвани значителни части за образуване на нови тимари. Особено отчетливо липсата на административен имунитет в тимара му личи от практиката по „извънрегистровите“ зависими домакинства. При нейното наличие дори в случаите, когато даден спахия успявал да получи в тимар цяло село и, използувайки частичната си фискална власт, да се укрепи като местен феодал, това положение той смогвал да запази едва до създаването

---

228 За видовете и размерите на рентата вж. гл. III.

229 Мутафчиева, В. К вопросу о феодальной иерархии..., с. 92 и сл.

230 Barkan, Ö. L. Çiftçi sınıfların..., C. X., S. 58, p. 300.

на „извънрегистрови" домакинства в същото село. След като подобни домакинства били вече налице, те зависели направо от фиска[231], докато бъдели прибавени към нов тимар. Често пъти от селото били откъсвани нищожен брой новообразувани домакинства[232], но с това въпреки всичко била нарушавана целостта на тимара като владение, в селото започвал да се разпорежда и друг спахия.

Тук е необходимо да се подчертае, че тимарът подобно на всяка обществено-икономическа институция търпял известно развитие. Характерно за историографията е, че тя поставя знак на равенство между тимара от XV и този от началото на XIX в. например. Особено ярко това личи в синтетичната работа на Ж. Дени, който изброява подробно чертите на тимара, без да датира отделните периоди, за които била характерна всяка от тях[233]. С това получаваме представата за някакъв тимар „изобщо", без да сме в състояние да начертаем каквито и да било промени в същността и отделните му черти. Дори за относително краткия период, какъвто представлява времето от управлението на Мурад II до това на Сюлейман I, обаче източниците набелязват известни изменения в тимара. Част от тия изменения се отнасят до правомощията на тимариота.

Така например от регистъра на Арванид личи недвусмислено, че всяко „извънрегистрово" домакинство безусловно било изваждано от селото, чиито останали къщи били тимар или тимари[234]. Следователно ясно е, че по това време правомощията на спахията *не се отнасяли в никаква степен към земята*, че тимарът на дело представлявал част от прихода на даден брой зависими домакинства. Известни пасажи от Сюлеймановото законодателство обаче ни навеждат на предположението, че по времето на този султан правомощията на спахията били разширени именно в качеството му на „сахиб-и арз". Така например от кануннамето на Никопол узнаваме, че „хайманетата" — ничиите селяни, които представлявали част от по-голямата категория „извънрегистрови", заселили се в нечий тимар, — трябвало да дават данъци на тимариота. Санджакбейовете и бейлербейовете не следвало да претендират върху облагането на такива селяни, тъй като *земите*, върху които усядали, се числели към тимара[235]. В този случай е напълно очевидно, че вече не зачисляването на определено домакинство, а на определена *земя* определяло прихода на спахията. Почти същото постановление е повторено и в закона за Силистра: „Отсега нататък всеки да има право върху хайманетата (уседнали) в неговото село."[236] Следователно това постановление придавало автоматически ничиите селяни към тимарите, където се били заселили.

По същия начин, ако този род население се установявало върху мезра, която била близко до селото, записано на спахията, въпреки че не фигурирала като зачислена му мезра, той получавал право над новозаселените. Ако мезрата обаче била отдалечена, регистрирали я като „хариджез

---

231 Пак там, С. IX, 50, с. 114, С. X, 58, 300—302.

232 Срв. например тимар № 102 у İ n a l c i k, H. 835 tarihli Suret..., от който били отделени 2 къщи.

233 D e n y, J. Цит. съч., с. 831 и сл.

234 İ n a l c i k, H. 835 tarihli Suret..., тимар № 102, 184, 70, 124, 161, 281, 8, 217, 20, 30 и пр.

235 Kanunlar, p. 268.

236 Пак там, с. 272.

дефтер“ и населението ѝ облагал фискът[237]. Твърде интересно е определена разликата между „близка“ и „далечна“ мезра, понятия, явно доста разтегливи. За близка до селото се смятала оная мезра, чието население пиело вода от кладенец на това село[238]. Накрая все от закона за Силистра научаваме, че незачислена на спахията рая, която обработвала ниви, пръснати между ония, владени от зачислените му селяни, му плащала десятък на общо основание[239].

Изброените постановления несъмнено разширявали правомощията на спахията по отношение на „извънрегистровата“ рая. Нещо повече обаче — те поставят в друга светлина и въпроса за самата същност на тимара по Сюлеймановo време, очертават го все повече като поземлено владение, свързано с известна територия. За отбелязване е обаче, че в същия закон многократно е споменато „в границите на селото“, „в очертаните граници на селото“[240], но никъде и „в границите на тимара“. При това същият закон потвърждава и старото положение: „Раята, живуща в определените граници на селата, да плаща десятък и данъци на оня, в чийто регистър са вписани имената ѝ и комуто (тия данъци) са зачислени. А по-късно, ако дойдат някои домакинства и се заселят в селото с очертани граници, тия къщи местният регистратор да извади като в повече. Ако ги придаде към друг тимар, нека спахията, в чийто регистър са отбелязани, да им взима десятъка и данъците. Да не се изтъква: Това село е ограничено. *Меродавен е регистърът.*“[241]

Очевидните противоречия в цитираните постановления въпреки всичко не могат да отклонят извода за нарастващото значение на тимара като оформено владение. В полза на такъв извод говорят и вече споменатите разпореждания също от Сюлеймановo време, насочени срещу раздробяването на тимарите. Прекъсването на подобно раздробяване би могло да се постигне единствено, ако бъдело преустановено отделянето в нови тимари на „извънрегистровите“ домакинства или поне ако подобни операции бъдели сведени до възможния минимум. Тъй като не разполагаме с достатъчно и подходящ регистров материал от средата на XVI в., не може да бъде установено доколко въпросните постановления са получили живот на практика.

Последният елемент на феодалния имунитет — съдебният — също не бил отстъпван на тимариота. Юрисдикцията над зависимите му селяни притежавал местният кадия. Нещо повече, последният уреждал и споровете между спахията и раята му[242].

Друга основна черта на правомощията на спахията било правото да издава тапия[243]. Чрез това той следял за движението на обработваемата земя, на зависимите домакинства в тимара, а също така контролирал земеползването, гарантирал обработването на максимална площ от тази земя. И в това отношение обаче ръцете на спахията не били развързани за особена инициатива. Така например той нямал право да дава тапия за части

---

237 Пак там, 273—274.
238 Пак там.
239 Пак там, с. 272.
240 Пак там, 272—273.
241 Пак там, с. 272.
242 Galabov, G., H. W. Duda. Цит. съч., док. №937, 128, 603, 654.
243 Deny, J. Цит. съч., 837—838.

от селската мера, да разширява произволно площта на орната земя на селището[244]. Законът му запрещавал дори да отдаде срещу тапия части от своето лично стопанство, тъй като било предназначено за ползуване от него[245]. По-голяма инициатива за въвеждането на нови земи в земеделска обработка имал зависимият селянин, който можел да разоре част от „пустеещите" земи и с това да увеличи площта на отдаваната с тапия земя. За да получи право на берия за тапия върху такава земя обаче, спахията трябвало да дочака прехвърлянето ѝ[246]. Следователно и що се касае до тапията, тимариотът действувал не самоволно, той изпълнявал известни функции, делегирани му от централната власт.

С това се изчерпва съставът на правомощията на османския спахия, такива, каквито ги фиксирало законодателството. Абсолютно несъмнено е, че тимариотите в качеството си на представители на военната класа превишавали своите правомощия, ако не за сметка на държавата (която строго охранявала интересите си), то решително за сметка на зависимото селячество. Тези нарушения не били обаче факт, който характеризирал само спахийството. Те били присъщи на цялата система на османския феодализъм — на грамадната бюрокрация, на армията, на крупните феодали и съдебните органи. Наличието на тия нарушения не е необходимо да бъде непрекъснато напомняно — то просто е изведено пред скоби при проучване на османското общество, пък и на всяко феодално общество. Във всеки случай действуващата система, преобладаващите отношения, а не нарушенията им придават облика на въпросното общество.

Социална същност и състав на спахийството

Въпросът за социалната същност на спахийството все още не е поставен достатъчно отчетливо в специалната литература. Османската феодална класа, нейният състав и разслоение изобщо не са били предмет на научно изследване. Ето защо в историографията негласно се е установило убеждението за някаква „хомогенност" на експлоататорите в империята, които някои изследвачи отдават на специфичната „демократичност" на османския феодализъм, в чиято система всеки еничарин можел да се издигне до велик везир, при което рая и спахии били в еднаква степен султанови слуги, защото всеки поданик дължал имот и живот на всесилния повелител[247].

Основание за подобни тези дава обстоятелството, че от цялата сложна система на османския феодализъм засега е проучена само военноленната, а от всички феодални прослойки — само спахийството, и то твърде бегло. Малкият тимарски приход на спахията през периода XV—XVI в., неговите твърде ограничени правомощия в земевладението, условният характер на това земевладение са факти, установени от науката. Колкото и жестока да била при това положение експлоатацията над зависимия селянин, обстоятелството, че спахията ползувал тъй жалък пай от тази експлоатация,

---

[244] Kanunlar, p. 3.

[245] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 318; Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches... T. 1, p. 194.

[246] Barkan, Ö. L. Mülk topraklar ve Sultanların temlik hakkı. — İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi mecmuası, C. VII, S. 1, p. 170.

[247] Babinger, Fr. Sultanische Urkunden..., p. 503 и сл.

служи за аргумент на науката да изтъква неблагоприятното положение на османския феодал *изобщо*.

Тук трябва да се отбележи, че и част от съвременната историография също не подхожда конкретно-исторически към поставения въпрос. Изтъквайки непрекъснато привилегированото положение на спахийството в земевладението, идентифицирайки спахията с турския феодал изобщо, тя сама измества тежестта на въпроса и изгражда атакуеми тези. Могла ли би впрочем да бъде успешно защитена тезата, че основни експлоататори на зависимото селячество в средновековния Запад били рицарите, а в Московското княжество опричниците? И защо, ако подобна теза е незащитима, следва да се приеме, че точно в Османската империя феодалът „пар екселанс" бил спахията? Отговорът е един — защото все още османският феодализъм не е изследван във всички свои институции, за да бъде разкрита убедително структурата на самата феодална класа, за да бъде установена онази прослойка на феодалите, която сама по себе си представлявала държавата. Ето защо въз основа на изучаването на законодателството и записаната практика, които третират почти без изключение тимарската система и взаимоотношенията между спахийството и раята, се е разпространило убеждението, че османският феодал — това е спахията.

При това не може да не се изтъкне, че именно фактът, че законодателството е посветило своите норми изключително на експлоатацията, на която имали право спахиите, е вече първият аргумент срещу подобно схващане. Ако държавата, апаратът на управляващата прослойка, била в ръцете на спахийството, то решително не би посветила тъй много усилия на собственото си ограничаване, т. е. на ограничаването на правомощията на спахиите. Тук явно от името на централната власт действували други сили, чиито интереси съвпадали с тия на спахийството само отчасти, само дотолкова, доколкото феодалното опълчение охранявало общите им завоевания срещу външния и вътрешния враг. Но интересите на управляващата прослойка и тия на спахийството дълбоко се различавали в друго отношение — в поделянето на резултатите от системата на експлоатация. И в това отношение държавата като оръдие на висшата прослойка се противопоставяла на всяка възможност за разширяване на правомощията на спахийството в земевладението, тъй като всяко подобно разширяване трябвало да мине за нейна сметка, за сметка на крупните феодали. Разкриването впрочем на социалния състав на спахийството и на неспахийските феодални слоеве, както и на различията в степента на привилегиите в земевладението на едните и другите, би опровергало тенденциозните теории за липсата на истински феодали в Османската империя през XV—XVI в. и би поставило спахийството на действителното му място в обществената структура на империята.

Турският историк О. Л. Баркан, който не бил в състояние да отрече всякакво социално деление в османското общество, е намерил удобна формула за отграничаването на експлоататорите. Като изтъква ограничените правомощия на спахийството и минималните му привилегии в земевладението, той означава тази „група" като „слуги-чиновници", противопоставяйки ги на феодалите в заварените от османците общества[248]. В друг свой труд той указва, че в империята през XV—XVI в. съ-

[248] Barkan, Ö. L. Şeri miras hukuku..., p. 157 и сл.

ществували две основни класи (сънъф) — рая и военни (аскери). В доказателство на това той привежда многочислени примери от законодателството, от които наистина личи, че властта отделяла лицата, задължени военно към нея, нещо повече, към „военните“ причислявала техните семейства — жени, синове и роби — и забранявала те да бъдат записвани за рая[249].

В разрез със собствените си аргументи обаче Баркан твърди, че „военната“ класа не била затворена, съществували начини за приток на рая към нея, докато част от „военните“ се декласирали и преминали към раята[250]. Аргументи и за това впрочем не липсват. Всеизвестно е положението, че всеки райет, който се записвал в граничните военни части и се отличал, получавал право на тимар, следователно преминавал във „военната“ класа[251], докато всеки спахийски син, когото централната власт не приемала на служба по липса на вакантен тимар и му издавала документ „не е нужен в Столицата или бейлербейството“ , бивал записван за рая. Същото било положението на лишените от тимар спахии, за които властта изрично нарежда „да не се взема под внимание, ако твърдят, че по-рано са имали берати и са били спахии“[252].

Изложените положения обаче явно не били в сила през целия разглеждан период, тъй като съществувало време, когато спахията можел да бъде лишен от тимар, щом се открие, че принадлежал към раята, че бил „чужденец“ (еджнеби)[253]. По времето на Сюлейман I излязло онова разпореждане, което дава повод на историографията да изтъква „демократичността“ на османския феодализъм. Въпросният ферман датира от 1530 г. и е отправен до бейлербея на Румелия. В него е казано, че поданиците на империята, „били те спахии или рая, всички са мои (на султана — б. а.) слуги“, те не могли да бъдат наричани „чужденци“, тъй като принадлежали към населението на отделните области на държавата. Със същия ферман било забранено под страх от наказание да се употребява терминът „чужденец“ за лицата, непринадлежащи към спахийството, и било наредено да им се върнат отнетите ленове[254].

Вероятно тази мярка била предизвикана от конкретни нужди на държавата, тъй като от същия период наблюдаваме и разширяване на правото на „наследяване“ на тимарите[255], чиято цел също била да се допуснат до тимар по-широк кръг лица, да бъде увеличен контингентът на спахийската войска. Само през 1543—1544 г. обаче въпросният ферман бил анулиран от друг, с който било постановено да се лишат от тимари „чужденците“ — освободени роби, синове на духовници, рая и пр., — тъй като не принадлежали по произход към спахийството. Вече след края на Сюлеймановото управление, в 1576—1577 г., по време на войната с Персия, било възстановено положението, наложено с фермана от 1530 г., а именно за тимари можели отново да претендират и „чужденци“[256]. Това положение било в сила и по време на Ахмед I[257].

---

249 Barkan, Ö. L. Çiftçi sınıfların, C. IX, S. 49, c. 35 и сл.
250 Пак там, C. X, S. 59, c. 416.
251 Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., c. 96.
252 Barkan, Ö. L. Çistçiv…, C. X, S. 59, p. 420.
253 Пак там, 416—419.
254 Пак там; Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches… T. 1, c. 349 и сл.
255 Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches…, p. 361, 364.
256 Barkan, Ö. L. Çiftçi sınıfların… C. X, S. 59, 418—419.
257 Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., c. 96.

Явно е следователно, че централната власт съвсем произволно „откривала“ и „закривала“ достъпа до тимара, притока към низшата прослойка на феодалната класа в зависимост от конкретни военни нужди. При това „откриването“ било твърде условно, щом само с един ферман получилите тимар „чужденци“ можели да го загубят. Във всеки случай фактът, че изобщо бил поставян въпросът за допускане или недопускане на чужди на спахийските среди елементи до тимар, означава, че спахийството съвсем не било по принцип открито за достъпа на низшите социални слоеве, както приемат някои историографи[258].

Изложените сведения за обособеността на спахийството обаче датират от относително късно време — XVI в. Спахийството можело впрочем да представлява затворено или отворено цяло само след като изобщо започнало да представлява цяло. При налагането на тимара като господствуваща система на земевладение — от управлението на Мехмед I до това на Мехмед II — в никакъв случай не може да се допусне, че са били съблюдавани правилата по зачисляването на тимари. Убедително доказателство за това са сведенията на записаната практика.

Преди всичко в османското спахийство се влели съвсем немалобройни балкански феодали[259]. Според регистъра на Арванид 18% от тимариотите в тази област през 1431 г. били християни. Както отбелязва Иналджик, тимарите на тия християни за разлика от останалите, които рядко надминавали 3000 акчета, били значително по-големи[260]. По времето на Мехмед II, изглежда, практиката по запазване на тимарите на християни била прекратена, тъй като през управлението на Байезид II в същите области вече имало съвсем малко подобни ленове[261]. По всяка вероятност премахването на християнските тимари, които били особено многобройни в Арванид и Кичевско например[262], се дължало на въстанието, възглавявано от Скендер бег, в което взели участие редица тимариоти албанци. От регистъра на Арванид личи, че били оставени само ония християнски тимариоти, които показали вярност към султана в това въстание[263]. Известен брой тимари били раздадени и на православното духовенство, поставило се в услуга на завоевателя[264]. По своята социална същност християнските елементи, включени в спахийството, следва да бъдат третирани като безусловно принадлежащи към феодалната класа на поробените държави, тъй като само в това свое качество те представлявали интерес за нашественика, спомогнали за укрепването на чуждото господство над собствените им народи.

Х. Иналджик, който е направил опит за установяване на социалния произход на спахийството на основание на най-стария известен регистър —

---

[258] Deny, J. Цит. съч., с. 832.

[259] Пак там, с. 834; İnalcik, H. Timariotes chrétiens en Albanie au XVe s. — Mitteilungen des Östereichischen Staatsarchivs. Bd. IV, 1952; срв. Fatih devri üzerinde tedkikler ve versikalar. Ankara, 1954; Od Stefana Dusana do Osmanskog carstva. — Прилози за ориjенталну филологиjу и историjу jугославенскнх народа под турском владавином. Т. 3—4; Цветкова, Б. Новые данные о христианах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства. — ВВр. Т. 8.

[260] İnalcik, H. Fatih devrinden önce timar..., p. 137 и сл.

[261] Пак там.

[262] Стоjановски, Ал. Цит. съч., с. 127.

[263] İnalcik, H. 835 tarihli Suret..., тимар № 11.

[264] Пак там, с. 2; Ориент. отдел, ф. 1, ед. 15126, л. 3.

тоя на Арванид, — представя следните показатели за състава на спахийството в областта: освен споменатите 18 % християни в 1431 г. тук имало 30% турци, преселени от Мала Азия, най-вече от Саруханско, 20% освободени роби или дружинници на бейлербейовете, санджакбейовете и пр., 20% еничари и други участници в дворцовите войски и 12% разни[265]. Трябва да се отбележи обаче, че Иналджик тук не е провел последователно социалния критерий, отделяйки значителни проценти за групи по етнически признак. Освен това неговите изчисления са извършени въз основа на действуващите в момента тимариоти, като той не е взел предвид общото число на лицата, участвуващи в многобройните прехвърляния на описаните 335 тимара. По този начин картината, съставена въз основа на този уникален документ, е неточна.

Ако се вземат предвид всички тимариоти, споменати като временно държали 335-те тимара в Арванид, а именно около 1400 души, от тях можем да набележим следните категории: мохамедани, без каквото и да е указано качество — над 50%; спахийски синове — към 13,5%; неспахийски синове, но родственици на спахии — около 4%; принадлежащи към „капъ кулу" — придворните войскови части и най-вече султански пажове (гулями) — над 10%; родственици на участници в „капъ кулу" — към 1,5%; гулями на крупни феодали — 3%; участници в предспахийските корпуси (яя и мюселеми) — под 0,05%; лица с титла „бей" или „ага" — над 3%; християни — към 6%; помохамеданчени — към 2,5%. Както виждаме, поставени в по-значителен отрязък от време, съотношенията, извлечени от Иналджик, добиват съвсем различна стойност.

Изнесените проценти преди всичко показват, че мнозинството от тимариотите във въпросния район били хора без всякакво качество, именно отличили се редници от разни войскови части. Обстоятелството, че значителна част от тях били току-що преселени от Мала Азия, означава пък, че по всяка вероятност в спахийството по това време били включени и лица, които дотогава не били участвували в каквато и да било войска. Спахийските синове представлявали съвсем неголям процент в редовете на тимариотите — едва около 13,5 %. Те се равнявали по численост на „гулямите" на султана и крупните феодали, лица с робски произход. Значителното място на отвлечените и помохамеданчени деца не само в придворните войски, но и в тимарската система през XV в. изтъкват и Иналджик[266], и Баркан[267]. Последният указва, че в Диарбекирско по това време имало голям брой тимариоти с прякори Енгюрюлю (унгарец), Босналъ, Уструмчалъ, Софиалъ, Арпаудлу и пр., които са типични за султанските аджемоглани.

Останалите тимарски регистри, с които разполагаме, до голяма степен подкрепят направените констатации. Наред с преобладаващия процент на мюсюлмани без всякакво качество в тях срещаме неголям брой спахийски синове, значително число участници в придворните войски (особено в Софийско) и известен малък процент християни (най-вече във Висока и Аврет хисар)[268].

---

[265] İnalcik, H. Fatih devrinden önce timar..., 136—137.

[266] Пак там, с. 137.

[267] Barkan, Ö. L. Ciftçi..., С. 10, S. 59, p. 419.

[268] Ориент. отдел, сигн. ОАК 45/29; ОАК 52/59; ОАК 45/30; ивн. 1/1959; ТН 31/10 и пр. За съжаление доста ограниченият обем на тия регистри и непълнотите в отразяването на

От наличния материал е явно и че през XV в. в тимарската система били още съвършено редки, въпрос на изключения, тимарите на неспахии. При това този род тимари били владени обикновено от кадии, наиби и други държавни служещи. Следователно по това време тази система напълно отговаряла на своето предназначение — издръжката на феодалното опълчение.

Въпросът за разслоението между спахийството, по-точно между военните ленници, не е поставян в литературата. До известна степен той бе осветлен по-горе, тъй като бе установено съотношението между отделните групи тимари съобразно техните размери. Вече видяхме впрочем, че средният спахийски тимар през разглеждания период се движел между 1000—3000 акчета по времето на Мурад II, стигнал докъм 5000 през средата на XV в. и се задържал в този си размер до края на XVI в. Въпреки че следва да се отчете, че тия размери ненапълно отразявали действителното положение, а били занижени (що се касае до края на XVI в.), напълно ясно е, че на практика спахийският тимар рядко надминавал 5000 акчета.

Срещу около 10 000 спахийски тимари по времето на Мехмед II, с установения годишен приход, стояли шепата крупни военни ленове, тия на бейлербейовете и санджакбейовете. През същия период империята имала 2 бейлербейства и 48 санджака[269]. Не разполагаме с данни за размера на бейлербейските и санджакбейските хасове от XV в. Никополският санджакбей имал 321 108 акчета феодален приход само от владенията си в този санджак[270]. Също част от хаса на санджакбея на Арванид му носела над 250 000 акчета годишно[271]. В началото на XVII в. хасовете на санджакбейовете се движели между 1 100 000 и 200 000 акчета[272], а бейлербейовете на Румелия и Анадола получавали по 1 100 000 и 1 600 000 акчета годишно[273]. Тия цифри обаче едва ли могат да бъдат отнесени без корекция към XV в. Така или иначе, ако приемем, че 10 000-те тимара по времето на Мехмед II имали максималния за това време среден тимарски приход от 5000 акчета, получаваме сумата от 50 000 000 акчета. Срещу това, взимайки за база на санджакбейския приход указания минимум — около 320 000 акчета — получаваме за обща сума на санджакбейските хасове 15 360 000 акчета. Следователно около 1/2 процент от военните ленници присвоявали повече от 1/5 от общия приход, предназначен за издръжката на феодалната войска. При това по липса на данни вън от изчислението остава приходът на бейлербейовете и други крупни феодали в системата на служебното земевладение.

Изнесените данни свидетелствуват, че в тимарската система съществувала *извънредно остра диференциация*, тъй като максималният спахийски приход бил 64 пъти по-малък от минималния санджакбейски. Характерно е освен това, че при тази диференциация почти не съществували междинни тимари, приходи, които да образуват мост между спахийския тимар и санджакбейския хас. През разглеждания период зиаметите били твърде

имената и качеството на титулярите на тимари не дават възможност за извличане на категорични проценти за състава на спахийството (особено типичен в това отношение е дефтерът на Никопол).

[269] Babinger, Fr. Sultanische Urkunden..., p. 531.

[270] Ориент. отдел, сигн. ОАК 45/29.

[271] İnalcik, H. 835 tarihli Suret..., 1—6 (описът не е пълен).

[272] Айни Али по Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 59 и сл.

[273] Пак там.

малобройни, по един за всяка нахия. Така например в целия Никополски санджак имало 15 зиамета, от които само 3 били с приход от 30 000 до 40 000 акчета, един от 64 593 акчета, а останалите с по около 20 000 (при минимален — кълъч — зиамет от 20 000) с изключение на 3, които имали под законния минимум[274]. Ограниченият брой на зиаметите (дори в началото на XVII в. при общата тенденция към окрупняване на владенията те не успели да достигнат 10% от общия им брой)[275], както и твърдото им придържане към наложената от закона тяхна долна граница не биха изменили особено извлеченото по-горе съотношение между спахийските и санджакбейските ленове, показателите на диференциация в средите на феодалното опълчение.

В последна сметка, като се вземе предвид средният годишен спахийски приход за разглеждания период, сравнен с относителната покупателна сила на акчето, ограничените правомощия на тимариота и неговата пряка зависимост от централната власт, условността на тимарското земевладение, социалният състав на спахийството и острата диференциация в средите на военните ленници, не може да не се стигне до заключението, че през периода XV—XVI в. спахията бил поставен в не особено привилегировано положение, че не може да бъде смятан за основния експлоататор на зависимото селячество.

Експлоатация на тимара

Въз основа на наличния материал могат да бъдат направени и някои изводи за начина на експлоатацията на тимара като форма на феодално земевладение. Феодалните „муфассал"-регистри представят тимара като сбор от известно количество зависими домакинства, които плащали на спахията определен брой и обем феодални събирания — форми на поземлената рента. Тия събирания са еднакви за отделните провинции на балканските владения на империята с незначителни регионални различия. От това обстоятелство може да се заключи, че и режимът на експлоатация на тимара бил установен и уеднаквен, че на тимариота не оставал избор в това направление. При това, тъй като централната власт напълно определяла формите на селското земевладение, на отдаването и прехвърлянето на райетския чифлик, спахията бил лишен от инициатива и в това отношение. Впрочем, базирайки се на наличния материал, следва да се присъединим към мнението на А. Д. Новичев, че през разглеждания период в Турция нямало крупни феодални стопанства, нито разделение между господарската и селската земя във владението, а земите на всяка категория феодално владение били само съчетание от множество парцелни участъци, обработвани от зависимите селяни[276].

Очевидно при така сложената обстановка спахията не можел да прояви особена инициатива и в организацията на стопанството в тимара. За подобна дейност липсвали впрочем и обективни предпоставки. В условията на османския феодализъм от XV—XVI в. тимариотът не бил в състояние да

[274] Ориент. отдел, сигн. ОАК 45/29, л. 32б, 41б, 37б.
[275] Мутафчиева, В. За състоянието на спахилъка през XV—XVI в., с. 42.
[276] Новичев, А. Д. К вопросу о феодальных отношениях и положении крестьян в Турции во второй половине XV века. — Ученые записки Ленинградского государственного университета, № 294. Серия востоковедческих наук, вып. 12, с. 135.

се задържи задълго в своя лен. Почти непрекъснатите военни походи или поне набези, гарнизонната служба и всякакви допълнителни задължения пречели на спахията да уседне, да положи грижи за стопанството в тимара. При това подчертаното текучество в тимарската система, твърде честото прехвърляне на тимарите и тяхната раздробеност не създавали предпоставки за организация на селското производство от страна на спахията. Ето защо той бил принуден да се превърне просто в събирач на феодална рента, на облаганията върху земеделския и скотовъдния добив на зависимите си селяни, без да се намесва в самото производство.

Тук трябва да се изтъкне, че в специалната литература се е установило твърдо мнението, че спахията бил длъжен да живее неотлъчно в тимара си, когато не бил на служба[277]. Трудно е да се издири коренът на това схващане. Айни Али споменава наистина, че спахиите били принудени да живеят в тимарите си, за да могат да бъдат мобилизирани в най-кратък срок[278]. Само два реда по-долу обаче, когато говори за санкциите, налагани на нарушилия това постановление спахия, същият автор отбелязва, че били наказвани ония тимариоти, които се отлъчвали от *санджака*, към който принадлежал тимарът им[279]. Явно е, впрочем, че спахията бил длъжен да не напуска не тимара, а санджака си, тъй като именно по този начин той можел да бъде мобилизиран. В полза на подобно заключение могат да бъдат приведени и редица доказателства. Така например в регистъра на Арванид намираме опис на тимари в нахията Сопот, чиито титуляри имали за местожителство Аргирокастрон[280]. Явно е, че въпросните спахии не пребивавали в града незаконно, тъй като били регистрирани съвсем официално като неживущи в селата си. Освен това авторите, които се придържат към цитираното схващане, са оставили без внимание редица постановления на законодателството, като се започне от това на Мехмед II и се свърши със Сюлеймановото, от които личи, че раята била длъжна да извозва под форма на ангария десятъчните постъпления до хамбара на тимариота, ако имал такъв на село, или *до града*, ако живеел там[281]. При това, както личи от някои закони от XVI в., в задълженията на раята не влизало да превозва десятъка до крепостите, където спахиите носели гарнизонна служба, а само до градовете, където било местожителството им [282]. Съвсем ясно е следователно, че закодателството не предвиждало задължително живеенето на спахията в тимара му, открито допускало неговото установяване в града. Този град обаче не трябвало да се намира вън от санджака, към който спадал тимарът на спахията.

В пряка връзка с въпроса за експлоатацията на тимара е и този за личното стопанство на спахията, т. нар. „хасса-чифтлик". Личното стопанство на османския тимариот се намирало в селото или в някое от селата, които участвували в тимара му. Следователно „хасса"-та представлявала част от лена, била получавана и губена заедно с него и по същество

---

277 Bélin, M. Цит. съч., с. 234; Deny, J. Цит. съч., с. 835; Стојановски, Ал. Цит. съч., с. 120.

278 Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 95.

279 Пак там. В този смисъл е и свидетелството на Кочи бей Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 90).

280 İnalcik, H. 835 tarihli Suret, p. 28 и сл.

281 Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 25; Kanunlar, p. 275, 294, 236.

282 Kanunlar, p. 271.

не представлявала друга категория земя, не носела специфични белези на владение, различни от тия на останалата мирийска земя. Необосновано е твърдението на някои автори, според които личното стопанство на феодала трябвало да бъде отнесено към категорията на владенията с права на пълна собственост (мюлка, маликянето, вакъфа и пр.)[283]. Подобно твърдение би било убедително, ако тимариотът би запазвал своята „хасса" и след като тимарът му минавал у друг титуляр. Сведенията на законодателството и записаната практика обаче недвусмислено третират „хасса"-та като част от тимара, която преминавала от спахия на спахия успоредно с целия лен.

Специалната литература не е единодушна по въпроса за ролята и еволюцията на личното стопанство на спахията, за неговите форми на експлоатация. Докато Б. Джурджев[284] и А. С. Тверитинова[285] смятат, че тази институция се развивала и укрепвала в рамките на разглеждания период, Баркан намира, че по същото време тя била в упадък[286]. Необходимо е впрочем да бъде внесена известна яснота по поставения въпрос, защото отношението на тимариота към „хасса"-та е твърде показателно за експлоатацията на тимара изобщо, за ролята на османския феодал в организацията на селското стопанство.

Канунмането на Мехмед II определя размера на „хасса"-та на един чифлик, като допуска увеличението ѝ чрез прибавяне на безстопанствена райетска земя[287]. Общият закон на Сюлейман I вече изключва подобна възможност[288]. Явно е, че законодателството значително ограничавало площта на „хасса"-та, свеждайки я просто до размера на едно средно селско стопанство. Като състав на „хасса-чифлика" властта указвала нивите, лозята, ливадите, градините и водениците[289]. За разлика от райетските чифлици, чиито форми на експлоатация били строго фиксирани от закона, експлоатацията на „хасса"-та била предоставена на усмотрението на феодала[290]. През разглеждания период тя била най-разнообразна, като се започне от използуването на робския труд[291], изполицата[292] и арендата срещу 1/3, 1/4 и 1/5 от добива[293], та се стигне до обикновеното отдаване с тапия, подобно на райетската земя[294]. Основният метод на експлоатация на „хаса"-та, указан от законодателството, оставала ангарията на зачислените към тимара селски домакинства[295].

---

283 Тверитинова, А. С. К вопросу о домениальном землевладении феодалов-ленников в Османской империи в XV—XVI веках. — Краткие сообщения Института востоковедения. Т. 38, 1960, с. 28.

284 Ђурђев, Бр. О утицају османске владавине на развитак наших народа. — Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине, 2, 1950, с. 29, 36.

285 Тверитинова, А. С. Цит. съч., 28—29.

286 Barkan, Ö. L. Çift. Islâm ansiklopedisi. C. III, p. 394.

287 Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 23.

288 Хаџибегић, Х. Цит. съч., 301—302.

289 Филиповић, Н. Царска заповјед Бешарету. — Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu. Sv. IV—V, c. 284.

290 Barkan, Ö. L. Çift. Islam ansiklopedisi..., p. 394.

291 Kanunlar, p. 90 и сл.

292 Ђурђев, Бр. Црногорски дефтер из 1521—3 г. — Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином. Т. 2, 1951, с. 49 и сл.

293 Kanunlar, p. 9, 30, 60 и пр.

294 Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 318; Kanunlar, p. 9, 30, 283.

295 Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 28.

Както личи от практиката, отразена в тимарските регистри от XV и XVI в., фактическото състояние на „хасса"-та се отличавало значително от онова, което предвиждало законодателството. Трябва да отбележим, че само в един от регистрите, с които разполагаме, се натъкваме на някои описи на „хасса", която що-годе отговаря по вид на предвидената от закона. Това е регистърът на нахиите Враца и Езуджан, където срещаме „хасса" ниви и лозя, следователно елементи на „хасса-чифлик"[296]. В останалите дефтери видът на „хасса"-имотите се различава съществено. Особено важен в това отношение е регистърът на Арванид поради големия си обем.

Както вече бе споменато, в Арванид през 1431 г. имало 335 тимара. „Хасса"-имоти от какъвто и да било вид били налице само в 124 тимара, следователно в малко повече от 1/3 от наличните владения. Ето и техният брой и вид: 134 лозя, 16 и 1/2 воденици, 1858 маслинови дървета, 168 орехови дървета, 137 черничеви дървета, 95 крушови дървета, 15 черешови дървета, 8 смокинови дървета и 95 други плодни дървета; 3 напоителни канала, 2 таляна, 3 скели, 1 брод и 1 оризище. Тия имоти обаче не били разпределени равномерно в отделните тимари, а събрани в някои от тях. Най-задължителен елемент на „хасса"-та в този район като че ли било лозето. От 124-те владения, в които изобщо имало „хасса", само 13 били без лозе. Затова пък в някои от останалите имало по 2 до 6 лозя. Друг често срещащ се елемент на „хасса"-та в Арвинид били маслиновите дървета. Тях срещаме в 46 от 124 тимара с „хасса". Останалите изброени съставки на „хасса"-та се срещат твърде рядко, което личи и от общия им обем. Все пак преобладаващи остават тимарите, в които освен лозето имало по 1—2 крушови или орехови дървета, явно — посадени в самото лозе.

Характерно е, че в хасовете, регистрирани в дефтера на Арванид, се натъкваме на значителна по размер и разнообразна по вид „хасса". Така санджакбеят на Арванид имал 6 „хасса"-лозя, 3 воденици, 3 скели, 877 маслинови дървета (от общо 1858 в целия санджак), един напоителен канал, един брод, един талян[297]. В хаса на субашията на Канина (всъщност зиамет, тъй като приходът му бил от 46 208 акчета) имало 6 „хасса"-лозя, 3 воденици, 1 оризище (единственото в санджака), един канал, десетина плодни дървета[298]. В хаса на Белградския субашия имало 5 лозя, 4 орехови, 36 маслинови, 3 крушови дървета и един канал[299] и пр.

В регистъра на доганджийските тимари се натъкваме също на многобройни вписвания за „хасса"-имоти. Тук обаче те били изключително

---

[296] Ориент. отдел, сигн. ОАК 197/10. Този регистър е цитиран и в студията ми върху чифлиците в Османската империя през XIV—XVII в. (ИПр., г. 14, № 1), където на с. 47 е дадена таблица-извлечение именно на „хасса"-нивите и лозята в доказателство на това, че и през разглеждания период по изключение са съществували елементи на „хасса-чифтлик" в някои ленове. В студията си (L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIe s. — Etudes historiques à l'occasion du XIe congrès international des sciences historiques à Stockholm, Août, 1960. Sofia, 1960, p. 175) Б. Цветкова, полемизирайки срещу схващането, че в империята през този период „хасса"-та в дребните ленове била в упадък, цитира същия регистър като единствен свой аргумент, оставяйки читателя с убеждението, че неговите, на регистъра, сведения са умишлено премълчани от мен. При това единственият тимарски регистър, от който съм направила буквално извлечение, е въпросният, защото именно той се явява изключение от останалите, където „хасса"-та е видоизменена. Трябва да се отбележи, че всъщност Цветкова е премълчала наличието на останалите достъпни за нея тимарски регистри, които опровергават твърдението ѝ.

[297] İnalcık, H. 835 tarihli Suret. . ., 1—6.

[298] Пак там, 33—34.

[299] Пак там, 55—56.

плодни дървета, тръстичища и ливади[300]. Лозето-„хасса“ не само не било задължителна съставка на личното стопанство на тимариота, но и изобщо липсва.

Само ливади и плодни дървета фигерурат като „хасса“ и в друг регистър на доганджийските владения от края на XV в.[301] В Търновския регистър от след средата на XV в. се натъкваме едва на три вписвания за „хасс“ — на орехови дървета, на овощна градина плюс орехови дървета и на ливада, за която изрично е отбелязано, че е „отделно от райетските“[302]. В останалите тимарски регистри, с които разполагаме, не фигурират никакви „хасса“-имоти за спахийските владения[303].

За разлика от тимарите на спахиите крупните ленове, хасовете например, имали значителна и разнообразна „хасса“. И тук обаче тя била твърде далеко от вида, който ѝ определяло законодателството. Вече бе описана „хасса“-та в хасовете на арванидския санджакбей. От регистъра на Черна гора от 1521 г. личи, че санджакбеят Скендер бег Църноевич имал 59 „хаса“-обекти в своя хас, а именно: само 4 ниви, 15 лозя, 8 ливади, 9 воденици, 2 градини, един бостан (елементи, предвидени от законодателството). Останалите съставки на „хасса“-та му били риболовища, бордове, дъбрави, необработени полета и пр.[304] В един откъс от тимарския регистър на Самоковско от XV в. се натъкваме и на данни за села, принадлежащи към хасовете на румелийския бейлербей. От тях е ясно, че бейлербеят имал „хасса“ самокови в с. Студена, на които раята от селото работела ангария. Нещо повече, няколко села, между които Сърф Самоков и Велик Самоков били *изцяло* „хасса“ на мир- и мирана, факт, който не е указан като възможност в законодателството[305].

Изводите, които налага анализът на тимарските регистри във връзка със състоянието на „хасса“-та през XV—XVI в., са напълно очевидни. В огромното мнозинство от леновете, и то в тимарите, тя била застъпена твърде слабо, ако изобщо може да се приеме, че е съществувала повсеместно. Тук трябва да се вземе под внимание фактът, че при голямата раздробеност на тимарите практически в много случаи било невъзможно оформянето на „хасса“ на тимариота. За причина на липсата на лични стопанства на спахиите в големия брой тимари не може да се приеме обаче изключително разпокъсаността на тимарите, обстоятелството, че през XV до средата на XVI в. те все още рядко имали облика на поземлени владения.

Тук трябва да се подчертае, че допусканият от закона „хасса-чифлик“ бил твърде малък, за да позволи всъщност и някакви особени изгоди от експлоатацията му, а и разрешаваната ангария в обем на 1—7 дни в годината[306] също била недостатъчна, за да осигури отглеждането върху площта на един чифт някакви интензивни култури. Следователно дори и да биха били налице във всеки спахийски тимар „хасса“-чифлици, те не биха представлявали специален интерес за тимариотите. Освен това трябва да се

300 Ориент. отдел, сигн. Дефтери № 331.

301 Ориент. отдел, сигн. СЛ 7/2.

302 ТН 31/10, с. 13.

303 Пак там, сигн. ОАК 45/29; инв. 1/1959; ОАК 45/30; ОАК 52/59; Серес — окръжно управление, Население, XVI в., Цариград — дефтерхане, Тимари. Б. д. Цариград—дефтерхане. Земи под феодална експлоатация, XVI в.; Цариград—дефтерхане, XVI в., Цариград—дефтерхане, тимари. 1480 г.; инв. 647/1954.

304 Ђурђев, Бр. Цит. съч., с. 49 и сл.

305 Ориент. отдел, инв. 647/1954.

306 За ангарията вж. гл. III.

вземе предвид, че материалното състояние на масата спахии съвсем не допускало, щото те да държат нарочни органи за организацията и надзора на личните си стопанства и през месеците и годините, в които липсвали. Затова и масата от спахиите, които имали към тимарите си „хасса“, съзнателно се стараели да я слеят с райетските чифтлици, да я отдадат с тапия и по този начин да си гарантират и прибиране на берията за тапия, и редовен годишен приход от тази земя.

Преди всичко с многобройни постановления в законите за отделните санджаци е наредено „хасса“-земята да не бъде отдавана с тапия[307]. Както обяснява общото Сюлеймановo кануname, това спахиите вършели „от жажда за пари“[308], от желание да приберат берията за тапия. За да ограничи тия нарушения, законодателството прехвърляло тежестта на санкциите върху непосредствения производител. Така, ако даден спахия дадял с тапия част от „хасса“-та си, то следващият тимариот съвсем не бил длъжен да се съобрази с този незаконно издаден документ и можел да си възвърне „хасса“-та, без да обезщети селянина[309]. С тия санкции властта обаче не постигнала нищо повече от запускането на „хасса“-земите, които в редица случаи оставали необработени, а „хасса“-мелниците се рушали, тъй като явно никой не рискувал да вземе с тапия земя, която можел да загуби при първото прехвърляне на тимара. В края на краищата държавата била принудена да допусне отдаването с тапия на „хасса“-обектите, за да осигури тяхната експлоатация[310].

За разлика от дребните владения в крупните — хасовете — личните стопанства на феодалите били значителни. Грамадните приходи на бейлербейовете и санджакбейовете им позволявали да държат нарочни органи за организация и надзор на „хасса“-стопанството си, големият брой на техните зависими селяни им осигурявал достатъчно трудодни ангария. Въпреки това не може да не се отбележи, че и в крупните ленове „хасса“-та не отговаряла на вида, определен от законодателството, нямала облик на голям чифлик. Известно изключение в това направление прави „хасса“-та на санджакбея Скендер бег Църноевич, в която намираме и ниви (4). В останалите случаи, както видяхме и тук, преобладават ливади, дъбрави, тръстичища, риболовища, бродове, плодни дървета и пр. Достатъчно било за крупния феодал да постави при брода, риболовището или скелята един свой човек, за да прибира ежедневно таксите от лицата, които използували брода, риболовището или скелята. Срещу ливадата, тръстичището или плодните дървета той получавал добива им, прибиран чрез ангария, и просто го продавал било на селяните си, било на пазара. Така османските феодали, които не се отказвали изобщо от воденето на лично стопанство, отдавайки „хасса“-та си с тапия, предпочитали да превърнат „хасса“-земите си в други „хасса“-обекти, които носели значителни, обикновено парични приходи, при което не били свързани с никаква стопанска организация.

Очертаното правило имало и изключения. Тук няма да се спираме

---

[307] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 318; Kanunlar, p. 9, 30, 283; Hammer, J. v. Des osmanischen Reiches..., p. 194.

[308] Хаџибегић, Х. Цит. съч.

[309] Kanunlar, p. 9, 30, 283.

[310] Пак там, с. 399.

върху султановата „хасса“, която обхващала значителни площи най-плодородна земя, експлоатирана често чрез робски труд, на изполица, под аренда и пр.[311] Именно върху султанова „хасса“ били организирани пространните оризища по Марица, почиващи на жестока експлоатация на арендаторите „чалтъкчии“[312]. Изполицата (нъсфийет) впрочем била позната и в „хасса“-та на някои крупни ленове, като хасовете на Скендер бег[313]. Твърде интересен случай на експлоатация на „хасса“ намираме и в хасовете на румелийския бейлербей в Самоковско. Както бе казано, някои цели села към тия хасове са отбелязани като „хасса“, факт, който може да бъде сравнен само с формите на експлоатация в земите на короната. В тия „хасса“-села обаче раята не работела ангария на земята на феодала (за никакви поземлени приходи в регистъра не се споменава), а била ангажирана изключително с работа по самоковите. Така жителите на Студена извършвали ангария по самите самокови, както и тия на Клетлу (?), докато раята от Самоков Радика работела „в гората“, вероятно по добива на дървени въглища, необходими за железодобива. Разнообразна по вид, но все свързана със самоковите била и ангарията на селяните от Сърф Самоков и Велик Самоков[314]. Самите названия на селата, както и указаната ангария на жителите им са достатъчно доказателство, че още в XV в. в този край на България било развито железодобивното производство. Съществен е фактът обаче, че то било част от „хасса“-стопанството на бейлербея на Румелия, който чрез ангариен труд експлоатирал железните залежи в тоя край и вероятно продавал получения метал на държавата. Това е един от извънредно редките за разглеждания период случаи, в които османският феодал играел известна роля в организацията на производството, при това, следва да се подчертае, *не в земеделското* производство.

Въз основа на изложеното с още по-голямо основание може да се твърди, че през XV—XVI в. османският тимариот участвувал ограничено в организацията на селското стопанство. Този факт се дължал във висша степен на самия характер на тимарското земевладение, на ограниченията, които държавата налагала в експлоатацията на тимара. При тежката служебна задълженост на спахията, при подчертаното „текучество“ в тимарското земевладение и малкия приход на масата тимариоти не могла впрочем да съществува особена заинтересованост на дребния ленник в организацията на стопанството. Той представлявал фактически малък и затова алчен хищник, който можел да се закрепи на ръба на икономическото изнемогване само чрез непрестанно участие във военния грабеж, тъй като и най-усилената експлоатация, на която би подложил няколкото жалки зависими домакинства, които му били зачислени, при ниската производителност на труда не би смогнала да удовлетвори неговите и на семейството му нужди, да посрещне разходите, свързани с неговите задължения. При това самата държава прекалено силно била заинтересувана от тази експлоатация, за да допусне от нейните плодове да се обогатява предимно дребният ленник.

---

[311] Kanunlar, p. 90 и сл.
[312] Gökbilgin, M. T. Edirne de Pasa livası..., 128 и сл.
[313] Ђурђев, Бр. Цит. съч., с. 49 и сл.
[314] Ориент. отдел, инв. 647/1954.

Поради изложените причини османският спахия от XV—XVI в. бил напълно паразитен елемент, лице, незаинтересувано в материалното производство. Неговото участие в разпределението на резултатите от феодалната експлоатация обаче, колкото и нищожно да било то, го противопоставяло на експлоатиран. Така спахията по същество се явявал представител на феодалната класа, охранявал нейните интереси и разширявал нейните завоевания. Той принадлежал към низшата и широка прослойка, чието недостатъчно привилегировано положение я отделяло от шепата крупни ленници и владелци на мюлкове и вакъфи и към края на разглеждания период я противопоставило на самата държава, оръдие на едрите феодали.

МЮЛКЪТ И ВАКЪФЪТ

Наред с категориите на османската военноленна система, и по-точно османското служебно землевладение, в империята през XV—XVI в. били разпространени и други форми, които поради значителното място, заемано от тях в системата на османския феодализъм, следва да бъдат и са обособени в отделна категория. Това са поземленият мюлк[1] и поземленият вакъф.

Необходимо е да се отбележи, че за разлика от османското служебно землевладение, което е било обект на специални изследвания, въпросната аграрна категория е слабо изследвана. При това именно в анализа на поземления мюлк и вакъфа изпъкват особено ярко известни тенденции в обществено-икономическото развитие на османското общество, които изследването на военноленната система разкрива само отчасти.

„Истински“ и „неистински“ мюлк

Според османското право към мюлка се отнасят преди всичко имотите в пълна собственост, разположени в чертата на населените места. На практика това означавало всички покрити имоти и незастроени места, както и земеделските имоти в непосредствена близост на селището (предимно овощни и зеленчукови градини и по-рядко лозя)[2]. Този мюлк, наречен в османската правна традиция „истински“ (сахих), бил наследяван по шериата, т. е. поделян между наличните наследници, продаван, даряван и вакъфиран без феодални ограничения и задължения. Формално наред с десетъчните и харачките земи „ракаба“-та и на „истинските“ мюлкове принадлежала на собствениците им[3]. Тъй като относителният дял на „истинския“ мюлк в системата на османския феодализъм обаче бил незначителен и няма отношение към облика на землевладението, той не представлява и обект на настоящото изследване.

Вън от „истинския“ мюлк в империята съществувала и друга негова разновидност — „неистинският“ (гайр-и сахих), фактически поземленият мюлк и произтичащият от него вакъф. За разлика от институциите на

[1] В настоящото изследване възприемаме термина „поземлен мюлк“ (toprak mülkü), внесен от О. Л. Баркан (Mülk topraklar ve sultanların temlik hakkı. Istanbul Universitesi iktisat fakültesi mecmusi,. C. VII, S. I, p. 164 и сл.), тъй като употребяваният в нашата историография термин „гази мюлк“ (Цветкова, Б. Поземлените отношения в българските земи под османско владичество до средата на XVII в. — ИПр, г. 7, № 2, с. 165) твърде частично изразява съдържанието на понятието.

[2] Kanunlar, 296—297; МТМ, I, 1, 49—50.

[3] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 157.

служебното земевладение, които се утвърдили, развили и разложили в рамките на османската държава, поземленият мюлк и вакъфът били възприети изцяло от предшествуващите я ислямски държавни формации.

Мюлкът и вакъфът в доосманските общества

Мулкът (ар.) или милк (перс.) като владение на недвижимост, най-вече на земя, отчуждаемо и продаваемо в наследство и признато от шериата, съществувало от първите векове на исляма. То се появило едновременно с Арабския халифат. В тази си форма институцията не носела никакви феодални черти. След феодализацията на страните, включени в Халифата, с „мулк" била означавана и дребната поземлена собственост на непосредствения производител, и безусловното владение с права на пълна собственост на по-големи или по-малки територии с населяващото ги производително население. В този смисъл „мулкът" се превърнал във феодална институция, напомняща според някои автори франкския „алод"[4].

Известно е, че още в ранните векове на Арабския халифат властта раздавала на частни лица земи в „икта", която, въпреки че в някои свои черти се явявала първообраз на разпространените в по-късните ислямски общества служебни ленове, в други черти представлявала зачатък на поземления мюлк[5]. След упадъка на Халифата във всички тюрко-монголски феодални формации, където било възприето ислямското право, съществували под различен вид поземлени мюлкове с известни модификации в статута. Така в селджукския Иконийски султанат наред с „икта"-та (в смисъл на служебно земевладение) се срещал и поземленият мюлк, раздаван от султана на изтъкнати пълководци и държавници[6]. След упадъка на султаната в многобройните феодални държавици, образувани върху територията му, били налице поземлени мюлкове, чиито владелци имали неограничено праворазпореждане над тях. У анадолските селджуци дори възникнало крупно феодално земевладение, основано на мюлка[7]. В Азербайджан и Армения, които в началото на XV в. били включени в тюркската държава Каракоюнлу, съществували успоредно ленни и мюлкови земи. Там дори централната власт продавала крупни поземлени владения в мюлк[8]. Тъй като една от основните черти на мюлка било правото на владелеца му да го вакъфира, навсякъде като пряка последица от наличието на поземлени мюлкове възникнали и поземлени вакъфи. Следователно поземленият мюлк и вакъф били повсеместно явление в предосманските ислямски феодални държави, въпреки че успоредно с тях и там съществувало служебно земевладение, и то като характерна и масова форма на феодално земевладение.

Институцията „маликяне-дивани"

От значение за изследването на поземления мюлк и вакъфа в Османската империя са аналогичните категории в турските Анадолски

---

[4] Петрушевский, И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., Л., 1949, с. 222.

[5] Barkan, Ö. L. Цит. съч., 165—168.

[6] Uzunçarşılı, I. H. Osman devleti teşkilâtına methal..., 125—126.

[7] Пак там, с. 125.

[8] Петрушевский, И. П. Цит. съч., 224—226.

княжества в навечерието на османската експанзия. По начало през този период мюлкът представлявал преобладаващ дял в земевладението на въпросните държавици. Възникнали в резултат на сепаратистичните тенденции, назрели в Селджукския султанат, Анадолските княжества притежавали оформена земевладелческа аристокрация, която владеела безусловно наследствени земи. Наред с поземлените мюлкове в пълния смисъл на думата там срещаме през XIII—XIV в. и друга разновидност, възприета или по-скоро консервирана в османските аграрни институции — системата „маликяне-дивани". Докато при поземлените мюлкове безусловното владение над земята принадлежало на „малика" или „мюлк-сахиба", т. е. на владелеца на мюлка, при „маликяне-дивани" тази собственост била поделяна между него и централната власт. „Маликяне-дивани" означава всъщност не самото владение, а неговият приход, при което с „маликяне" била отбелязвана частта, която се полагала на феодала, а с „дивани" — на държавата. Частта „маликяне" винаги и безусловно принадлежала на малика и върху нея той имал неограничено праворазпореждане. За разлика от нея частта „дивани" можела да мени своя събирач. В едни случаи тя била реализирана направо от фиска, в други — била отдавана в лен (дирлик) на служебно лице, в трети — превръщана във вакъф[9].

В Османската империя системата „маликяне-дивани" не получила понататъшно развитие. Отделни поземлени владения, съсредоточени почти изключително в еялетите Рум, Малатия, Караман, Йени ил и пр., продължавали да се подчиняват на тази система дотолкова, доколкото владелците им се включили в новообособената феодална класа на Османската империя[10].

Системата „маликяне-дивани" просъществувала в посочените области до 1593 г., когато по сведения на законодателството била премахната поради непрекъснатите спорове на успоредните правомощници върху природа на земите, подчинени на системата[11]. Обстоятелството, че тя не само не се развила при новите условия в централизираната османска държава, но и бързо упаднала, доказва най-красноречиво, че се явявала унаследен остатък от отношения, чужди на османското общество през разглеждания период[12].

Правен статут на мюлка в Османската империя

В хода на завоеванието, докато служебното земевладение било в своя зачатък и постепенно установяване, османските султани, именно понеже все още не била налице изградена и утвърдена нова система на земевладение, възприели някои заварени аграрни институции, преди всичко мюлка, който бил основа на поземления режим в турските малоазийски княжества.

---

[9] Системата „маликяне-дивани" е изследвана подробно от Barkan, Ö. L. Malikâne-divani sistemi. Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası. С. II, 1939.

[10] Uzunçarşılı, I. H. Цит. съч., с. 166, срв. Kanunlar, p. 182, 110.

[11] Kanunlar, p. 83.

[12] На „маликяне-дивани" се спираме дотолкова, доколкото може да послужи за база на аналогии с явилите се към края на XVI и началото на XVII в. „маликянета" (за тях вж. Avdo, S. Malikana (doživotni zakup državnich dobara u Osmanskoj državi). — Прилози за оријенталну филологију и историју југославенских народа под турецкам владавином, т. 18—19, 1958/9, които не са предмет на настоящото изследване.

Поради това, че част от аристокрацията на сринатите Анадолски княжества се включила в османската феодална класа и запазила своите права в земевладението, а също и за това, че най-ранните османски завоевания засегнали именно Мала Азия, то институцията на поземления мюлк като вече османска аграрна категория получила разпространение преди всичко в Анадола, където запазила своето относително голямо място в земевладението до самия край на XVI в.[13] От интерес за изследването обаче е разпространението на мюлка и оттам на вакъфа не в Мала Азия, където бил донякъде *заварена* аграрна категория, а из Балканите и по-тясно в нашите земи. Тук поземленият мюлк и вакъф се явяват част от *османската* феодална система и техният облик е очистен от остатъчните елементи на малоазийското, предосманско наследство (системата „маликяне-дивани" например).

Както вече бе споменато, ислямските правоведи смятат мюлка, обособен върху мирийска земя, за „неистински". Теоретически те обосновават тази дефиниция с обстоятелството, че тия владения не били придобивани чрез шериатска покупко-продажба, в която една страна следва да бъде фискът. „Въз основа само на темликнаме не се получава истински темлик[14]. Затова, ако дадено лице не е купило чрез истинска покупко-продажба от фиска въз основа на старата практика част от мирийската земя, а му е дарена безвъзмездно и му е дадено темликнаме, от това не произтича истински темлик."[15]

Както в редица случаи, свързани с османското земевладение, и тук е налице една норма, почти фикция. Ще видим, че праворазпореждането на мюлк-сахибите върху техните владения било неограничено, доколкото може да се говори за неограничено праворазпореждане в условията на една централизирана абсолютна феодална монархия. Фактът, че официалната правна теория в османската държава не признавала дори поземления мюлк за владение, напълно откъснато от държавния поземлен фонд, обаче не е случаен. Той е един от ярките изрази на последователния стремеж на централната власт да не допусне икономическото обособяване на никоя прослойка, за да предотврати политическите му последици — сепаратизма.

Въпреки че османските правоведи третирали поземлените мюлкове като „неистински", т. е. твърдели, че „ракаба"-та и над тях принадлежала на фиска, някои изследвачи смятат, че с „темликнамето" централната власт на практика се отказвала от всякакво праворазпореждане над тези земи[16]. В този род документи повсеместно е посочено, че мюлк-сахибът получава над владението си, дарено му от властта, „пълни права" и „абсолютна собственост". На дело това означавало, че той може да го оставя в наследство, продава, дарява и вакъфира по свое усмотрение[17].

Али чауш от София в своя трактат, поставяйки знак на равенство между поземлените мюлкове и разпространените по негово време „маликянета", дава следната дефиниция за техния правен статут: „Една част

[13] Uzunçarşılı, I. H. Цит. съч., 164—166.

[14] Темлик — мюлково владение.

[15] Hilmi, Ö. Ahkâm-ül evkaf. Istanbul, 1307. 130 фетва, p. 55, цит. по Barkan, Ö. L. Mülk topraklan..., p. 160.

[16] Barkan, Ö. L. Mülk topraklar..., p. 158.

[17] Пак там, с. 160.

от земите са маликяне. Те са давани от някои султани в пълна собственост[18] на заслужили люде с висока длъжност, на удж бейове и на някои държавници за техните длъжности и способности. Те притежават мюлкнамета от предишните и сегашния султан. Маликянетата са също като наследствения мюлк. С тях разполагат, както искат, с права на пълна собственост. След тях преминават у наследниците им. Могат да ги продадат другиму, подарят или вакъфират. Владеят ги, докато се свърши родът им или не излезе заповед за премахването им. Дотогава те не са свързани с никакви служебни задължения."[19]

Следователно явно е, че в общи черти правният статут на османския мюлк бил напълно аналогичен със статута на мулка или милка в предосманските ислямски формации. И тук той не бил свързан с изпълнение на служебни задължения, не бил отдаван за определен срок, нито пожизнено, а изрично в пълно, безусловно владение.

Темликнаме (мюлкнаме), синурнаме (худуднаме), мукарернаме

Разглеждането на онези официални актове, с които било свързано владението на поземлените мюлкове, се налага не по формални съображения. В документите, издавани от централата власт по оформянето на тези владения, прозират редица обстоятелства, характеризиращи същността на мюлковотоземевладение.

Османските поземлени мюлкове били резултат не от покупко-продажба, в която една страна се явявал фискът, а от дарение от страна на централната власт. Правата на мюлк-сахиба се основавали на официален акт, наречен „темликнаме" или „мюлкнаме", за чието издаване съществувала нарочна процедура: със заповед на централната власт кадията, в чиято компетентност се намирали земите, предстоящ мюлк, уточнявал според свидетелството на местни жители точните граници на посочените в заповедта села или мезри[20]. Въз основа на изпратения в столицата кадийски протокол било издавано вече самото мюлкнаме.

---

[18] Авторът на превода е възприел термина „пълна собственост" за означаване на турското „Mülkiyet".

[19] H a d j i b e g i č, H. Rasprava Ali Cauša iz Sofija o timarskoj organizaciji XVII stoljeću. — Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Nova Serija, Sv. II, 1947, p. 153. Самите османски официални документи дефинират праворазпореждането на мюлк-сахиба, както следва:

ملك ... نمس ... و ... نام قریه‌لری ... و نام خالی یرلری جمیع حدودیله و
سنوریله و توابعیله و لواحقیله خاصها حاصلریله مجموع محصولات شرعیه‌سی
و عرفیه‌سی و سربستلکیله پادشاهمز سلطان ... تملیک ایدوب مزبور
.. باغشلیوب الله حکم عالم آرائی ارزانی قلنمش حالا اول حکم
شریف موجبنجه مالکیت اوزره تصرف اولنور

G ö k b i l g i n, M. T. Edirne ve Paşa livasi. . ., p. 414.

[20] Е л е з о в и ћ, Турски споменици, 1, с. 681; İ n a l c ı k, H. Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. I. Ankara, 1954, p. 219.

Тази процедура, изглежда, не била задължителна през ранните десетилетия след завладяването, тъй като редица темликнамета от този период са твърде общи и лаконични[21]. Вероятно поради споровете, които възникнали впоследствие между мюлк-сахибите и ленниците в провинциите, се наложила описаната практика, чиято явна цел е да уточни в най-големи подробности правата на мюлковите владелци.

След първоначалната практика, при която били само отбелязвани имената на мюлковите обекти, трябвало допълнително да бъдат фиксирани техните граници. В такива случаи мюлк-сахибът отправял молба до централната власт, която нареждала на местния кадия да установи компетентно исканите граници. Съставеният въз основа на кадийския протокол документ на султанската канцелария се наричал „синурнаме“ или „худуднаме“. Редица синурнамета, приложени към описите на произлезли от поземлени мюлкове вакъфи, показват до какви подробности е била очертана границата на отдадената в мюлк територия, при което често били означавани камъните, дърветата и рововете, които я отбелязвали[22].

Процедурата, с която било свързано получаването на поземлен мюлк, указва известни, важни за изследването обстоятелства. Преди всичко особено показателно е, че в ранните темликнамета не са отбелязани мюлковите граници. Това свидетелствува, че на територията на империята все още нямало голям брой феодални владения, че не съществувала възможност за спорове по поземлената рента на дадено селище. Тази голяма приблизителност в указване площта на мюлка изчезнала, тъй като от XV и особено от XVI в. разполагаме с най-подробни синурнамета[23]. Следователно военноленното земевладение, което плътно обхванало земите на империята през този период, наложило точното ограничаване на поземлените мюлкове.

Второто заключение, на което навеждат сведенията по процедурата на отдаването в мюлк, ярко характеризира същността на този род владения: докато документите по служебните ленове сочат изключително размера на ленния приход, следователно не визират никаква определена територия, темликнаметата и синурнаметата съвсем подробно очертават именно територия — къс земя, затворен в определени граници. Впрочем, докато „тимар“ означава колкото лен, толкова и приход, при мюлка винаги следва да разбираме определена територия.

Друг род документи, свързани с мюлковите владения, са т. нар. „мукарернамета“. Както личи от многобройните сведения, това бил актът, наричан понякога просто „хюкм“ (заповед), с който всеки нов султан потвърждавал мюлковото владение на определен феодал[24]. Също така, ако даден мюлк сменял своя владелец поради покупко-продажба, новият собственик ставал действителен само ако получел потвърждение на своите права чрез мукарернаме[25].

---

[21] Inalcik, H. Цит. съч., с. 108.

[22] Ихчиев, Д. Акт за завещание на Карловския тевлиет, написан на I ден от м. шабан 801 г. от Егира (8 април 1399).— ИИД, 3, 1911, с. 209 и сл.; Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 184 и сл.; Елезовић, Гл. Цит. съч., с. 678 и сл.; Ориент. отд., ф.1, ед. 15110, л. 4—5.

[23] Ориент. отд., ф. 1, ед. 15110, л. 4—5.

[24] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 188—189, 193, 234, 282; Елезовић, Гл. Цит. съч., с. 1089.

[25] Пак там, с. 449.

Мукарернамето не може да бъде разглеждано като проста формалност по мюлковото владение. С необходимото периодично потвърждаване на това владение централната власт запазвала контрол и върху мюлка, не го изолирала напълно от държавния поземлен фонд. Мукарернамето впрочем е израз на едно реално положение на нещата, а именно, че поземленият мюлк и на практика бил „неистински", т. е. дарение, което ангажирало само личността на дарителя (управляващия султан), но не задължително и неговите приемници, не и централната власт изобщо.

Наследяване на поземлените мюлкове

Както видяхме, османската правна традиция най-общо дефинира съдържанието на правомощията на мюлк-сахиба като право на оставяне в наследство, на продаване и вакъфиране без ограничения.

Въпреки че първото условие на мюлковото владение е правото на мюлк-сахиба да оставя в наследство поземления си мюлк, бие на очи обстоятелството, че в османските източници сравнително малко е отразена практиката по онаследяване на този род владения. Редки са случаите, в които може да се установи трайно задържане на мюлк (без да премине във вакъф) в ръцете на едно семейство в течение на няколко десетилетия. Така например Мехмед бей, син на татарския емир на Самсун, получил темлик върху с. Конуш, Станимашко, по времето на Мехмед I. Потомците му продължавали да владеят този мюлк и по времето на Байезид II. Байезид челеби, внук на Кастамонийския емир Исфендиар, запазил до времето на Сюлейман I мюлка в Димотишко, дарен на баща му. Пловдивското село Равник било мюлк на синовете на Михалоглу по времето на Байезид II. Те го получили в наследство от баща си. Давуд паша, везир на същия султан, оставил на сина си две мюлкови села в Димотишко и пр. Могат да бъдат изброени десетки подобни примери[26], но те съвсем не изменят направената констатация — мюлкът се предавал в наследство през едно, най-много две поколения, след което почти винаги бил превръщан във вакъф[27]. Очевидно е впрочем, че от всички права, с които разполагал владелецът на мюлка, най-рядко използувано от него било основното му право — да остави владението си в наследство.

Покупко-продажба на поземлените мюлкове

Една от най-важните последици, произтичаща от върховната собственост на държавата над земята, е обстоятелството, че в империята през разглеждания период поземлените владения били вън от свободен търговски оборот. Съобразно с това османските ленници не разполагали в никаква степен с правото да купуват или продават земя за своя сметка. Така че изключителна привилегия в разпределението на прихода от земята между тях запазвала централната власт, докато отделните ленници нямали възможност да увеличават своите приходи чрез покупко-продажба на земя с прикрепено към нея производително население. Този принцип обаче засягал

---

[26] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 241, 330, 408, 407, 44, 187, 175, 33, 403, 437.

[27] Най-чести са сведенията за вакъфиране на мюлкове още от първото или най-много от второто поколение мюлк-сахиби (пак там, с. 424, 407, 392, 507, 443, 417, 381, 329, 450, 128, 408, 341, 412, 397; Ориент. отд. Цариград-дефтерхане. Вакъфи, 890 г.)

само служебното, условното земевладение. Що се отнася до владелците на мюлкове, техните ръце били развързани за всякакви операции по отчуждаване на владенията им. Въпреки че при утвърждаването на служебното земевладение подобни операции били по-редки, до това време и по изключение през управлението на Байезид II те били разпространена практика.

Тъй като литературата не е отделила достатъчно внимание на това значително свободно обръщение на мирийска по същество земя през посочения период, тук ще приведем известни данни за покупко-продажби на мюлкове (табл. 1).

Изложените данни, само част от общата маса на сведенията за покупко-продажба на поземлени мюлкове, свидетелстват безспорно, че част от мирийската земя още през разглеждания период била в свободен оборот. За съжаление един от основните въпроси, свързан с този факт, а именно съотношението между феодалния приход и цената на обекта, не е установим по липса на данни. Наистина част от документите посочват прихода на обекта, а други — неговата цена, но не разполагаме с източници, които съдържат успоредно двата елемента. Затова трябва да се задоволим с предположения, базирани върху средния приход на даден вид обект.

Така в приложената таблица средният феодален приход на чифлик е около 1500 акч., докато единствената налична цена на чифлик е 3500 акч. Средният приход на село пък е около 3700 акч., докато цените на село — мюлк — са 43 000 (включително и мезрата към селото) и 175 000[28] акч. Естествено тези средни числа са повече от приблизителни и съвсем неточно изразяват съотношението между феодалния приход и цената на земята. Те могат само да ни ориентират в напълно логичното предположение, че поземленият мюлк струвал 10—40 пъти размера на годишния си феодален приход[29].

Твърде съществен за обрисуване характера на поземления мюлк е въпросът: били ли покупко-продажбите на крупни мюлкови държания едничката форма на свободен оборот на поземлените владения? Безусловно ли тези сделки били извършвани между мюлк-сахиб и мюлк-сахиб? Не съществувала ли възможност за превръщане на мирийска земя в поземлен мюлк по пътя на изкупуването ѝ от непосредствения производител?

Преди всичко трябва да се изтъкне, че предвижданото от шериата създаване на „истински" мюлк чрез купуването му от фиска с минимални изключения не било практикувано в Османската империя. В случаите, които са ни известни, хазната продавала на нов мюлк-сахиб мюлка, останал без господар (поради изчерпване на потомството на владелеца). По този начин се снабдил с един мюлк-чифлик Ахмед паша по времето на Байезид II[30]. Впрочем не е ясно доколко с подобна продажба купувачът получавал „истински" мюлк и доколко фискът просто подновявал чрез нея веднъж отпуснатия „неистински" мюлк.

Освен указания случай налице са и сведения, твърде ограничени наистина, за покупко-продажби, извършвани между селянин и феодал —

[28] Стойността на дуката (30 акч.) извличаме от K a r a m u r s a l, Z. Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler. Ankara, 1940, p. 4.

[29] G ö k b i l g i n, M. T. Цит. съч., с. 89, 408, 282, 289, 173, 321, 329, 297, 230, 407, 406, 392, 118, 235, 243, 507, 494, 443, 438, 429, 435, 418, 417, 381, 444, 450, 443; Ориент. отд. Цариград-дефтерхане. Вакъфи; Е л е з о в и ћ, Гл. Цит. съч., с. 41.

[30] G ö k b i l g i n, M. T. Цит. съч., с. 407.

Таблица 2

Продавач	Купувач	Обект	Приход	Цена	Получен от	Продаден при	Вакъфиран или не
Михаил син на Комнен	Силяхдар Заганоз	С. Каваклула алан, Сярско	–	–	Байезид I	Мехмед II	Невакъфиран
Син на Михалоглу	Мехмед бей	С. Равник, Пловдивско	6615	–	–	Байезид II	Вакъфиран
Хекимоглу	Карагьоз бей	С. Хеким кьой, Димотишко	4042	–	–	Мурад II	„
Хаджи Ибри	–	Чифлик в Малгарско	200	–	Мурад I	Мехмед II	„
Дъщерята на Хаджи Ибри	Хъдър, син на Хасан факъх	Чифлик в Малгарско	–	3500	Мурад I	Мехмед II	Невакъфиран
Син на Аси Мюшкяр	Кутлу бей	С. Кечи, Спарта	–	–	–	Байезид II	–
Заганоз бей	Махмуд, син на Исфендиар	С. Азизлю, Димотишко	5948	–	–	Байезид II	Вакъфиран
Жената на Мехмед II	Жената на Таджи бей	С. в Амасийско	–	–	Мехмед II	Мехмед II	Невакъфиран
–	Шехабедин субаши	С. Казганджи, Ергененско	1482	–	Мурад II	–	Вакъфиран
Байезид, внук на Исфендиар	Махмуд паша, везир	Мезра в с. Азизлю, Димотишко	–	–	Мехмед II	Сюлейман I	„
Мехмед бей, син на вел. вез. Давуд паша	Обрен Мехмед	С. Чауш и Суджак пънар, Димотишко	–	–	–	Байезид II	„
Фискът	Ахмед паша	Чифлик Хасан факъх, Одринско	2517	–	–	Байезид II	Невакъфиран
Наследници на Доган бей	Давуд паша, везир	С. Тимурхан чифлик, Одринско	5108	–	–	„	Вакъфиран
Гевхер султан	Ахмед паша	С.Каламиче, Кешанско	4339	–	–	„	„
Ахмед паша	Хюсрев бей, санджакбей	С. Херсек и Рус кьой, Кешанско	4100	–	–	Байезид II	„
Дъщеря на Ибрахим бей	Мустафа	Чифлик Исмаил бей, Ипсалско	–	–	Сюл. челеби	Байезид II	„
Шарабдар Хамза	Жена му	С. Бекташ, Димотишко	598	–	Мурад II	Байезид II	„
–	Мехмед паша	С. Туйджа Балабан и Тимуроглу	8655	–	–	Мурад II	„

Продължение на таблица 2

Продавач	Купувач	Обект	Приход	Цена	Получен от	Продаден при	Вакъфиран или не
Сюлейман челеби	Мустафа паша	С. Врабчище и Тумчовище, Тетовско	–	7000 дуката	–	Байезид II	Вакъфиран
Мехмед, син на Исфендиар	Мехмед паша	Мезра Конуч, Димотишко	–		–	Сюлейман I	„
Мехмед, син на Хъдър челеби	Мехмед паша	Казанджъ чифлик, Димотишко	–	–	–	Сюлейман I	„
Пири Мехмед паша	Мехмед челеби	С. Доганоглу, Казълагачко	3000	–	–	Селим II	„
Наследници на Саружда паша	Мустафа паша	С. Кърк Али, Малгарско	7128	–	–	Байезид II	„
„	Мехмед бей, дефтердар	С. Баба агач, Галиполско	–	–	–	„	„
Шарабдар Заганоз	Исхак паша	С. Заганоз бей, Димотишко	4655	–	–	„	„
Внучка на Мехмед бей	Касъм паша	С. Кючюк ьолю + мезра Хаджилер, Одринско	–	–	–	„	„
–	Ибрахим паша	С. Йенидже кьой, Одринско	4005	–	–	„	„
Херсекзаде Ахмед паша	Хюсрев бей, санджакбей	С. Балабанлу, Димотишко	4007	–	–	„	„
Гевхер Мелик султан	Айнишах хатун	С. Палатинос, Галиполско	7797	–	Мехмед II	„	„
Иса бей	Кебир Мехмед, син на Иса бей	С. Узгаш, Скутарско	–	–	–	Мехмед II	„
Наследници на Абас паша	Мустафа паша	С. Измирлю, Скутарско	8500	–	–	Байезид II	„
–	Коджа Хъзър бей	Чифл. Коджа, Кешанско	1240	–	–	„	„
Наследници на Давуд паша	Коджа Мустафа паша	С. Муслихеддин, Одринско	2500	–	Байезид II	„	„
Давуд паша	Мустафа паша	С. Кадър, Димотишко	7128	–	„	„	„

факт, който противоречи не само на действуващите закони, но и на представите ни за османския феодализъм през ранния му период. Известно е, че селянинът имал право да продава трайното владение върху обработваната от него земя дотолкова, доколкото купувачът поемал върху себе си свързаните с това владение феодална зависимост и задължения. Във въпросните случаи обаче покупко-продажбата била извършвана между селянин и феодал — лице, принадлежащо към господствуващата класа, което под никаква форма не би могло да поеме подобна зависимост и задължения. Освен това следва да се подчертае, че купената от феодала земя явно *се превърнала в мюлк*, тъй като той я вакъфирал. Такова положение е недопустимо от гледна точка на шериата, който, както видяхме, разрешава обособяване на „неистински" мюлк само по пътя на дарение с „темликнаме", т.е. чрез височайше разпореждане. В цитирания случай се изключва всякакво разпореждане на централната власт и мюлкът се създава по инициатива на самия феодал, чрез извънзаконното изкупуване на мирийска земя от непосредствения производител. Понеже въпросните сведения са твърде важни именно поради това, че набелязват неизследвани закононарушения на този основен принцип, ще приведем част от тях разгърнато. Те се съдържат в някои вакъфнамета за македонските земи, датиращи от XVI в.

Към XVI в. се отнасят преди всичко данните за изкупуване на ниви и ливади от селяните в Скопско от страна на Иса бей, син на първия османски управител на Скопие паша Йигит[31]. В много по-разгърнат вид тази практика била продължена от сина на Иса бей, Кебир Мехмед челеби, който вакъфирал голям брой имоти на джамията си в Скопие. Освен градски имоти вакъфът обхващал голям брой отделни ниви, ливади и градини, разпръснати спорадично в землищата на много македонски села. Редовният обект на поземления вакъф — мюлковото село — тук бил застъпен само с една бройка, а именно — с. Узгаш, Скутарско, което завещателят, кой знае защо, купил от баща си[32]. Данните за останалия мюлк на феодала успоредно със сведенията за лицата, от които го закупил, са дадени на с. 102.

Посочените обекти на покупко-продажба били явно части от селски стопанства (райетски чифлици). Това личи както от неголемите им площи, така и от обстоятелството, че били разхвърляни из мерите на редица села. Тези части от райетски чифлици били изкупувани от въпросния Кебир Мехмед, от което следва неминуемо, че били купувани с тапия (каквато изобщо е законната форма на покупко-продажба на обработваема мирийска земя). Впрочем в някои случаи изрично е указано, че Кебир Мехмед е оформил с тапия своите покупки. В случая остава открит един въпрос — най-съществените — какъв бил пътят, по който тази мирийска земя се превърнала в мюлкова?

Преди всичко трябва да се подчертае отново, че вакъфнамето не споменава за никакво темликнаме, за никакво потвърждение на мюлкова собственост от страна на държавата. Следователно трябва да се допусне, че наред с извънзаконното изкупуване на райетска земя Кебир Мехмед е извършил и друго закононарушение: или е вакъфирал мирийска земя, или е

---

[31] Елезовић, Гл. Цит. съч., с. 93 и сл.
[32] Пак там, 127—141.

Таблица 3

Вид на имота	Землище	Продавач
Лозе от 11 чапалъка	Скопско	Кеман
„ от 6 „	Крпня	неотбелязано
„ от 8 „	Порой	„
Нива от 60 плуга	Лесковайна, Тетовско	Хъдър Раднич
Ливада от 20 „	Мала Речица	неотбелязано
Нива от 70 „	Тетовско	от жителите на селата Забел, Полатица, Сараджиница
„ от 17 „	Крпня	неотбелязано
„ от 22 „	Трепоша	„
Земя от 6 „	неотбелязано	заменена с нива на Димитри Ковач
„ от 8 „	„	взета за неплатен харач от Русиновия син
Ливада от 6 „	Техарец	от Балабановите синове
Градина с орехи	Отушица	Милутин
Земя (неотбелязано)	„	същият
Нива от 4 плуга	неотбелязано	Куция Раич
Земя от 2 „	„	Доброслав
Земя (неотбелязано)	в Отушица и Техарец цял хълм между реките	неотбелязано
Земя	Раковица и Вардар	с тапия от Умур челеби и Сюлейман бей
Голяма ливада	Злокучан	Петровите синове
Ливада от 4 плуга	Живо Кютуче	Иван и Петко, синове на Радич, и други неверници
Земя, ливада и гора	Копаница	Милош Вуичич и синовете на Витомир
Земя	„	
Нива от 4 плуга	„	Иван от Радотинци [33]

издействувал неправомерно признаване на покупките си за „неистински“ мюлк.

Най-същественото в цитираните случаи е, че те до голяма степен напомнят една много по-късна практика, залегнала в основата на стоковите чифлици, образувани върху мирийска земя[34]. При това и тук, както по-късно, феодалът, откъснал в мюлк мирийска земя, бил влиятелно лице, потомък на най-видното турско семейство феодали в Скопския край. До голяма степен тъкмо това обстоятелство обяснява редицата неправомерни действия, извършени от Иса бей и неговия син. Освен това следва да допуснем, че Кебир Мехмед е държал и служебен лен в Скопско, тъй като само в качеството си на тимариот той би имал право върху поземленото облагане на селяните (хараджа им). Конфискацията на ниви за неплатени данъци обаче в никаква степен не била негово право и само увеличавала редицата закононарушения, послужили за основа на своеобразния му мюлк.

Като непосочено от шериата, но явно подразбиращо се право на мюлксахибите следва да спомена и разменянето на поземлените мюлкове. Сведенията в това отношение са малобройни, но явно не отбелязват

[33] Пак там. Аналогични случаи намираме в друго вакъфнаме за Дебърско (Калешки, Х. и М. Мехмедовски. Три вакуфнами на Качаникли Мехмед паша).

[34] Христов, Хр. Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. — ИПр, г. 17, № 3, с. 86 и сл.

неправомерни действия. Така Соколлу Мехмед паша разменил мюлка си в Делвинско със села в Южна България[35]. Ахмед паша Херсекзаде извършил същото с мюлковото си село Акбунар[36] и пр.

Пълното праворазпореждане на мюлк-сахибите над земите им намерило отражение и в друг род операции: дългосрочното отдаване на поземлени мюлкове под наем. Например Чирменският санджакбей дал под наем мюлк-чифлика си Караагач пънар за 350 акч. годишно на един освободен роб на Давуд паша. Договорът бил наследен от сина на наемателя[37], което свидетелствува за неговата продължителност.

Вакъфирането, последният елемент на пълното праворазпореждане на мюлк-сахибите над техните владения, ще бъде подробно разгледано понататък, тъй като този именно акт превръщал мюлка в друг вид владение — вакъф.

Мюлк-сахибите

Качествено различните привилегии в земевладението, с които разполагали мюлк-сахибите (в сравнение с ленниците), определят обособяването им в отделна прослойка османски феодали.

Имала ли свой облик, своя обществена физиономия прослойката на мюлк-сахибите? Сведенията, които биха очертали нейната характеристика, наистина не са единни по форма, но поради своята маса хвърлят изобилна светлина върху поставения въпрос. Въз основа на тези сведения могат да бъдат означени следните основни категории мюлк-сахиби.

1) *Членове на династията.* Многобройните султански съпруги, синове и дъщери, внуци и зетьове сами по себе си образували немалка група в османската господствуваща класа. Както личи от изворите, именно те се явявали твърде често владелци на поземлени мюлкове, въпреки че част от тях (предимно принцовете) владеели и хасове. Така например по времето на Мехмед II мюлк-сахиби били жените на султана Сити хатун и Гюлшах хатун, дъщеря му Айше хатун и внучките му Хани хатун и Айни шах хатун. От времето на Байезид II са налице данни за мюлковете на 6 негови дъщери. Сюлейман I раздал мюлкове на сина си Мехмед, на сестра си Девлет шах султан, на дъщеря си Михримах и внучката си Хюма шах. Мюлкове владеели и две от дъщерите на Селим II[38] и пр. Многобройни са и сведенията за мюлкове, дарени на султански зетьове[39].

2) *Везири.* Тази група висши сановници владеели големи служебни ленове. С положителност може да се твърди обаче, че вън от тези ленове по правило с много малки изключения везирите имали и поземлени мюлкове, поради което в някои законодателни паметници този род владения са наричани „везирски мюлкове“[40]. Известни са мюлковете на Мехмед паша, Саруджа паша, Синан бей, Рум Мехмед паша, Ибрахим паша Чандаралъ, Исхак паша, Айас паша, Ферхад паша, Касъм паша, Яхя паша, Али паша,

---

[35] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 508.

[36] Пак там, с. 287.

[37] Пак там, с. 411.

[38] Пак там, с. 318, 319, 321, 380—382, 498—502.

[39] Пак там, с. 238, 417, 426, 448, 506, 515, 518.

[40] Хаџибегић, Х. Канун-нама султана Сулеjмана Законодавца. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, св. IV—V, 320—321.

Хадъм Ибрахим паша, Лютфи паша, Синан паша, Соколлу Мехмед паша и пр.[41]

3) *Висши военно-административни служещи.* Въпреки че тази прослойка феодали владеели задължително крупни служебни ленове, много често те се явявали и мюлк-сахиби. Така например Караджа паша, бейлербей на Анадола и Румелия при Мурад II, владеел мюлкови села, както и друг румелийски бейлербей — Мехмед паша[42]. Санджакбейовете също нерядко владеели поземлени мюлкове[43].

4) *Остатъците от аристокрацията на малоазийските княжества.* Вече бе споменато, че част от тази аристокрация запазила пожизнено и дори наследствено мюлковите си владения. Друга част обаче получила нови мюлкове, неслучайно отдалечени от старите им земи. Такива били мюлковете в Тракия и Родопите на Мехмед бей, син на Минет бей, бившия емир на самсунските татари, Исмаил бей, син на Исфендиар и внук на емира на Кастамония и неговите потомци[44]. През XV в. в Македония живеели наследниците на селджукския султан Изедин Кейкавус II (1246—1250)[45]. По изключение съхранили привилегиите си в безусловните земевладения и потомците на някои византийски аристократически фамилии. Така Михаил Комнен владеел мюлкова земя в Гюмюрджинско до времето на Мехмед II[46].

5) Значително място между мюлк-сахибите заемали т. нар. „газии" (военачалници по време на завладяването), поради което някои изследователи наричат поземления мюлк „газимюлк"[47]. Известни са мюлковете на Евренос, на Тимурташ, на Гази Михал бей, Карлъзаде Лала Али бей и пр.[48]

6) *Разни придворни служители и чинове на придворните военни части.* Султановото благоволение естествено се изливало и над най-приближените му служители. Поради това, че през разглеждания период те само по изключение владеели ленове, мюлкът се явявал единственото владение, до което успявали да се доберат. Съществуват многобройни сведения за мюлкове на дефтердари, мир ахури, мир шикяри, някои еничарски началници, придворни служители с неуточнена длъжност, та дори и султанови дойки, лекари на владетеля и възпитатели на султановите деца[49]. Трябва да се отбележи, че тази група мюлк-сахиби и особено на придворните с неуточнени функции е твърде значителна.

7) *Духовни лица.* Въпреки че някои висши мюсюлмански духовници (кадиаскери, кадии на Одрин и Цариград, молли)[50] също имали мюлкове,

---

[41] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 242, 248, 253, 334, 417, 429, 403, 432, 435, 456, 502, 504, 506, 508, 391, 409, 417, 435.

[42] Пак там, с. 238, 242.

[43] Пак там, с. 261, 417, 436, 440, 448 и пр.

[44] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 241, 329.

[45] Гордлевский, В. Н. Цит. съч., с. 218.

[46] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 89.

[47] Цветкова, Б. Поземлените отношения..., с. 165.

[48] Елезовић, Гл. Цит. съч., с. 7 и сл.; Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 201; Barkan, Ö. L. Toprak işçiliğinin..., II, 412; Ихчиев, Д. Акт на завещание на Карловския тевлиет, написан на I-я ден на м. шабан 801 г. от Егира. — ИБИД, 1911, №3, 208—216; Гьокбилгин отнася погрешно този мюлк към времето на Байезид II (Цит. съч., с. 394).

[49] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 438, 390, 515, 426, 435—436, 224, 437, 414, 331, 332, 415, 323, 324, 488, 489. Срещат се и мюлкове на „привърженици" на даден владетел (пак там, с. 118, 236).

[50] Пак там, с. 417, 289, 502.

масата от този род владения, намиращи се у духовни лица, са мюлковете на шейхове и дервиши[51]. Тези многобройни дервишки мюлкове и вакъфи са обособени поради своето нарочно предназначение и същност и представляват съвсем отделна група. Освен това техните владелци не могат да бъдат отнесени поради своя социален облик към предходните групи мюлк-сахиби.

Като се изключи последната категория, явно е, че останалите представлявали изцяло и напълно управляващата върхушка. Многобройни изворови сведения доказват, че именно в рамките на тази прослойка, чието земевладение било преобладаващо мюлково, съществувала известна затвореност. Нейните членове били свързани с роднинства и сватовства и предавали наследствено не само земевладелческите си привилегии, но и привилегиите в управлението на държавата.

Първите големи фамилии на феодали — мюлк-сахиби, — които същевременно заемали видни постове в политическото и военното управление на империята, били основани още по времето на завоевания. От този период датира началото на семействата Евреносогулларѝ, Михалогулларѝ, Малкочогулларѝ, Турханогулларѝ[52], Чандарлѝ[53], Паша Йигит[54]. Членовете на тези фамилии в течение на повече от столетие запазили привилегировано положение в държавните дела. Без изключение въпросните фамилии владеели значителни мюлкове, които увеличавали чрез закупуване на нови мюлкови земи и присвояване на селска земя в отделни случаи. По този начин те се явявали мюлкови владелци не само на земите, които им били отпуснати от централната власт, но на много по-обширни. Освен в земевладението постепенно те заели решаващи позиции и в градския живот, закупувайки извънредно многобройни градски имоти; по стотици дюкяни, десетки мази, къщи, хамами, керван-сараи и пр. Следователно мюлк-сахибите употребявали натрупаните от феодална експлоатация средства за укрепване на икономическата си мощ в земевладението и градския живот[55]. Въпреки старанията на държавата да не допуска икономическото обособяване на определена прослойка феодали, мюлк-сахибите успели да натрупат значителни състояния, да заемат силни позиции в стопанството на империята. Този факт се дължал на обстоятелството, че, веднъж носители на качествени привилегии в земевладението, централната власт не била в състояние да ограничи количествения растеж на тяхната икономическа мощ.

Важна предпоставка за разширението на мюлковото земевладение по инициатива на крупните феодали, както и за укрепването на позициите им в градската икономика, било тяхното политическо влияние, участието им в държавното управление. Това срастване на привилегиите в управлението със земевладелските привилегии създало от прослойката на мюлксахибите *типична средновековна феодална аристокрация*, която носела всички характерни белези на своето социално положение. Впрочем твърдението на някои историци, че през разглеждания период в империята не съществували феодали, а само „слуги-чиновници" — лица, които нямали твърда опора в земевладението, а представлявали прости функционери на централната

[51] Пак там, с. 198, 199, 266—295, 325, 390, 455—456 и др.
[52] Uzunçarsılı, I. H. Evrenos, İslâm ansiklopedisi, C. IV, p. 414.
[53] Uzuncarşılı, I. H. Çandarlı, Islâm ansiklopedisi, C. III, p. 351.
[54] Елезовиħ, Гл. Цит. съч., с. 13 и сл., 27, 79 и сл.
[55] Подробно вж. Мутафчиева, В. Мюлк-сахибите. — ИПр, г. 17, № 6.

власт, зависими изключително от волята на султана[56] — не отговаря на историческата истина.

Фактът, че представителите на тимарската система имали напълно условно отношение към земята, че не били в състояние да проявят инициатива в стопанството, тъй като тимарското земевладение било направлявано, контролирано и ограничавано от централната власт, е напълно реален. Той обуславял и незаинтересоваността на представителите на тази система във феодалното земевладение. От другата страна, що се касае до това земевладение, стояли обаче мюлк-сахибите — лицата, които имали трайни и сигурни позиции в него. Тяхното отношение към стопанството не може да бъде характеризирано като незаинтересовано. Напротив, мюлк-сахибите проявявали инициатива, и то каква, в увеличаването на своите владения, в методите си на експлоатация. Ролята им в държавните дела пък им позволявала да извършват всевъзможни операции със своите владения, част от които — противозаконни.

Въпреки икономическата и политическата сила на висшата прослойка на османски феодали — мюлк-сахибите — през разглеждания период централната власт все още била в състояние да им се противопостави. В своя отпор срещу техните домогвания тя се опирала на широка основа — спахийството, което до последната четвърт на XVI в. не било загубило своето място в живота на империята. От друга страна, феодалната аристокрация не била дотолкова укрепнала, че да може да се противопостави на масата на дребни ленници, нито достатъчно окопана в държавното управление, за да не допусне представителите им в апарата на империята. И за това, че нейните позиции били все още недостатъчно твърди, тя била принудена да търси начини за охраняване на своята вече спечелена мощ, да огради и предаде потомствено своите земевладелчески привилегии. Така като форма на съществуване на охранено от посегателствата на централната власт, мюлковото земевладение било използвано най-широко от страна на съзряващата феодална аристокрация.

Вакъфът

Една от изследваните ислямски институции е вакъфът. Този интерес е определен от самия характер на институцията, от това, че вакъфът е „вечно" владение. Поради това именно във вакъфските земи феодалните или остатъци от феодални отношения са съхранени в редица ислямски държави до много късно, дори до наши дни. Консерватизмът на въпросната институция, който превръща вакъфските владения в архаични острови сред заобикалящата ги вече напълно капиталистическа действителност, се е отразил отрицателно върху икономиката на редица колониални или зависими страни на Близкия и Средния Изток. Тази роля на вакъфа в икономиката е определила и интереса на колонизаторите към проблемите на въпросната институция[57].

---

[56] Barkan, Ö. L. Şer'i miras hukuku ve evlârlık vakıflar..., p. 157.

[57] Вж. обширната библиография на трудове на западноевропейски изследвачи върху вакъфа в Египет, Алжир, Мароко, Сирия и пр. у Heffening, A. Waqf. — Enzyklopädie des Islam. Leiden-Leipzig, 1934. Bd. IV; Krcsmárik, J. Das Wakfrecht vom Standpunkte des Šariatrechtes nach der Hanefitischen Schule. Ein Beitrag zum Studium des islamitischen Rechtes. — Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 45 Bd. Leipzig, 1891, 511—576.

Веднага трябва да се добави обаче, че изследването на вакъфа не е излязло вън от рамките на теоретично-юридическите постановки, че ислямистите, проучвайки най-подробно отношението на отделните мюсюлмански теософско-юридически школи към вакъфа и изтъквайки различията в техните възгледи, с присъщия си формализъм са оставили в сянка най-съществените, дори единствено съществените въпроси в това отношение, а именно, какви са били целите на вакъфирането; към коя обществена прослойка принадлежали учредителите на вакъфи; какви производствени отношения доминирали във вакъфските земи; какви били методите на тяхната експлоатация; какво било отношението на централната власт към вакъфското земевладение и пр. Що се касае до поставените въпроси, изследването на вакъфа е изостанало напълно в сравнение с изучаването на мюсюлманските и по-тясно — османски форми на феодално земевладение.

Проблемите на вакъфа са пренебрегнати и от съвременната литература, която също отделя най-голямо внимание на тимарската система поради това, че характеризира най-общо облика на османския феодализъм.

Тук трябва да се отбележи, че част от османистите, по-точно турските, съзнателно подвеждат изследването на въпроса, омаловажавайки ролята на вакъфската институция. Защото именно крайният консерватизъм на вакъфа е най-ярко отражение на общата реакционност на мюсюлманските феодални институции, на задържащата роля на мюсюлманската идеология. Така например О. Л. Баркан твърди, че в началото на XVI в. вакъфът заемал незначителен сектор в земевладението на Османската империя. При това, твърди той, след този период вакъфските земи не биха могли да се увеличат, тъй като поземлени мюлкове, от които само биха могли да произлязат вакъфи, не били раздавани по-късно[58]. Както ще видим по-долу, турският историк сериозно подценява мястото на вакъфа в османската феодална система. При това предвзетото му становище не е нетенденциозно, защото на самото място твърди, че „неправилно е да се смята, че вакъфът е една от причините за назадничавостта в икономиката и нищетата на ислямските страни“[59]. Впрочем, въпреки че назадничавостта на османската икономика не би могла да се отдаде на вакъфа, последният решително е един от убедителните примери от най-важните изрази на тази изостаналост.

Мястото на вакъфа в аграрната структура на Османската империя

Необходимо е да се подчертае, че вакъфското земевладение, което не определя облика на османското феодално земевладение не само през XV—XVI в., но и по-късно, съвсем не заема незначително място в системата на османския феодализъм. Като се вземе предвид, че земите на короната, султанските хасове, представлявали 1/3 от завладените земи[60], а вакъфските — друга трета[61], то явно е, че на ленното земевладение не оставало повече от последната трета от мирийските земи.

[58] Barkan, Ö. L. Şer'i miras hukuku..., 169—170.
[59] Пак там, с. 169.
[60] Пак там, с. 157.
[61] Heffening, A. Цит. съч., с. 1191.

Авторът, привел данните за обема на вакъфското земевладение, не е отбелязал своя източник, но твърдението му може да бъде проверено и чрез съпоставка със странични сведения. Така например в началото на XVII в. (1603) в империята били налице 95 000 ханета вакъфска *християнска* рая[62]. За да добием представа за съотношението между вакъфската и останалата рая, ще отбележим, че само в края на XVI в. населението на османската държава образувало 550 139 ханета, а раята със специални задължения — 96 329 ханета[63]. Общият брой на вакъфските ханета обаче бил поне двоен от посочения, тъй като 95 000 ханета имала само християнската вакъфска рая. Така че по всяка вероятност населението, обработващо вакъфски земи, обхващало наистина около 1/3 от общия брой на зависимото население.

Освен това в някои анадолски санджаци въпросното съотношение било отразено така:

Таблица 4

Санджак	Ханета тимарска рая	Ханета султански вакъфи	Ханета везирски вакъфи	Ханета вакъфи на Мурад Хан
Бига	796	112	16	156
Инепазарѣ	831	109	117	
Ляпсеки	976	124	151[64]	

Следователно и в тези райони вакъфските земи представлявали от 1/4 до 1/3 от общата площ на обработваемата земя.

Още по-убедително изглежда указаното съотношение, ако бъде сравнено с конкретния материал за вакъфите в Румелия, където през 1530 г. имало 2709 тимарски села[65], докато също през XVI в. по непълни данни само в санджака Паша били налице над 750 вакъфски села[66]. Тъй като вакъфският статут изиграл съществена роля за икономическото развитие на тия селища, от значение би било те да бъдат поименно разкрити. При това, за да не бъде излишно претоварвано изложението, тук ще означим само вакъфските селища в днешните предели на България. Данните се отнасят предимно за санджака Паша, докато за Северна и Югозападна България разполагаме с откъслечни и случайни сведения.

С изброените дотук 180 села естествено не се изчерпват вакъфските селища в пределите на днешна България. Като пълни можем да смятаме данните едва на 2 кази — Пловдив и Елхово (Къзъл агач). Що се касае до останалите, вакъфските селища в тях са упоменавани повече или по-малко случайно. При това тук не извличаме сведения за ония кази, които само частично участвуват в територията на днешна България: Кара су (Места), Драма, Гюмюрджина (в планинската си част), Струмица, Демир хисар и пр., тъй като имената на селищата в тях не са идентифицирани и не е напълно ясно, доколко днес се намират в България и доколко — в съседните ѝ страни. Впрочем в предложения опис са включени част от вакъфските села, намиращи се на територията на днешна Южна България, както и

[62] Ориент. отд., ф. 1, ед. 15115.
[63] Barkan, Ö. L. Avariz. İslâm ansiklopedisi. C. H, İstanbul, p. 15.
[64] Kanunlar, p. 21.
[65] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 86.
[66] Пак там, 161 — 530.

Таблица 5

Име на селото	Каза	Вакъф на	Годишен приход	Вакъфирано по времето на
Халка бунар	Пловдив	Мурад II	542	Мурад II
Конуш	„	Мехмед бей б. Минет	16210	Мехмед II
Кьоклине	„	Шехабеддин паша	42448	1693/4
Банище	„	„	19240	„
Пенакия	„	„	7458	„
Караагач	„	„	23047	„
Махале-и паша	„	„	570	„
Водна-и баля	„	„	34610	„
Водна-и зир	„	„		
Лескова	„	„	10651	„
Яврова	„	„	10431	„
Герова	„	„	4655	„
Добра лъка	„	„	8961	„
Мукатаа Казъл хисар	„	„	70000	„[67] в
Мюдерислю	„	Мехмед II	29372	Мехмед II
Хъдър шейх	„	„		
Марково	„	Исмаил Исфендиароглу	27500	„
Табанъ яссъ	„	Байсзид II		Байсзид II
Байрам бей	„			„
Чуллу	„	„		„
Домалъ	„	„		„
Сехолова	„	„	131468	„
Докова	„	„		„
Крайславе	„	„		„
Шарлъ кьой	„	„		„
Гърлова	„	„		„
Козадриче	„	„		„
Шушинче (Шахин кьой)	„	Али бей б. Карлъ	6055	„
Ловадиче	„	„		„
Равник	„	Коджа Давуд паша	. . .	„
Гьокче Хамза	„	Гьокче Хамза	1385	„
Чашнигир	„	Хюсеин ага	5952	„
Кочма	„	Ибрах. паша	39000	„
Каливра	„	Яхя паша	30600	„
Имирхан	„	Шейх Араб хаджи	1200	„
Мезра Баба оглу	„	Пири Мехмед паша	3000	„
Ювасън (Новасел ?)	„	„	3897	Селим I
Али Факъх	„	Михримах султан	7758	Сюлейман I
Тимурташ	„	„	2138	„
Кара Давуд	„	„	2960	„
Изединлю	„	„	5615	„
Насух Факъх	Пловдив	Михримах султан	2100	Сюлейман I
Ювасън (Новасел)	„	„	1804	„
Вогук (Богова)	„	„	1100	„
Актав	„	„	11763	„

[67] Пак там, с. 205, 241; Ориент. отд. сигн. ПД 17/12.

Продължение на табл. 5

Име на селото	Каза	Вакъф на	Годишен приход	Вакъфирано по времето на
Ювасън (Новасел)[68]	„	„	834	„
Парехан	„	„	1346	„
Гъобекли	„	Гевхер хан султан	3300	„
Йегян бейли	„	„	3612	„
Терзилер	„	„	. . .	„
Кутлуджа	„	Сюлейман I		„
Кара бунар	„	„		„
Хамидлю	„	„		„
Исмаил Драз	„	„		„
Йени кьой	„	„	440138	„
Ментешалу	„	„		„
Йснидже кьой	„	„		„
Саруджа	„	„		„
36 села в Пловдивско без уточнени имена		„		„
12 села в Пловдивско без уточнени имена	.	Шах султан	39698	„[69]
Хломич	„	Али бей	33697	„
Вирлеф или Дермен дере	„	Ахмед паша	. . .	„
Сеймен	„	„	. . .	„
Елкес или Манол	„	„	. . .	„
Чирпан или Юнд кьой	„	„	. . .	„
Съгърджилу	„	„	. . .	„
Умур бей	„	„	. . .	„
Кяфир кьой	„	Мюсйедзаде, кадиаскер	. . .	Селим I
Сарухан бейлу	Татар Пазар-джик	Давуд паша	43662	Байезид II
Доган кьой	„	Сюлейман I	34204	Сюлейман I
Долаб и Дерелю	„	„	5600	„
Дураджък (Доркова)	„	„	16834	„
Константин (Костандова)	„	„	20116	„
Камсниче	„	„	13706	„
Корук (Корова)	Татар Пазар-джик	Сюлейман I	8000	Сюлейман I
Ракинова (Ракитова)	„	„	31283	„
Бая (Баня)	„	„	20084	„
Лижани (Лъжене)	„	„	9737[70]	„
Струмча	„	Михримах султан	16291[71]	„

[68] Там, където издателят на използуваните документи е предавал изписването на имената с арабица, нанасяме известни поправки в различието им.

[69] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 248, 259, 315 —317, 328, 370 — 371, 394, 408, 414, 417, 424, 455, 457 (срв. с. Елезовић. Цит. съч., с. 392, 491, 492, 500, 501, 497, 502).

[70] За отбелязване е, че именно тези вакъфски села в Родопите били засегнати от насилственото помохамеданчване през XVII в. (вж. Захариев, Ст. Описание на Татар-пазарджишката каза. Виена, 1870, 67 — 68).

[71] Според някои документи от XIX в. към вакъфа на Михримах султан принадлежало и землището на Копривщица (Копривщенски музей, а. е. 15).

Продължение на табл. 5

Име на селото	Каза	Вакъф на	Годишен приход	Вакъфирано по времето на
Черногор	„	Люфти паша	...	„
Гр. Казанлък	Казънлък	Умур бей	...	Мурад II
Ине Хъдър	„	Али Хадъм паша	4251	Байезид II
Кортена	Нова Загора	Байезид II	21954	„
Акче Ибрахимлю	„	„	5823	„
Байли	„	„	506	„
Бераклъ ълъджа	„	„	2256	„
Хадър факъх	„	Али Хадъм паша	6080	„
... [72]	Стара Загора	Айдън шейх	1044	Сюлейман челеби
Хаприще	„	Мурад II	15495	Мурад II
Налдьокен	„	Мустафа бей	200[73]	Байезид II
Данишмендлу	„	„	2550	„
Папас	„	„	1190	„
Бозодоганджи	„	„	1565	„
Топрак хисар	„	„	578	„
Умуроглу	„	Сюлейман I	2093	Сюлейман I
Исливне	Ямбол	Мурад II		Мурад II
Керанболу	„	„		„
Кончоко	„	„	58507	„
Кади кьой	„	„		„
Йнидже	„	„		„
Гьобел	„	Хаджи Кемаледдин	...	Байезид II
Кованлу Халил	„	Исмаил бей	...	„
Гьок таш	„	„	...	„
Татар Мешхеди	„	„	...	„
Гьобелю яйлась	„	„	...	„
Хошкадем	„	„	...	„
Будаклу	„	Байезид II	3175	„
Ковалоз	„	„	5546	„
Макула	„	„	4029	„
Холи	„	„	5678	„
Витреболу	Ямбол	Байезид II	7038	Байезид II
Гьобюл	„	„	7649	„
Кулкал	„	„	4025	„
Инеханлъ	„	„	3815	„
Пирлюдже	„	„	2000	„
Мокра	„	Али Хадъм паша	1386	„
Суле бей чифлик	„	„	1692	„
Иса бей чифлик	„	„	7359	„
Евлиалу	„	„	946	„
Идрис ага	„	„	3887	„
...	Карнобат	Мехмед II	...	Мехмед II
Газилер	Айтос	Давуд паша	2000	Байезид II
Мушкеф	„	„	3000	„
Серине (?)	„	„	40000	„
Авдулу	„	„	12000	„
Созопол	Анхиало	Байезид II	80432	„

[72] Неотбелязано у Гьокбилгин.

[73] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 503, 506, 525, 407, 497, 498, 500, 506, 263, 397, 376, 188, 205, 440.

Продължение на табл. 5

Име на селото	Каза	Вакъф на	Годишен приход	Вакъфирано по времето на
Ченгер	„	„	2596	„[74]
Св. Димитри	„	„	9950	
Зонарите	„	„	1500	„
Ревандинос	„	„	5237	„
Йорос	„	„	10803	„
Искендер кьой	Къзъл агач	Сафие хатун	520	Мурад II
Ески вакъф	„	Мухамед II	3114	„
Пюрлюке	„	„		„
Демирджилю	„	„		„
Каваклу	„	„		„
Ибри	„	„		„
Карлъ алан	„	„		„
Саръ Савджълъ	„	„	74771	„
Огуз алан	„	„		„
Илиасча	„	„		„
Хадър ага	„	„		„
Давуд бейлю	„	„		„
Тутулу	„	„		„
Ълъджалу	„	„		„
Йенидже кьой	„	Давуд бей	9160	Байезид II
Шахинлю	„	Исхак паша	8500	„
Чакърлу	„	„	3432	„
Уйруклъ	„	Синан паша	. . .	„
Ъшък бунар	„	„	. . .	„
Ескидже пазар	„	Якуб паша		„
Базиргян	„	„	10632	„
Мишлю	„	„		„
Доганоглу	„	Пири Мехмед паша	3000	Селим I
. . .	„	Сюлейман I	. . .	Сюлейман I
Комарлъ	Къзъл агач	Хюма шах султан	14483	Сюлейман I
Сасалу	„	„		„
Доган	„	„		„
Давуд бей	„	Ибрахим Хадъм паша	5201	„
Юрюклер	„	„	2000	„
Тимурджилю	„	„	2330	
Акбуюк	Хасково	Умур бей	2800	Мехмед I
Кутлуджа кьой	„	Мурад бей	. . .	Мурад II
Ескидже кьой	„	„	. . .	„
Осум бей	„	„	. . .	„
Хаджи шейх	„	„	. . .[75]	„
Халил факъх	„	Мехмед II	935	Мехмед II
3 села с неотбелязани имена	Неврокоп	Ахмед бей	14626	Байезид II
Собоще	„	Мактул Мустафа паша	775	„
Мусонище	„	„	4475	„
Курлак	„	„	12800	„
Дундопище	„	„	14085	„
Бели дева	„	„	9600	„
Дранова	„	„	7870	„
Мевирлихи (?)	Кюстендил	Ахмед бей	14037	„[76]

[74] Пак там, с. 440, 497, 205, 327, 373, 396, 315, 406, 372.
[75] Пак там с. 372, 296, 316, 368, 405, 429 — 432, 453, 458, 492, 497, 499, 505, 264, 276.
[76] Пак там, с. 276, 390, 445, 446.

някои в Югозападна България. За останалата част от земите ни сме принудени да извлечем откъслечни сведения от някои непубликувани източници.

Така например от един опис на вакъфски селища от 1866 г. узнаваме, че до това време в Софийска, Радомирска и Ихтиманска каза се били запазили следните села-вакъфи:

Горни Лозен	Софийско	
Видриче	Радомирско	
Гр. Ихтиман		
Каралар	Ихтиманско	
Каябейли	"	
Карлилер	"	
Хулу (?)	"	Общ приход, събиран от хазната — 133141 гроша [77]
Хаджи Хамза	"	
Мезра Вакарел	"	
Таджилер	"	
Джамджез	"	
Каранлар	"	
Беличе	"	
Фафуна	"	

Между неиздадените извори за вакъфски селища в Северна България пък трябва да се спомене един много повреден фрагмент от вакъфски регистър за тази област, датиращ от 1540 г., чиито данни съвпадат с вече публикуваните известия за големи вакъфски имоти в тази част на земите ни.

Един от значителните вакъфи в Северна България бил този на Фейруз бей. Той включвал преди всичко с. Павликени, със 183 български къщи и годишен приход 37 453 акчета, както и с. Мурад бей (дн. Бяла черква) — чисто турско, с 22 къщи, турското село Умур бей, където Фейруз бил построил завие, българското Михаличе кючюк, с 53 къщи и едно село със заличено име от 100 български къщи. Общият приход на този вакъф, чийто център било Търново, възлизал на 89 698 акчета[78].

Значителен бил и поземленият вакъф на Ибрахим паша с център Разград. Велик везир на Сюлейман I, управлявал между 1523 и 1536 г. и след това убит по заповед на султана. Ибрахим паша е смятан за един от най-големите османски държавници[79]. Според Гьокбилгин везирът бил получил през 1540 г. в мюлк 5 села в Никополския санджак, след което ги бил вакъфирал[80]. Тук явно съществува известно несъответствие в датите, сочени от литературата и цитирания автор. 1540 е годината на новонамерения опис на вакъфите в Северна България, който по всяка вероятност е част от общата регистрация на вакъфските имоти в империята. Това обаче не може да бъде датата на темлика (отдаването в мюлк) на въпросните 5 села, тъй като Ибрахим паша бил удушен 4 години преди тази дата. В забележката към описа на въпросния вакъф в съхранявания у нас регистър е отбелязано, че четирите села (а не пет, както у Гьокбилгин) в Никополския санджак били първоначално част от мюлка на Ибрахим паша с център Цариград.

---

[77] СФ. 22/7.
[78] Регистърът е съхраняван в Ориенталския отдел на НБВК под сигнатура ОАК 217/8.
[79] Guboglu, M. Paleografia şi diplomatica turco-osmană. Bucureşti, 1958, p. 97.
[80] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 505.

След постройката на джамията (завършена може би след смъртта на везира) въпросните села били прехвърлени към разградския вакъф на пашата.

Според документа, публикуван у Гьокбилгин, към посочения вакъф спадали селата: Гебран, Търновско; Кирвите (Кривина?), Червенско; Чучур Костандог (?) или Мустафа бей...[81]; Завие сеид Осман или Дюлбенд аляги, Шуменско, и Волона, Шуменско[82]. В софийския опис фигурират две от споменатите села (в останалата си част той е повреден и нечетлив), както и самият Разград (Йенидже или Хезарград) като част от вакъфа на Ибрахим паша. По това време градът имал 84 мюсюлмански и 224 християнски домакинства и носел общ приход от 14920 акчета[83]. От вида на феодалните събирания, които присвоявал вакъфът, е явно, че Разград представлявал всъщност голямо село с изключително земеделски поминък.

Вакъфът на Ибрахим паша запазил своето място в стопанския живот на областта. След около столетие Евлия челеби съобщава, че този вакъф имал голям хан в Разград (Куршумлу хан) и че бил собственик на голяма част от общо 300-те дюкяна в града[84]. Фактът, че по време на своето вакъфиране Разград имал съвършено земеделски облик, а за протеклите години се превърнал в немалък занаятчийски и търговски център, не може да не бъде отдаден в известна степен на вакъфския статут, с който се ползувал.

В цитирания регистър намираме и друг известен вакъф — този на Касъм паша в Дряново (у Гьокбилгин неправилно — Търново)[85]. Той обхващал наистина само това село, но приходите му били значителни (52332 акчета). Касъм паша дал на дряновци нарочно кануннаме, което определяло феодалните им задължения под нормата, наложена от централната власт. Впрочем по-късният разцвет и на това селище, превърнало се в заможен градец, не може да бъде разглеждан изолирано от принадлежността му към вакъфа на Касъм паша.

Известно е, че из Северна България били разположени многобройните поземлени вакъфи на потомството на Гази Михал. Според вакъфнамето на Аляеддин Али бей, обнародвано от Д. Ихчиев[86], вакъфът на този Михалов внук обхващал селата Ябланица, Горна Десовица, Горна и Долна Гюровица, Никополско; Горна и Долна Митрополия, Белколин, Лозаница, Суваджик бунар, Десовица, Ожшан, Плевенско; с. Услояк и Мездра, Ловешко; с. Баня (Видинско?), както и редица мезри в изброените кази. Според едно сведение, публикувано от Баркан[87], към вакъфите на Михаловите потомци спадало и с. Тръстеник, Плевенско. За съжаление в цитирания опис няма данни за поземлените вакъфи на тази значителна феодална фамилия. От сведенията за градските му вакъфи, описани в

---

[81] Не е отбелязана казата, към която принадлежи това село.

[82] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 505.

[83] ОАК 217/8.

[84] Гаджанов, Д. Г. Пътуване на Евлия челеби през българските земи през средата на XVII в. — ПСП БКД, 70, 1909, с. 658.

[85] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 434.

[86] Ихчиев, Д. Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. — Минало, г. I, № 3, с. 243 и сл. (тук предаваме напълно четенето на Ихчиев на селищните имена, тъй като издателят на кануннамето не е посочил мястото на съхранение на този документ).

[87] Barkan, Ö. L. XV ve XVI-ıncı asırlarda. Osmanlı Imparatorluğanda toprak işciliginin organizasionu alınan şekiller. — JÜJFM, C. I, S. 4, 1940, фот. № XXX.

регистъра, личи, че учредители на вакъфи били и Мехмед бей, Хъдър бей и Али бей, синове на Гази Михал[88].

Все в Северна България бил разположен вакъфът на Хунди хатун, дъщеря на Мактул Мустафа паша. Той обемал с. Дойран обасъ, Ловешко[89]. От завещател, чието име липсва в цитирания регистър, били вакъфирани 4 големи села в Североизточна България — Доброва, с 276 християнски къщи и приход от 33 358 акчета; Хасанлар, с 29 турски къщи и приход от 3729 акчета; Бей бунар, с 42 християнски къщи и 4490 акчета (данните за четвъртото село липсват). Общият приход на тия села възлизал на 94 224 акчета. Голямо било и селото, вакъфирано от Бали бей, син на Яхя паша, на текето му, построено върху неговото землище. Това било с. Сернова, спадащо към Чернови, със 120 християнски къщи и 7562 акчета приход[90].

По времето на съставения регистър за вакъфите в Северна България, който използуваме тук, все още не съществувал друг голям вакъф в тия краища — този на Рустем паша, два пъти велик везир на Сюлейман I и негов зет (управлявал през 1544—1553 и 1555—1561 г.). Вакъфът му обхващал т. нар. „арбанашки села" (арнауд кариелери) в Търновско, а именно: Горна и Долна Оряховица, Арбанаси и Лясковец[91].

Впрочем въпреки приблизителността, която трябва да се предполага в посоченото от Хефенинг съотношение, явно е, че вакъфското земевладение съвсем не било по-малко разпространено от другите две основни форми на османското феодално земевладение — хасовото и тимарското. Затова и подценяването на вакъфите в системата на османския феодализъм е напълно неоправдано и до голяма степен тенденциозно.

Теософско-правно определение на вакъфа

В арабската правна терминология, където за първи път е очертана същността на мюсюлманския вакъф, терминът означава „задържане на нещо, запазване на движимост или недвижимост от това, трето лице да получи над нея право на собственост (тамлик)"[92]. Вещта или имотът, визирани от вакъфа, стават „мавкуф"-имущество, изключено от всякакво обръщение и отношения[93] (extra commercium).

Въпреки теософската аргументация на правоведите на Халифата, които се старают да представят вакъфа като институция, учредена от самия Мохамед, съществуват данни за напълно аналогична институция във византийската правна практика още от времето на Юстиниан[94]. Следователно не може да се приеме, че вакъфът е чисто ислямска институция. Формално (според ислямската и буржоазната теория) вакъфът най-кратко може да бъде формулиран като богоугодно завещание на дадено имущество за вечни времена, което или чиито приходи следва да бъдат употребени за

[88] ОАК 217/8, с. 34.
[89] Пак там, с. 18.
[90] Пак там, с. 34.
[91] Баласчев, Г. и Д. Ихчиев. Привилегиите на раята в земите, завещани на честитите градове Мека и Медина. — Минало, г. 1, № 2, с. 144 и сл.
[92] Heffening, A. Цит. съч., с. 1187.
[93] Krčsmárik, I. Цит. съч., с. 512.
[94] Heffening, A. Цит. съч., с. 1189; срв. Пигулевская, Н. Зарождение феодальных отношений на Ближнем Востоке. — Ученые записки Института востоковедения. Т. 16, 14—15.

благотворителна цел[95], Теоретично завещателят (вакиф) освен предявяваните му от духовното право неотменими изисквания да бъде в умствено равновесие (акил), пълнолетен (балиг) и свободен (хурр) следвало да е пълен собственик на имуществото, което вакъфирал (малик)[96]. За изследването е впрочем от значение само последният елемент на това определение, тъй като именно въз основа на него, що се касае до османската действителност, можели да бъдат посвещавани във вакъф само имущества, които били отнасяни към категорията „мюлк".

Във връзка с обекта на вакъфа (мавкуф) още арабските правоведи не са единодушни. Докато едни отхвърлят всякаква движимост като обект на вакъфиране (поради това, че не отговаря на едно основно условие — не е „вечна"[97], други допускат завещаване на животни, роби, книги и пр., но не и на пари (с изрична забрана за лихварство)[98], а трети определено указват лихварството с пари и зърнени храни като разрешена дейност на вакъфа[99].

В Османската империя, както личи от източниците, вакъф можел да бъде създаден от всяко мюлково имущество, тъй като то се намирало в неограниченото праворазпореждане на своя владелец. „Истинските" мюлкове — имотите в чертата на градовете и селата — били вакъфирани без разрешение и потвърждение от страна на централната власт. „Неистинските" мюлкове, тези, които били получени въз основа на „темликнаме", разпореждане на централната власт, също били на общо основание вакъфирани с тази разлика, че при тях били необходими нарочно разрешение и потвърждение от страна на държавата. Че под поземлен вакъф османската практика разбирала изключително „неистинския", т. е. произхождащия от „неистински" мюлк, личи от следния пасаж у Али чауш: „Вакъф са мезрите и селата, които отделни лица са вакъфирали, владеейки ги пълно, на основание на темликнамета."[100]

Изобщо, що се касае до обекта на вакъфа, османската държава проявявала пълна липса на догматизъм, придържайки се единичко към нормата — вакъфираният обект да се намира в пълно праворазпореждане на завещателя. По този начин ние срещаме вакъфи от земи, покрита недвижимост, парични суми, дървета, животни, роби, скъпоценности, вещи (предимно книги) и пр.

По аналогия с терминологията, свързана с мюлка, и вакъфите се делели на „истински" и „неистински"[101]. Впрочем дори част от историографите посочват, че това делене съвсем не пречело на поземления (неистинския) вакъф да бъде напълно реален. Единственото условие в случая било потвърждението му от властта[102]. При това, което е особено важно, всеки нов султан при своето възшествие потвърждавал с „мукарернаме"-та не само наличните поземлени мюлкове, но и поземлените вакъфи[103], което

---

[95] Krčsmárik, J. Цит. съч., с. 517.
[96] Heffening, A. Цит. съч., с. 1187; Krčsmárik, T. Цит. съч., 512—513.
[97] Krčsmárik, J. Цит. съч., 529—530.
[98] Heffening, A. Цит. съч., с. 1187.
[99] Krčsmárik, J. Цит. съч., 529—531.
[100] Хаџибегић, X. Расправа Али чауша..., с. 153.
[101] Heffening, A. Цит. съч., с. 1192.
[102] Barkan, Ö. L. Mülk topraklar..., p. 161.
[103] Хаџибегић, X. Цит. съч., с. 161.

доказва, че въпреки формалното отказване на държавата от нейните правомощия върху тези категории владения, на практика те трябвало да бъдат многократно санкционирани, да бъде издействувано съгласието ѝ за тяхното съществуване.

Целите на вакъфа са строго установени от мюсюлманското духовно право: завещаното имущество и приходът от него трябвало да ползуват бедните (фукара) и напълно безимотни (месакин) членове на мюсюлманската духовна община[104]. Някои автори изтъкват безусловната истина, че управляващите класи в мюсюлманското и конкретно в османското общество са използували вакъфа, за да гарантират „за вечни времена" правото на потомците си върху владените от тях земи[105]. Този факт обаче не представлява някакво заобикаляне на основните теоретични постановления на шериата, някакви машинации на управляващите, а положение, предвидено от самото мюсюлманско право, санкционирано от светското право в Османската империя. То било включено като разновидност на вакъфа, и то като една от основните му разновидности.

Според шериата вакъфът по своето предназначение се делял на две: „благотворителен" (хайри), чиито приходи били изразходвани изключително за богоугодни цели, и „на лица" (ахли) — когато тези приходи се използували за издръжката на определено или определени от завещателя лица[106]. Лицата, които ползували завещанието на вакъфа, можели да бъдат или служители на култа[107], конкретно указани от завещателя, или просто неговите потомци. Втората разновидност, широко разпространена в Османската империя и наречена „евлятлък" (потомствен) вакъф[108], водела началото си още от Халифата, където нейната поява повдигнала оживени спорове между отделните теософско-правни школи. Част от тях отричали „потомствения" вакъф като невалиден, защото не отговарял на предназначението си (не бил благотворителен) и на условията за вакъфиране (не бил вечен). В крайна сметка споровете завършили с признаването на потомствените вакъфи за действителни, с уговорка, че след изчерпването на потомството на завещателя те трябвало да ползуват бедните мюсюлмани[109]. Така вакъфът „евлятлък" на общо основание бил смятан за частен случай на вакъфа „ахли" — завещание в полза на определени лица.

Цел на вакъфа

Целта на вакъфа „хайри" — благотворителния, наречен в османската практика и „асъл" — настоящ, била да бъдат строени, поддържани и субсидирани отделни религиозни или благотворителни учреждения: джамии, завиета, ханове, медресета, кервансараи, мостове, чешми, водопроводи и пр. В отделни случаи, когато се касае за големи вакъфи, те субсидирали т. нар. „имарети" на султани, везири и пр. Имаретът бил комплексно учреждение, което можело да обхваща джамия и медресе, или медресе и кервансарай, към които и определен брой одаи за учещите в медресето и пр.

---

[104] Krčsmárik, J. Цит. съч., 545—549.
[105] Цветкова, Б. Поземлените отношения..., 168.
[106] Heffening, A. Цит. съч., с. 1187.
[107] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 160—540.
[108] Kanunlar, p. 20.
[109] Krčsmárik, J. Цит. съч. 554—556.

съставки. Завещателят определял най-точно във вакъфнамето си каква част от приходи на вакъфа следвало да бъде използувана за строеж или ремонт, каква — за набавяне на храна за бедните, и каква — за натрупване. В известни случаи завещанията съдържат твърде големи подробности, които указват по колко оки дневно да се набавя от определен вид хранителни продукти[110], по колко акчета да се плаща на отделните длъжностни лица[111] и при какви условия да се управлява имотът. С една дума, вакъфът „хайри" или „асъл" обслужвал реално учреждението, на което бил завещан[112].

Целта на вакъфа „ахли", вакъфът на лица, била по-ограничена. Неговият приход служел за издръжка обикновено на един или двама-трима дервиши, както и друг вид служители на култа, които непосредствено владеели вакъфската земя и присвоявали добива ѝ пожизнено, като след смъртта им техните места заемали лица със същото качество, твърде често — техни потомци[113].

Тук трябва да се изтъкне едно неотбелязано в специалната литература обстоятелство, а именно, че до установяването на тимара като система вакъфската институция била използувана от държавата за заплащане на служебни лица, играела ролята на своего рода служебно земевладение. Тъй като по това време войската все още била родово-племенна, а не феодална, и се издържала чрез институцията на „свободните чифлици"[114], то чрез вакъфа били издържани предимно духовници. Тази практика била особено разпространена при Орхан и Мурад I при напредването им в Мала Азия и прехвърлена в отсамморските земи от Сюлейман паша[115]. Така например една мезра в Малгарско била отдадена във вакъф на шейха Ахмед, после на дервиша Байезид и след като известно време била вакъф на джамията в Малгара, към края на XV в. била дадена на дервиша Мурад[116]. В този случай мястото на завещателя било заето от самата централна власт, която заплащала чрез вакъфа свои служители. Дотолкова, доколкото обектът за известно време оставал без владелец, тя го прехвърляла към указано от нея учреждение, след което отново го отнемала, за да удовлетвори друг свой служител.

Подобен бил статутът на редица вакъфи в Мала Азия, раздадени от Орхан. Така например кадията на Михалич владеел във вакъф с. Балджѐ кьой в същата нахия[117]. То преминало от него у трима духовници, които не били свързани с родство, но изпълнявали държавна служба. Че държавата не разбирала нищо „вечно" под раздаваните в подобни случаи вакъфи, указват характерни случаи. Така с. Емирлю, Димотишко, било отдадено вакъф на някой Хисарлю, който се оказал „незаслужаващ вакъф"[118] (вакфа мюстехак деилдир). Властта иззела обратно вакъфа и го дала на Мехмед, който бил принуден да приеме званието факъх и името Джюнеид[119]. След

---

110 Елезовић, Гл. Цит. съч., с. 54 и сл.

111 Калешни, Х. и М. Мехмедовски. Три вакуфнами на Качаникли Мехмед паша. Скопје, 1958, с. 73 и сл.

112 Срв. Давыдов, А. Д. Имения медресе Субхан-кули хана в Балхе (по вакуфной грамоте XVII в.). — Краткие сообщения Института востоковедения, т. 37, 1960, с. 82 и сл.

113 Krčsmárik, J. Цит. съч., 550—552.

114 Вж. по-горе, гл. I.

115 Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 161—162.

116 Пак там, с. 193.

117 Пак там, с. 162.

118 Пак там, с. 268.

119 Пак там.

смъртта му селото преминало у неговите синове, които също станали факъхи. Един вакъфски чифлик в Галиполско бил владян от 5 души шейхове срещу тяхната служба. В документа изрично е указано, че вакъфът трябвало „да им е за заплата“[120].

Докато посвещаването на вакъфи за издръжката на духовници все още може да бъде третирано като разновидност на вакъфа на лица (ахли), то друг вид такива владения вече не само напомнят по-късната тимарска система, но и се покриват напълно с нея. Типичен е случаят с Ахѝ Елиас, който получил във вакъф от Сюлейман паша, син на Орхан, с. Вландаки, Малгарско, „срещу служба по мостовете“ (кьопрю хизмет ичюн). След смъртта му вакъфът и службата били наследени от неговия син Ахѝ Али[121]. Мурад II вакъфирал чифлик в Инсалско на някой Ресул срещу службата корабостроител по Марица на султански гемии. До средата на XVI в. чифликът преминал през владението на други двама корабостроители при годишен приход 300 акчета. В документите е указано дословно, че въпросният вакъф бил владян „срещу служба по изработване на кораби“ (геми ишлемесинин хизмети мукабелесинде мютесарръф)[122].

Практиката на този вид „ахли“-вакъф, установена от Орхан, продължила и при Мурад I[123], Байезид[124], Мурад II[125], Сюлейман челеби[126] и Мехмед II[127], по чието време се проявявала напълно случайно. Това е ярко доказателство, че тя съществувала като предхождаща тимарската система и била изоставена при установяването на служебното земевладение. Впрочем посочената разновидност на вакъфа свидетелствува, че той можел да бъде учредяван и от централната власт в отговор на конкретна необходимост — в случая на нуждата да бъде осигурена издръжката на известни служители, при това, което е особено съществено, невинаги на духовници.

При разновидността „евлятлък“ — потомствения вакъф, целта на институцията била коренно различна. В тези случаи завещателят указвал като цел на вакъфа издръжката на своите деца, внуци и пр. В най-честите случаи учредителят определял прихода за своя издръжка до края на дните си, а след това — на своите потомци, взети изцяло или на определени между тях. От кръга на лицата, които включвало потомството му, не били изваждани и освободените роби на завещателя[128]. Формалното оправдание на „евлятлък“-вакъфа се състояло в указанието след смъртта на низходящите или след изчерпването на цялото потомство приходът му да бъде оползотворен за поддържане на социално слабите членове на общината[129].

---

[120] Пак там, 169—170.
[121] Пак там, с. 162.
[122] Пак там, с. 296.
[123] Пак там, 174—175.
[124] Пак там, с. 194, 195.
[125] Пак там, с. 282, 296.
[126] Пак там, с. 199.
[127] Пак там, с. 331 и др.
[128] Barkan, Ö. L. Şer'i miras hukuku..., 171—174.
[129] Heffening, A. Цит. съч., с. 1187; Krčsmárik, J. Цит. съч., с. 513.

Управление на вакъфа

Управлението на вакъфа било осъществявано от нарочно лице — „назър“, „кайъм“ или „мютевели“. Първият мютевелия на новоучредения вакъф бил обикновено завещателят лично или посочено от него лице. Ако тевлиетът (длъжността мютевелия) не бил наследствен — твърде разпространена практика[130], — следващите управители на вакъфа били назначавани от кадията, под чиято юрисдикция попадали земите, включени във вакъфа[131]. Мютевелиите получавали по закон 1/10 от общия приход на вакъфа под форма на заплата[132], но твърде чести били случаите, особено при потомствените тевлиети, когато те присвоявали огромна част от вакъфския приход.

В най-общи черти това са положенията, свързани със статута и същността на вакъфа, т. е. с неговата формална характеристика, очертана от досегашните изследвания. Тук трябва още веднъж да се подчертае, че основното, което отличава вакъфа от останалите поземлени владения в централизираните мюсюлмански, и по-точно в османската държава, това е неговият „вечен“ характер[133], обстоятелството, че се смятал неотчуждаем под каквато и да било форма[134]. Вакъфирането било безвъзвратен и неподлежащ на анулиране акт[135], следователно противно на всяко землевладение, основано на държавна земя, над което централната власт в по-голяма или по-малка степен запазвала праворазпореждане, тази аграрна институция се смятала оградена от посегателствата на държавата. Впрочем тази основна особеност на вакъфа обяснява повсеместното (с извънредно малки изключения) вакъфиране на поземлените мюлкове през разглеждания период.

„Евлятлък“-вакъфът и потомственият тевлиет

Въпреки че „евлятлък“-вакъфът след дълго оспорване на валидността му бил признат от шериата за пълноценен и следователно за изключен от праворазпореждането на централната власт, не може да не бъде отбелязано, че той не бил използуван за завещаване на големи поземлени владения, а обхващал предимно обекти от по 1 село, чифлик, мезра и пр.[136] При общото недоверие към правовия ред в една деспотична феодална монархия землевладелската аристокрация, дотолкова, доколкото вече била обособена през разглеждания период, явно смятала „евлятлък“-вакъфа като недостатъчно гарантирана от централната власт форма на феодално землевладение.

Че феодалите имали право в своето недоверие, доказват редица конкретни сведения. Така например потомственият вакъф на Хаджи Елиас в Малгарско бил владян последователно от сина му и дъщеря му. После централната власт посегнала на него, като го превърнала във вакъф на лице — духовен служител, Чаруллах. По-късно той бил вакъф на джамията Еюб

---

130 Barkan, Ö. L. Şer'i miras hukuku..., 171—175.

131 Heffening, A. Цит. съч., с. 1188.

132 Krčsmárik, J. Цит. съч., с. 549.

133 „... управляват се по волята на завещателя до края на света...“ Хаџибегић, Х. Расправа Али Чауша..., с. 153.)

134 Krčsmárik, J. Цит. съч., 516—517, 562—564.

135 Heffening, A. Цит. съч., с. 1187.

136 Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 183, 184, 289 и пр.

в Цариград, т. е. властта го превърнала в „действителен"[137]. Някои вакъфи от рода „евлятлък" били премахвани и с изричното указание, че това става именно поради принадлежността им към тази категория: „Тъй като вакъфът е владян като потомствен, дава се в тимар..."[138]

Само с неособено охранената форма на потомствения вакъф можем да си обясним факта, че мюлк-сахибите не се задоволявали с превръщането на владенията си в „евлятлък", а търсели други начини за гарантирането им от посегателствата на държавата. Такава форма бил наследственият тевлиет — наследственото предаване на службата управител на вакъфа. При наследствения тевлиет била формално спазена формата на „асъл" — действителния вакъф. Част от неговите приходи наистина били изразходвани за благотворителни цели. Освен това завещателят определя своите потомци за последователни управители на вакъфа.

Характерно е, че от големите поземлени мюлкове произлизали обикновено именно потомствени тевлиети, а не просто потомствени вакъфи. Така например наследствен тевлиет имал вакъфът на Аяс бей, босненски санджакбей през XV в.[139], вакъфът на Исхак бей в Скопие, също от XV в., в чийто завещателен акт е отбелязано: „Докато съм жив, ще бъда сам владелец и мютевелия на целия споменат вакъф. А след мене определил съм [сина си] Иса бей; а после — най-достойния от неговите синове; а след това — най-правоверния от синовете, които ще последват един след друг и ще водят потеклото си един от други от коляно на коляно, от род на род..."[140] Самият Иса бей, мютевелия на учредения от баща си вакъф, от своя страна създал вакъф от своите мюлкове, като определил потомствен тевлиет, включващ и женските му низходящи[141]. Мехмед бей, от същото семейство на македонски мюлк-сахиби, създал на свой ред вакъф с наследствен тевлиет[142]. Такава била формата и на вакъфа на Муктул паша, огромен по състав и пръснат из цяла Румелия[143] и пр.[144]

Понякога мюлк-сахибите в стремежа си да оградят по-ефективно своите владения за потомството си прибягвали до съвсем прозрачни формулировки на своите вакъфи. Така например Тимурташ бей указал по следния начин предназначението на своя вакъф: „за потомството, действителен вакъф" (бера-и евляд асъл вакф)[145]. Въпреки явната несъстоятелност на тази формулировка владението преминало през многобройни потомци на завещателя и по времето на Байезид I се намирало у един от синовете на освободените му роби[146].

Споменато бе, че законната издръжка на мютевелията не следвало да надминава 1/10 от годишния приход на вакъфа. Завещателят обаче бил властен да укаже по-голяма от тази издръжка[147]. Освен това не може да се

---

[137] Пак там, с. 170.
[138] Пак там, с. 195.
[139] Елезовић, Гл. Цит. съч., 1145—1149.
[140] Пак там, с. 19.
[141] Пак там, с. 34.
[142] Пак там, 14—22.
[143] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 441—448.
[144] Пак там, с. 203.
[145] Пак там.
[146] Пак там.
[147] Синан бей, бейлербей на Румелия, определил за мютевелията на големия си вакъф 1/5 от годишния приход на последния (пак там, с. 255).

отмине фактът, че мютевелията разполагал въпреки съвсем формалния контрол на властта с правото да се разпорежда изцяло с прихода[148] и имуществото на вакъфа. Той бил, който отдавал с тапия земи на селяните, той давал под наем вакъфските постройки[149], той, най-после, разполагал с паричните натрупвания, резултат от експлоатацията на вакъфските селяни или наематели, и давал заеми под лихва[150]. От неговите ръце свещенослужителите при вакъфа получавали своите възнаграждения, той харчел за строежа и ремонта на вакъфските постройки и набавял продукти за раздаване на милостиня. Следователно за органите на властта било трудно да установят ефективен контрол върху воденото от мютевелията счетоводство и решително случаите на злоупотреби от страна на мютевелията съвсем не се изчерпват с немалобройните сведения за подобни случаи в официалните документи[151].

Впрочем мютевелията се явявал лицето, което до голяма степен не само се разпореждало, но и присвоявало прихода на вакъфа при единственото, и то твърде разтегливо условие, което му предявявал законът — да се грижи за стопанисването на управлявания от него вакъф. Следователно съвсем неслучайно при указване в официалния документ на настоящия мютевелия на вакъфа е употребяван почти винаги изразът: „Засега във владение на … (халя дер тесарруф-и…)“, с който впрочем в османската практика са отбелязвани правомощията на поземлените владелци.

В крайна сметка следва да се подчертае, че наследственият тевлиет в османската феодална действителност е играел ролята на „евлятлък“-вакъф с тази разлика, че тук потомците на завещателя са получавали вакъфските приходи с известен отбив, предназначен за поддържане на вакъфския имот. Като се вземе предвид обаче, че потомствени тевлиети са имали предимно крупните вакъфи, то този отбив не се отразявал особено на състоянието на мютевелиите. Затова пък потомственият тевлиет бил именно формата на земевладение, гарантирана в най-голяма степен от посегателствата на централната власт, тъй като формално той оставял „хайри-вакъф“ — с благотворително предназначение — и не съществувал повод за оспорването му от страна на държавата. Така, докато от многобройни потомствени вакъфи не останал помен дори няколко десетилетия след завещаването им, наследствени тевлиети като този на Евренос бей в Гюмюрджинско и Серско или на Лала Карлъзаде в Карловско останали в ръцете на едно семейство в течение на векове[152]. Затова, когато се говори за *неслужебно наследствено феодално земевладение в* Османската империя през разглеждания период,

---

[148] Fekete, L. Die Syaquat-Schrift. Budapest, 1955, 164—169; Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 220; Ориент. отд., сигн. Цариград-вел. везир. Мукатаи. 22 зилхидже, 1054.

[149] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 179 и сл.

[150] Galabov, G., H. W. Duda. Цит. съч., док. №875, 991, 1136.

[151] Пак там, док. №1094; Gögbilgin, M. T. Цит. съч.., с. 430, 286, 338—339, 288—289, 295. Характерно е, че всички изброени злоупотреби били отбелязвани в ненаследствени тевлиети, когато при смяната на мютевелии, назначавани от кадията, уволняваните вакъфски управители били длъжни да отчитат наличностите. При наследствени тевлиети властта нямала достъп до счетоводството им.

[152] Вакъфите на Евренос били управлявани от негови потомци чак до 1912 г. (Елезовић, Гл. Цит. съч., с. 8). От родословното дърво на Яхя паша, вакъфирал мюлка си по времето на Байезид II, личи, че владението минало през ръцете на 14 поколения мютевелии от неговото коляно, или общо през 42 души мютевелии от този род. Последният от тях, Ариф бей, бил мютевелия през 1913 г. (пак там, с. 210).

трябва да се има предвид, че то било осъществено не в поземлените мюлкове, които успявали да просъществуват в тази форма не повече от 3 поколения, а във вакъфите, по-тясно в потомствените вакъфи и най-точно — *във вакъфите с наследствен тевлиет.*

Обекти и размери на поземлените мюлкове и вакъфи

Тъй като въпросите, които предстои да бъдат изяснени, засягат както поземления мюлк, така и произлезлия от него вакъф, те ще бъдат разглеждани успоредно или последователно за тези две институции. На първо място между тях стои въпросът за обектите и размерите на поземлените мюлкове и поземлените вакъфи.

Въз основа на анализа на цялостните данни, с които разполага изследването, се набелязват съвсем отчетливо няколко категории в зависимост от размерите на тия владения:

1) Най-крупни владения с „вечен“ характер са безспорно султанските вакъфи (евкаф-и селятин). За разлика от останалите те формално не произхождали от мюлкове. Султанът, върховен разпоредител с поземления фонд, завещавал направо части от него, с което учредявал вакъф на свое име. Формалните операции по превръщане на мирийската земя в мюлкова били прескачани, що се касае до султанските вакъфи. Въз основа на наличните данни не сме в състояние да укажем дори дали султаните вакъфирали части от своите хасови владения, дали учредявали вакъф от вакантни в момента владения или посягали на вече отдадени в ленно държание земи. Във всеки случай султанските вакъфи имали значителен дял в поземления фонд на империята.

Към най-ранните султански вакъфи следва да бъде отнесен вакъфът, учреден от Сюлейман паша, сина на Орхан, който управлявал европейските владения на държавата и в това свое качество завещал част от завоюваните земи на своя имарет. Във вакъфа му били включени: част от гр. Булаир (3 махали) със 175 домакинства и техния приход; чифликът Сарумъш; градчето Сейди кавак; 5 села в неговия район; 29 села в Малгарско с 1382 домакинства и 2 села в Галиполско[153].

Колкото и скромен по отношение на по-късните султански вакъфи, не може да не се забележи, че още първият владетел на Румелия, при това по време, когато неголяма част от нея била под властта му, образувал значително вакъфско владение на свое име.

Мурад I, въпреки че раздал значителен брой мюлкове, не оставил свой собствен поземлен вакъф. Съвсем скромен бил и вакъфът на сина му — Байезид Светкавицата. Към него принадлежали преди всичко 14 християнски махали на гр. Одрин с 214 домакинства и 2 села в нахията му. Към тях били прибавени само още 3 села в Чирменско[154]. Затова пък Мурад II ознаменувал управлението си със забележителни богоугодни мероприятия.

Вакъфите на Мурад II били многобройни — той не се задоволил с един имарет. Земите на тези вакъфи били пръснати из цяла Източна Тракия и Беломорието, както следва: 9 села в Одринско, 3 в Баба ески, 5 — във Визенско, 7 — в Хайреболско, 22 — в Гюмюрджинско. Характерно е, че към

---

[153] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 163—169.
[154] Пак там, 177—181.

вакъфа били задължени номадските (юрушки) задруги, чергарствуващи на територията на нахиите: Стара Загора, Казанлък, Нова Загора, Ямбол, Пловдив, Анхиало, Виза, Димотика, Баба ески, Лозенград, Мехмед паша и Провадия, които му носели годишен приход от 33 977 акчета[155]. На друг Мурадов имарет били вакъфирани 4 села в Бунархисарско[156]. На трети имарет, този в Одрин, султанът завещал целия приход на Кратовските рудници — 363 626 акчета[157]. Построил 392-метровия мост на Ергене, Мурад II му завещал новозаселения град със същото име, 2 села в района му и 7 села в Малгарско[158], а на джамията си в Солун — 3 мезри в Солунско[159]. С това се изчерпват данните за вакъфа на Мурад II.

Следващият османски владетел — Мехмед II — бил също учредител на грамаден вакъф. На имарета си в Цариград той завещал поголовния данък на гръцкото население от 3 махали на Столицата, както и на арменското население на 17 големи малоазийски градове. Все към вакъфа на този имарет принадлежало джизието на евреите в голяма част от румелийските градове, между които София, Охрид, Серес, Белград, Провадия, Търново, Ловеч, Видин, Пловдив, Ямбол и пр. Чисто поземлените съставки на същия вакъф обхващали 20 села в Хавас и Истанбол, гр. Силиврия и неверниците от гр. Чорлу; 1 село в Одринско и 10 във Визенско; 27 села и 3 мезри в Лозенградско; градчето Ерегли; гр. Текирдаг с 1 село в района му; 1 село в Хайреболско и пр. В крайна сметка само към вакъфа на този Мехмедов имарет принадлежали 6 града, 67 села, 7 мезри и 28 чифлика с население от общо 10 303 души и приход над 1 000 000 акчета[160].

Не по-малък бил вакъфът на следващия султан — Байезид I. Той обемал 27 села и една мезра в Одринско; гр. Димотика и 12 села в нахията; 11 села и 1 мезра в Къзълагачко; 15 села и 3 напоителни канала в Пловдивско; гр. Созопол с 5 села и 3 пчелина; 9 села в Никополско и Ямболско; 20 — в Йенидже Кара су; 11 села в Гюмюрджинско; 4 — в Чирменско; гр. Енос с 1 село; 5 села в Кавалско. Според документалните данни Байезид вакъфирал над 90 села с приход 779—930 акчета[161].

След Селим Страшни, който не завещал за богоугодни цели ни едно акче, синът му, Сюлейман I, вакъфирал многобройни села на имарета си в Цариград, а именно: 1 в Одрин, 1 в Димотика, 2 в Ергене, 1 в Стара Загора, 44 села и мезри в Пловдивско, 2 в Ипсалско, 4 в Къзълагачко, 9 в Татар-Пазарджик, между които Дорковò (у Гьокбилгин неправилно Дураджък); Константин, вероятно — Костандово; Каменица, Корова (неправилно Корук); Ракитово (неправилно Ракинова); Баня (неправилно Бая); Лъжене (неправилно Лижани)[162] и 7 села в Самоковско. Общият приход на вакъфа бил 826 955 акчета[163].

От приведените данни (в тях са отбелязани само аграрните обекти, т. е. онези, чиито приходи били резултат от феодална експлоатация) личи, че

---

[155] Пак там, 203—209.
[156] Пак там, 210—213.
[157] Пак там, 213—215.
[158] Пак там, 216—218.
[159] Пак там.
[160] Пак там, 300—315.
[161] Пак там, с. 363.
[162] Фактът, че въпросните села били вакъф на Сюлейман I, не е известен в литературата. Интересно е, че това били и селата в Родопите, които засегнало насилственото помохамеданчване от средата на XVII в.
[163] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 497—498.

султанските вакъфи били грамадни владения. И тук обаче е налице вече отбелязаният факт, а именно, че този род владения (мюлкове и вакъфи) не били териториално компактни, че били разхвърляни на територията на цяла Румелия. Това особено бие на очи при по-късните от тях и може да се обясни с „изчерпването" на селата в Тракия, областта, в която предимно били концентрирани мюлковите и вакъфските владения.

2) Значително по-малки от султанските, но все пак обширни, били мюлковете и вакъфите на т. нар. „емири" (юмера), на крупните феодали. Ето и данни за някои от тях.

Исхак бей вакъфирал мюлка си от 4 скопски села и 4 мезри, реката Лепанец и „планината" (вероятно възвишение) Правенд в същата нахия. Синът му Иса бей завещал 8 мезри, много ниви, детелинища и пр. в Сараевско. Неговият син, Мехмед бей, вакъфирал 3 села в Тетовско, 6 мезри и 1 чифлик, както и отделни ниви и ливади. Вакъфът на Яхя паша обхващал 1 чифлик в Скопско, 3 в Пловдивско, 3 чифлика (в Скопско, Пловдивско и Никополско) и 2 мезри в Пловдивско[164]; на Шехабеддин паша — 6 села в Пловдивско, 2 чифлика пак там и 3 села в Одринско; на Караджа паша — 3 села в Галиполско; на Тимурташ паша — 3 села в Скутарско; на Мурад бей — 4 села в Хасковско; на Касъм паша — гр. Малко Търново; на Мактул Мустафа паша — 4 села в Източна Тракия, 1 в Димотишко, 1 река в Пловдивско, 2 села в Ловчанско, 3 села в Кара су, 6 в Драмско, 5 села и 2 мезри в Неврокопско, 3 села и 1 мезра в Солунско и 1 в Анадола; на Ибрахим паша — 5 села в Пловдивско и 3 манастира пак там; на Ахмед паша — 4 в Кешанско; на Пири Мехмед паша — 1 село в Силиврийско, 1/2 село в Хайреболско, 1 село и 1 напоителен канал в Пловдивско, 1 село и 1 мезра в Къзълагачко, 1/2 село в Силистренско, 5 села в Трикалско, 1 село в Канурийско (?), 1 мезра в Ярхисарско, 2 села и 1 мезра в Аксарайско, 3 села в Каваджа или и пр.[165]

3) Последната категория мюлкове в зависимост от размера им били съвсем незначителни. Те обхващали обикновено по 1 село, дори 1 мезра или 1 чифлик[166]. Мнозинството между тях заемали вече споменатите владения, раздавани от първите султани срещу служба, най-вече духовна[167]. Категорията на малките поземлени мюлкове и вакъфи включвала най-многобройни владения.

Представата ни за размера на мюлковете и вакъфите би била непълна, ако не вземем предвид техните годишни приходи. Вече бяха изброени приходите на някои султански поземлени вакъфи, които доближавали или надхвърляли 1 000 000 акчета. От големите вакъфи на „емирите" заслужават да бъдат споменати тези на Пири Мехмед — 346 541 (от които 57 722 от аграрни обекти), на Касъм паша — 50 619, на Ахъ челеби — 82 000, на Ибрахим паша — 48 955, на Мурад паша — 88 618 и пр.[168]

Приходите на третата категория поземлени мюлкове и вакъфи били твърде малки — често колкото и дори под годишния приход на един дребен тимар: 386 акчета, 1448 акчета, 150, 1730, 390, 396, 100, 310 и пр.[169]

---

164 Елезовић, Гл. Цит. съч., 14—18, 29—31, 43—54, 420 и сл.

165 Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 260, 239—240, 201, 276, 434, 441—448, 424, 393, 489—494, 248—249, 259, 397, 413, 291, 327, 276.

166 Пак там, 237—238, 193—194, 162, 195, 184, 298, 198, 191, 331, 176.

167 Пак там, 267—268, 192, 162, 174, 195, 183, 188, 175, 412.

168 Пак там, 489—494, 434, 488, 336—337 и пр.

169 Пак там, с. 188, 193—194, 170, 162, 174, 282, 195, 291, 295, 273 и пр.

Приходите до 1000 акчета произтичали от мезри и чифлици, докато тези от 1000 до 15 000 акчета били типични за мюлковите и вакъфски села.

Въз основа на източниците могат да бъдат направени и следните наблюдения за аграрните обекти на вакъфа.

Градовете участвували обикновено като част от султански вакъфи (само във вакъфа на Мехмед II те били 6).

При анализа на данните за мюлкови и вакъфски села правят впечатление несъразмерно големите годишни феодални приходи на мнозинството от тях, сравнени със селата в тимарите. Това донякъде се обяснява с факта, че понякога мюлковият или вакъфският владетел присвоявал не само райетските данъци (рентата, дължима на феодала), но и част от държавните (по-точно поголовния), което несъмнено много увеличавало прихода на селото. В редица случаи обаче определено не тази била причината за относително големия размер на прихода от вакъфското или мюлковото село. Правдоподобно е да се предположи, че мюлксахибите, които принадлежали към феодалната аристокрация, не биха се задоволили със села със съмнително благосъстояние. Неслучайно мнозинството мюлкове и вакъфи били разположени из най-плодородните области на империята — Източна Тракия, Маришката низина и Беломорието. Трябва да се изтъкне обаче, че съществувала и друга причина за големия приход на тези села: мюлк-сахибите поради своето привилегировано положение били в състояние да увеличават броя на зависимото население в своите владения независимо от естествения му прираст (факт, на който ще се спрем при експлоатацията на мюлка и вакъфа). Затова именно противно на тимарските села, чийто приход твърде често не бележел никакво нарастване за значителен период от време или нараствал бавно в зависимост от закономерния прираст на населението, при вакъфските селища се наблюдава твърде бързо увеличение на феодалния приход[170].

Мезри. Що се касае до мезрите, включени в поземлени мюлкове и вакъфи, бие на очи, че в мнозинството случаи те били заселени, т. е. тук било в ход образуването на села. В някои случаи началото им било полагано от мюсюлмански духовници, които владеели мезрите като вакъф на лица и чиято изрична задача била да съдействуват за колонизацията на завладените земи (т. нар. „дервиши колонизатори"[171]). В други случаи селата върху мюлкови и вакъфски мезри възникнали по причините, които обуславяли и разрастването на селата в този род владения[172].

Мюлк-чифлиците, една от разпространените съставки на поземления мюлк и вакъф, са твърде неясни по същност. Тази неяснота е обусловена от голямото им разнообразие. Явно е, че първоначалното предназначение на този род владения било да се осигури на заслужили лица или семейства издръжка, която не поставяла владелците им във феодална зависимост (в противовес на райетския чифлик), но не била и резултат от експлоатация. Впрочем чрез мюлк-чифлика властта гарантирала на дадено еднолично селско домакинство свобода от феодална зависимост и от изплащане на феодална рента комуто и да било[173]. Че въпросните владения били

---

[170] Пак там, с. 386, 309—311, 307 и пр.

[171] Пак там, с. 333, 267—268, 189; срв. Les institutions sociales et culturelles de la colonisation et leur action spirituelle dans la Péninsule. — Balcanique, XVe congrès international de Sociologie. Istanbul, 1952, с. 255 и сл.

[172] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 517.

[173] Елезовић, Гл. Цит. съч., с. 4 и сл.

обработвани без експлоатация на зависимо население пък, доказват техните годишни приходи, които в редки случаи достигали 500 акчета[174].

Тази първоначална форма на мюлк-чифлика явно нямала дълъг живот. През разглеждания период успоредно с мюлк-чифлици, владени от дребни духовници[175] и лица без указано служебно качество, които очевидно дължали владението си на определено султаново благоволение[176], се явяват голям брой мюлк-чифлици, включени в пръснатите поземлени мюлкове или вакъфи на изтъкнати мюлк-сахиби, които по всяка вероятност ги придобивали чрез покупко-продажба или просто чрез насилие над по-малко влиятелните владелци на чифлици[177]. При това особено показателно е, че в ръцете на новите си владелци мюлк-чифлиците вече не носели по 100—200—500 акчета годишно, а по 4280 (на Кемал паша в Одринско[178]), 4323 (на Месих паша в Анадола[179]) и т. н. Това обстоятелство доказва, че при тия владелци въпросните чифлици вече имали променена експлоатация, че били обработвани не еднолично, а чрез зависимо население, поради което и приходите им нараствали няколко десетки пъти.

Реките и напоителните канали, включени в мюлкове и вакъфи, свидетелствуват за основния извод, че въпросните владения били очертани териториално, че представлявали не аграрен приход, а към земя. Само така към тях биха могли да спадат и реки и канали, които по начало не участвуват като съставка в леновете например.

Съгласно мюсюлманското право, създадено при полупустинните условия на Арабския полуостров, водата и нейните източници представлявали обект на собственост, а оттам и на размяна, продажба, вакъфиране и пр. Тези норми били възприети и в Османската империя, особено в Мала Азия, където зависимото население често плащало „за водата“ на феодала в случай, че обработваните от селяните култури се нуждаели от напояване[180]. Впрочем и в нашите земи били вакъфирани реки, които били използувани като двигателна сила за воденици например[181], както и напоителни канали за оризищата по Марица и притоците ѝ[182].

Номадските задруги обикновено се явявали част от султански вакъфи, тъй като плащаните от тях данъци по начало присвоявала държавата.

През първите векове след създаването на османската държава значителна част от новопреселеното турско население било неуседнало. Именно това неуседнало население — юруците — според някои последни изследвания било турската маса, колонизирана след завладяването[183]. Онази част от номадите, които не се установили на постоянно

---

[174] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 193, 195, 191, 188, 282, 275 и др.

[175] Пак там, с. 195, 188, 287, 282, 275; Ориент. отд. сигн. Цариграддефтерхане. Вакъфи. 890.

[176] Пак там, с. 296, 193—194, 198, 191.

[177] Така Яхя паша включил в мюлка си един мюлк-чифлик в Скопско, един в Софийско и един в Никополско (Елезовић, Гл., Цит. съч., 434—444); Шехабедин паша — 2 в Пловдивско (M. T. Gökbilgin, p. 260); Рустем паша — няколко във Визенско и Галиполско (пак там, 518—519); Турхан бей — 2 чифлика в Източна Тракия (пак там, с. 341); Давуд бей — 1 чифлик (пак там, с. 404).

[178] Пак там, с. 333.

[179] Пак там, с. 440.

[180] Kanunlar, p. 70.

[181] Елезовић, Гл., Цит. съч., 14—18.

[182] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası. . ., 489—494, 370.

[183] Gökbilgin, M. T. Rumelide Yürükler, tatarlar ve Evlâd-i fatihan, 9—13.

местожителство и след прехвърлянето им отсам Проливите, подлежала на специфична организация и облагане от страна на държавата[184]. Султаните вакъфирали именно част от приходите срещу това облагане. Така към вакъфа на Мурад II спадали юрушките джемаати, пръснати на територията между Гюмюрджина — Провадия—Черно море, които носели годишно над 33 000 акчета приход[185].

Пак към султанските вакъфи спадали някои *рудници* — известните Кратовски мадани например, — вакъфирани също от Мурад II. Показателен е техният грамаден за времето си приход, 363 626 акчета[186], който при това отразявал не цялостния капацитет на рудниците, а само онази част, която получавала от експлоатацията им централната власт. Въпреки че рудниците са неаграрен по същност обект, включваме ги тук, тъй като приходите им произтичали от феодална по същество експлоатация (на зависимите маденджии). Една султанска дъщеря, Фатма хатун, вакъфирала с. Ая Тудор, Визенско, заедно със спадащите към него рудници и самокови[187].

Накрая следва да отбележим, че подобно на „безземните" тимари и хасове в империята съществували и подобни вакъфи. Техните приходи били сбор срещу даден вид данък, платим в случая от градско население, което можело да принадлежи към даден лен (евреите на Серес например били включени в хаса на санджакбея), но плащало въпросния данък (в случая поголовния) на вакъфа[188]. Така във вакъфа на Мехмед II фигурирало джизието на евреите, пръснати из цяла Румелия[189]; Байезид II вакъфирал само определени събирания, платими от гражданите на Димотика[190] и пр.

В този род обект на вакъфиране не включваме единичните парични дарения, като полагаемата се на султана част от военната плячка (Байезид II вакъфирал след сражението със Сигизмунд при Никопол част от своите трофеи)[191], а само редовните приходи, произтичащи от дължимата на държавата феодална рента на население, което принадлежало или можело да принадлежи към служебен лен[192]. Следователно дори при вакъфа си пробила път широко разпространената в империята практика на отдаване на приходи не от определена територия, а от дадено събиране.

Форми на експлоатация на раята в мюлковите и вакъфските земи

Тъй като едно от основните условия при вакъфирането било завещаното имущество да бъде ползвано или експлоатирано „според волята на завещателя"[193], а що се касае до поземлените мюлкове, вакъфът не

---

[184] Новичев, А. Д. Турецкие кочевники XV—XVII вв. — В: XXV международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, Отд. отпеч., с. 6 и сл.

[185] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası. . ., 203—209.

[186] Пак там, 213—215.

[187] Пак там, 581—582.

[188] Пак там, 300—315; Ориент. отд. сигн. Серес — окръжно управление. Население. XVI в.

[189] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası, 300—315.

[190] Пак там, с. 367.

[191] Пак там, с. 177.

[192] Много характерен в това отношение е вакъфът на сина на Махмуд челеби, който завещал на джамията в мюлковото си село Кадъ, Чирменско (само по себе си не вакъфирано), бродината от брода на Марица — 1500 акчета годишно (пак там, с. 318).

[193] Хаџибегић, Х. Расправа Али чауша.., с. 153.

можел да определи друга форма на експлоатация освен онази, която съществувала в мюлковото му владение, явно е, че формите на експлоатация в тези две аграрни категории се покривали.

Известно е, че поземлената рента в Османската империя била поделяна между феодала и държавата. При това в канунназметата на османските султани, които преди всичко уреждат взаимоотношенията между феодалите и раята, като феодали са визирани почти изключително служебните ленници. В много малко случаи постановленията на светското законодателство говорят за вакъфа като за феодал и почти никъде за мюлк-сахиба. Централната власт, която имала за цел да ограничи произвола на дребните служебни ленници, оставяла явно с развързани ръце крупните потомствени земевладелци, като не фиксирала методите на експлоатация на вакъфското и мюлковото население. По тази причина за формиране на експлоатация в мюлковите и вакъфските земи сме принудени да съдим не по постановленията на законодателството, а по сведения от записаната практика.

Централните въпроси във връзка с експлоатацията на зависимото население в мюлковете и вакъфите са: била ли е поставена раята в този род владения в положение, различно от това на ленната рая? Била ли е раята единственото експлоатирано население в мюлка и вакъфа?

Тук следва да се отбележи, че част от нашата историография е склонна да припише някакви широки „свободи“ на вакъфската (следователно и на мюлковата) рая. Коренът на подобна теза лежи не само в методологическа слабост, но и в погрешно интерпретиране на оригинални текстове. Известно е, че султанските и везирските вакъфи спадали към категорията „свободни“ владения[194], т. е. владения, чиито титуляри не отделяли от постъпленията срещу „свободни данъци“ на своята рая никаква част за местния санджакбей, както това вършели владелците на „несвободни ленове“. В дарителните документи принадлежността на владението към „свободните“ било означавано със стереотипния израз „да се управляват по свободному“. Именно изразът „сербестийет юзере идаре олунур“, който указва статута на „свободния“ феодал, а не на зависимото население в неговото владение, е интерпретиран от Ихчиев като „да се управляват автономно, като свободни граждани“[195]. Впрочем това е и основанието за неправилното осветляване на статута на зависимото население във вакъфите, което се забелязва при посочения автор.

При съпоставка на източниците личи, че рентата, присвоявана от феодала в мнозинството османски вакъфи, била еднаква по съставки и обем с тази, която получавали „свободните“ служебни ленници[196]. Това е един безспорен аргумент в полза на твърдението, че мюлковете и вакъфите, образувани на мирийска земя и наричани „неистински“, и на практика не изменяли категорията на земята, върху която лежали. Тя продължавала да бъде мирийска, подчинена на същите форми на експлоатация на своето

---

[194] Хаџибегић, Х. Канун-нама Султана Сулејмана..., 320—321; Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası. . ., p. 380, 435—436 и пр.

[195] Баласчев, Г. и Д. Ихчиев. Привилегиите на раята в земите, завещани на честитите градове Мека и Медина и документи върху тях. — Минало, г. 1, №2 с. 147.

[196] За съставките на рентата, присвоявана от феодала в мюлковете и вакъфите, вж. Ор. отд., сигн. Цариград-дефтерхане. Земи под феодална експлоатация, XVI в.; Цариград-дефтерхане. Вакъфи, 890; Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası. .., 163—164, 165—166, 171, 178, 263, 273; Елезовић, Гл. Цит. съч., 1089—1090, 57—58; Баласчев, Г. и Д. Ихчиев. Цит. съч., 145—151 и пр.

зависимо население, въпреки че законодателството не определяло формите на експлоатация на вакъфската и мюлковата рая.

От многобройни сведения личат обаче и някои особености в присвояването на рентата в тоя род владения, а именно, че мюлк-сахибът и оттам вакъфът прибирали за своя сметка и една съставка на рентата, събирана по принцип от фиска — поголовния данък, джизието. Този факт е особено характерен, тъй като до голяма степен приближава статута на въпросните владения до финансовия имунитет. Трябва да се отбележи обаче, че джизието не се полагало *поначало* на мюлковите и вакъфските владелци. Неговото присвояване от страна на тези феодали било изрично *посочено* като подчертано изключение във владелческите документи, следователно било акт на султанско благоволение. Изобщо правото върху поголовния данък с указание на неговия събирач (феодала или държавата) е отбелязвано почти във всички източници, в които се говори за рентата на вакъфа, докато останалите ѝ съставки често са означавани твърде общо с „десятъците и данъците“[197] или „десятъка и райетските данъци“[198]. От това личи, че именно джизието като съставка на държавната рента било незадължителна, но често срещана част от рентата, присвоявана от владелците на мюлкове и вакъфи.

Така например в обширния вакъф на Сюлейман паша джизието било присвоявано от вакъфа само в гр. Булаир, докато в селата, принадлежащи към него, то било право на държавата[199]. Поголовният данък бил част от рентата на вакъфа Мурад паша, на Байезид II (само в някои села), на Кейван бей и пр.[200] От друга страна, в редица вакъфи, някои от които дори султански[201], джизието е изрично указано като право на фиска[202] (амма харачларъ вакъф деилдир)[203].

Присвояването на една важна съставка от рентата, дължима на фиска, от страна на владелците на мюлкове и вакъфи, приближавало последните до финансовия имунитет. Отражение върху положението на мюлковата и вакъфската рая този факт обаче нямал, тъй като тя без друго изплащала въпросното събиране. Другояче стои въпросът с останалите съставки на феодалната рента, присвоявана от фиска — голямата група парични данъци, натурални и отработъчни задължения, обединени в категорията „авариз-и давание ве текялиф-и ьорфие“. Тъй като тяхното предназначение било определено, т. е. били налагани във връзка с конкретни нужди на централната власт, те не можели да бъдат отстъпвани от нея на мюлковите и вакъфските владелци. Затова и държавата в редица вакъфи и мюлкове реализирала тези събирания. Това е доказано от обстоятелството, че в случаите, когато от раята в подобни владения не били изисквани въпросните събирания, то ставало винаги по силата на нарочен ферман[204].

197 *** и Д. Ихчиев. Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. — Минало, г. I № 3, 244—245.

198 Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., 273—274.

199 Пак там, с. 163.

200 Пак там, с. 336, 378, 473, 213, 220, 284, 457.

201 Пак там, с. 515, 499.

202 Пак там, с. 407, 515, 208, 500.

203 Пак там, с. 177.

204 Gökbilgin, M. T. Edirne..., p. 417. Kanunlar, p. 85 (в този случай вакъфската рая била освободена и от даване на аджем оглани — девширме); Елезовиħ, Гл. Цит. съч., 36—38.

Впрочем и в този случай освобождаването на мюлковата и вакъфската рая от въпросните задължения не било принцип, а по-скоро изключение, основано на разпореждане на централната власт.

Данните за изключване на раята от определени вакъфи от масата „авариз-кешан" (население, задължено с аваризи) са твърде изобилни. Така едно от селата на вакъфа на Байезид II било освободено от „авариз-и дивание ве текалиф-и ьорфие". Същото било положението на едно от трите села на вакъфа на Шехабедин паша. На места цялото население на даден вакъф не плащало въпросните събирания[205]. Освобождаването на част от вакъфското население от тежките и многобройни „аваризи" не може да не бъде отбелязано като данъчно облекчение на въпросната рая. Не може и да не бъдат обаче правилно обяснени мотивите на този факт.

Забелязва се, че подобни облекчения имала предимно раята в султанските и емирските вакъфи, при това, както бе споменато, по силата на нарочен ферман, връчен на самата рая[206]. Естествено за издействуването на подобен акт имал заслуга изключително владелецът на мюлка или вакъфа, явно влиятелно лице, ако не и самият султан. Неговите цели били твърде очевидни — чрез освобождаването на своята рая от разорителните държавни събирания той допринасял за нейното благосъстояние и с това за увеличението на полагаемата се нему феодална рента, като десятъчните постъпления, облагането на домашни животни и пр. Данъчните облекчения не могат да не бъдат изтъкнати като основен фактор в изненадващо бързото нарастване на прихода на феодалите от вакъфските села, за което бе споменато. Освен това в случай, че от „авариз-и дивание ве текялиф-и ьорфие" било освобождавано населението на даден мюлк или вакъф, при което това освобождаване съвпадало с правото на неговия владелец върху поголовния данък на същата рая[207], той си гарантирал *финансов имунитет в границите на своето владение*. Този особено важен факт, по принцип недопустим в общата система на османския феодализъм, бил привилегия, до която успявали да се домогнат малобройни представители на феодалната върхушка. Той обаче бил несъмнено завоевание на феодалната аристокрация, която по този начин успявала да се отърве поне от финансово-административните органи на централната власт на територията на някои свои владения. Впрочем в дадени случаи това е изрично указано като забрана на държавните финансови чиновници „да се месят" във владението[208]. В повечето случаи обаче това било постигано явно по инициатива на мюлковите и вакъфските владелци, които, веднъж получили право върху джизието, допълнително издействували фермап за освобождаване на своята рая от „авариз-и дивание ве текялиф-и ьорфие".

Очертаните данъчни облекчения формално ползували раята на вакъфа, а не неговия владелец и затова именно не били вписвани в дарителните документи, а нареждани с нарочен ферман. По тази причина централната власт си запазвала правото да оттегли своето разпореждане, което не било част от „вечния" статут на мюлка или вакъфа. В редица случаи тя просто отнемала на раята веднъж дадените ѝ облекчения. Така се

---

205 Елезовић, Гл., Цит. съч., с. 259, 276, 284, 233—234, 213, 414, 417, 260 и пр.

206 Пак там, 36—38; Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası. . ., p. 417; Kanunlar, p. 82, 21.

207 Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livasi..., p. 284, 276 и др.

208 Пак там, с. 183, 185; Баласчев, Г. и Д. Ихчиев. Цит. съч. Приложението.

случило със селяните от Конуш по времето на Байезид II[209], на Малко Търново, по същото време[210] и пр. В други случаи централната власт пък нарушавала без специално разпореждане своя собствен акт и с това населението било принудено да се бори за неговото съблюдаване[211].

Все във връзка с рентата на поземлените мюлкове и вакъфи следва да бъде отбелязан и друг важен факт. От откъслечни сведения личи, че завещателите на мюлкове можели да окажат някои данъчни облекчения или изменения в рамките на рентата, присвоявана от феодала, т.е. на събиранията, върху които имали безусловно право по силата на своите мюлкнамета. Такъв бил случаят с Мехмед бей, син на Исхак бей. Той определил в своето вакъфнаме десятъка от земите си точно на 1/10, изключвайки допълнителното натурално събиране „саларлък" (което увеличавало тази пропорция) и всички възможности за събиране на десятък в по-голям размер. Данък, а не десятък върху лена Мехмед Бей определил в размер на 12 акчета от домакинство, следователно не пропорционално, а глобално. Завещателят отменил събирането на „арусане" (такса за встъпване в брак, платима от бащата на невестата) за всички жени във вакъфа. Отменен бил изрично и данъкът върху свинете на вакъфската рая[212]. Друг случай за изменения в рентата, присвоявана от феодала във вакъфите, срещаме в този на Байезид I, който между другото обемал 3 села в Чирменско. Тяхната християнска рая плащала всички данъци (включително и джизието) на вакъфа, докато мюсюлманската била освободена от десятъчно облагане на земеделските си добиви[213].

В отделни случаи измененията в експлоатацията на вакъфската рая били санкционирани с нарочни кануннамета, издавани обаче не от централната власт, а от самите учредители на вакъфа. Така например Касъм паша дал на жителите на Дряново кануннаме, което нормирало феодалната им рента, както следва: 55 акчета поголовен данък, платим само от главите на семейства; опрощаване на редовния поземлен данък; опрощаване на редовното натурално събиране на сено и дърва; такса за встъпване в брак — 25 акчета от мома и 15 акчета от вдовица; десятък, равен на 1/10 от производството; по 1 акче на 10 кошера и от 10 свини. Феодалът приемал да не събира никакви невключени в кануннамето му даждия, а овцете да облага само веднъж на 3 години[214].

Цитираният пример е твърде показателен поради това, че частно лице — крупен феодал — а не държавата издало от свое име законодателно разпореждане, чиито норми в голямата си част не съвпадали с официалното централно законодателство. Че властта не можела да промени постановленията на този частен акт, доказва обстоятелството, че при подобен неин опит раята се позовавала на кануннамето на Касъм паша и била оставена на мира[215]. Следователно трябва да се приеме, че правомощията на учредителите на вакъфи по отношение на зависимото им население били твърде широки и че властта нямала основание да подчини на общовалидни-

[209] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 417.
[210] Пак там, с. 434.
[211] Kanunlar, p. 85.
[212] Елезовић, Гл. Цит. съч., 57—58.
[213] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., c. 178.
[214] Ориент. отд. сигн. ОАК 217/8.
[215] Пак там.

те форми на експлоатация вакъфската рая в случая, че владелецът на вакъф бил нормирал специфично нейната рента.

Важно наблюдение във връзка с разглеждания въпрос е крайният консерватизъм, присъщ на феодалната рента във вакъфските земи. Известно е, че те трябвало да съхранят формите на експлоатация в завещания мюлк. Освен това в рентата на вакъфа не следвало да бъдат внасяни никакви изменения, възникнали след момента на завещанието. Това именно означават османските автори с указанието „да бъдат управлявани по волята на завещателя до края на света“[216]. По изброените причини съставките на рентата, плащана от вакъфското население, както и техният обем се запазвали без изменения в продължение на векове. В някои вакъфнамета впрочем изрично е указано, че завещателят нарежда да не се допускат в рентата никакви „бидат“ (нововъведени събирания)[217]. Във връзка с това положение, когато в края на XVI в. при финансовите затруднения на империята били въведени надбавки към джизието — „бедел и хамр“, „джюлюс- и хумаюн“ — и увеличение на „гулямие“-то, вакъфската рая протестирала с аргумента, че това са „бидат“-и, нововъведени събирания[218]. Тази твърдо установила се практика е потвърдена от данни от XIX в. за вакъфски приходи, чиито съставки не само изцяло съвпадат с тези, определени от законодателството от XV—XVI в.[219], но и чиито размери саония, определени от това законодателство[220]. Като се вземе предвид, че през изтеклите 4—5 столетия формите на феодалната рента претърпели сериозни модификации, а стойността на акчето паднала извънредно силно, явно е, че рентата във вакъфските земи отразявала отдавна отживяла обстановка.

Накрая следва да се отбележи, че върху данните за феодалната рента на вакъфските земи могат да бъдат направени важни наблюдения, които доказват голямото място на паричната рента в приходите на султанските вакъфи. За разлика от тимарското земевладение при вакъфското феодалът играел значителна организаторска роля в производството. Поради това упражняваната от него експлоатация давала резултати, които му осигурявали значителни излишъци от земеделски продукти и тези излишъци неминуемо имали разменна стойност. И, което е твърде типично, въпреки несъмнената заинтересованост на вакъфския владелец в извличане на по-значителна *натурална* рента и във вакъфските земи рентата била в своята значителна част парична. Достатъчно е да разгледаме значителния опис на села, включени във вакъфа на Байезид II, за да бъде потвърдено веднъж вече установеното съотношение между тези две основни форми на феодалната поземлена рента в Османската империя.

При това характерно е, че и тук натуралните събирания били веднага продавани. Същото положение намираме и в по-стария вакъф на Мурад II, където е изрично отбелязано, че вакъфът взимал ежегодно от продажба на зърнени храни около 50 000 акчета, отделно от печалбите срещу продажба на мед, масло и пр.[221] Само селата в Анхиалско, принадлежащи към вакъфа

[216] Хаџибегић, Х. Расправа Али чауша..., с. 153.
[217] Елезовић, Гл. Цит. съч., 57—58.
[218] Ориент. отд., ф. 1, ед. 15115.
[219] Баласчев, Г. и Д. Ихчиев. Цит. съч., 145—151.
[220] Ориент. отд., Никопол — вакъфско управление. раби II 1835 г.
[221] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 220.

Таблица 6

Одринско	(В продукти)	(В пари)
С. Правади	3833	2844
Кърък	2108	1261
Чашнигир	1257	597
Карагюлджю	2231	1387
Хаджи Умур	1109	1501
Мураджълъ	4615	1590
Аслихан	824	626
Софулар	1410	1352
Кършехирлю	4241	1280
Исмаилдже	5884	1556
Сьокюн оглу	3748	1444
Казан	3162	18170
Лефке	5583	11650
Ахъ	1991	1315
Махмад	2091	714
Бънарджъ	551	1142
Хаскьой	3659	1692
Гьобеги	1462	1410
Донуз виран	440	1813
Ейнеси	3840	3511
Коруджу бюзюрг	4470	29033
Евренос	1017	1047
Сару Дурали	1606	9955
Тимурханлу	1244	1654
Махмуджалъ	1048	3052
Юрегич	3484	4856
	66898	106452

Димотишко	(В продукти)	(В пари)
С. Кара Исхаклу	3670	1887
Олгар	553	2880
Караджа Халил	3595	3733
Мустафлу	3689	2063
Байходжалу	819	1460
Хелваджи	3316	1852
Хелваджи кючюк	879	1094
Антаблу	1610	1857
Салих	1091	2123
Лулу	1752	5487
Акпънар	2256	6299
	19950	26946

(по M. T. Gökbilgin, с. 367—368)
(по M. T. Gökbilgin, с. 363—365)

на Байезид II, носели от продажба на зърнени храни 16 563 акчета годишно и от пряко събирани в пари постъпления срещу феодалната рента 190 236 акчета[222]. В целия пък поземлен вакъф на този султан, чийто общ годишен приход бил равен на 1 552 131 акчета, рентата, събирана в продукти, била изчислявана на 337 136 акчета (всъщност реализирани също в пари, тъй като земеделските продукти били веднага продавани) и 1 214 968 акчета — от преки парични постъпления[223].

Следователно и в крупните владения, където не били налице съществуващите в дребните ленове основания за „опаричване“ на голяма част от поземлената рента и дори феодалът извличал значителни печалби именно от нейната натурална форма (и предимно зърнените храни), наблюдаваме значително преобладаване на паричните съставки над натуралните. Съотношението в посочените случаи твърдо се очертава като 1/3 за натуралната и 2/3 за паричната форма на рентата. Това е едно ярко доказателство, че силно застъпената парична рента в Османската империя се базирала не само на конкретни, случайни обстоятелства, а на трайни черти на османската икономика, именно на значителното развитие на паричните отношения.

---

222 Пак там, с. 372.
223 Пак там, с. 378.

Други форми на експлоатация на населението в мюлковете и вакъфите

Експлоатацията на населението в мюлковите и вакъфските земи не се изчерпвала с тази на мюлковата и вакъфската рая. За разлика от служебните ленове, където единствената работна сила била тази на раята, в посочените владения бил използуван и трудът на други категории население. Техният статут и форми на експлоатация обаче не биха били задоволително изяснени, ако не се вземат предвид някои обстоятелства.

Преди всичко вече бе подчертано, че поземленият мюлк и вакъф представлявали владения, ограничени териториално, а не отчислен приход с определен обем. Всяка инициатива на спахията да увеличи по различни пътища броя на своята рая би довела до увеличението на ленния приход — обстоятелство, което невинаги го ползувало. При мюлка и вакъфа условията били коренно различни. Тук властта не определяла годишния приход на земевладелеца и с това развързвала ръцете му за всякакви действия, които биха осигурили извличането на максимален приход от експлоатацията на неговото владение. Затова и той търсил начини да увеличи броя на населението в своите земи вън от естествения му прираст.

На второ място следва да се отбележи, че даряването на мюлкови земи по време на завладяването преследвало двойна цел. С тях не само били възнаграждавани заслужилите или служебно задължени представители на господствуващата класа. Чрез наследственото безусловно земевладение централната власт се стремяла да заинтересува мюлк-сахибите в заселването на обезлюдените в хода на военните действия плодородни райони на полуострова. Този факт е изрично указан като цел на дарявания мюлк в някои документи[224].

Въпросът за работната ръка през първите десетилетия след завладяването на земите ни е бил твърде остър. Неслучайно завоевателите налагат и провеждат „сюргюн"-а като система на заселване, на прехвърляне на население от по-гъсто заселени, но не особено важни производствени райони към Тракия и Беломорието, опустошени не само от турското нашествие, но и от предшествуващите го междуособици във Византия[225]. Получили значителна част от завладените земи като мюлкове, османските феодали следвало да търсят население за тяхната експлоатация. И тъй като райетът, заварен от новата власт на своя земя, бил оставян и прикрепян към нея, а приходите от експлоатацията му били зачислявани в общия централен фонд на мирийските земи, следователно не можел да бъде местен от своето село и прехвърлян на мюлкова земя от мюлк-сахиба, едничкият начин за заселване на опустошените райони оставали робството и произтичащите от него форми.

Съществено е, че формите на експлоатация на населението върху мюлкова и вакъфска земя, които оставали вън от райетската експлоатация, били твърде разнообразни. Това се обяснява с факта, че те не били нормирани и контролирани от централната власт и на всеки мюлк-сахиб било разрешено да организира експлоатацията на своето население (вън от

[224] Пак там, с. 517; Мутафчиева, В. За приложението на робския труд в османското стопанство през XV—XI в. — В: Сборник в чест на Марин Дринов. С., 1960, с. 510 и сл.

[225] Barkan, Ö. L. Toprak işçiliğinin, ч. II; специално за „sürgün-a"; Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman. — Istanbul Üniversitesi Iktisat fakültesi mecmuası, C. XI, 1—4.

раята), както намери за добре. Мюлк-сахибите, обикновено военачалници, които влечели като плячка десетки роби, или пък висши сановници, които можели да закупят не по-малко, нерядко заселвали в своите владения част от тях. Характерно е, че в множество случаи тия роби били освобождавани, т.е. превръщани в т.нар. „азадлу“ или „атък“ — освободени роби — и едва тогава оземлявани в съответните мюлкове.

Типичен в това отношение е случаят с плевенското село Тръстеник, част от мюлка на Гази Михал бей. Син му Мехмед бей „довлякъл“ от Херцеговина в „празното“ село 15 семейни неверници и ги заселил там. Неговият син Хъзър от своя страна довел още 10 домакинства след превземането на крепостта Брезова (?) и ги настанил в селото[226]. Пак там били заселени и робите на Мюстафа бей, вероятно потомък на Гази Михал. Те били 14 души[227]. Този случай илюстрира ярко начина на заселване на едно обезлюдено мюлково село от страна на поколения мюлк-сахиби.

В многобройни мюлкове от XV—XVI в. били настанявани освободени роби. Само в едно село от мюлка на Евренос бей — Халваджи. Гюмюрджинско — били заселени 34 души роби на пълководеца[228]. В Източна Тракия възникнали две села на име Тимурташ, заселени от роби на пашата. Едното от тях било изоставено от жителите при завладяването му (то носело старото име Корун)[229]. Караджа паша, зет на Мехмед челеби, образувал върху вакъфа си в Източна Тракия малко село — Халваджи факъх — от свои освободени роби. Друго негово село — Делю Шахин — в Галиполско също се състояло от освободени роби с изключение на двама-трима души. Забележително е, че те не всички принадлежали нему, а между тях се срещали и такива с други господари. Коджа Хъзър бей заселил в мюлк-чифлика си в Кешанско 7 домакинства свои освободени роби, които представлявали цялото население на чифлика. Многобройни били те във вакъфа на Али бей в Одринско и пр.[230]

Както и следва да се очаква, всички освободени роби в мюлковете и вакъфите били помохамеданчени (въз основа на това и получавали свобода). Като презиме те вземали името на освободилия ги техен бивш господар[231]. В редица случаи тази категория население получавала названието „гулеман-и вакф“[232]. В Анадола по времето на Сюлейман I имало многобройни домакинства на подобни гулями — освободени роби[233]. Какъв бил статутът на това население?

Според постановленията на законодателството „освободеният роб на райета е райет на неговия спахия“[234], т.е. освободеният роб получавал статута на своя бивш господар. Това се потвърждава и от факта на разпространението на освободени роби в градовете[235], където те били явно собственост на градски жители и получили техния статут. В мюлковете и вакъфите обаче такова положение не се наблюдава. Тук освободените роби,

---

226 Barkan, Ö. L. Toprak işçiliğinin... II, p. 412.
227 Пак там, с. 411.
228 Пак там, 404—406.
229 Пак там.
230 Gokbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., 236—237, 450, 322, 244, 248, 457.
231 Пак там, с. 322, 450, 236—237.
232 Пак там, с. 244, 322.
233 Barkan, Ö. L. Toprak, II, 411—412.
234 Kanunlar, p. 51.
235 Срв. Ориент. отд. Татар-Пазарджик-кадия. Данъци. 984 г.

въпреки че принадлежали на мюлк-сахиба, очевидно не получавали пълна лична свобода — те оставали обвързани с известна зависимост към бившия си господар. Ако се съди по формите на рентата, която му заплащали[236], тази зависимост била чисто феодална, тъй като феодална била и експлоатацията, на която били подложени. Нещо повече, въпреки че били помохамеданчени, някои от тях продължавали да плащат *джизие*. Важен в това отношение е един документ за вакъфа на Али бей в с. Булгарохори, Скутарско. Под имената на множеството му освободени роби, фигуриращи като „гулеман-и вакф", е отбелязано: „като гулями на споменатия вакъф дават своя харач и джизието си на вакъфа" и по-долу при обозначението на останалата рая на вакъфа: „други неверници, чието джизие прибира султанът, а испенчето и другите си данъци дават на вакъфа"[237]. От тези пасажи личат съществени факти: а) въпреки своето помохамеданчване въпросните гулями са третирани като неверници (останалата християнска рая е наречена „другите неверници"); б) въпреки че са мюсюлмани, плащат джизие и в) по силата на това, че са освободени роби, джизието им прибира не държавата, а феодалът — техният бивш господар. Ако вакъфът принадлежеше към ония, където правото върху джизието би било на феодала по начало, то нямаше защо останалите християни да го плащат на фиска (както е указано).

От приведените сведения е ясно, че освободените роби на *мюлк-сахибите* (за разлика от ония, принадлежащи на раи или градски жители) не получавали пълна свобода от лична зависимост, а продължавали да бъдат обвързани към бившите си господари. Въпреки че експлоатацията, на която били подложени след своето помохамеданчване и „освобождаване", била феодална по форма и същество, те не могат да бъдат, а и според османската практика не били отнасяни към раята, тъй като цялостната им рента присвоявал феодалът — мюлк-сахибът. В този факт било отразено едно основно положение, характеризиращо статута на освободените роби: те били зависими изключително от бившия си господар, а не както останалата рая — от ленника и централната власт.

Твърде по-многобройно население от робски произход на мюлковете и вакъфите (а също и на някои султански хасове) били т. нар. „ортакчии". За разлика от вече разгледаните „азадлу" или „атък" те не били освобождавани, преди да бъдат оземлени. Специалните закони, уреждащи статута им, ги наричат определено „роби" (куллар) и „робини" (джариелер)[238]. В най-голяма част те били настанявани в султанските хасове в Източна Тракия, където били довеждани от „дар-юл харб" (земите, където се водели военните действия)[239]. Преди началото на османското трайно усядане на полуострова обаче поробваните балкански жители били отвличани в Мала Азия и настанявани в качеството им на ортакчии във вакъфите на първите султани. Така във вакъфа на султан Орхан в Брусенско имало много ортакчии[240], част от които българи[241]. Байезид II вакъфирал на имарета си значителен дял от казата „Цариградски хасове" (Хасха-и Истанбол). По

---

[236] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 237.
[237] Пак там, с. 322.
[238] Kanunlar, p. 90 и сл.
[239] Пак там.
[240] Пак там, с. 106.
[241] Barkan, Ö. L. Toprak işçiliginin..., p. 208.

това време тя имала 163 села, от които 110 били ортакчийски[242], а броят на оземлените роби заедно с жените и децата им се равнявал на 10 000 души[243]. Ортакчии се намирали и в голям брой от емирските мюлкове и вакъфи: на Сюлейман паша в Булаирско, на Синан паша в Скутари, на Хунди хатун и Хюсеин бей в Галиполско, на Мустафа бей и пр.[244] Явно е следователно, че ортакчиите представлявали значителна категория население, обработващо неслужебните владения на османски феодали.

Ортакчиите имали статут, напълно различен от този на останалото зависимо население. Те били лично зависими, нямали право да напускат селата, в които били оземлявани, не можели да встъпват в брак с райетски жени, нито да упражняват друго занятие освен земеделието[245]. Тези ограничения произтичали от обстоятелството, че те се смятали юридически несвободни („ортакчиите са неосвободени роби на сахиб-и вакф")[246].

Различията, които се наблюдават между личния статут на ортакчиите и останалото зависимо население на империята, което Баркан счита за „свободни селяни" (хюр кьойлю), е дало повод на този автор да ги третира като равнозначни на западните серви и обяви за единственото феодално зависимо население на империята[247]. Явно е, че подобна теза е лишена от основание, тъй като: а) безспорно е доказано, че цялата рая, включена в служебните или неслужебните владения, съвсем не е била свободна от зависимост, без оглед на това, че тази зависимост тук не е взела формите, характерни за западноевропейския „серваж"; б) дотолкова, доколкото формите на зависимост, които характеризирали ортакчиите, били различни от тези на раята, това различие се дължало на *робския* произход на това население, произход, който по начало не характеризира зависимото население на която и да било феодална формация.

Изтъкнатите съображения срещу тезата на Баркан съвсем не означават, че в ортакчийството се наблюдават прояви на робска по същество експлоатация. При отдавна утвърдените и господстващи производствени отношения в балканските земи оземленият роб веднага се преливал към зависимото население и подлежал на експлоатация, феодална по същество. Наистина той се отличавал с различни по форма и обем методи на експлоатация, но те били по-скоро различия количествени и не изменяли същността на тази експлоатация.

Така например ортакчията не плащал по принцип никакви държавни данъци[248]. Обстоятелството, че законът не го смятал за юридически свободен, го освобождавало от задълженията, които имал всеки райет към фиска. Затова пък експлоатацията му от страна на феодала била значителна по обем. След като бил снабден със земя, ортакчията имал право да я обработва едва след като осигурял обработването на „хасса" — земята на своя феодал. Законът следял зорко, щото ортакчията да не занемарява земята на господаря си в полза на своето лично стопанство[249]. По същия

---

[242] Пак там, с. 432.
[243] Пак там, с. 437.
[244] Пак там, док. XXIV, XILIV, с. 413, 406 и сл.; за ортакчии в мюлковете и вакъфите вж. и у G ö k b i l g i n, M. T. Edirne ve Paşa livası..., 164—165, 249, 418, 331, 341, 453, 518, 379, 169 и др., и U z u n ç a r ş ı l ı, H. Osmanlı devleti teşkilâtına methal, p. 167.
[245] Kanunlar, 91—93.
[246] G ö k b i l g i n, M. T. Edirne ve Paşa livası..., 418.
[247] B a r k a n, Ö. L. Toprak işçiliginin, II, 417—436.
[248] Пак там, фот. XXVI; Kanunlar, p. 41.
[249] Kanunlar, 90—91.

начин оземленият роб получавал два впряга — с единия работел султановата земя, а с другия — своята. Органите на феодала му отпускали определено количество семе за засяване на султановата земя и преследвали всеки ортакчия, който би орал своето стопанство с впряга на феодала или би засявал със султановото семе своя личен надел[250]. Накрая, при прибирането на реколтата, освободеният роб бил длъжен да отдава 1/2 от добива на феодала. Това важело за обработваната от него султанова „хасса", но не и за личното му стопанство, от чийто добив предавал законния десятък[251]. Следователно в общи черти задълженията на ортакчията, които се явявали в повече над ония, с които била товарена раята, се състояли в това, че той бил принуден да обработва на изполица част от личната земя на феодала. В останалото „оземленият роб" бил приравнен по експлоатация с раята. При това срещу изполичарските си задължения ортакчията бил освобождаван от държавните данъци, които съвсем не били по-незначителни по обем от половината от добива на обработваната от него „хасса".

Характерното и за ортакчийското население е, че то било поставено в едностранна зависимост, било зависимо само от мюлковия или вакъфския владелец, но в никаква степен от държавата. Затова и формите на неговата експлоатация били твърде разнообразни. Данните за нея, черпени от специалния закон за ортакчиите в казата „Цариградски хасове", където освен хасове имало и редица султански вакъфи, съвсем не очертават многообразието в тази насока. Всеки мюлк-сахиб или владелец на вакъф посвоему уреждал своите взаимоотношения с ортакчиите си. При това съществено е, че с течение на времето формите на експлоатация на ортакчиите все повече се приближавали към тези на останалата рая.

Така във вилаета Караман през XVI в. ортакчиите плащали 1/3 от добива си на феодала, без да дават всякакви други данъци[252]. По-късно и това положение било премахнато и те започнали да дават десятък плюс останалите райетски данъци, освен което плащали по 1/5 от добива си на феодала[253]. По Сюлеймановo време ортакчиите във вакъфите на Орхан и Брусенско плащали в пари определен „кесим" от зърненото си производство на вакъфа[254]. Сюлейманпашовите ортакчии в Булаирско давали 1/5 от добива си на вакъфа[255]. В Малгарско пък облагането им било 1/5 от зърнените храни и 1/2 от ширата[256]. Във вакъфа на Кара Булут те били експлоатирани на изполица[257]. Ортакчиите, настанени във вакъфа на Турхан бей, били вече приравнени към формите на експлоатация на останалата рая с разликата, че плащали и джизието си на вакъфа[258]. Из някои вакъфски села на Източна Тракия те продължавали да не плащат поголовен и поземлен данък, а само облагания върху добива в законния обем[259] и пр. От тези сведения е явно, че с течение на времето ортакчиите

---

250 Пак там.
251 Пак там.
252 Пак там, с. 41.
253 Пак там.
254 Пак там
255 B a r k a n, Ö. L. Toprak işçiliginin..., p. 398.
256 G ö k b i l g i n, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 169.
257 Пак там, с. 331.
258 Пак там, с. 341.
259 Пак там, с. 169.

постепенно се преливали към райетската експлоатация, но и те подобно на освободените оземлени роби били зависими изключително от своя феодал (мюлков, вакъфски или хасов владелец, но никога спахия), комуто и изплащали цялостната си рента.

Въпреки че населението, което настанявали и оземлявали в своите мюлкове и вакъфи, било предимно от робски произход, османските феодали — мюлкови и вакъфски владелци — разполагали и с други начини за набиране на зависима работна ръка. Доколко тези начини били санкционирани с нарочни разпореждания на централната власт и доколко представлявали закононарушения, възможни поради значителното влияние, с което се ползували представителите на върхушката, не може да се съди по наличните източници. Във всеки случай в тях е отразена известна дейност на мюлк-сахибите, която не може да бъде обяснена чрез законодателните норми.

Така например Рум Мехмед паша имал мюлк в с. Туйджа Орузлу, Димотишко. Освен гулямите на пашата в него живеели и християни, рая — 20 домакинства. Те били доведени от Македония, Албания и Сърбия. Освободени роби или ортакчии те не били, това личи по регистрацията и облагането им. От друга страна, имената им са вписани по характерния за аджемогланите (още невключени в корпуса, предназначени за еничари, отвлечени чрез девширме християнски младежи) начин; Мир Арнаут, Алекси Манастирлу, Тодор Пирлепе, Никола Арнаут, Здравко Вардарлу[260]. Не е изключено впрочем, щото Рум Мехмед паша в качеството си на везир по времето на Мехмед II да е „отбил“ част от потока на девширмето към своите владения, за да им набави работна ръка. Фактът, че в селото освен въпросните християни имало само гулями — освободени роби на пашата, — свидетелствува достатъчно, че мюлк-сахибът тук е получил в мюлк едно обезлюдено село, което трябвало да се засели. Подобно положение срещаме и в с. Масудлу, вакъф на Мурад II, където между освободените роби и ортакчии са вписани например Ширмерд Ефляк (Влашко), Дока Булгар и пр.[261]

Цитираните данни ни навеждат на предположението, че девширмето не само осигурявало приток на свежа кръв в османската армия, но и работна ръка за владенията на феодалната върхушка.

Друга група мюлково и вакъфско население били т. нар. „таалюкят“ (буквално — зависими). Въпреки че тяхното наличие е отбелязано от редица документи, не е ясно в какво се изразявала спецификата на статута им. Очевидно е само, че и те подобно на ортакчиите и освободените роби били обвързани със зависимост и задължения изключително към своя феодал. Така например във вакъфа на Омур бей в Леринско имало „таалюкят“ на Хасан бей, син на покойния Омер бей. „Тъй като въпросните били записани в стария регистър като „таалюкят“ на Омер бей и са изпратили молба до султана — да дават десятък“ — четем в източника[262]. Също и във вакъфа на Шехабедин паша между многобройните гулями и ортакчии имало „таалюкят на Шехабедин паша, които не са рая“[263]. Пет домакинства „таалюкят“ имало във вакъфа на Исхак паша[264] и пр.

---

[260] Пак там, с. 335; срв. със списък на аджемоглани (с. 119).

[261] Пак там, с. 249.

[262] Barkan, Ö. L. Toprak işçiliğinin..., док. XL.

[263] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., 257—258.

[264] Пак там, с. 429.

Изброените данни далеч не дават представа за статута на тази група експлоатирано население, явно обособено от раята. Не по-ясен е случаят със с. Суджак пънар, Димотишко, вакъф на Давуд паша. Той говори за широко разгърнатата практика по набиране на работна ръка за мюлковете и вакъфите с това, че въпросното село било съставено (с изключение на едно домакинство) от хайманета, неверници без установено местожителство, най-вече забягнали зависими селяни, които търсели по-сносни условия за експлоатация. В случая особеното е, че изрично е указано, че въпросните хайманета били дошли „от аргати" (ъргаддан гелюп)[265]. В много по-късно време съдържанието на термина е наемен работник, ратай. Подобна интерпретация на текста обаче неминуемо би го осъвременила и затова въпросът за същността на посочените „аргати" остава открит. Единственото, което сме в състояние да установим, е, че те давали всичките си данъци на феодала и в тяхната експлоатация държавата не участвувала[266]. Това сведение обаче увеличава броя на случаите, които говорят за разнообразните начини на набиране на работна ръка за мюлковете и вакъфите.

Споменатата практика по привличане (или може би по насилствено заселване) на скитащи елементи в мюлковите и вакъфските земи с оглед извличането на максимален феодален приход била твърде разпространена. Характерно е, че освен във въпросните владения хайманета срещаме само в султанските хасове[267], но не и в описите на служебни ленове. Това доказва, че описаната практика била привилегия на феодалната върхушка, че изключително на нея принадлежало правото да се възползува от експлоатацията на „скитащото" население.

Понякога, това личи от източниците, хайманетата не били съвсем хайманета, т.е. хора без установено местожителство и следователно в момента — без всякакъв феодал. Така например около мандрата на Яхя паша в Конушко съществували две села, които запустели след разрушаването ѝ. На мястото на забегналите селяни (които явно останали без поминък след пропадането на мандрата) пашата заселил върху мюлковата си земя 18 домакинства „спорни хора" (низалу ешхас), които останали там, защото Яхя паша имал ферман за заселване на опразнените села[268]. Следователно в случая пашата сложил ръка на зависими селяни, чиито феодали били много добре известни, щом определено е указано, че „спорели" за своите хора, и възползувайки се от правото на по-силния, укрепил разсипаното си владение с нов приток на работна ръка.

Освен това следва да се отбележи, че мюлк-сахибите получавали понякога и т. нар. „хариджез дефтер" (свръхрегистрови) села, които поради разорението си не фигурирали в описите, тъй като не носели рента. Основавайки се на своите привилегии в „заселването" на запустели райони, които предварително си осигурявали като мюлк, представителите на феодалната върхушка увеличавали своите владения и привличали в тях по всевъзможни начини експлоатирано население. Така например Ибрахим паша поискал и получил в мюлк с. Гебран, Търновско, което било обезлюдено, и издействувал разрешение „да го засели"[269].

---

265 Пак там, с. 408.
266 Пак там.
267 Ориент. отд., сигн. Цариград-дефтерхане. Тимари (погрешна класация). 1480 г.
268 G ö k b i l g i n, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 457.
269 Пак там, 505—506.

Изложените факти доказват безспорно, че между експлоатацията на служебните ленове, от една страна, и на мюлковете и вакъфите — от друга, съществували значителни различия. Това не били само различия във формите и обема на отделните съставки на феодалната рента, платима от *раята* в служебните или неслужебните владения. Тези различия се коренели предимно в широката инициатива, която била предоставена на мюлк-сахибите за привличане на население в техните владения, в правото им да подложат това допълнително настанено население (което не било рая) на форми на експлоатация, непосочени в законодателството. Използувайки умело привилегиите в „заселването" на пустеещи райони, въпросните феодали прибягвали до най-разнообразни методи за увеличение на броя на експлоатираното от тях население. Най-разпространен между тях било заробването, отвличането на роби от района на военните действия. Въпреки че експлоатацията и на това население била не робска, а феодална по същество, неговото прехвърляне върху мюлковите, вакъфските и хасовите земи се извършвало предимно на основание на поробването му. Други методи на „заселване" на изброените владения били присвояването на хайманета или „спорни хора", както и посягането на контингента на предназначените за еничари отвлечени християнски момчета.

С изброените методи решително не се изчерпват всичките, които били прилагани от феодалната върхушка в стремежа ѝ към увеличение на експлоатираното от нея население. Освен това трябва да се отбележи, че владелците на мюлкове и вакъфи в отделни случаи въпреки крайната консервативност на институцията въвеждали форми на експлоатация, които били прилагани в мирийските земи много по-късно. Така например още през XV—XVI в. в някои вакъфи бил познат кесимът[270], процъфтявала изполицата[271]. От един регистър от 1639—1640 г. узнаваме, че в някои пловдивски села от вакъфа на Шехабедин паша по това време бил събиран кесим паричен десятък, т.е. че основното натурално феодално събиране било вече заменено с глобална парична сума[272].

По-широката инициатива, с която разполагали вакъфските владелци впрочем, не можела да не се отрази положително върху развитието на производителните сили във вакъфските селища. Само така може да бъде обяснен и разцветът на редица български селища, които принадлежали към вакъфи. Част от тях, бидейки села през разглеждания период (Дряново, Сливен, Казанлък, Карлово, Плевен, Горна и Долна Оряховица и пр.) се превърнали още през епохата на робството в цветущи градове и градчета, докато други (Лясковец, Арбанаси, Горна и Долна Митрополия, Конуш и пр.) спечелили завидно благосъстояние.

В крайна сметка съществениат извод от изложеното е: привилегиите в земевладението на феодалната върхушка (в лицето на мюлк-сахибите) не се изчерпвали с правния статут на владените от тях земи (липса на служебна обвързаност и пълно праворазпореждане). Те били и привилегии в методите на експлоатация на мюлка и вакъфа, в инициативата, която била разрешена на мюлк-сахибите за увеличение на феодалните им приходи.

---

[270] Пак там, с. 261.
[271] Пак там, с. 262, 370, 457 и др.
[272] Ориент. отд. сигн. ПД 17/12.

За „вечността" на мюлка и вакъфа

Основният въпрос в изследването на мюлковото и вакъфското земевладение, при това напълно неизследван, е въпросът за взаимоотношенията между мюлковите и вакъфските владелци, от една страна, и централната власт от друга, по-точно за ролята на централната власт в това земевладение.

Дотолкова, доколкото поставеният въпрос е засягал бегло в изследванията, то е, за да бъде установено, че в мюлковото и вакъфското земевладение държавата нямала никаква намеса, че праворазпореждането на владелците над тия земи било пълно и безусловно[273]. Неслучайно в нашата нова литература дори бе изкован терминът „ленове (?) за вечни времена"[274], с който някои автори целят да подчертаят трайния характер на този род земевладение, неговата независимост от държавата. Основание за подобни твърдения дават не само известни османски автори, които подчертават, че мюлкът и особено вакъфът траят „до края на света"[275], но и многобройните вакъфски документи, посочващи последователността на вакъфските мютевелии и предвиждащи именно „вечното" траене на този род владения[276].

Трябва да се подчертае, че значителна част от поземлените мюлкове, превърнати във вакъфи, наистина имали дълъг живот — ако не вечен, то поне равен на османското господство над балканските земи. До Освобождението ни просъществували вакъфите на Рустем паша и Арабанашките села[277], някои от плевенските вакъфи на Гази Михаловци[278], вакъфът на Карлъзаде в Гьопсата[279], на Михримах султан в Копривщица[280]. Македония и Беломорието, останали под турска власт до 1912 г., запазили по-дълго и някои големи вакъфи — между тях Евреносовия в Гюмюрджинско и Енидже-Вардарско[281] и тези на Исхак бей и потомците му в Скопско[282]. Следователно не само на думи поземленият вакъф бил „вечна" аграрна институция.

Другата страна на характеристиката на мюлковото и вакъфското земевладение, а именно неговата обособеност от държавния поземлен фонд, пълното праворазпореждане на владелците на подобни земи над тях и ненамесата на централната власт в операциите, които можели да извършат мюлк-сахибите със своите земи (дарение, продажба, вакъфиране и пр.), също е потвърдена от многобройни източници. Преди всичко самите мюлкнамета и мукарернамета като че ли са достатъчна гаранция от страна на държавата за „пълните права" и „абсолютната собственост"[283] на мюлксахиба над дарената му земя.

---

[273] Баласчев, Г. и Д. Ихчиев. Цит. съч., с. 144 и сл.; Цветкова, Б. Поземлените отношения..., с. 168.

[274] Цветкова, Б. Принос..., ч. I, с. 132 и сл.; Бурмов, Ал. Турският феодализъм в българските земи. История на България. С., 1954, с. 246.

[275] Хаџибегић, Х. Расправа Али чауша..., с. 153.

[276] Вж. Документи към: Barkan, Ö. L. Şer'i miras hukuku... 171—181.

[277] Баласчев, Г. и Д. Ихчиев. Цит. съч.

[278] * * * и Д. Ихчиев, Цит. съч.

[279] Ихчиев, Д. Акт на завещание на Карловския тевлиет...

[280] Копривщенски музей, а. е. 15.

[281] Елезовић, Гл. Цит. съч., с. 8.

[282] Пак там, с. 78.

[283] Barkan, Ö. L. Mülk topraklar..., 158—160.

Ако си позволяваме да се усъмним във верността на тези представи за характера на мюлка и вакъфа, утвърдени в литературата и богато аргументирани от османската записана практика, то това се дължи на факта, че съвсем не по-малобройни данни доказват противното на тези представи, поставят в съвсем различно осветление установените схващания за „вечните" категории на османското феодално земевладение. Въпросните данни свидетелствуват недвусмислено, че дори мюлкът и вакъфът не били владения, напълно изключени от праворазпореждането на централната власт, нито пък били особено „вечни".

Колкото и превратни да са подобни наблюдения по отношение на установеното схващане за мюлка и вакъфа, те съвсем не са в разрез с общите ни представи за османската действителност, за османския феодализъм от XV—XVI в. При наличния през тази епоха централизъм, все още ненакърнен от нарастващата мощ на феодалната аристокрация, държавата била господар на положението. Все още нямало сила, която да я принуди да отстъпи от своите позиции на разпоредител с поземления фонд и феодалния приход на завоюваните страни, все още феодалната върхушка осигурявала своето място в системата на османския феодализъм по-скоро чрез нестройни действия и избикаляне на нормите, отколкото чрез решителна офанзива срещу наложените от държавата форми на земевладение и експлоатация. И именно в тази действителност взаимоотношенията между централната власт и мюлковото и вакъфското земевладение не можели да не вземат облика, който ни разкриват редицата въпросни източници. Тук ще засегнем някои от проявите на намеса от страна на централната власт в мюлковото и вакъфското земевладение.

Ролята на централната власт в образуването на поземления мюлк и вакъф

Въпреки че този род действия на централната власт не могат да бъдат третирани точно като намеса, за отбелязване е, че през въпросния период възникването на мюлкови и вакъфски владения било извършвано изключително ако не по инициатива, то поне чрез санкция на държавата. Единствено нейно право било издаването на документи за мюлково владение (мюлкнаме), нейните органи — кадиите — определяли границите на това владение със специални документи (худуднаме, синурнаме), а всеки нов султан потвърждавал правото на темлик с нарочен акт (мукарернаме). Естествено, след като на феодалите били отстъпвани по този начин качествени привилегии в земевладението, от тях зависело да ги увеличат и количествено чрез наследяване и покупко-продажби. Но и тук въпреки концентрацията на мюлкови земи в ръцете на определена прослойка (обстоятелство, което държавата не целяла, но и не била в състояние да възпрепятствува) все пак на нея принадлежало върховното право да превърне определена част от мирийските земи в „неистински" мюлк, следователно да отреди желания от нея общ дял на мюлка в системата на феодалното земевладение.

Трябва да се подчертае, че и през разглеждания период, който още не се характеризирал с хегемонията на феодалната аристокрация, в действията на централната власт по превръщането на мирийската земя в мюлкова вече забелязваме редица отстъпки на интересите на феодалната върхушка, отстъпки, извършвани за сметка на служебните ленници. Значителни

концесии в това направление били правени преди всичко на самата династия. Така Мурад II решил да обособи вакъф на новопостроения мост на Ергене от села в неговата околност. Тези земи били тимарски и султанът обезщетил прогонените спахии с други села, където обаче нямало население. Едва след упорити постъпки от страна на пострадавшите техните нови тимари били снабдени с рая[284]. Една от принцесите — Софу хатун — получила по времето на Байезид II значителен мюлк в Анадола (санджака Чингяне). Той бил обособен от няколко мюселемски чифлика, владени дотогава от мюселемския черибашия, и от селото Ада, което преди спадало към хаса на санджакбея[285]. Четири димотишки села били тимар на мирахура, Елиас бей. Байезид II ги превърнал в мюлк и дарил на дъщеря си Шехзаде шах хатун[286] и пр.

Част от феодалната върхушка успявала да си издействува мюлкове от своите бивши служебни ленове. По този начин тя превръщала служебното си земевладение в безусловно и наследствено. Елиас бей например, който бил зет на Байезид II, получил темликнаме за собствения си тимар в Корчанско[287]. Също и един от придворните свирачи — Дурсун Мехтер, — комуто бил отпуснат тимар от 2000 акчета в Одринско, си издействувал мюлкнаме за него и продължил да го владее като мюлк[288].

Многобройни били и случаите, в които османски феодали получавали по разпореждане на централната власт тимари и ешкинджийски чифлици в мюлк. Естествено това не били случайни хора, а крупни сановници, обикновено везири. Такива били случаите с Давуд паша, който получил мюлк от един тимар в Одринско и после го продал[289]; Давуд бей, кехая при двора, в чиято полза властта „извадила" от тимара на кадиаскера един чифлик и го превърнала в мюлков[290]; Касъм паша, който издействувал премахването на ешкинджийството от един чифлик и го получил в мюлк[291], и пр.

Цитираните случаи показват, че след оформянето на тимарската система мюлковете невинаги били обособявани на неотдадена земя, а често за сметка на служебното земевладение. По-съществен в случая е обаче изводът, че колкото и влиятелни да били представителите на управляващата върхушка, в своя стремеж към сдобиване с мюлкова земя те неминуемо трябвало да получат санкцията на централната власт. По този начин тя успявала все още да контролира съотношението между мирийската земя и „неистинския" мюлк и до голяма степен да възпрепятствува феодалната аристокрация в нейното икономическо обособяване.

Намеса на централната власт в правоворазпореждането на мюлковите и вакъфските владелци

Откъслечни, но многообразни сведения говорят, че централната власт през разглеждания период влагала известна условност и в отдаването на мюлкови и вакъфски земи, смятани по начало за безусловно владение.

---

[284] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 218.
[285] Пак там, с. 384.
[286] Пак там, 385—386.
[287] Пак там, 426—427.
[288] Пак там, 412—413.
[289] Пак там, с. 444.
[290] Пак там, с. 404.
[291] Пак там, с. 433.

Вече бе споменато, че преди установяването на служебното земевладение част от мюлковете и вакъфите били използувани за тази цел. Преди всичко немалка част от анадолската турска аристокрация, която запазила мюлкове и в новата действителност, била принудена от османската власт да носи срещу владението им военна служба[292]. Дори някои от феодалите на сринатите бейлици, които получили нови мюлкове отсам Проливите, ги владеели „берведжх-и чифлик"[293], т. е. изпращайки като свои заместници в похода ешкинджии[294]. Освен мюлковете за военна служба бяха споменати и такива за духовна[295] или друга[296]. С това положение било нарушавано едно от основните качества на мюлковото владение, а именно неговият безусловен, неслужебен характер.

Местните органи на военноадминистративното управление също имали право на известна намеса в мюлковото и вакъфското земевладение. Така например Хаджи Ибри купил един чифлик в Малгарско от Кара Терзи и го вакъфирал. Санджакбеят оспорвал обаче формата на мюлковата собственост и не санкционирал вакъфа. След дълги постъпки Ибри успял да докаже правотата си, получавайки ферман за мюлково владение, и едва тогава санджакбеят приел вакъфа за действителен[297]. Друг чифлик в Одринско бил даван срещу капитанска служба (рейслик) на различни лица. Едно от тях го предало на сина си заедно със службата по корабите, но синът бил задлъжнял на хазната и тя обявила мюлка за продан, при което го купил друг реис[298].

Въпреки формално оградено от посегателствата на централната власт мюлково и вакъфско земевладение, не са редки и случаите, в които тя грубо се намесвала в правата на мюлк-сахибите. Така по нейно разпореждане някои потомствени вакъфи били отнемани от поредните им владелци и отдавани на нови[299]; потомствени вакъфи били превръщани в „действителни"[300]; за известни периоди от време постъпленията от мюлкове при липса на потомство на владелеца били прибирани от фиска и пр.[301]

Съществено е да се отбележи, че изброените прояви на намеса от страна на централната власт засягали изключително вакъфите и мюлковете, владени от лица, непринадлежащи към господствуващата върхушка: шейхове, реисове, хора без означено качество[302]. При това и техните владения били все незначителни — най-вече мюлк-чифлици. Следователно и в това отношение личи ярко класовата политика на османската държава. Докато крупните мюлк-сахиби придобивали чрез ходатайства, покупко-продажби и всякакви машинации значителни земи и успявали до голяма степен да ги запазят от нейната намеса, дребните мюлкови обекти, владени от незначителни хора или от представителите на ликвидираната феодална аристокрация на бейлиците, оставали изложени на нейните удари.

---

292 Barkan, Ö. L. Şeri miras hukuku..., 158—160.
293 Мутафчиева, В. Към въпроса за чифлиците..., с. 45.
294 Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 329.
295 Пак там, с. 331, 199, 277.
296 Пак там, с. 191, 182.
297 Пак там, с. 289.
298 Пак там, с. 191.
299 Пак там, с. 268.
300 Пак там, с. 170, 316—317.
301 Пак там, с. 516.
302 Пак там, с. 289, 191, 268, 170 и пр.

Въпреки изложените случаи, твърде малобройни срещу масата противни доказателства, може да се твърди, че османската държава гарантирала до голяма степен правоупражнанията на мюлк-сахиба (унаследяване, продажба и вакъфиране). Характерно е, че в мюлкнаметата централната власт никъде не включвала като елемент на това праворазпореждане цялостния приход от територията на тези владения. Сама по себе си липсата на финансов имунитет на голяма част от мюлк-сахибите над техните владения е достатъчно основание за известна условност в твърде категоричното определение на праворазпореждането им — „пълни права" и „абсолютна собственост"[303]. Присъствието на държавни органи и най-вече на държавни фискални органи, които реализирали известни събирания в мюлковете и вакъфските земи, не дава възможност да определим правата на владелците им като „пълни". Освен това липсата на финансова зависимост в тия владения се изразявала и в задължението на мюлк-сахиба и вакъфа да събират данъците от своята *рая* във формите и размерите, определени от централната власт[304].

Когато става дума за фискална намеса на държавата в мюлка и вакъфа, не следва да се има предвид липсата на финансов имунитет — обстоятелството, че по начало (но не без значителни изключения) централната власт запазвала за себе си част от феодалния приход и на този род владения. Като намеса тук трябва да се смятат действията на властта, които надхвърляли законно установените положения по поделянето на рентата между фиска и мюлк-сахиба. Тези действия се изразявали предимно в отдаването на част от законно полагаемия се на феодала приход на друг феодал, обикновено служебен ленник. Тази фискална намеса от страна на централната власт била на практика и намеса в праворазпореждането на мюлк-сахиба, тъй като на територията на владението му освен органите на централната власт реализирали своите събирания и органите на другия феодал.

Подобни действия на централната власт били твърде чести, ако се съди по източници. В отделни провинции на империята, там, където османската власт заварила земевладение, организирано по системата „маликяне-дивани"[305], фискалната намеса на властта била въздигната в норма. В тези именно области било всеобща практика от добивите на земята да се възползуват успоредно два феодала: мюлк-сахибът и вакъфът, от една страна, и служебният ленник — от друга. В санджака Алепо например имало села „изцяло вакъф и мюлк" (темамен вакъф ве мюлк) и други, които били „съвместно с хасове и тимари" (хас ве тимар мющерек олан)[306].

Явно е, че при този вид мюлкове и вакъфи не може да става дума за някаква териториална обособеност, камо ли за пълно праворазпореждане на мюлк-сахиба. Но докато в изброените области това положение съществувало като остатък от системата „маликяне-дивани", т.е. от

---

303 Barkan, Ö. L. Mülk topraklar..., p. 158 и сл.

304 „Досега никой не се е месил в ограничената с тези граници обработвана и засявана земя, чиито данъци и десятък са *съобразени със закона*" (Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 185).

305 Вж. по-горе, гл. I.

306 Kanunlar, p. 210, срв. с. 74, 111.

предосмански феодални институции, в румелийските владения на империята подобна практика била израз на неправомерната фискална намеса на централната власт в мюлковите и вакъфските земи.

„Дублирането" на феодала в мюлковите и вакъфските владения, намиращи се на полуострова, не носело строго определените рамки, присъщи на тези форми в Мала Азия. То било различно почти за всеки отделен случай. Например жителите на Енос плащали част от рентата си на вакъфа на Байезид I, а друга — на вакъфа на Мурад II[307]. Рентата на с. Давудлар, Пловдивско, също била поделяна между двама феодали — вакъфът на Шехабеддин паша прибирал десятъка му, а този на Байезид I — останалите данъци[308]. Други десет пловдивски села плащали райетски данъци пак на вакъфа на Шехабеддин паша, а джизието и данъка върху овцете — на вакъфа на Михримах султан[309]. По времето на Байезид II само десятъкът на 5 пловдивски села бил приход на вакъфа на Ибрахим паша, докато останалите райетски данъци били спахийски тимар[310]. Раята от рудника Чаглаик давала джизие на държавата, а останалите съставки на рентата ѝ били поделяни между вакъфа на Мурад II и някои тимариоти (техен дял бил само десятъкът)[311]. Такова било положението и с редица села в Гюмюрджинско[312]. По този начин държавата нарушавала един от основните принципи, характеризиращи тази категория владения — тяхната териториална обособеност. Практически в изброените случаи върху една и съща територия съществували едновременно и вакъф, и тимар или пък един върху друг — два вакъфа.

Пълното праворазпореждане на феодала над земята му било нарушавано и по друг начин, който също имал отношение към задължеността на населението от мюлка и вакъфа. Той се състоял в товаренето на част от мюлковата или вакъфската рая със специални задължения от страна на държавата. Така например с. Тарбуки, Димотишко, било потомствен вакъф, владян от наследниците на някоя Гюлшехри. Седемнадесет домакинства християни от това село обаче носели дервентджийска служба. За тях в документа е отбелязано: „А споменатите неверници, самите те не са вакъфски, на вакъфа е само земята, която обработват"[313]. Във вакъфа на Гьокче Хамза в Пловдивско пък имало кьопрюджии[314]. Впрочем централната власт не само посягала на паричната и натуралната рента, приход от вече отдадени в мюлк и вакъф земи, но и понякога извличала рента под форма на специални задължения от тяхната рая, което ставало несъмнено за сметка на мюлк-сахиба.

Цитираните данни не би следвало да се надценяват. Те не са нищо повече от откъслечни свидетелства за обстоятелството, че въпреки усилията на мюлковите и вакъфските владелци да обособят земите си от общия имперски поземлен фонд и да ги гарантират от намесата на централната власт, те оставали изложени на нейните удари, не били изключени от кръга на нейното разпореждане.

[307] Gökbilgin, M. T. Edirne ve paşa livası..., p. 208.
[308] Пак там, 370—371.
[309] Пак там, с. 500.
[310] Пак там, с. 424.
[311] Пак там, с. 209.
[312] Пак там, с. 208.
[313] Пак там, с. 184.
[314] Пак там, с. 414.

Бил ли вакъфът неотчуждаем?

Докато постановката за „пълните права" и „абсолютната собственост" на мюлковия и вакъфския владелец въпреки изложените съображения все пак не може да бъде оспорвана по принцип, то другата постановка, тази за „вечността" на въпросните владения, подлежи на решителна корекция.

Колкото и тържествено да звучат заклинанията, отправяни в мюлкнаметата и вакъфнаметата към евентуалните представители на бъдните поколения, които биха посегнали на целостта и дори на начина на експлоатация или разпределението на прихода от този род владения[315], те явно малко смущавали потомството. Въпреки крайния консерватизъм на своите институции мюлкът и вакъфът не можели да бъдат съхранени в най-чистата си първоначална форма преди всичко, защото те представлявали част от една икономика, която подлежала на развитие, защото съществували в конкретна обстановка. Трудно наистина можем да си представим например, че през XIX в. странниците, отсядащи в кервансарая при имарета на Яхя паша, основан в началото на XVI в., биха били изхранвани с 25 акчета дневно, от които да се набавят задължително пача, мед, масло и зоб за конете[316]. Впрочем най-малката промяна, която би била внесена в управлението на даден вакъф, следвало да е тази, наложена от изменението на цените, от курса на монетата.

Другите промени, извършващи се с вакъфа, били обаче от различно естество, явявали се нарушения на веднъж определения му статут. Въпреки че основна отлика на вакъфа е неговата неотчуждаемост (в това се състои и „вечният" му характер), нарушенията ѝ не били рядкост. Това се доказва убедително от факта, че редица вакъфи „изчезвали", т. е. преставали да бъдат вакъфи.

Така например преустановил съществуването си вакъфът на Хаджи Муслихеддин в Одрин, завещан в 1423 г. Към края на XVI в. той бил просто *продаден* от своя мютевелия на Соколу Мехмед паша[317]. По същия начин била продадена част от друг одрински вакъф (този на Синан бей) на друг велик везир — Рустем паша[318]. Един от приближените на Мехмед II, комуто султанът бил вакъфирал лично земя, също продал едно лозе от нея на зависим селянин към тимар[319]. Явно практиката на продажба на вакъфски имоти не била рядкост, защото при последователните пререгистрации на вакъфите често се установявало тяхното намаляване — при това намаляване не на прихода, а на територията им. Така например за неголемия срок от управлението на Байезид II до това на Сюлейман I от вакъфа на Мустафа паша отпаднали няколко села[320]. Вакъфът на Ахмед паша Херсекзаде, който според вакъфнамето си обхващал в началото на XVI в. 7 села, при регистрацията вече бил останал наполовина — 3 села[321]. Ибрахим паша, везир на Сюлейман I, завещал на джамията си 3 села в Къзълагачко. Още при управлението на същия султан в 1562 г. вакъфът вече

---

[315] Елезовић, Гл. Цит. съч., с. 12, 1108.
[316] Пак там, с. 409.
[317] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 272.
[318] Пак там, с. 253.
[319] Пак там, 288—289.
[320] Пак там, 444—446.
[321] Пак там, 391—392.

бил регистриран като „изчезнал“[322]. По същия начин „изчезнали“ два вакъфа на джамията в Белград, та държавата била принудена да изплаща възнагражденията на служителите им от приходите на белградската митница[323].

Многобройните данни за намаляването или цялостното „изчезване“ на някои поземлени вакъфи доказват, че институцията съвсем не се характеризирала с онази строга неотчуждаемост, която ѝ приписвали шериатът и по традиция — научната литература. Фактически владелци, а не чиновници на вакъфа, мютевелиите си позволявали да продават изцяло или на части неговия имот. При това, както личи от източниците, в подобни сделки участвували от едната или другата страна не случайни хора, а крупни сановници и феодали. Този факт до голяма степен обяснява равнодушния тон, с който властта констатирала тези недопустими от гледището на шериата операции, отнасяйки въпросните вакъфи просто към категорията на „изчезналите“.

Освен това трябва да се подчертае, че и самата власт била твърде малко стеснена в своите мероприятия от „свещената“ институция на вакъфа, както и от „абсолютната собственост“ на мюлковия владелец. Въпреки формалната неотчуждаемост на веднъж вакъфирания имот, тя направо пристъпвала към разтурянето на някои вакъфи, превръщайки ги в султански владения — хасове. В това отношение новите султани проявявали малко пиетет дори към волята на своите предци и посягали и на султански вакъфи.

Например 203-те дюкяна в Одрин, вакъфирани от Байезид I на имарета му, били превърнати в хасови, приходите от техните наеми — обособени в нарочна мукатаа, а последната продавана от откупчици[324]. По същия начин било прибавено (илхак олунуп) към султанските хасове с. Айо Тудор Визенско, мюлк на Ханзаде Фатма султан, където имало рудник и самокови[325], а с. Русул бей, Ловешко, вакъф на Мактул Мустафа паша, султански зет, било „взето“ от Селим II[326]. Не по-добра съдба имали някои големи султански вакъфи. Така Мурад II, който построил с плячката от Сърбия и Унгария джамията Юч шерефли в Одрин, ѝ вакъфирал цялата Кратовска област (Кратова мемлекети) заедно с рудниците ѝ, чийто годишен доход възлизал на грамадната сума от 363 626 акчета. Вакъфът се ползувал от приходите си до управлението на Сюлейман I, който в търсенето на нови източници за разклатените си финанси превърнал рудниците в хас, а джамията на Мурад прикрепил към вакъфа на Байезид II[327].

Впрочем след изложеното не би могло да се твърди, че вакъфът представлявал „неотчуждаемо“ имущество, „управлявано по волята на завещателя до края на света“[328]. В централизираната османска държава при пълната липса на правов ред дори усилията на феодалната върхушка да огради своите владения чрез формата на мюлка и най-вече на вакъфа не-

---

322 Пак там, 504—505.
323 Ориент. отд. ф. 1, а.е. 15088, 1—5.
324 Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 98.
325 Пак там, с. 582.
326 Пак там, с. 444.
327 Пак там, с. 214.
328 Хаџибегић, Х. Расправа Али чауша..., с. 153.

винаги се увенчавали с успех. Естествено ударите на властта били насочени към земевладението на лицата, които в конкретния момент не участвували в управлението — бивши крупни, но изпаднали в немилост сановници, или починали феодали, та дори и султани. Във всеки случай същественият извод е, че в османската феодална действителност от XV—XVI в. не съществувала форма на феодално земевладение, достатъчно гарантирана от посегателствата на централната власт. Най-яркото доказателство за подобен извод е

Отменянето на мюлковото и вакъфското земевладение по времето на Мехмед II

Историографията по аграрните отношения в Османската империя не е отбелязала този момент, съществен затова, че бележи точката на разминаването на две аграрни системи, онзи акт, с който е нанесен удар на мюлковото земевладение като господствуваща аграрна система и в който е отразено тържеството на новия тип земевладение — служебно-ленното, тимара. Въпреки че въпросният факт е отминаван от специалната литература, трябва да се подчертае, че в историята на империята съществувал период, в който мюлковото и вакъфското, т. е. неслужебното земевладение, били изличени от османската феодално-аграрна система. Отменянето на мюлка и вакъфа е станало през управлението на Мехмед II Завоевателя, султана, чието законодателство е първият османски акт, който санкционира тимара като основна единица на феодално земевладение, който за пръв път урежда сложните взаимоотношения между непосредствен производител, ленник и държава.

При анализа на Мехмедовото законодателство, характерно с изключителна примитивност[329], прави впечатление обстоятелството, че едничката единица на феодално земевладение, която то третира, е тимарът. В него не съществува и намек за наличието на други аграрни категории, като мюлк и вакъф например[330]. При това, като се вземе предвид фактът, че до времето на Мехмед II тези две категории били силно застъпени, ако не и преобладаващи в аграрната система, че вакъфът бил дори използуван като възнаграждение на служебно задължени лица, не може да не възникне въпросът: защо първото османско законодателство пренебрегва мюлка и вакъфа?

Отговор на този въпрос можем да намерим в десетки документи от времето на Мехмедовия син — Байезид II. От тях узнаваме, че през управлението на Завоевателя мюлковете и вакъфите били „развалени" (бозулуп) и от земите им — образувани тимари. Че този акт не представлявал частична марка, а засегнал мюлковете и вакъфите в тяхното мнозинство, доказва преди всичко *масата* на въпросните свидетелства, а също така и недвусмислени пасажи, съдържащи се в тях.

За да разберем радикалността на мерките, предприети от Мехмед II срещу мюлковото и вакъфското земевладение, трябва да вземем под внимание случаите на вакъфи и мюлкове, създадени по време на неговото управление. Твърде типичен за османската феодална действителност е фактът, че Завоевателят, владетелят, който искал да заличи от системата на

---

329 Вж. по-горе, гл. I.

330 Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 21 и сл.

османското земевладение въпросните институции, сам бил учредител на грамаден личен вакъф. Само този на имарета му в Цариград обхващал 6 града, 67 села, 28 чифлика и 10 303 души, а общият му приход бил равен на 1 771 060 акчета. Аграрният приход в тази обща сума представлявал 1 173 615 акчета[331]. Освен на имарета си Мехмед II завещал вакъфи на джамията Еюб в Цариград, в който влезли много села в Румелия[332], и на Медина — само 3 села, едното от които било преди това мюлк на кадиаскера, но султанът го „взел"[333].

Особено разточителен в своята религиозна ревност, Завоевателят не допуснал обаче дори членовете на династията да уредят свои вакъфи. Нещо повече, в някои случаи ги лишил от мюлковете, които лично им бил отдал. Така например Гюлбахар хатун, негова съпруга и майка на Байезид II, получила в мюлк село в Амасийско (Мала Азия). През 1486 г. тя го продала на съпругата на Таджи бей[334]. Един ферман на Мехмед II, датиран от 1478 г., обаче обезсилил тази сделка с мотив, че „продаденото село преди това със заповед е било отдадено в тимар". По-нататък ферманът нарежда, щото въпросното село да бъде „дадено на тимари", а сумата, която султановата съпруга получила противозаконно, да бъде върната на купувачката[335].

Този случай е съществен не само като доказателство за крайността, с която Мехмед II провел своето мероприятие, засягайки дори интересите на собствената си съпруга. Той е от значение и затова, че приблизително поставя „терминус анте квем" на султанския акт, с който бил сложен край на мюлковете и вакъфите. Щом като при продажбата на селото то вече е било превърнато в тимар, датата на въпросния акт не може да бъде по-късна от 1468 г. От друга страна, обстоятелството, че въпреки обособяването на тимара в 1468 г. той все още е бил без титуляр, за да може Гюлшах султан спокойно да продаде този вече не неин имот, говори, че нареждането за премахването на мюлковете не би могло да датира много преди посочената година. В крайна сметка логично би било тази мярка да бъде отнесена към 1465—1468 г.

Не по-добра съдба сполетяла „вечните владения" на други султанови съпруги. Така например към джамията на Сити хатун в Одрин бил учреден вакъф едва след нейната смърт, по времето на Байезид II[336]. Майката на починалия като престолонаследник Мустафа — Гюлшах хатун — успяла да завещае на мавзолея си своето мюлково село в Димотишко, но султанът „развалил" вакъфа и го дал на тимар (сонра бозулуп, тимара вирилмиш имиш)[337]. Особено показателен е фактът, че за разлика от управлението на неговите предшественици и приемници Мехмед II не допуснал, щото нито един везир или велик везир да уреди свой вакъф.

Запазилите се по времето на Мехмед II малобройни и дребни поземлени вакъфи (не разполагаме със сведения за повече от 3—4 такива) принадлежали на лица, явно проявени духовници[338] или много близки на

---

331 Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., 314—315.
332 Пак там, 315—317.
333 Пак там, 317—318.
334 Пак там, с. 320.
335 Пак там, с. 321.
336 Пак там, 318—319.
337 Пак там, с. 320.
338 Запазил се през управлението на Мехмед вакъфът на султановия ходжа Хайреддин например (пак там, с. 326).

султана[339], но не принадлежащи към категорията на мюлк-сахибите. От друга страна, мярката по „развалянето“ на неслужебните владения засегнала дори всесилния велик везир Рум Мехмед паша[340], висшия придворен сановник Турхан бей[341] и други крупни представители на феодалната аристокрация. В крайна сметка от управлението на Завоевателя са останали данни изключително за вакъфи, обособени от градска недвижимост[342]. Следователно мероприятието не унищожило вакъфа като институция, а било насочено само срещу поземления вакъф, срещу „неистинския“, обособен върху мирийска земя мюлк.

Мехмед II не би бил в състояние да унищожи неслужебното земевладение само като преустанови раздаването на нови мюлкове и вакъфи и като забрани вакъфирането на вече съществуващи мюлкове. За да бъде ударът му достатъчно радикален, той пристъпил към отнемането на дарените и потвърдени от предшествениците му мюлкове и вакъфи. В това отношение не били пощадени дори султанските.

Така многобройни села в Димотишко, Шуменско, Късълагачко, Провадийско и Никополско, спадащи към вакъфа на Байезид I, били превърнати в тимари[343] (друг значителен султански вакъф преди времето на Мехмед фактически не съществувал). „Развалени“ били всякакви вакъфи — от тези на крупни феодали като Мурад бей, син на Малкоч бей в Хасковско, на Мехмед паша, на Карагьоз бей в Димотишко, на Мехмед, син на Исфендиар, на Тимурташ паша в Скутарско, на сина му Оруч бей, на Фатма хатун, съпруга на Заганос паша, на Шарабдар Хамза и пр.[344], до такива, владени от шейхове и дервиши и обхващащи по 1 мезра или 1 чифлик[345].

Държавата сложила ръка дори на вакъфи, осветени от дълбоко минало, когато били учредени с религиозна цел. Например вакъфът Арбуз ата, основан по времето на Ченгиз хан (Ченгиз хан земанъндандерю вакф имиш), бил премахнат с аргумента, че е потомствен (вакф-и евляд юзере тасарруф олунуркен, тимара вирилмиш)[346]. Разваляни били и мюлкове и вакъфи, отдадени на самия Мехмед[347]. Ето и някои характерни пасажи, които доказват, че мярката по образуването на тимари от мюлкове и вакъфи била повсеместна: за с. Нуреддин факъх, Ергененско, е отбелязано: „От старо време е било вакъф. После, когато вакъфите трябваше да бъдат променени, бе дадено в тимар“[348]. При пререгистрацията на поземлените владения, извършена през управлението на Байезид II, за вакъфа на Чакмак деде, *владян срещу духовна служба*, е вписано: „Вакъфиран е бил от Мурад

---

339 Също и мюлкът на Дайе хатун, дойка на султана (пак там, с. 323).

340 Пак там, с. 334.

341 Пак там, с. 340.

342 Пак там, 332—356.

343 Пак там, с. 182.

344 Тук е указана и датата на „развалянето“ на вакъфа — 1475 г. (Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., 276—277, 243, 289, 329, 201, 247, 283, 235, 249, 299, 297, 334, 507 и пр.); Ориент., отд. сигн. Цариград-дефтерхане. Вакъфи, 890 г. От този опис, датиращ от 1485 г., личи, че *всички* вакъфи в областта Спарта били премахнати по времето на Мехмед II и превърнати в тимари. Единственият обнародван документ на Завоевателя за „разваляне“ на мюлк е датиран от края на 1472 г. (Inalcik, H. Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar, 224—2253).

345 Inalcik, H. Цит. съч., с. 198, 174—175, 267, 295 и пр.

346 Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 195.

347 Пак там, с. 241, 331.

348 Пак там, с. 295.

хан султан. По времето на покойния Мехмед хан, когато бяха премахнати мюлковете и вакъфите, не е бил премахнат, а потвърден“[349], за мюлка на Юсуф челеби, регистриран при същото описание, съществува следният пасаж: „Село Сапунджи, спадащо към Одрин. Било е мюлк. По времето на Мехмед султан е дадено в тимар“[350], а за вакъфа на Муса, син на Тимур, в Димотишко е отбелязано: „Тъй като е бил владян като вакъф, бил е отдаден в тимар“[351]. Съвсем обобщаващо пък звучи пасажът в един друг документ — за вакъфа на Хаджи Доган, сановник на Байезид I, потвърден от всичките владетели от Мехмед II „... но бил премахнат, когато вакъфите бяха анулирани, и превърнат в тимар“[352]; или този за вакъфа на Карагьоз бей в Димотишко: „По времето, когато всички мюлкове и вакъфи бяха отменени, бе даден в тимар“.[353]

Масата посочени сведения, както и тяхното категорично единство по поставения въпрос доказват, че по времето на Мехмед II наистина е бил нанесен решаващ удар на неслужебното землевладение в полза на служебното. Същевременно изнесените данни свидетелствуват най-ярко, че мюлкът и вакъфът в никой случай не могат да бъдат третирани като „вечни“ владения, че централната власт през разглеждания период можела с един само ферман да сложи край на тяхното съществуване.

Мехмедовата „реформа“ успяла обаче само временно да намали ролята на мюлк-сахибите във феодалното землевладение. При прекия му приемник Байезид II се разразила реакцията срещу нея. Новият султан потвърдил напълно всички документи за мюлково и вакъфско землевладение, върнал на феодалната аристокрация нейните отнети привилегии. „Понастоящем стана обратното (четем в някои документи), вакъфското землевладение бе потвърдено.“[354] Там, където мюлковият или вакъфският владелец бил междувременно починал, Байезид връщал владението на оцелелите потомци[355].

Също по масата категорични сведения можем да съдим, че и възстановяването на мюлка и вакъфа, както и тяхното премахване били всеобща мярка[356]. От редица данни личи обаче, че превратностите, които преживяло мюлковото и вакъфското землевладение, били използувани от централната власт. При възстановяването на неговия статут в някои случаи тя отбивала част от феодалната му рента (веднъж отбелязана в документите за владение като право на мюлк-сахиба) в полза на фиска.

Така например 2 села в Одринско, вакъф на Кейван бей, били завещани заедно с джизието — право на владелеца им. Възобновявайки вакъфа, след като бил превърнат в тимар, Байезид „задържал“ джизието му за държавата. То било равно на 2407 акчета срещу 5610 акчета останал приход[357]. Същото се случило и с мюлка на Исфендиарогулларѝ в

---

[349] Пак там, с. 282.
[350] Пак там, с. 299.
[351] Пак там, с. 294, срв. с. 299.
[352] Пак там, с. 189.
[353] Пак там, с. 289.
[354] Пак там, с. 189.
[355] Пак там, с. 298, 276, 294, 174—175 и др.
[356] Пак там, с. 437, 328, 284, 201, 182, 295, 331, 241 (с типичен пасаж: „при възобновяването на мюлковете и вакъфите“); 195 („сега, когато нашият султан Байезид потвърждава владението на мюлковете и вакъфите“); 334, 267, 507, 198, 175, 341, 247, 235, 283, 320, 329, 243; Ориент. отд., сигн. Цариград-дефтерхане. Вакъфи, 890 г. и пр.
[357] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 437.

Пловдивско[358], както и с вакъфа на Фатма хатун в Галиполско (с 6405 акчета джизие срещу 9350 акчета от останалите феодални събирания)[359]. Както личи, джизието било едно от значителните пера на мюлк-сахибите във владенията, в които то им било отстъпено. Затова и властта осъществила сериозен приход с конфискацията му след възстановяването на неслужебните владения. Освен това, тъй като тази част от рентата по принцип принадлежала на държавата, мярката по конфискацията на поголовния данък не само не била нарушение на установените норми, но дори премахвала едно ненормално положение.

Впрочем между средата и края на XV в. в земевладението на империята настъпили промени, отбелязани с формални актове. Те обаче трябва да бъдат правилно оценени, тъй като характеризират основните

Тенденции в развитието на мюлковото и вакъфското земевладение

Както бе вече отбелязано, тимарската система не е връстник на Османската империя. Въпреки че наченките ѝ датират от управлението на Мурад I, непрекъснатите войни, водени от османците (още по-скоро армия, отколкото държава), династическите междуособици, които едва ли не стрували живота на току-що създадената империя, честите бунтове и метежи, предизвикани от още недовършените анадолски турски феодални аристокрации — всички тези фактори не позволявали на султаните да проведат организацията на земевладението, да установят собствена система на феодална експлоатация. Налагането на тимара като основна система на феодално земевладение вървяло бавно и спънато в една действителност, която криела ежедневна опасност за съществуването на османската държава.

Армията по това време поминавала добре и от грабежа — за това давали възможност непреставащите войни и набези. Малобройната още военна знат или представителите на заварените феодални аристокрации-ренегати били удовлетворявани от султаните чрез вече съществуващи и утвърдени в предосманските анадолски държави институции — мюлка и вакъфа. Тук те до известна степен придобили ново съдържание, *част от тези владения били раздавани срещу служба* и правоотрежданията на владелците им не били тъй здраво гарантирани, както би следвало да бъде съобразно шериата и установените ислямски традиции. Във всеки случай до управлението на Мурад II мюлкът и вакъфът наред с мюселемския чифлик, а не тимарът, представлявали разпространената форма на османското феодално земевладение.

Управлението на Мехмед II — владетеля, който окръглява границите на империята, слага край на най-важния ѝ противник Византия и прочиства Мала Азия от непрестанната реакция на турските емири — е периодът, в който османската държава се превръща във феодална империя. Сега вече в обстановката на утвърдената хегемония на османците можела да бъде наложена в широк мащаб начертаната преди десетилетия тимарска система. В известен смисъл обаче вече било късно за установяване на съвсем строго

358 Пак там, с. 328 и сл.
359 Пак там, с. 284.

служебно земевладение, за разпределение на приходите от феодалната експлоатация между еднородна войнишка маса.

Успоредно със завладяването на Мала Азия и Балканите, с образуването на новата империя в османското общество протичали закономерни процеси — то се феодализирало, неотстъпно в него се обособявала малобройна феодална върхушка, здраво свързана с мюлковото и вакъфското земевладение, което много по-пълно отговаряло на интересите ѝ, отколкото условното служебно земевладение — тимарът. Вече твърдо заетите от нея позиции в аграрната система на империята трудно можели да бъдат минирани, тъй като влиянието ѝ в държавните дела било значително.

„Реформата" на Мехмед II, който действувал в интереса на самодържавието, имала своята социална основа — това била масата на спахиите, низшата прослойка ленници, османското рицарство. Неговият живот и имот зависели безусловно от мощта на централната власт, от победоносния ход на завоеванията. Опирайки се на него, Мехмед успял да нанесе удар на феодалната върхушка, окопала се в мюлковото и вакъфското земевладение. Фактът, че този удар успял, че не предизвикал отбелязана реакция, означава, че османската феодална аристокрация все още не била набрала достатъчно сили, за да изстъпи срещу спахийството, срещу съюза между него и централната власт.

Но тържеството на служебните ленници над феодалната аристокрация било кратко, поне в неговата пълнота. То траяло две, най-много три десетилетия. В лицето на Байезид II (случайно ли той заел престола с дълга и кървава междуособица[360] и го напуснал с не по-малко кръвопролитие?[361]) мюлк-сахибите намерили свой привърженик. С един нов удар Байезид възстановил изцяло съществуващите до управлението на баща му мюлкове и вакъфи, оставил без издръжка хиляди спахии, получавали рента от „развалените" неслужебни владения. Нещо повече, по негово време били раздадени голям брой нови мюлкове и разрешени нови вакъфи[362], също за сметка на спахийството. Султанът отрупвал феодалната аристокрация с грамадни парични дарения[363], стараел се да си осигури всячески нейната поддръжка. Байезид си спечелил славата на първия османски владетел, превърнал се в играчка на своите сановници и едри феодали, предаден изцяло на защитата на еничарството[364].

Мястото на феодалната аристокрация в земевладението било укрепено чрез възстановяването и разширяването на мюлка и вакъфа. Тя не го загубила дори при Селим I, който детронирал баща си и се опирал явно не на мюлк-сахибите, а на служебните ленници. Селим, непримиримият враг на придворната аристокрация и еничарството, следвал традициите на своя дядо, Завоевателя[365]. Той отишъл до такава крайност в покровителството на служебното земевладение, че не създал дори собствен вакъф[366]. От негово време датират 4 известни вакъфа: на казаскера Джафер челеби, на

360 Jorga, N. Geschichte des Osmanischen Reiches. T. 2. Gotha, 1909, p. 233 и сл.
361 Пак там, 310—316.
362 Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., 357—470.
363 Пак там, с. 471 и сл. (списък на даренията, отпуснати на висши сановници и членове на династията).
364 Jorga, N. Цит. съч., 306—307.
365 Пак там, 316—317.
366 Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 486.

придворния лекар Ахѝ челеби, на султановия ходжа Халими челеби и на великия везир Пири Мехмед паша[367]. Само в последния от тези вакъфи (сведенията за който при това датират от средата на XVI в., т. е. след смъртта на Селим I) фигурират поземлени обекти. Останалите три са градски. Все в това направление, но по-умерена била политиката и на Сюлейман I, който не проявил крайностите на баща си.

Личният вакъф на Сюлейман Великолепни бил скромен (с приход от 150 000 акчета, изключително поземлен[368]). Освен него вакъфи успели да учредят само 6 души членове на династията и 9 везири[369], общо взето, нищожен брой, докато при Селим II вече бил учреден само един — този на самия султан, при което не било допуснато създаването на никакво друго неслужебно владение[370].

Така било осигурено мястото на тимара като господствуваща форма на земевладение в Османската империя. Но могли ли усилията на централната власт след средата на XV в. (като се изключи реакцията по времето на Байезид II) да задържат хода на нещата в определеното от нея русло?

Феодалната аристокрация, чието формиране вървяло успоредно с описания процес, не загубила на дело привилегированото си положение в земевладението по отношение на спахийството. Мюлкът и вакъфът ѝ осигурявали относителна икономическа стабилност. Влиянието ѝ в управлението на държавата не можело да бъде премахнато, тя била вече твърде здраво обвързана с династията и двора. Необходим бил първият признак на слабост от страна на централната власт, за да се нахвърли тя, укрепнала и могъща, върху спахийството.

---

367 Пак там, 486—494.
368 Пак там, с. 498.
369 Пак там, 498—519.
370 Пак там, 520—522.

СЕЛСКО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ И ФЕОДАЛНА РЕНТА

На феодалната класа, съставена в най-общи черти от тимариоти и мюлк-сахиби, противостояло зависимото селячество; на тимара и мюлка противостояло едноличното селско стопанство. Положението на зависимия селянин в Османската империя през XV—XVI в., неговото отношение към земята и взаимоотношенията му с представителите на феодалната класа било в лицето на държавата, било с конкретния местен феодал, са обект на редица проучвания. Въпреки че все още не е постигнато единство във възгледите върху поставения въпрос дори в последните изследвания, вече в много негови точки той е разрешен окончателно.

Критиката на някои стари теории за мнимото подобрение в живота на поробеното от османците балканско селячество, извършена от редица историци, доказа достатъчно убедително, че за такова подобрение не съществуват обективни данни[1]. Икономическият гнет, наложен над населението на развитите балкански държави от страна на завоевателите, стоящи на значително по-ниска степен на обществено-икономическо развитие; религиозно-народностната дискриминация на християнските поданици; грубият произвол и насилието, съпътстващи не само турското завладяване на Балканите, но и наситили ежедневието на нашия заробен селянин, са безспорно доказани факти[2]. Ето защо въпросът за селското земевладение не може да бъде разглеждан изолирано, да бъде откъснат от широкия исторически фон, очертан от тези факти. Защото именно подобен подход към поставения въпрос е довел някои автори до заключения, противоречащи на обективната историческа истина.

Тук няма да се спираме подробно на тезите на редица съвременни турски историци, чиято явна цел е да придадат на Османската империя и нейната вътрешна политика липсващия ѝ ореол на незаинтересован съдник и разпоредител със съдбата на поробеното население, мохамеданското селячество и самата феодална класа (чието съществуване, както видяхме, някои от тях изобщо отричат). Значителна част от тия схващания вече бяха подложени на критика в някои последни изследвания[3]. Пряко отношение

---

[1] Митев, Й. Имаме ли временно подобрение в положението на българския народ след поробването му от турците? — Народна просвета, 1949/1950, № 4, 5 и 6; Достян, И. С. Борьба южнославянских народов против турецкой агрессии в XIV—XV в. — ВВр., 7, 1953, 32—49.

[2] Бурмов, Ал. Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. С., 1953; Цветкова, Б. О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества. — Советское востоковедение, 1957, № 2, 78—88; Снегаров, Ив. Турското владичество, пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. С., 1958.

[3] Тверитинова, А. С. Фальсификации истории средневековой Турции в кемалисткой историографии. — ВВр., 7, 1953, 9—31; К вопросу о крестьянстве и крестьянском

към въпроса за селското земевладение, степента и формите на зависимост на непосредствения производител има обаче тезата на турския историк О. Л. Баркан, толкова повече, че този автор базира своите схващания на значителен документален материал и достига до известни положителни заключения.

Изтъквайки огромното значение на централизма в османската действителност, Баркан представя ранната империя като „един голям султански чифлик“[4], като общност, в която мястото и функциите на всеки поданик били определени от *една* воля. При това, както и следва да се очаква, турският учен разглежда държавата не като апарат на феодалите, а като олицетворение на абсолютната воля на монарха. Подчертавайки многократно положителната роля на османската държава, която ликвидирала „анархията“ на Балканите, премахвайки феодализма (деребейлик)[5] и в чиято система съществували две основни класи (сънъф): военната, която се занимавала със завоеванията, устройството и управлението на държавата, и невоенните маси (сюрюлер)[6], при което „военната“ класа не била съставена „нито от феодали, нито от представители на местните богати“[7], турският учен не намира думи за съвършенството на османското държавно и социално устройство. Изследвано на така изградения блестящ фон на османската действителност от XV—XVI в., селското земевладение в империята, както и формите на зависимост получават окраска, несъвместима с представата ни за османския феодализъм. Използувайки умело аналогии с положението на зависимото селячество в балканските страни в навечерието на турското нашествие, както и на селяните в големите феодални империи Австрия, Русия и дореволюционна Франция[8], което — това никой съвсем не отрича — било повече от тежко, Баркан ни рисува завидното положение на османския поданик селянин в сравнение с който и да било зависим средновековен земеделски производител. При това, изтъква той, „разкрепостяването“[9] на всеки селянин, станал поданик на империята, било причина, щото многобройното население да се пресели от още незавладените райони и да се установи на заета от османците земя[10]. По този начин в рамките на новата империя било постигнато единство „между народа и господарите му“[11], което явно се основавало на единството на техните интереси.

Върху конкретните постановки на О. Л. Баркан, свързани със селското земевладение и феодалната зависимост на непосредствения производител, ще се спрем по-долу. Изходната му теза обаче изведохме пред скоби като доказателство на фалшивия исторически фон, върху който този историк разглежда поставения въпрос. Тук трябва да се подчертае, че и така очертаната картина на османската действителност от XV—XVI в. не е плод

землепользовании в Османской империи XV—XVI в. — Ученые записки Института востоковедения, 17, 1959, 4—14 (между другите схващания тук Т. критикува и това на Баркан, с. 8—10).

[4] Barkan, Ö. L. Osmanlı İmparatorluğunda çitfçi sınıfların... — Ülkü. C., IX, S. 50, p. 102.

[5] Пак там, C. IX, S. 49, p. 37.

[6] Пак там, p. 35.

[7] Пак там, C. X, S. 56, p. 151.

[8] Пак там, C. IX, S. 50, 335—336; C. X, S. 56, 144—153.

[9] Пак там, S. 53, p. 336.

[10] Пак там, C. X., S. 56, p. 154.

[11] Пак там.

на случайност. Нейната цел е да опровергае нуждата от изследване на борбите в империята през посочения период, които, както декларира самият Баркан, имали своето оправдание само в условията на западноевропейския феодализъм, където феодалът бил собственик на земята, а селянинът се намирал в лична зависимост от него, но не и тук[12].

Категоризация на експлоатираното селско население

Цялото селско население на империята и по-тясно населението на мирийските земи не било еднородно по статут и форми на експлоатация. При това неговата категоризация въпреки консерватизма на османските институции не оставала неизменна. Върху нея влияело несъмнено развитието на османското общество. Така например многобройната категория на ортакчиите, създадена през XIV в., изгубила своето място в системата на османския феодализъм до към края на XVI столетие[13]. Премахнати били по времето на Сюлейман I редица категории „население със специални задължения"[14], други само променили своя статут. Още през разглеждания период част от номадското турско население уседнало, преляло се към зависимите селяни в леновете. Известен дял от зависимото селячество (все още незначителен) преминал към градското население.

Отделните категории селско население в империята се отличавали по своя правен статут, т. е. по степента и формите на тяхната зависимост; по качеството на земите, които владеели; по формите на експлоатацията, на която били подложени. Следователно една категоризация на селското население на империята, чийто критерий са изброените елементи, не е формална, а по същество, тъй като взима предвид не голите норми на законодателството, а основни моменти, характеризиращи положението на непосредствения производител. Въз основа на този критерий се очертават и следните четири големи дяла експлоатирано селско население на империята за периода XV—XVI в.:

а. Население, включено в леновете, задължено на общо основание към феодала и държавата. То било феодално зависимо от ленника, а резултатите от експлоатацията му били поделяни в установена пропорция между феодала и фиска.

б. Население, зависимо пряко и единствено от централната власт. Част от него били известни народности и племенни групи, характерни с чергарски начин на живот (цигани, юруци)[15]. Друга част — по принцип ленно население, обработващо земите на временно вакантните ленове. Към този дял спадало и населението, владеещо „свободни" бащини и чифлици, чиято експлоатация била единствено право на централната власт. Тази експлоатация имала специфична форма и обикновено не била съставена от многобройни, а само от *едно* задължение.

в. Население, зависимо от феодала и експлоатирано единствено от него. Това било населението с робски произход (гулями, ортакчии) и в неговата експлоатация централната власт нямала никакво участие.

---

[12] Пак там, С. IX, S. 49, p. 36.

[13] Мутафчиева, В. За приложението на робския труд..., с. 515.

[14] Мутафчиева, В. Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV—XVI в. — ИИИ, т. 9, с. 87 и сл.

[15] По въпроса за юруците вж. Gökbilgin, M. T. Rumelide Uürükler, Tatarlar ve Evlâdi Fâtihan. Istanbul, 1957.

г. Население, включено в леновете, но изпълняващо специални задължения към държавата. Към феодала то било задължено на общо основание с незначителни облекчения. Различни били за него формите на експлоатация от страна на централната власт[16].

Рая

Основната маса население в империята представлявала „раята". Същността на този термин отдавна е изяснена в литературата, при което е указано, че през разглеждания период с него не е било означавано само християнското (както това става по-късно), а земеделското население от господстващата и покорените народности[17]. А. С. Тверитинова уточнява съществуващото определение така: „Цялото земеделско уседнало население на Османската империя без разлика на вероизповедание (с изключение на незначителни категории, за които ще споменем по-долу), в официалните документи и наративни източници е именувано с общия термин „реая"[18]. Изключението, за което говори авторът, представлявали „гражданите и някои категории селско население, които не се смятали феодално зависими"[19].

Дефиницията на Тверитинова допълва сегашните с разграничаването на раята от номадското население, чието значение и място в структурата на османското общество през XV—XVI в. можаха да бъдат отчетени едва наскоро, във връзка с новопубликуваните източници за броя и организацията му[20]. Тази дефиниция обаче недостатъчно отчетливо отделя раята от останалите категории селско население, които нито били „незначителни", нито пък могат „да не се смятат за феодално зависими".

Както вече се каза, османското законодателство разграничавало раята от градското население:... „ако лице от категорията на раята живее 15 години в града..., такова лице не е райет, то принадлежи към гражданите" — четем още в закона за Худавендигяр (Бруса) от 1487 г.[21] Турската власт третирала раята като обособено цяло не само за да не позволи на принадлежащите към нея лица да преминават към низшите прослойки на феодалната класа[22] — за подобна обособеност говори например постановлението: „райетският син е райет"[23] — а и за да не допусне преливането на някои категории експлоатирано население, поставено в по-тежка степен на зависимост, към раята. Така например категорията на „ортакчиите", които въпреки феодалната по същност експлоатация, на която били подложени, се смятали роби по произход, била също оградена от законодателството, което забранявало смесването ѝ с раята. На ортакчиите било забранено да се женят за райетски жени, тъй като децата от подобен брак се смятали раи[24]. Освен това от закона за ортакчиите личи, че „робините" избягвали

[16] Разгърната аргументация за предлаганата класификация вж. у Мутафчиева, В. Категориите феодално зависимо население..., 57—64 и сл.
[17] Barkan, Ö. L. Цит. съч., C. IX, S. 49, с. 35.
[18] Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве..., с. 15.
[19] Пак там, с. 16.
[20] Gökbilgin, M. T. Цит. съч.
[21] Kanunlar, 2—3.
[22] Вж. гл. I.
[23] Kanunlar, p. 278, 20, 50, 61, 295.
[24] Barkan, Ö. L. Toprak işçiliğinin... фот. XIX.

бракове с „роби“ и обратното[25], при което тяхната цел била децата им да бъдат раи. Следователно раята била твърдо оградена не само от стоящите по-високо в социалната стълбица на османската държава категории, но и от ония, които имали по-тежък юридически статут.

Многобройни са и пасажите в законодателството, които изтъкват различието между раята и „свободните“ (му'аф) или „носители на берати“ (ехл-и берат). С тези термини османската власт указвала населението, което владеело „свободни бащини“ или чифлици и било задължено изключително към държавата. Постановленията на закона в това направление са изрични: „Притежателите на берати, които от старо време са притежатели на берати, не са рая.“[26] Многократно в законодателството от XV—XVI в. се натъкваме на пасажи, които нареждат известни „свободни“ да бъдат записани рая[27], или пък въз основа на известни документи да бъдат регистрирани като „свободни“[28] или за да не стават грешки, над имената на такива лица да бъде отбелязвано, че са „свободни“[29]; отправят се нареждания, отнасящи се до „свободните“ и „несвободните“[30], и пр. Тези именно пасажи доказват, че в системата на османския феодализъм е съществувала категоризация, отделяща раята от населението, владеещо „свободни“ земи. В последна сметка съществуващото определение на термина „рая“ трябва да бъде допълнено, както следва: рая било наричано онова зависимо население, което обработвало земи, включени в системата на феодалните владения (независимо от вида им) с изключение на населението от робски произход.

Както вече бе споменато, раята представлявала масата на селското население на империята. Степента и формите на феодалната зависимост, наложена на раята, правният статут на селячеството в леновете, неговото земевладение и форми на експлоатация следователно характеризират най-пълно положението на народите в Османската империя през разглеждания период.

Форми на зависимост на раята

Възможността да бъде отричано съществуването на феодална зависимост за непосредствения производител (която именно била изразът на извъникономическата принуда) под предлог, че не се покрива по признаци с някои форми, характерни за определено феодално (обикновено западноевропейското) общество[31], е неубедителна. С една дума, отричането на феодална зависимост за селянина в османската държава поради това, че в неговия статут не намираме чертите, характеризиращи западния серв, е всъщност заобикаляне на въпроса за формите на зависимост в Османската империя. От друга страна, търсенето на същите черти в статута на зависимия селянин в османската държава като доказателство за неговата зависимост е в разрез с конкретно-историческия подход. Основната отлика на османската действителност от действителността, към която принадле-

---

[25] Kanunlar, p. 95.
[26] Пак там, 18.
[27] Пак там, с. 246; срв. Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., док. № 98.
[28] Kanunlar, p. 311.
[29] Пак там, с. 401.
[30] Kanunlar, p. 18, 72.
[31] Срв. по-горе с тезата на Баркан.

жал сервът, а именно централизма, правомощията, които запазвала държавата върху земята, естествено е създала зависим селянин, отличаващ се от серва.

Като аргументи на своята теза, с която отрича наличието на феодална зависимост в Османската империя през XV—XVI в., О. Л. Баркан привежда известни съображения, които не могат да бъдат отминати не само защото са подкрепени от конкретни документални сведения, но и защото логически отговарят на цялостната картина на османския феодализъм от тази епоха. Всеизвестно е, че през XIV—XVI в. в империята ставали огромни по своя обхват размествания на селско и градско население, че тези размествания били не стихийни, а провеждани по строг план и целели „отурчването" на обширната, в голямата си част християнска земя, целели и снабдяването с работна ръка на големите феодални владения; обособени в обезлюдени райони на Балканите[32]. Ето защо, твърди Баркан, централната власт не отдала правото над личността на райета на неговия ленник — този райет ѝ трябвал, за да успее да проведе докрай плана на „сюргюна"[33].

Не може да се отрече, че в това схващане на Баркан се съдържа или по-скоро е загатната една истина. Централизираната османска държава съзнателно запазила известни праворазпореждания над зависимото население. Тези праворазпореждания ѝ били необходими обаче не само за да може винаги да разселва, преселва и изселва това население. По този начин тя можела по всяко време да го свика на ангария по държавните строежи, в галерите, по превозването на боеприпаси. Запазвайки неговата лична „независимост" по отношение на спахията, тя го поставяла под обща, централна юрисдикция, можела да го държи отговорно за неизпълнението на задълженията му към държавата, да откъсва части от него, прехвърляйки ги към категориите „население със специални задължения". Безспорно е, че редица от изброените държавни мероприятия, предприети в интереса на феодалната класа като цяло и най-вече на крупните феодали, противоречали на интересите на феодала като единица. Откъсването на раята от стопанството ѝ за дългосрочните и изтощителни държавни ангарии, често заедно с добитъка ѝ; държавното съдопроизводство, което в редица случаи давало възможност на селянина да ограничи (пък било то и само на книга) своеволията на спахията си; изселването на част от раята по разпореждане на централната власт и пр. били безспорно мерки, които пряко увреждали отделния феодал. В случай че той би имал неограничени права над личността на записаната му рая, не би съществувала възможността за провеждането на тия мерки. Затова именно такива права централната власт не му и отстъпила. Затова именно извъникономическата принуда, изразена в зависимостта на непосредствения производител, също като правомощията над земята, също като присвояването на рентата, била поделена между държавата и отделния ѝ представител. Поставен в такава светлина, получава обяснение един основен въпрос: защо в условията на османската действителност от XV—XVI в. селянинът разполагал с относителна лична независимост, защо по отношение на него не действували редица ограничения, характерни за други феодални общества.

---

[32] За методите на заселване на тия земи вж. Barkan, Ö. L. Osmanlı İmparatoluğunda bir iskân ve kolonizasion metodu olarak sürgünler. Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesı mecmuasi, C. XI, XIII, XV; Тодоров, Н. За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в. — ГСУ ФИФ, т. 53, 2.

[33] Barkan, Ö. L. Çiftçi sınıfları..., C. IX, S. 53, 336—337.

С една дума, ако в правния статут на раята наблюдаваме известни благоприятни за нея моменти, ако закрепостяването ѝ имало меки форми, ако запазвала някакво право на придвижване, това не било израз на слаба феодална зависимост, нито че „селянинът формално и юридически никога не е престанал да бъде свободен човек“[34]. Това са само доказателства за факта, че селянинът бил зависим и от друг господар вместо от спахията или, както е изрично отбелязано в законодателството, дори в случаите, когато се отнася до население на мюлкови владения: „Райетът е на всемогъщия султан.“[35]

Противно на изказаното от някои историци мнение, че „турските феодали били пълни господари на записаните им селяни, че могли да ги отчуждават без земя, да ги продават, купуват или разменят срещу животни... извършвали над селяните съд и разправа“[36], райетът в империята бил лично свободен и зависим само по земевладение[37]. Неслучайно авторът на тезата за пълната лична зависимост на райета не е привел нито един аргумент в нейна подкрепа — доказателства за продажба на рая без земя, за покупка и разменяне на такава рая не съществуват. Ограниченията и задълженията на райета били в сила само дотогава, докогато той владеел включена в лен земя.

Трябва да се изтъкне, че всички законоположения, определящи зависимостта на селянина, са насочени към едно — да осигурят фиксирания годишен приход на спахията и чрез това да не допуснат накърняването на общия обем на централизираната поземлена рента. Основното феодално ограничение за райета била забраната да напуска земята си. В кодекса на Мехмед II тя все още не е формулирана. От времето на Байезид II датира изричното разпореждане за прикрепяване на селянина към земята му: „Според стария закон, ако уседнал райет, какъвто и да е, се премести, да бъде върнат на мястото си.“[38] „Но ако някой от категорията на раята 15 години живее в града... според закона такъв не е райет, той е гражданин.“[39] Подробни и многобройни закони от времето на Сюлейман I доказват, че тази мярка се превърнала в повсеместна, въпреки че срокът за връщане на отлъчили се селяни все още не бил уеднаквен, той варирал от 10 до 20 години[40]. Че закрепостяването на раята било завършено именно през управлението на Сюлейман I, доказва и един пасаж в Асафнамето на Лютфи паша, който го отнася към мероприятията на този султан: „Ако раята избяга от едно място поради угнетение и се засели на друго, управителят на това място трябва да я върне на старото ѝ място.“[41]

От редица документи, датиращи от втората половина на XVI и началото на XVII в., можем да си съставим представа за практиката по

---

[34] Barkan, Ö. L. Çiftçi; Siniflaren, C. IX, S. 53, p. 355.

[35] Kanunlar, p. 135.

[36] Ибрагимов, Г. И. Крестьянские восстания в Турции в XV—XVI в., с. 124.

[37] Новичев, А. Д. К вопросу о феодальных отношениях. . . — Ученые записки Ленинградского государственного университета, № 249. Серия востоковедческих наук, вып. 12, с. 131.

[38] Kanunlar, p. 2. Данни за закрепостяване по това време срещаме само в закона за Бруса от 1478 г.

[39] Пак там, с. 3.

[40] Пак там, 276—277, 363—364, срв. Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве..., с. 25.

[41] Tschudi, R. Das Asafname des Lütfi paşa nach den Handschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel. Berlin, 1910, p. 41.

връщането на забягналите раи. Така от един хюджет на софийския кадия узнаваме, че спахията на Враждебна в присъствие на селянина Митре от Челопек заявил, че последният е записан нему като райет и че е изоставил Враждебна преди 7—8 години, поради което моли кадията да го върне на старото му място. Чрез свидетели Митре доказал, че вече от 10 години живее в Челопек и кадията оставил без последствие иска на феодала[42]. По същия начин спахията на Самоков завел иск срещу двама братя, които напуснали Самоков и се заселили в Горубляне. Тъй като те не могли да отрекат, че са се преселили едва преди 6 години, кадията постановил да се върнат в Самоков[43]. В трети случай спахията на Чукурово поискал от съда да му се върне заселил се в Доганово преди 15 години селянин, който все още фигурирал в регистъра му. От решението на кадията личи, че той се е позовал на някакво друго постановление, а не на това за връщане на селянина, вероятно защото преселването било покрито с давност. Така райетът бил принуден да плати на спахията десятъка и другите райетски данъци, но бил оставен на новото си местожителство[44]. Може би в случая той просто изплатил съставките на „чифт бозан", както било процедирано при открити след давностния срок селяни[45].

От някои султански разпореждания от същия период личи, че преселването на селяни от един в друг лен било често явление и че кадиите не особено грижливо следели за подобни нарушения. Един ферман от 24.VI.1605 г. нарежда на софийския кадия да издири селяните, забегнали от Долна Крушица, Кюстендилско, и ги възвърне[46]. Само след две години излязъл нов ферман, вече по-общ — да се издирят и възвърнат селяните, изселили се от селата в Софийско, които останали без достатъчно работна ръка и чиито спахии търпели щети[47].

Въз основа на указаните сведения доста ясно се очертава процедурата по възвръщането на напусналите земята си раи. Издирването на бегълците било функция на кадиите, но по всяка вероятност го извършвали заинтересуваните лица, самите спахии. В кадийския съд спахията призовавал беглеца и последният бил принуден да докаже срока, изтекъл от преселването му. В случай че той бил по-малък от 10 години, райетът бил връщан на старото си местожителство от органите на властта. Ако ли пък преселването било покрито с давност, изплащал на бившия си спахия размера на „чифт бозан" и ликвидирал всякакви сметки с него.

При анализа на практика прави впечатление твърде ограниченият брой на сведенията за възвръщане на забегнали селяни. Така в обнародваните от Гълъбов и Дуда софийски сиджили за посочения период се съдържат 1192 кадийски протокола, определения и султански заповеди, между които само изброените 6 документа имат отношение към поставения въпрос. Това се обяснява преди всичко с факта, че държавните органи, в чиято компетентност било издирването на забягналите селяни, не особено усърдно се занимавали с това. При съществуващата централизация на поземлената рента зависимият селянин с нищо не бил в състояние да

---

[42] Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., с. 227, док. 940.
[43] Пак там, 293—294, док. 986.
[44] Пак там, с. 352, док. 1140.
[45] Пак там, с. 177, док. 654.
[46] Пак там, с. 105, док. 440.
[47] Пак там, с. 107, док. 445.

подобри своето положение, да се постави при по-сносни условия на експлоатация. Където и да отидел, той подлежал на облагане с установената по вид и размер рента, която плащал, ако не на един — на друг спахия. И този спахия бил също така издържано от централната власт лице. Следователно практически преселването на зависимия селянин нито го облекчавало, нито увреждало интересите на феодалите като цяло. На второ място, в случай че зависимият селянин решал да скъса със земеделието и да се пресели в града, за него съществувал много по-безболезнен и несвързан с щети начин на бягство. Неговите праворазпореждания над земята му позволявали да я продаде (за това вж. по-долу) и така да не влезе в града с празни ръце. Освен това, ако не намерел купувач за нивите в къщата си, той можел да приключи всякакви сметки със спахията си чрез изплащането на „чифт бозан" и да предостави на последния грижата да отдаде с тапия на друг селянин изоставената земя.

Фактът, че селянинът разполагал с възможността да скъса със своя спахия, продавайки земята си или изпращайки „чифт бозан", обаче не бива да се надценява. На дело това била една рискова възможност. Във феодалната действителност на XV—XVI в. за непосредствения производител изоставянето на земята му било въпрос на грамаден риск за неговата и на семейството му прехрана. Градската икономика била все още недостатъчно развита, за да поеме приток на работна ръка от селото. Ако пък с изоставянето на земята си райетът смятал да вземе земя от друг спахия, той следвало да изплати наново „ремс-и тапу" за раейтски чифлик и да бъде подложен на експлоатация, която с нищо не би се отличавала от онази, която той търпял при стария си спахия. Ето защо липсата на лична зависимост на непосредствения производител в Османската империя неособено допринасяла за подобряване на положението му. Тук трябва да се спрем и на друг израз на феодалната зависимост на раята, а именно на „чифт бозан" (наречен в някои райони „боз бехре"). „От раята, която напълно изостави земята си и обработва земя на друго място, се взимат два десятъка. Но който изостави стопанството си и се заеме с друго занятие и поминък, известният обичай, залегнал и в закона за тази област, е от тях да се взима „чифт бозан"[48]. „Ако някое лице е способно да обработва записаната му земя, но я остави незасята и я напусне, ако земята остане незасята... местният спахия му взема... „боз бехре". Но ако придадената на тоя [райет] земя бъде дадена другиму с тапия от спахията или я засее друго лице и от нея спахията вземе „ресм-и земин" и приход, тогава от стария ѝ господар да не се иска „боз бехре", а да се вземе бенак и ъргадие."[49] „Ако дойде райет, който има другаде чифлик, и от идването му са изтекли повече от 10 години, а чифликът му е останал необработван от него [старият му], спахия взима чифт бозан. А ако не са минали 10 години, спахията го преселва с помощта на управителя и го връща на мястото му."[50] И най-после постановлението в закона за Силистра, което напълно разкрива съдържанието на „чифт бозан": „А чифт бозанът е — ако райет изостави чифлика си и се залови с арабаджилък или друг занаят, ако е мюсюлманин, плаща равностойност на десятъка 50 акчета и 22 акчета ресм-и чифт —

[48] Kanunlar, p. 79.
[49] Пак там, с. 132, 174.
[50] Пак там, с. 234, 273.

общо 72 акчета. А ако е неверник, да дава равностойност на десятъка 62 акчета и още 25 акчета испенче, общо 87 акчета."[51]

От изложените законоположения личат следните факти: „чифт бозан" било наричано еднократното обезщетение, плащано от зависимия селянин на феодала при напускане на селището, при преселване. Мотивировката на обезщетението била, че за годината, в която зависимият се изселвал, чифликът му евентуално би останал без владелец, следователно можел да остане необработен. Законът изрично нарежда да се събере „чифт бозан" само ако напуснатият чифлик не бъде веднага отдаден с тапия другиму, само ако за годината остане незасят. Следователно съдържанието на това събиране, както узнаваме изрично от закона за Силистра, е равностойността на несъбрания поради изселването десятък, както и поземленото облагане (ресм-и чифт или испенче). Тъй като това били основните съставки на рентата, получавана от феодала, със сборното вземане „чифт бозан" спахията бивал обезщетен срещу минималния приход, който би взел от напуснатия чифлик.

Законодателството не поставя срок на давност за събиране на „чифт бозан". Нещо повече, то определено говори, че той бил събиран в случаите, когато спахията намирал избягалия си селянин, след като са изтекли 10-те години, през които можел да го върне. Това потвърждава и практиката. Така софийският кожухар Шемсе Станиславов бил осъден да плати „чифт бозан" на бившия си спахия от казата Ергюп (?), тъй като преди повече от 20 години бил напуснал родното си село Косовица[52].

И най-после, още едно доказателство за ограниченията на непосредствения производител е изричната забрана, изразена в общите и областни закони, селянинът да оставя земята си необработена повече от три години. По времето на Мехмед II срокът бил впрочем едногодишен[53], но в кануннаметата от XVI в. без изключение е равен на 3 години, след което спахията бил властен да даде за нея тапия другиму. Старият владелец на земята запазвал при това правото си да я възвърне при желание да я обработва наново, но губел тези права, ако се отлъчел от селото си. Накрая трябвало да се отбележи, че с такива санкции не били заплашвани ония владелци, които изоставели необработени известни парцели или участъци поради изискванията на самата засявана култура[54].

Ако в записаната практика се натъкваме рядко на сведения за отдаване с тапия на незасявана в течение на три години земя, то това е просто обяснимо — тежкото положение на непосредствения селски производител не му позволявало да се откаже от тригодишния си земеделски добив, да рискува земята си, освен ако не решал изобщо да избяга или се пресели.

Изброените положения, доказателства за известна зависимост на непосредствения производител в условията на османската държава през XV—XVI в., изчерпват елементите на тази зависимост, що се касае до раята, включеното в леновете население. Те впрочем са и сочените от специалната литература[55], при което някои автори стигат до извода, че феодалната

---

[51] Пак там, с. 288.

[52] Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., с. 177, док. 654.

[53] Kanunlar, 389—390.

[54] Пак там, с. 7, 3, 277; МТМ 1, с. 90; ТОЕМ № 18, 50—51.

[55] Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве..., 22—27, 42—43; Новичев, А. Д. Цит. съч., 131—135; Barkan, Ö. L. Çiftçi sınıfların..., C. IX, S. 50, p. 112, C. X, S. 56, 150—155.

зависимост по това време засягала само земевладението на раята, но не била лична зависимост[56]. Ония автори пък, които утвърждават съществуването на обвързаност на селянина към личността на неговия феодал, не привеждат никакви аргументи в това отношение[57].

Въз основа на изложеното, що се касае до *раята*, следва да бъде възприета постановката за наличието на зависимост само по отношение на земевладението. Подобна постановка, базирана на сведенията на законодателството и османските официални документи, трябва да вземе под внимание възможността за упражняване на произвол от страна на спахиите. Въпреки законното право на райета да потърси защита от органите на съдебната власт срещу насилията на своя спахия, на практика той трудно би могъл да се справи с феодала си чрез представителите на феодалната държава. Неслучайно от същите османски източници узнаваме за масово забягване на селяни от определени села[58]. Това свидетелствува, че все пак селянинът „предпочитал" известен спахия пред друг, явно подгонен от гнет, срещу който бил безсилен. Впрочем моментът на насилието, на липсата на правов ред, характерен за феодалното и по-тясно за османското феодално общество, е изведен пред скоби и не би могъл да се взима предвид при конкретни формулировки.

Райетският чифлик

Основата на османското селско стопанство бил райетският чифлик, едноличното стопанство на зависимия селянин, приписан във феодално владение. В последната студия на А. С. Тверитинова е изложен материал, извлечен от османското законодателство от XVI в. за размера на райетския чифлик, както и доказателства за пълната приемственост не само в названието на едноличното селско стопанство (чифт е равнозначно на византийския зевгар), но и в размера му[59]. Известно е, че за отделните райони в съответствие с качеството на почвата и климатичните условия размерът на чифта или чифлика бил различен. В общите положения, залегнали в законодателните паметници, обаче е уточнен един среден райетски чифлик, както следва: 70—80 дюнюма за най-хубавата земя, 100 дюнюма за средната и 150 за слабата[60].

Какви били съставките на райетското стопанство? Това личи както от законодателството, така и от феодалните регистри (където от вида на отглежданите култури можем да си съставим представа за съставките на чифлика) и от документите за покупко-продажба на райетски чифлици. В постановленията на канунназметата се говори най-вече за ниви, лозя, градини и бостани, от които спахията прибирал десятък[61]. Тези съставки личат и от записаната практика[62]. Водениците, собственост на рай, следва

[56] Новичев, А. Д. Цит. съч.; Barkan, Ö. L. Çiftçi sınıtların...; Türkiyede „servaj" varmı idi „Belleten", C. XXX, S. 78, p. 246.
[57] Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве..., 26—27; Ибрагимов, Г. И. Цит. съч., с. 124.
[58] Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., с. 105, док. 440.
[59] Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве..., 34—36.
[60] Фетва на Абусууд МТМ, С. I, № 1, с. 60.
[61] Kanunlar, p. 70, 99, 286, 253, 290, 304, 269, 313, 280 и пр.
[62] Ориент. отд. сигн. ТН 31/10, Серес — окръжно управление. Население. XVI в., Цариград-дефтерхане. Земи под феодална експлоатация. XVI в. и др.

също да бъдат смятани за част от стопанствата на зависимите селяни[63]. В един протокол на софийския кадия от 1619 г. за покупко-продажба на райетски чифлик в с. Илиянци са отбелязани следните съставки: къща, обор, хамбар, 7 ниви и една ливада[64]. Следователно, както наблюдаваме и при по-късните стокови чифлици, къщата и другите стопански постройки също принадлежали към чифлика[65].

Като се вземе предвид, че райетското стопанство се състояло от ниви, лозя, бостани и градини, при което част от последните неминуемо се намирали на мюлкова земя[66] (истински мюлк, включен в чертата на селищата), то явно е, че в райетския чифлик участвували не само парцели, принадлежащи към „ерази-и мирие", а и към мюлка. Това обстоятелство е от особено значение, тъй като поставя в нова светлина един неизяснен в литературата въпрос — наистина ли само мирийската земя е подлежала на феодално облагане. От известната фетва на Абуссууд личи, че условното владение на селянина се простирало само върху мирийската земя, поради което от нея той бил длъжен да плаща десятък и поземлено облагане[67]. Колкото за истинския мюлк — имотите в чертата на селищата и непосредствената им близост — в османското законодателство те са отбелязани като пълна собственост на населението[68] и неподлежащи на облагане. Това се потвърждава и от записаната практика, където отчуждаването на мирийски имоти се отбелязва като връчване (тафвиз) на правото на владение (хакк-ъ тасарруф)[69], докато мюлковите били продавани (бей)[70].

Как да си обясним тогава, че спахиите събирали повсеместно десятък от градините, от бостаните и пр. имоти, които поначало се намират, ако не в селото, то именно в непосредствената му близост? Отговорът е един — посоченият най-общ принцип на феодално облагане в империята не е бил съблюдаван и за мирийски са били смятани (що се касае до експлоатацията) всички обработвани от зависимия селянин земи или пък по силата на негласно разрешение спахията е облагал и част от истинския мюлк — онзи, който бил обработван. Тъй като е безспорно, че в райетския чифлик участвувала както мирийската, тъй и мюлковата земя, явно е, че райетът нямало на каква твърда норма да се позове, за да изключи от сферата на феодално експлоатираните земи своите мюлкови парцели.

Имущественото разслоение, съществуващо в нашето село през епохата на турското владичество, намерило отражение в категоризацията на райетското земевладение. При това имало регионални различия в определянето на категориите зависими стопанства. В обобщителната статия на Баркан върху „чифта" е дадена следната схема: „чифт" било стопанството, състоящо се от един или повече чифта земя: „бенак", онова,

---

[63] Протокол за продажба на райетска воденица, построена върху нивата на продавача Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., 328—329, док. 1081, 1082.

[64] Пак там, с. 289, док. 976.

[65] Гандев, Хр. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVII в.

[66] Това доказват редица документи за продажба, а не за прехвърляне на правото на владение на лозя, градини, бостани и пр. (Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., с. 21, док. 55; с. 90, док. 362; с. 103, док. 430; с. 160, док. 604; с. 169, док. 629 и мн. др.).

[67] МТМ, с. 53.

[68] Пак там, с. 52.

[69] Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., с. 294, док. 987; с. 303, док. 1013 и пр.

[70] Пак там, документите, посочени в бел. 66.

което имало по-малко от 1/2 чифт[71]. В закона за Ичил е изложено много по-сложно степенуване на райетското земевладение: „чифт“ пак оставало стопанството с пълен (или повече) чифт земя: онова, което имало 1/2 чифт, е отбелязвано отделно като „ним чифт“; за бенак остава стопанството с по-малко от 1/2 чифт или изобщо без земя[72]. Във феодалните регистри от нашите земи се натъкваме почти без изключение на стопанства „чифт“ (или „чифтлу“) и „бенак“, по принцип само за селата, в които живеели мюсюлмани. Християнското население обикновено било облагано само с един-единствен (естествено най-високия) размер на поземления данък[73], поради което не можем да съдим за разслоението в неговите среди.

Данните на феодалните описи биха били интересен статистически материал за обрисуване на имущественото разслоение сред населението на нашите села, ако предвидената от закона категоризация на райетския чифлик не би била извършвана с една-едничка цел — поземленото облагане. Ето защо съвсем основателно можем да се съмняваме в данните за съотношението между средните и малоземлените стопанства, тъй като властта от всяко положение имала интерес от завишаването на площта на обработваната от дадено домакинство земя. Свидетелство за това е преди всичко обстоятелството, че в практиката съществува много по-опростено делене на райетския чифлик, при което неотразени са останали именно нисшите категории земевладение. Въпреки всичко ще предложим известни данни за имущественото разслоение, чиито съотношения могат да бъдат взети поне за една горна граница.

Таблица 7

Селище	Дата	Общ брой на зависимите домакинства	Чифтлу	Бенак	Мюджеред[74]
Булаир (мюсюлманин)	Мурад I	185	97	58	11
Булаир (християни)	„	61	35	23	3
С. Сарумъш, Булаирско (христ. и мюс.)	„	114	30	69	12
С. Бабаяд, Малгарско	„	25	14,5	4	6
Общо за 13 села от вакъфа на Мурад I в Малгарското (христ. и мюс.)	„	1382	794,5	423	162
Мюсюлмани от вакъфа на Мурад I в Ергененско	„	353	211	142	48
С. Дели Шахин, Галиполско	Байезид I	14	7	7	75
С. Осман факъх, Малгарско, и пр.	Мурад II	40	24	12	4

[71] Barkan, Ö. L. Çiftçi sınıfearın..., p. 393.

[72] Kanunlar, p. 48. Данни за съществуването на категории райетско земевладение намираме и в други закони (пак там, с. 235, 326, 132, 33, 278 и пр.; Хаџибегић, Х. Канун-нама Султана Сулејмана-Законодавца. — Glasnik Zemaliskog museja u Sarajevu, св. IV—V, 331—333 и др.). Според последното цитирано кануннаме съществували и категориите „джаба“ бенак“, „секинлю бенак“, „кара“ (с. 333).

[73] В много редки случаи явно и християните били облагани според категоризацията на чифлиците им (Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası. . ., 163—164).

[74] Мюджереед се смятал незадоменият селянин, който все още нямал собствено стопанство (Kanunlar, p. 235 и др.).

Характерно е, че на сведения за категоризиране на райетското земевладение се натъкваме почти изключително в описите на вакъфи, и то до времето на Мехмед II[75]. След неговото управление срещаме вече само делене на зависимите земеделски производители на „чифтлу" и „мюджеред", невладеещи отделно домакинство, още незадомени селяни. Явно е впрочем, че въз основа на някакво неписано нареждане (тъй като в законодателството на Сюлеймановo време срещаме все още и единицата „бенак") владеещият изобщо земя селянин бил облаган с малки изключения[76] като „чифтлу"[77]. Пак в някои документи за вакъфи, учредени преди и от времето на Мехмед II, се натъкваме на по-сложна категоризация на райетския чифлик. Така от 32-те къщи в селата, вакъф на Дайе хатун, 24 били „чифтлу", 6 „ним чифтлу", 2 „бенак" и 7 души нямали свои стопанства. След около 40 години в същите села имало 32 „чифтлу", 4 „ним чифтлу", 7 „бенак" и 5 ергени[78]. Въз основа на сведенията за с. Фикели, Одринско, вакъф на Мехмед II, може да бъде изведена следната таблица:

1540 г.	1 домакинство (чифтул)	5 (ним чифтул)	2 (бенак)	1 неженен
1545 г.	2 „	6 „	2 „	8 „
1572 г.	11 „	3 „	2 „	8 „[79]

Тъй като данните, с които разполагаме, са твърде ограничени, за да могат въз основа на тях да се градят изводи за съотношенията между средните (ако „чифтлу"-домакинствата могат да се приемат за средни) и малоземлените, респ. безземлените селски домакинства през XV—XVI в., ще се задоволим само да отбележим, че и тия ограничени данни са достатъчно свидетелство за един друг факт — значителната пъстрота (там, където властта намирала за необходимо да я отрази) в имуществения състав на селското население. Следователно дори през твърде ранния период на османското владичество над Балканите имущественото разслоение в селото било в ход[80].

Правомощия на райета върху чифлика му

По въпроса за съдържанието на праворазпорежданията на райета над земята, която обработвал, литературата все още не е достигнала до единодушие. Като се започне от първото становище на Г. Д. Гълъбов, че селянинът в Османската империя е бил „своего рода пълен собственик"[81] на чифлика си, и се стигне до постановката на А. С. Тверитинова, според която райетът имал земеползуване върху обработвания от него надел[82],

[75] Gökbilgin, M. T. Edirne va Paşa livası.., 163 — 164, 167 — 169, 218, 237, 295.

[76] Ориент. отд. сигн. Цариград—дефтерхане. Хас, XVI в.; Дефтери № 313, Цариград—дефтерхане. Тимари. б. д.

[77] Ориент. отд. инв. 674/1954; Висока кадия — Тимари. XVI в.; Цариград — дефтерхане. Тимари, 1480 г.; Цариград — дефтерхане. Тимари. 935 г.; Gökbilgin, M. T. Edirne..., с. 356 и сл.

[78] Gökbilgin, M. Edirne. . ., 206 — 207.

[79] Пак там, 307 — 308.

[80] За степента, до която достигнало това разслоение в рамките на периода на османското владичество, вж. Димитров, Стр. За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в. — ИИИ, т. 8, 1960.

[81] Гълъбов, Г. За основните начала на поземлената собственост в Османската империя и специално в България под турско владичество. — ГСУ ИФФ, т. 43 (1946 — 1947), с. 74.

[82] Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве..., 36; другаде Тверитинова нарича селянина „държател на надел" (с. 40).

противоположни схващания, могат да се изброят и редица междинни тези. Между тях трябва да споменем постановката на О. Л. Баркан, който гледа на райета като на „вечен, наследствен наемател“ на мирийската земя[83] или „прикрепен към земята колон“[84], новото схващане на Г. Д. Гълъбов, до което той достига след направената му критика[85] и според което райетският чифлик представлявал „пожизнено и наследствено владение, земя в условна собственост“ или „нещо повече от обикновено владение“ или „ограничена, условна собственост“; мнението на Цветкова, която подкрепя Венедиктов[86], твърдейки, че селянинът имал над земята си „само владение, само ползуване“[87]; Д. П. Георгиев, който смята, че съществувало поделено владение (тасарруф) между феодала и селянина[88]; на А. Д. Новичев, който се позовава на думите на Ма́ркс, че селяните преди „огражданията“ (в Англия — б. а.) „имали същото феодално право на собственост, както и самите феодали“[89], и, изглежда, застъпва становището за поделеното владение между феодал и селянин[90] и пр.

Явно е, че във връзка с характера и същността на правомощията на непосредствения производител върху земята в литературата съществуват най-разнообразни мнения. Тук трябва да се отбележи обаче, че различието в това направление е по-скоро разноезичие, тъй като значителна част от цитираните автори използуват едни и същи аргументи за своите тези, нещо повече — тълкуват ги по един и същ начин, въпреки което стигат до различни формулировки. При това, както отбелязва сам Венедиктов, „в понятието владение (както видяхме, мнозинството цитирани автори се спират именно на термина владение, с една или друга квалификация — б. а.) в икономическата, в историческата и в юридическата наука, както и в законодателството и практиката се влага различно съдържание“[91]. Явно е следователно, че да се спори по съдържанието на правомощията на зависимия селянин върху земята, без да се вземе предвид цялата историческа действителност, фонът, върху който са проектирани тия правомощия, не е възможно.

Съдържанието, което следва да бъде влято в термина „владение“, трябва да бъде разкрито конкретно, като се държи сметка както за постановленията на законодателството, изразяващи интересите на държавата, нейния стремеж да придаде на селското земевладение изгодните за тия интереси форми, така и сведенията на записаната практика, в която се прокрадват данни за начините, по които зависимото население се съобразявало или се опитвало да заобиколи нормите, наложени от властта.

---

[83] Barkan, Ö. L. Çiftçi sıfılarin..., C. IX, S. 53, p. 339.
[84] Пак там, С. X, S. 56, с. 150.
[85] Натан, Ж. Марксистко-ленинското учение за обществено-икономическите формации. С., 1949, с. 235 и сл.; Достян, И. С. Цит. съч., с. 141; Цветкова, Б. Принос..., ч. 2, с. 119.
[86] Венедиктов, А. В. Государственная социалистическая собственность. М.—Л., 1948, с. 212.
[87] Цветкова, Б. Принос..., с. 121.
[88] Попгеоргиев, Д. Цит. съч., с. 24 и сл.
[89] Маркс, К. и Ф. Энгельс. Соч., т. 23, с. 730; на тази постановка на Маркс се е позовал и Д. Косев, обрисувайки аграрните отношения в края на XVIII в. (Към изясняването на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в. — ИПр., т. 12, №3, с. 41.)
[90] Новичев, Д. Цит. съч., 130—135.
[91] Венедиктов, А. В. Цит. съч., с. 11.

Нека видим преди всичко как самото османско законодателство очертава праворазпорежданията на непосредствения производител над мирийската земя. Теоретично най-ясно те са изложени в една фетва на Абуссууд[92] към Сюлеймановото законодателство[93], чийто вариант намираме и в закона за Скопие и Солун от 1568/1569 г. Тъй като именно този вариант е свързан със законодателството за нашите земи, ще вземем предвид него: ...„Плодоносните земи на тази област по тоя начин са държавни земи и е прието да се наричат мирийски земи. Те не са собственост на раята. [Райетът] ги владее в заем (а'рийет тарикиле), обработва ги и засява и дава „харадж-и мукассам" на име десятък и „харадж-и муваззаф" на име „ресм-и чифт". Но ако не ги обработва, въз основа на постановеното да бъде възстановено [обработването им]. Правораздаващите лица да не [му] се месят и не [го] тормозят. Да ги владее, както иска, до смъртта си. Като умре, синовете му да го заместят и въз основа на старото постановление да ги владеят. Ако не остави синове, [феодалът] да ги дава с тапия на външни, способни да ги обработват лица, взимайки „юджрет-и муадждженле" и те да ги владеят въз основа на старото постановление. Така че, ако намиращата се във владение на някои от споменатите земя не бъде обработвана в течение на три години, по шериата се взима от него и се дава другиму с тапия. И никой от тях, който не е способен да я обработва, противно на споменатите начини [на владение] да не я купува и продава, да не я дарява и да извършва с нея други [операции], присъщи на мюлка, нито да я превръща в мюлк или я вакъфира. Всички [такива операции]са недействителни. И издадените въз основа на тях кадийски хюджети и вакфиета са напълно недействителни. Но ако някое лице пожелае да прехвърли [някои] от владените от него земи чрез спахията, [който] вземе от [новото] лице известна сума за „хакк-ъ карар" и спахията издаде тапия на това лице след извършване на прехвърлянето, [това] е съобразно шериата и допустимо"[94].

Както се вижда от цитираната фетва, османската власт твърде точно е характеризирала правомощията на непосредствения производител. Мюлково владение, т. е. владение с права на собственост, върху обработваната от него земя, той е нямал. Съдържанието на правомощията му бил „тасарруф"-ът, термин, чието най-общо значение е „владение". Трябва да се напомни обаче, че „тасарруф" над земята освен селянина е имал и феодалът[95], при което не може да се приеме, че правомощията на двамата били равни. Следователно ако оставим неразкрито съдържанието на термина (както това е направил Д. Попгеоргиев[96]), съвсем не изясняваме характера на правата на непосредствения производител.

Друго определение за същността на селското землевладение във фетвата на Абуссууд е указанието, че земята се намирала „в заем" у селянина. Това е едно по-скоро формално-юридическо позоваване на мюсюлманското духовно право, според което животът и имотът на поробените е в ръцете на газиите, които, веднъж получили чрез завоеванието правото върху тях, отпускали живота на завладените срещу поголовния харач и им връщали за

---

[92] Османски шейх-ул ислям.
[93] МТМ, I, 1, с. 51 и сл.
[94] Kanunlar, 298—299.
[95] Попгеоргиев, Д. Цит. съч., с. 27 и сл.
[96] Пак там, с. 26.

обработване земите им срещу поземления харач. Това правило, съблюдавано в харачките земи[97], в настоящата фетва е цитирано по аналогия.

В случая съществено е обстоятелството, че османският правовед явно търси термина, който трябва да изрази непълната собственост на селянина върху мирийската земя. Употребявайки думата „тасарруф", чието съдържание е твърде общо, той го противопоставя на „темлик" именно в стремежа си да означи условността, ограничеността на правомощията на зависимия непосредствен производител.

Въз основа на вече посочената аналогия с харачките земи, завладени от мюсюлманите още в дните на младия Арабски халифат, и в мирийските, земята се смятала оставена в ръцете на нейните владелци до завоеванието. Следователно между елементите на приемствеността между местното наследие[98] и установената след завоеванието на земите ни действителност трябва да бъде отбелязан и този важен факт: новата власт не предприела фактически и ново преразпределение на селското земевладение, преразпределена била само поземлената феодална рента между представителите на османската военна класа. Точно липсата на нововъведения в разпределението на обработваната от селяните земя разбира законодателството под „отдаването ѝ в заем" на дотогавашните ѝ владелци. Промяната в това направление се изразявала само в присвояването на „върховната собственост" над земята от страна на държавата на поробителите.

Постановленията на законодателството, че селянинът можел да владее пожизнено „до смъртта си" своя чифлик, „както си иска" (нидже дилерлер исе тасарруф идерлер)[99], естествено не отговаря на историческата действителност. Ако селянинът би могъл да извършва със земята си всичко, което би пожелал, то Абуссууд можеше да отнесе земята му лесно към категорията на мюлка, от която той тъй отчетливо я отделя. При това само след няколко думи законодателят изброява редица забрани, свързани със селското земевладение. Що се касае до пожизнения характер на владението над райетския чифлик, тук дозата истина е значително по-голяма. Всъщност, ако райетът не подлежал на преселване, възможност, която не била изключена, особено през XV в.[100], той оставал владелец на земята си до своята смърт. Впрочем съвсем естествено е, че този факт бил не толкова от интерес за самия селянин, колкото за фиска. След като законодателството, органите на властта и спахиите вършели всичко възможно, за да осигурят непрекъснатото обработване на колкото е възможно по-големи дялове от мирийската земя, не е ясно какви могат да бъдат мотивите за прекъсването на пожизненото владение на райета над земята му. Както вече видяхме, спахията не бил заинтересуван в разширение на отпусканото му лично стопанство, това му забранявал и законът. А щом като ленът просто представлявал съчетание от множество селски стопанства[101], то явно е, че стремежът на феодала бил да осигури максималното им обработване. В този смисъл пожизненото владение над райетския чифлик при заплахата

---

[97] Abou Yousouf Ya'koub. Цит. съч., 40—41.

[98] За елементите на местното наследие в селското земевладение вж. Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве..., 34—37.

[99] Kanunlar, p. 299.

[100] За преселването вж. Barkan, Ö. L. Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasion metodu...

[101] Новичев, А. Д. Цит. съч., с. 135.

той да бъде отнет от своя владелец в случай, че не го засява, способствувало именно за най-сигурното стопанисване на райетската земя.

Тапията

Пожизненото владение на зависимия селянин, причислен към лен, било гарантирано от тапията. В литературата актът на свабдяване с тапия има противоположни тълкувания. А. С. Тверитинова смята, че правото на тапия е „определена форма на феодална зависимост на селянина от ленния владелец"[102]. Без всякакви изменения тази теза е поддържана и от Б. Цветкова[103]. В последната си студия Тверитинова заостря собствената си теза, смятайки тапията за „задължение, на основание на което земеделецът бивал прикрепян към определен участък на феодала в качеството на райет"[104]. Друга част от историците, между които Д. Косев, А. Д. Новичев и Хр. Христов, пъддържат схващането, че тапията била израз на правата на селянина над обработваната от него земя[105]. А. Д. Новичев основателно критикува постановката на Тверитинова като „едностранчива и неправилна"[106], а данните, които привеждат Д. Косев и Хр. Христов за борбите около отнемането на тапиите на селяните от страна на чифликчиите[107], са доказателство, че в тези документи непосредствените производители са виждали гаранция за правата си над земята, а не наложен от феодала залог за своето закрепостяване. Ето и други факти, които подкрепят тази теза.

В случаите, в които даден феодал изстъпвал пред съда, за да докаже, че селянинът, срещу който завеждал иск, е негов райет, той би трябвало (ако следваме постановката на А. С. Тверитинова) да докаже своите права над ответника въз основа на тапията, доказвайки, че той самият е издал тапия на въпросния селянин. От кадийските протоколи виждаме обаче, че спахиите са основавали своите права изключително на друг вид документи — поименните регистри (муфассал дефтерлери) на раята, включена в леновете: „Според стария регистър двамата присъствуващи са мои раи", „Споменатият преди повече от 15 години се е преселил..., но все още фигурира в регистъра на моето село" и пр.[108]

Въз основа на споменатия принцип е създаден дори терминът „язълу райет" (записан райет), с който често си служи законодателството в смисъл на прикрепен селянин: „Ако чифликът на някой записан райет на спахията се намира на земята на друг спахия..."[109]; „...който е някому записан райет да му дава, каквито трябва данъци..."[110]; „... санджакбеят и други... да не се месят [на спахията], казвайки, този не ти е записан райет..."[111] и пр. Следователно прикрепянето на селянина към земята на определено село се определяло от вписването му в регистъра. Както вече бе споменато, този регистър бил съставян от местния кятиб (ил кятиби)[112], длъжностно лице,

---

102 Тверитинова, А. С. Восстание Кара Языджи — Дели Хасана..., 30—31.
103 Цветкова, Б. Принос..., ч. 2, 119—120.
104 Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве..., с. 41.
105 Новичев, А. Д. Цит. съч., с. 135.
106 Пак там.
107 Косев, Д. Цит. съч., с. 42; Христов, Хр. Цит. съч., с. 91.
108 Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., с. 239, док. 986; с. 352, док. 1140.
109 Kanunlar, p. 46.
110 Пак там, 76—77.
111 Пак там, с. 268; срв. Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., с. 899.
112 Kanunlar, p. 233, 277.

орган на централната власт, който следял за движението на населението в поверената му единица и представял периодично списъци на новообразуваните земеделски домакинства, от които били обособявани нови тимари.

Съществуват и други данни, от които личи, че лицето, което тапията ползувала, бил селянинът, че той именно бил заинтересуван в нейната изправност, защото чрез нея можел да докаже владението си над своя чифлик. Така например един български селянин от с. Живково, Софийско, завел иск пред кадията срещу някой Мусалѝ Челеби, твърдейки, че последният си е присвоил земята му. Турчинът обаче представил тапия за същата земя и искът на българина останал без последствие[113]. Съществуват и данни от първите години на XVII в., които говорят за постъпките на селяни да си гарантират чрез представяне на подпечатана от спахията или субашията им тапия кадийски документ за владение[114]. От последния род документи бие на очи една подробност, която поставя под въпрос факта на издаване на документи за владение от страна на спахията. От тях узнаваме, че лицата, получили тапии от даден спахия, се явявали с тях пред шериатския съд, който, потвърждавайки валидността на тапията, издавал хюджет (определение) за владение. Тук не става дума за прехвърляне на владението, когато двете страни се явявали пред кадията, а за получаване на безстопанствени земи. Без да можем да изясним окончателно въпроса по липса на достатъчно данни, трябва да предположим, че тапията означавала писменото съгласие на „сахиб-и арз“, както и удостоверение за получаването на еднократна берия за тапия, въз основа на което кадията можел да издаде самия владелчески акт. Дори и документът, издаден от съда, да не представлявал владелчески акт, а само неговото санкциониране от страна на властта, от източниците е явно, че това потвърждение било необходимо, за да встъпи селянинът в своите права. Следователно дори отдаването на земя с тапия не било действие, което централната власт изключвала напълно от своята компетентност, което отстъпвала изцяло на феодалите.

Както личи от записаната практика, тапии били издавани за земя, включена в тимари, султански хасове и вакъфи[115]. В последния случай документът, представен от новия владелец пред съда, е наречен не тапия, а „темессюк“ (удостоверение), но процедурата пред кадията, както и резултатите от нея са напълно аналогични с тия при владението на тимарска и хасова земя. В случая обаче темессюкът бил издаден не от субашията или от самия спахия, а от мютевелията на вакъфа. За земята в султанските хасове тапията подписвал забитът на селото.

Наследяване на райетския чифлик

Споменатата фетва на Абуссууд и цялото османско законодателство от XV—XVI в. предвижда предаването в наследство на райетския чифлик, на правото на владение върху земята, обработвана от зависимия селянин[116]. Райетската земя обаче не следвала шериатските принципи на наследяване,

[113] Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., с. 254, док. 876.

[114] Пак там, с. 254, док. 876; с. 294, док. 987; с. 296, док. 993; с. 367, док 1178; с. 276, док. 939.

[115] Пак там, с. 276, док. 939; с. 254, док. 876; с. 294, док. 987; с. 296, док. 993; с. 319, док. 1054; с. 367, док. 1178.

[116] Kanunlar, р. 299, 7—8, 47 и др.

тези принципи били валидни само при мюлковите имоти[117]. Що се отнася до мирийските земи, в тях действували закони, противоположни на шериата, който постановява поделянето на наследеното имущество между съпругата и всички роднини от първа и отчасти от втора степен. Напротив, законодателството изрично указва, че не се допуска дробенето на райетския чифлик[118]. В този смисъл е насочено впрочем и наследственото право върху мирийските земи.

Както основателно забелязва А. С. Тверитинова, в рамките на разглежданя период бил разширен кръгът на наследниците, имащи право на тапия върху оставената от покойния земя. Така, докато в края на XV в. на дъщерите на райета било изобщо забранено да получат чифлика на баща си, в Сюлеймановото законодателство и на женските наследници вече било разрешено да вземат с тапия земята на баща им, ако той нямал синове[119]. Във всеки случай през целия XVI в. било съхранено постановлението за наследяване на райетския чифлик единствено от синовете на починалия райет *без тапия*, следователно без изплащане на немалката сума „ресм-и тапу"[120]. Останалите роднини по низходяща или съребрена линия можели да вземат земята му с тапия, ползувайки се с предпочитание пред останалите претенденти. В случай че владелецът нямал близки или пък имайки такива, те не желаели да вземат с тапия чифлика му, спахията бил властен да издаде за него тапия на когото иска[121].

Следователно, наследяването на райетската земя не било безусловно, като се изключи поемането на наследството от синовете. При това не е необходимо да се указва, че успоредно със земята синът поемал и задълженията на покойния си баща. Колкото до останалите наследници, те били изключени от кръга на другите съселяни на покойния само дотолкова, доколкото получавали предпочитание пред неродниците. В останалото наследяването на чифлика било свързано за тях със същите условия (изплащането на берията за тапия), които важели за всеки друг претендент за безстопанствения имот. В този смисъл не би било погрешно да се счита, че фактически райетският чифлик бил наследяван само от низходящите мъжки наследници. За останалите близки получаването на право на владение именно върху този чифлик било равно на получаването на владение над каквато и да било мирийска земя. На дело това не било никакво наследяване.

Във връзка с изтъкнатото запрещение за раздробяването на райетския чифлик, както и с някои изрични законоположения за Мала Азия, които нареждат съвместното владение на чифлика от всички синове на покойния[122], някои автори са склонни да приемат, че селското земевладение не било еднолично, че цялото семейство на покойния райет било принудено да владее съвместно оставената в наследство земя[123]. Съществуват обаче сведения от практиката, които противоречат на указаното законоположение. Това са многобройните данни за владение на отделни чифлици от

---

[117] Вж. гл. II.

[118] Kanunlar, p. 254, 47.

[119] Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве...

[120] От закона на Мехмед II знаем, че към края на XV в. размерът на „ресм-и тапу" се движел между 10 и 50 акчета (Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 22).

[121] МТМ, I, 1, с. 58, 78—79.

[122] Kanunlar, p. 47.

[123] Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве.., с. 39.

страна на братя, явно наследници на един и същ райет. Във феодалните регистри стопанствата на такива братя обикновено са вписани едно след друго, което е известно доказателство за общия им произход[124]. Въз основа на изобилието на този род сведения, както и на факта, че цитираните законоположения са или свързани със забраната за дробене на чифлика *чрез често прехвърляне*[125], или се отнасят за конкретни райони в Анадола[126], трябва да поставим под въпрос факта, че райетът бил наследяван от синовете си, взети общо. Впрочем едва ли самите феодали имали особена изгода от подобна практика, тъй като голяма част от събиранията срещу поземлената рента били налагани именно на домакинство. Следователно, въпреки че наличните сведения не позволяват окончателното решение на въпроса, най-вероятно е стремежът на властта към запазване целостта на веднъж оформените райетски чифлици да имал за краен резултат ограничаването на безусловното наследствено право върху мирийската земя само върху синовете на починалия, при което в повечето случаи чифликът бил поделян между тях.

Прехвърляне на правото на владение върху райетския чифлик

Изразът във фетвата на Абуссууд, която многократно бе споменавана като теоретично изложение на правомощията на зависимия селянин, изразът, впрочем, който указва, че райетът можел да върши със земята си „каквото си поиска"[127], следва да разбираме в този смисъл: непосредственият производител имал право да прехвърля срещу заплащане, заложи или подари своето владение върху обработваната от него земя. Най-общо тия негови правомощия се изразяват от термина „тафвиз" — прехвърляне, — който османското законодателство възприема за изброените операции[128]. При това канунаметата забраняват всяко прехвърляне, извършено не чрез спахията (сахиб-и арз марифетиле)[129].

Тълкувайки твърде едностранчиво едно постановление от закона за Болу от 1528 г.[130], А. С. Тверитинова стига до заключението, че „в интереса

[124] Ориент. отд., сигн. ТН 31/10; Дефтери, № 331; Серес — окръжно управление. Население. XVI в.; Цариград — дефтерхане. Тимари. 1480 и др.

[125] Kanunlar, p. 254.

[126] Пак там, с. 47; срв. с. 30.

[127] Пак там, с. 299.

[128] МТМ, I, 1, 78—79.

[129] Съвсем точно у Тверитинова изразът е преведен „при посредстве сипахия" (К вопросу о крестьянстве..., с. 44); Б. Цветкова навсякъде превежда *„с разрешение* на спахията" (Принос..., ч. I, с. 117, Поземлените отношения..., с. 183), с което преднамерено изменя ролята на спахията в прехвърлянето. Гълъбов и Дуда възприемат най-различни преводи на израза „sipahi ma'rifetile" — im Einverständnis (Цит. съч., с. 289, док. 976), mit Genehmigung (с. 303, док. 1014) mit Hilfe (с. 304, док. 1015) и пр. Струва ни се, че най-приемлив е преводът: „чрез спахията", „посредством спахията".

[130] Поместен на с. 31, а не на 71 в Kanunlar. „Противно на закона е раята да продава и купува помежду си райетска земя. В този смисъл е издадена султанска заповед *без посредството на спахията* да не купуват и продават помежду си земята си. А купуващите и продаващи да бъдат силно ограничени. Но да се продаде чрез спахията, който взима известна сума „хакк-ъ карар", е разрешено." У Тверитинова има грешка в превода на въпросния пасаж. Изразът: „Amma sipahi bir mikdar hakk-ı karar alup, virmek caizdir" е предаден у нея с „Однако если при посредстве сипахия *получено разрешение на некоторое количество,* [продажба, б. А. Т.] дозволена" (К вопросу о крестьянстве..., с. 44). Грешката е получена в резултат на превеждането, като част от фразата на термина „хакк-ъ карар", с който в османското законодателство е означавана често берията за тапия („ресм-и тапу") (срв. Kanunlar p. 11, 30, както и фетвата на Абуссууд, където въпросното събиране е наречено именно „хакк-ъ карар", с. 299).

на феодалите съществувало строго запрещение по отношение на покупко-продажбите на земите на селяните. Разрешаването в отделни случаи купуване и продаване на земя можело да се извърши само с позволението на феодала при задължително плащане на 1/10 част от полученото заплащане на земята."[131] Постановленията на законодателството подкрепят подобно твърдение, което освен в указаните от Тверитинова постановления се съдържа и в закона на Айдин[132]. Но, както личи от цитирания пасаж, както и от стереотипните му повторения, забраната била насочена преди всичко към продаването на земя без посредството на спахията, към безразборното и неконтролирано от него прехвърляне на правото на владение върху мирийска земя. При това изложеното схващане е правдоподобно само докато се ограничаваме със сведенията на законодателството, и то със законите за някои малоазийски провинции. Що се касае до записаната практика от нашите земи, в нея намираме богати сведения за прехвърляне на райетска земя във всичките му форми: продажба, залагане, даряване. По правило във всички тия случаи е спазвано основното изискване на закона: прехвърлянето да бъде извършвано чрез спахията, за да може да получи припадащите му се суми за „ресм-и тапу" или „хакк-ъ карар", както и да упражнява контрол върху земеползуването.

Както личи от софийските кадийски книги, райетските чифлици можели да бъдат прехвърляни изцяло или на части. Процедурата и в двата случая била еднаква. Така в 1605 г. бил продаден от Мустафа ибн Мехмед чифликът му в с. Бояна за 500 акчета[133]. При подробно описание на съставките на райетския чифлик е издаден друг кадийски протокол за продажба на правото на владение. Четирима съвладелци, от които само двамата — братя — продали в 1550 г. една нива в Калканджи, Софийско, на турчин. В 1605 г. едно място за воденица в мерата на с. Столник било продадено за 11 000 акчета. Българка от Горни Лозен прехвърлила правото си на владение над 5 ниви на свой съселянин. За 10 400 акчета била продадена воденица със спадаща към нея нива в землището на с. Мошино. Също в с. Мошино била продадена за 1000 акчета една ливада. Трима съвладелци, нероднини, продали в 1550 г. нива за 6000 акчета в Бояна[134] и пр.

Редица случаи от практиката свидетелствуват и за залагането, заменянето и даряването на райетски чифлици или отделни парцели от тях. Така например в 1550 г. някой Мустафа ибн Сюлейман разменил три свои ливади срещу ливадите на отделни трима свои съселяни турци и българи. Някоя Селиме подарила на брат си един чифлик в с. Казичане през същата година. Турски селянин от Калканджи заложил срещу 2080 акчета чифлика си на вакъфа Хадидже хатун в София. Чифликът се състоял от 10 ниви, две жилищни постройки в селото, 4 вола и една крава. Спахия, отпуснал кредит на турски селянин от Караман, Софийско, взел в залог чифлика му в същото село все през 1550 г.[135]

От приведените данни, част от сведенията от този род, съдържащи се само във фрагменти от регистрите на Софийския кадийски съд от средата на

---

[131] Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве..., с. 43.

[132] Kanunlar, p. 11.

[133] Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., с. 96, док. 393.

[134] Пак там, с. 289, док. 290; с. 84, док. 333; с. 91, док. 369; с. 343, док. 1117; с. 33, док. 103; с. 303, док. 1013; с. 361, док. 1161.

[135] Пак там, с. 33, док. 104; 70—71, док. 273; с. 61, док. 234; с. 72, док. 282.

XV до средата на XVII в., е безспорно ясно, че правото на прехвърляне на владение върху мирийски земи, което общото законодателство давало на райета, не било фикция. Неотменимото условие, при което можело да се извърши подобно прехвърляне, било свидетелството, издавано от „сахиб-и арз", с което той заявявал пред съда, че е съгласен с извършваното прехвърляне и че е получил определена сума срещу „ресм-и тапу" или „хакк-ъ карар". Встъпването във владелчески права обаче санкционирал съдът, издавайки хюджет за право на владение. С този именно хюджет, а не с издадената от спахията тапия селянинът защищавал своите права при евентуалното им оспорване[136].

Въз основа на изложеното трудно би могло да се възприеме твърдението, че прехвърлянето на райетска земя било извършвано само по голямо изключение. При това не виждаме в какво подобни операции увреждали спахията, защо в интереса му било да възпрепятствува подобни прехвърляния. Безспорно е, че „тафвиз"-ът на райетски земи бил винаги свързан с извънредни приходи за леннника — сумите, изплащани срещу тапията. Прехвърлянето не само не препятствувало обработването на включената в лена земя, но дори го гарантирало. Освен това в случай, че райетът не отстъпвал целия си чифлик, а само част от него на лице, неживеещо в селото на феодала, последният добивал право на „сахиб-и арз" върху още един човек, който не фигурирал в регистъра на лена му. Впрочем твърдението, че в интерес на спахията било да възпрепятствува подобни действия на раята си, не е и логически обосновано.

В крайна сметка правомощията на зависимия селянин върху обработваната от него земя се изразявали в оставянето ѝ в наследство по низходяща мъжка линия и в прехвърлянето (под форма на продажба, дарение, заменяне, залагане) на правото на владение върху нея при посредството на спахията. Ограниченията при унаследяването и прехвърлянето на мирийските земи били типично феодални, тяхната единствена цел била да осигурят обработването на земята и извличането на максималната поземлена рента.

Общи принципи на феодалното облагане в Османската империя

Основен израз на зависимостта на земеделския производител в условията на феодалното общество е задължението му да плаща феодална рента срещу владението на земята. Тук няма да излагаме общите постановки за същността на поземлената рента, валидни за всички феодални обществени формации. Трябва да посочим обаче някои специфични принципи на облагането, които характеризират османската система през разглеждания период.

Основният принцип, който определял формите и размерите на поземлената рента, бил съобразяването на облагането не с личността на облагаемия, а с качеството на земята, която владеел: дали тя била райетска или „свободна", дали в кадастъра била отбелязана като владяна от християнин или от мюсюлманин, дали не била част от отпуснатата на феодалите „хаса" и пр. По този начин администрацията държала по-точна

[136] Точно такъв е случаят, третиран в док. 817, с. 235 на публикуваните софийски сиджили: Galabov, G., H. Duda. Цит. съч. Срв. с док. 993, 6 с. 296; док. 1057, с. 320 и пр.

сметка за евентуалните постъпления срещу поземлената рента, отколкото ако ги съобразявала с качеството на владелеца селянин.

В някои канунnámeта за нашите земи е направена разлика между „чифлика" и „бащината", т.е. между земевладението на мюсюлманския и християнския селянин[137]. Това различие е спазвано и при „свободните" селски стопанства. Така например войнуците, някои доганджии и мартолоси владеели „свободни бащини", а мюсюлманите — „свободни чифлици"[138]. В посочения смисъл не съществувало различие в правния статут на тези два вида селско земевладение. По отношение на облагането обаче режимът на „бащините" в известни подробности не бил сходен с този на „чифлиците". От лозята на християните бил събиран натурален десятък в шира или паричната му равностойност, докато мюсюлманските били облагани с поземлен данък (ресм-и дьонюм)[139]; самият поземлен налог на християните бил по-голям, както и „чифт бозанът" им[140] и пр. Затова и поемането по прехвърляне на бащина от мюсюлманин би повлякло фискални щети за спахията, ако качеството на новия владелец на бащината би определило облагането ѝ като чифлик. За да бъде предотвратено подобно ощетяване на спахията, в практиката било запазвано облагането на „бащината" дори когато я владеели мюсюлмани. Многобройни данни за „бащини", владени от няколко души мюсюлмани поред, фигурират в кадийските книги на София[141]. Следователно „бащина" било наричано не селското стопанство на християните, а онова, което по времето на регистрацията било у селянин-християнин и по традиция запазвало облагането на „бащина".

В Сремското канунname е изрично означено, че мюсюлманин, който бил купил лозе на християнин, трябвало да дава десятък, а не „ресм-и дьонюм", въпреки че е мюсюлманин[142]. Твърде показателен е и един пасаж в закона за Охрид от 1631 г. От него узнаваме, че било наредено, щото мюсюлманите, владеещи поради покупко-продажба християнски бащини (кеференин бащинелерин алуб, тасарруф идюб), *дори да* били те спахии, трябвало или да плащат джизие и испенче, т.е. данъци, дължими от християнската рая, или да им бъдат иззети бащините[143]. Населението, владеещо „свободни" бащини, се задължавало пък с изплащане на райетски данъци, както и на поголовния данък (събирания, от които по принцип било освободено), щом като поради недостатъчната площ на „свободните" стопанства вземело за обработване и земя, включена в лен[144]. Следователно дори джизието, което по същество нямало никакво отношение към земевладението, било свързано с обработването на ленна земя. От друго постановление в закона за Силистра личи, че и останалата част от рентата, присвоявана от фиска, а именно групата „авариз-и диванийе ве текялиф-и ьорфийе", османската администрация свързвала със земевладението:

---

137 Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве..., с. 36.

138 Мутафчиева, В. Категориите..., 71—72.

139 Ђурђев, Бр. Сремска канун-нама из 1588—1589 г. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sv. IV—V, IV—V, 1950, с. 277; срв. Fekete, L. Die Syaqat-Schrift, 80—81.

140 Мутафчиева, В. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя през XV—XVI в. с оглед на българските земи. — ИИИ, г. 7, 180—184.

141 Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., с. 108, док. 450; с. 296, док. 993; с. 304, док. 1015; с. 319, док. 1054.

142 Ђурђев, Бр. Цит. съч., с. 227.

143 Kanunlar, p. 295/296.

144 Пак там, с. 398; Мутафчиева, В. Един неиздаден препис..., с. 267.

„Аваризът е свързан със земята“ (авариз топрага мютеаликдир)[145]. Вече бе указано, че дори представителите на нисшата прослойка на военните в случай, че не се задоволявали с прякото владение на „хаса“ земите си, а вземели за обработване райетска земя, плащали райетски данъци. Това важело и за спахийските синове, още нетитуляри на ленове, които владеели райетски чифлици — те плащали на общо основание рентата, присвоявана от ленника[146]. От друга страна, ако феодалът не желаел да образува лично стопанство върху предвидената му от регистъра „хаса“, властта му забранявала да я отдаде с тапия. След като спахиите обаче упорито продължавали да пренебрегват тази забрана, законодателството било принудено да санкционира вече утвърдената практика[147].

Изброените законоположения потвърждават основния принцип във феодалното облагане в Османската империя, а именно, че земята, а не владелецът определяла формите и размера на изплащаната рента. Този принцип е изразен най-общо в самата категоризация на земите, включени в османската държава. Така например нашите земи, определени като държавни или фискални, били облагани с поземлен и пропорционален харадж. Теоретичната обосновка на това облагане било обстоятелството, че населението на тия земи откупувало по тоя начин своето право на владение и обработване върху тях. Тези теоретични постановки на ислямското право обаче съвсем не пречели, щото и мюсюлманското население, следователно самите „завоеватели“, да плащат на общо основание поземлен и пропорционален харадж, щом като владеели мирийски земи. Явно е впрочем, че в случая фискалните съображения надделявали над духовноправните и централизираната османска държава товарела със задълженията на трибутарните си поданици и ония, които теоретически този трибут трябвало да ползува. Това е още едно доказателство, че централната власт била оръдие не на господствуващата народност, а на феодалите, че мероприятията ѝ имали социална, а не някаква „народностна“ насоченост.

Класификация на феодалната рента

Според известната постановка на Маркс в източните феодални държави, където върховната собственост върху земята принадлежи на централната власт, феодалната рента взима често данъчна форма, покрива се с данъците изобщо[148]. Това положение е приложимо и в условията на османския феодализъм. То представлява и една от особеностите на поземлената рента в Османската империя през разглеждания период.

Обстоятелството, че спахията получавал известни праворазпореждания върху земята по делегация от централната власт, само̀ по себе си предвижда, че държавата не губела своите праворазпореждания над земята. Именно сложното степенуване на отношението към тези средства за производство е твърде характерно за феодализма изобщо и специално за османския феодализъм.

Зависимият селянин запазвал значителни праворазпореждания над земята — тях приехме за трайно наследствено владение. Колкото и

145 Пак там, с. 277.
146 Пак там, с. 20, 235.
147 Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 318; Kanunlar, p. 9, 30, 283, 399; Hammer, J. v. Цит. съч., с. 194.
148 Маркс, К. Капиталът. Т. 3. С., 1949, 803—804.

ограничени да били праворазпорежданията на спахията, колкото и да могат те да се тълкуват изключително като право върху известен дял от централизираната феодална рента, фактът, че в огромната си част тимарите били съставени от приходи от експлоатация, не ни позволява да изключим военните ленници от кръга на лицата, имащи отношение към средствата за производство. В този смисъл функциите на спахийството в земевладението биха могли да се определят като държание. Владение с права на собственост върху земите са имали мюлк-сахибите.

Трябва да се отбележи, че праворазпорежданията на държавата при така изложеното степенуване на отношението към средствата за производство не били еднакви в различните категории феодални владения. И това различие най-ярко се отразява във формите и размерите на поземлената рента, събирана в отделните категории владения. Така централната власт получавала срещу рентата на мюлковете даден брой събирания, различен брой — срещу рентата от ленните земи. Още по-други били формите и обемът на рентата, получавана от зависимото население, владеещо „свободните бащини" или „чифлици" (не райетски). С една дума, разнообразното степенуване на правомощията над земята в Османската империя е намерило съвсем точно отражение във формите, броя и размера на отделните данъчни събирания. Ето защо подробният анализ на рентата би доизяснил различията в статута на категориите владения, както и на категориите зависимо население.

Поземлената рента в Османската империя през XV—XVI в. е характерна и с разнообразието на своите форми. Все пак — това следва да се отбележи — по това време формите ѝ са още далеч от онова число (впрочем и до днес не окончателно установено), което достигат през по-късния исторически период, а именно през XVII—XVIII в. По същество формите на рентата в империята се делят на две: а) рента, присвоявана от феодала (рюсюм-и райет), и б) рента, присвоявана от фиска (текялиф-и диванийе)[149]. Всеки от тези два големи дяла от своя страна е подразделен по на три (отработъчни, натурални и парични задължения) в зависимост от основното деление на поземлената рента изобщо.

Трябва да се отбележи, че делението на събиранията на рента, присвоявана от феодала, и рента, присвоявана от фиска, е до известна степен условно. Въпреки че по принцип през разглеждания период било

---

[149] Ислямската правна традиция дели данъчните облагания на шериатски (предвидени от религиозното право) и обичайни (наложени от светското законодателство) хукук-и шерийе; рюсюм-и ьорфийе ве авариз-и диванией. Тази класификация, напълно порочна, тъй като не отчита закономерностите на феодалното общество, е възприета от някои автори: (Heidborn, A. Les finances ottomanes. T. 2. Viene-Leipzig, 1912, p. 15; Morayitz, Ch. Les finances de la Turquie. Paris, 1902, p. 3; Vefik, Abd. Tekâlif kavaidi. Der-i saadet 1329 (1911), C. I, 26—28, 91—118), както и, с известни уговорки, от (Тверитинова, А. С. Восстание Кара Язычжа. . ., 32—33; Цветкова, Б. Поземлените отношения. . ., 186—188). Цветкова е посветила и монография на османската категория събирания, обособена по формален критерий („текялиф-и ьорфийе ве авариз-и диванийе"). — В: Извънредните данъци и държавните повинности в българските земи под турска власт. С., 1958. Тъй като критерият на османското законодателство за класификацията на данъците обаче не може да бъде възприет като научен, предлагаме горното деление на формите на феодалната рента в Османската империя през XV—XVI в., вече проведено в някои наши по-ранни изследвания (Мутафчиева, В. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател. . .; De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare sous la domination turque au XVet XVI s. — Etudes Historiques à l'occasion du XI Congrès international des sciences historiques. Stockholm, août 1960. Sofia, 1960).

отчетливо определено присвояването на дадено събиране, то при отделните категории владения някои, определено държавни събирания, били отстъпвани от централната власт на феодала, в други категории владения част от полагаемата се на феодала рента била разпределяна между висшестоящите във феодалната йерархия владелци и пр. Следователно абсолютна граница между събиранията, право на феодала, и тези, право на фиска, не може да бъде прокарана. Във всеки случай за всяка отделна категория владения (като изключим режима на султанските хасове) подобна граница се набелязва твърде строго; въпросът е, че броят на събиранията на феодала и тези на фиска не запазват еднакво съотношение *за всички* категории ленове, а е функция от категорията на владението. Това впрочем не само не опровергава предложената класификация, но я и потвърждава, тъй като доказва твърдото наличие на два основни дяла в рентата на всички феодални владения, макар и с различни по брой компоненти.

Отработъчна феодална рента, присвоявана от феодалите

Към безспорно присвояване от феодала съставки на поземлената феодална рента трябва да бъдат отнесени следните.

1. *Отработката (ангария, ърадийе, куллук, хизмет).* Тази най-нисша форма на феодалната експлоатация, при която селянинът е принуден да работи част от седмицата на земята, която фактически му принадлежи, а останалите — в имението на поземления владетел[150], е била застъпена и в Османската империя през разглеждания период, въпреки че развитието на производството вече било стигнало до онази степен, която обуславяла по-висши форми на експлоатация.

В едно свое ново изследване югославският историк Б. Джурджев изказва мнението, че до средата на XV в. отработъчната рента господствувала в османската държава[151] поради патриархалната същност на феодалната експлоатация. Авторът подкрепя това си схващане с известни законоположения, които, както ще видим, направо опровергават подобна теза. Другият аргумент на Джурджев, а именно, че значителната отработка била обусловена от разширяването и укрепването на „хаса"-та, личният домен на феодала през XV—XVI в., е също необоснован. Изворовите сведения и техният анализ доказаха, напротив, че по това време мнозинството спахии съзнателно се стремели да се отърват от своите лични стопанства[152]. Но да се обърнем към самите източници.

Размерът и видът на отработъчната рента, дължима на спахиите, били фиксирани още със закона на Мехмед II Завоевателя. Там е отбелязано, че ангарията възлизала на 7 куллука (трудодни) годишно[153], при което раята със специални задължения дължала само 3[154]. Твърде типично е, че още в това кануннаме е предвидена възможността за откупуване на отработката (22 акчета годишно, ако спахията не иска „да му копаят"[155]). Следователно към средата на XV в. ангарията вече била строго фиксирана, при това с

---

[150] Маркс, К. Капиталът. Т. 3, с. 805.
[151] Ђурђев, Бр. О утицају османске владавине на развитак наших народа, с. 81.
[152] За състоянието на „хассата" вж. гл. I.
[153] Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 24.
[154] Пак там, с. 24, 25, 30.
[155] Пак там, с. 24.

изключително нисък обем, като се вземат предвид другите съвременни феодални общества. Освен това още цитираният закон предвижда откупуването на ангарията с пари с определеното указание, че някои ленници не искали „да им копаят". Впрочем явно е, че съществували реални предпоставки за заменянето на отработката с паричен еквивалент още през управлението на Мехмед II.

Като съдържание на 7-те дни ангария законът предвижда само една земеделска работа — копането на спахийското лозе[156]. От това личи, че ярко набелязалият се през XVI в. стремеж на спахийството да подмени своите „хаса-чифлици" с имоти, които носят пряк приход, без да е необходима организация на отделното спахийско стопанство[157], е повел началото си поне от средата на XV в., т.е. проявил се е успоредно с окончателното установяване на военноленната система. Това заключение е подкрепено от още един пасаж в същия закон, който гласи: „ако бейликът (феодалът) има лозе"[158], следователно дори лозето „хаса" вече не се явявало задължителна част на тимара.

Останалите видове ангария (все включена в обема 7 куллука) нямали отношение към селското стопанство. Те били използувани за строеж на къща на ленника, при което новият спахия бил длъжен да живее във вече построената за предшествениците му, а не да изисква строеж на друг дом[159]. Основно отработъчно задължение на ленната рая било извозването на десятъчните постъпления до хамбара на спахията, ако той живеел на село, и до града, ако живеел там[160].

Отбелязаните тенденции в развитието на отработъчната рента продължили и при приемниците на Мехмед II. За тях свидетелствуват ярко постановленията на Сюлеймановото законодателство. В него намираме преди всичко указания за намаляването на ангарията по обем. Наместо 7 дни тук срещаме изключително размера 3 или 1 ден[161]. При това в много редки случаи от и след Сюлейманово време предназначението на ангарията е земеделско — работа на „хаса" лозя[162] и ливади[163]. Характерен за състоянието на ангарията от този период е и един пасаж от закона за Охрид: „Ако в едно село има хаса ливада, стар закон е раята да я окоси цялата и напласти на място. Но е забранено да бъде карана да го извозва. Не е задължение на раята да го превозва. И като изпълни 3 дни работа, повече задължения няма."[164]

В някои законници от XVI в. намираме данни и за по-големи ограничения на отработката. Така в закона за спахиите от 1519 г. е подчертано: „И всяко лице, на което е записан чифт, всяка година изпълнява по един ден ангария на тимариота."[165] Почти същият пасаж е повторен в закона за Ерзерум[166]. Следователно през XVI в. рентата в труд не надминавала по закон 3 дни в годината.

---

156 Пак там, с. 28.
157 Вж. гл. I.
158 Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 28.
159 Пак там, с. 26.
160 Пак там, с. 25.
161 Kanunlar, с. 59, 67, 110.
162 Пак там, с. 59.
163 Пак там, с. 295.
164 Пак там.
165 Пак там, с. 110.
166 Пак там, с. 67.

Сюлеймановото законодателство е отделило твърде много внимание и на предназначението на ангарията. В него вече не става дума за строеж на къща на спахията[167], а само на хамбар[168]. Той бил построяван веднъж, но раята била длъжна да го ремонтира[169]. Основното отработъчно задължение на ленните селяни и по това време оставало извозването на десятъка. Многобройни пасажи по този въпрос съдържат една и съща отлика от постановлението на Мехмедовия закон — те указват, че десятъкът трябва да бъде извозен до хамбара на спахията (вече не се казва къде) или до близкия пазар (акреб базара)[170]. Тези пасажи са убедително доказателство за това, че през XVI в. вече натуралните постъпления не са имали или поне не винаги са имали потребителна, а по-скоро пазарна стойност, факт, който говори за оживяването на вътрешния пазар. В този смисъл свидетелствуват и други постановления, според които извозването на десятъка до пазара се смята за задължение на раята само в случаите, когато този пазар не отстоял на повече от един ден разстояние от селото[171]. Следователно тук вече не става дума за десетината големи тържища на империята, откъдето закупували зърнени храни крупни търговци-износители, а за пазари в по-малките градски центрове.

Населението в леновете и по-точно населението в спахийските, „несвободни" ленове било натоварено обаче не само с ангария към своя спахия. То било задължено и с отработка на крупните военни ленници — санджакбейовете и бейлербейовете, — които не се явявали негови преки феодали. От някои пасажи на Сюлеймановото законодателство узнаваме, че „ако на санджакбея трябва да се вози ечемик, сено, слама или друго, да не се взима рая от зиаметите (свободните ленове, б. а.), а от несвободните"[172]. В някои случаи едрите феодали злоупотребявали с властта си и извличали по 15 дни ангария от спахийската рая[173]. Сведения за ангария на санджакбея се срещат и в други законодателни паметници[174].

Значителният безвъзмезден труд на зависимите селяни в санджакбейските и бейлербейските хасове, както и нарушенията в това направление още веднъж подкрепят вече посочения факт, че в крупните ленове „хаса"-стопанствата не само не западнали (както това станало в мнозинството тимари), а, напротив, укрепвали, при което там бил прилаган ангариен труд. И понеже предвидените от закона 3 дни ангария годишно съвсем не достигали за стопанисването на подобна „хаса", едрите феодали били принудени да прибягват до труда на селяните от „несвободните" тимари — от леновете на подчинените на санджакбея спахии. Когато и това законно положение не успявало да удовлетвори нуждите на крупния феодал, той го нарушавал.

Все във връзка с упадъка на „хаса"-та в масата дребни владения наблюдаваме и откупуването на ангарията с паричен еквивалент. Видяхме,

---

[167] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 362.

[168] Пак там; Kanunlar, p. 236, 294.

[169] Пак там, с. 275.

[170] Kanunlar, p. 275, 131, 271, 294, 236; Hammer, J. v. Цит. съч., т. 1, с. 197.

[171] Kanunlar, p. 131.

[172] Пак там, с. 61.

[173] Пак там, с. 113.

[174] Пак там, 398—399; Мутафчиева, В. Един неиздаден закон..., с. 269; срв. Hans Derschwamms Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/355). Ed. Babinger, Fr. München — Leipzig, 1923, p. 255.

че тази възможност е предвидена, положително неслучайно, още в канунномето на Мехмед II. Въпросното постановление на закона очевидно не било без приложение. Така в обемистия регистър на доганджийските владения в Румелия се натъкваме на многобройни вписвания от приход, обозначен с „ан хизмет-и реая“ (от ангария на раята)[175]. Това са сумите, получавани от ленниците, които „не желаели да им се копае“. При изчисление се доказва, че откупът имал следните размери: 22 акчета от домакинство „чифтлу“; 16 акчета — от „бенак“; 9 акчета — от „мюджерред“[176]. Тези данни са потвърдени и от описите на хасовете на Чирменския санджакбей[177], както и на вакъфите на Махмуд паша в Одринско[178]. Характерно е, че всички данни за откуп от ангария, с които разполагаме, датират от един период — последните десетилетия на XV в.

Трябва да се отбележи и че от сведенията за откуп от ангария личи още едно обстоятелство — той не винаги замествал предвидените от закона *седем* дни. Така във въпросния доганджийски регистър фигурира следният пасаж: „Има обичай от домакинство чифтлу на споменатите неверници да се работи ангария на тимариота 3 дни в годината. Вместо тази ангария се дават 14 акчета.“[179] Следователно в този случай отработката практически била намалена на 3 дни в годината още дълго преди Сюлеймановото законодателство да посочи като законен именно този размер. При това дори в малкия си обем тя била заменена с паричен еквивалент. Това изменение в практиката явно отговаряло на общите тенденции към упадък на отработката, дължима на спахията.

Изнесените сведения свидетелствуват определено, че отработката към феодала била слабо застъпена през разглеждания период с тенденции към непрекъснат упадък. Явно безпочвени са твърденията на известни автори, че „в нашето село през XV—XVI в. голямо място заемала отработъчната рента“[180] или че дори преобладавала до средата на XV в.[181] Традицията за тежка ангария към феодала през епохата на турското владичество води началото си от по-късен период, от времето, в което се обособяват чифлиците[182].

Продуктова феодална рента, присвоявана от феодалите

Продуктовата рента е типичната за зрелия феодализъм форма на поземлено облагане, наложена от преобладаващо натуралния облик на феодалното стопанство. Въз основа на тази обща постановка, редица историци без оглед на конкретно-историческите условия в империята през XV—XVI в. и без да се позоват на изворов материал, твърдят, че по това време в нашите земи под турска власт господствувала продуктовата

[175] Ориент. отд. сигн. Дефтери № 331.
[176] Пак там.
[177] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., 18—19.
[178] Ориент. отд. сигн. Цариград дефтерхане. Земи под феодална експлоатация. XVI в.
[179] Ориент. отд. сигн. Дефтери, 331, с. 73.
[180] Цветкова, Б. Принос..., ч. 2, с. 148.
[181] Ђурђев, Бр. Uутицаjу..., с. 81.
[182] Пак там, с. 80; Димитров, Стр. Чифлишкото стопанство през 50—70 години на XIX в. — ИПр, г. 11, № 2.

феодална рента[183]. Това твърдение въпреки своята традиционност не отговаря на състоянието на нещата.

Основното феодално продуктово събиране е десятъкът. В Османската империя той бил познат най-вече като „ьошюр" и по-рядко като „харадж-и мукассам"[184]. Десятъкът представлявал ядрото на събиранията, присвоявани от феодала. С него били облагани всички зърнени храни, бобовите, влакнодайните и маслодайните растения[185], зеленчуците[186], плодовете[187], добивите от бостан[188] — с една дума, цялото земеделско производство на зависимия селянин.

Записаната практика изцяло потвърждава диференцираното десятъчно облагане, отразено в законодателството. Във феодалните регистри се натъкваме почти на всички видове десятък, изброени в законите[189].

Тук трябва да се изтъкне едно обстоятелство, съществено при извличането на показатели за съотношението между паричната и натуралната рента. В цитираните феодални регистри всяко продуктово събиране е превръщано в пари, за да може да бъде изчислен размерът на тимара[190]. Това обаче съвсем не означава, че и тези събирания (десятъкът

---

[183] Така според Н. Филипович в империята съществувала тенденция към „премахване" на паричните събирания и заменянето им с натурални, факт, който авторът доказва само с *един* пасаж от закона за *Айдини*, който, твърди авторът, бил „отговарял на същността на мирийските земи" (Поглед на османски феудализам..., 39—41). Неговите думи дословно са повторени от друг югославски автор — Стојановски (Цит. съч., с. 132). При това Стояновски сам е опроверган от изнесените от него данни. Така натуралната рента в разглеждания от него район, изчислена в акчета, дава 103 738, докато само от едно, съвсем не основно парично събиране — „ресм-и баг", в същия район са получени 56 609 акчета (с. 134). Следователно, като към последното прибавим значителните парични събирания „ресм-и чифт" и „испенче", „бад-у хава", „ресм-и кован" и пр., положително бихме стигнали поне съотношението 1:1, което съвсем не говори за „премахване" на паричните събирания. Освен това, какво искат да кажат въпросните автори с „премахване"? Откъде са се взели вече паричните данъци, които османците отменили? И откъде е извлечена аксиомата, че натуралното облагане отговаряло на същността на мирийските земи? Дали от известната фетва на Абусууд, който определя основното облагане на мирийските земи с двата вида харадж? (срв. МТМ, 1, с. 53). Но единият от тях — поземленият — бил *винаги* изплащан в пари, а и част от другия, както ще видим, била подменена с паричен еквивалент още през XV в. Впрочем цитираните автори би следвало да аргументират своята аксиома.

Като се основава на натуралния по същество облик на османското стопанство, също и Жак Натан определя като преобладаваща форма на феодалната рента през XV—XVI в. натуралната (Стопанска история на България. С., 1957, с. 101), без да се позове на документация.

[184] „Харадж-и мукассам" или „ьошюр"-ът не следва да се смесват с религиозния десятък — „зекят", събиран изключително в изконните мюсюлмански земи, наречени поради това „десятъчни" (ьошрийе) (d'Ohsson, M. Tableau général de l'Empire Ottoman. T. 1. Paris, 1787—1820, p. 269 и др.). В нашите земи съставките на религиозния десятък не били събирани. Твърде произволно Б. Цветкова е посочила като съставки на „зекят"-а събираните в нашите земи данъци върху овцете и свинете (Поземлените отношения..., с. 186). Недопустимо е религиозният десятък да бъде плащан от немохамедани. Колкото за облагането на свинете, забранени от мюсюлманския религиозен закон домашни животни, най-малко той би могъл да се отнесе към шериатските събирания.

[185] Kanunlar, p. 251, 252—253, 270 и др.; Hammer, J. v. Цит. съч., т. 1, с. 30; Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 336.

[186] *Kanunlar, p. 270; Hammer,* J. v. Цит. съч., т. 1, с. 285.

[187] Хъџибегић, Х. Цит. съч., с. 316.

[188] Пак там.

[189] Ориент. отд. сигн. Дефтери № 331; ТН 31/10; Висока-кадия. Тимари — XVI; Цариград-дефтерхане. Тимари. 1480 г., и пр.

[190] Същите регистри.

върху зърнените култури например, чийто паричен еквивалент е отбелязан навсякъде) са били реализирани в пари. За разлика от продуктовите събирания, където паричният еквивалент винаги е предхождан от означение на размера на събирането в мудове и килета, при практически паричните облагания е отбелязвана *само сумата в акчета* — факт, който не оставя съмнение по формата на облагането[191].

Като се вземат предвид изтъкнатите особености на регистрацията, следва да се заключи, че през разглеждания период значителен дял от десятъчните по същина постъпления вече били преминали в парична форма. Продуктова форма запазвали постъпленията срещу облагането на зърнените, бобовите и маслодайните култури. При останалите той бивал налаган било в натура, било в пари или пък по правило само в пари. Характерно е при това, че някои видове десятък явно наскоро били станали парични, тъй като в регистрите за тях съществуват успоредно употребявани названията „ьошюр" (десятък) и „ресм" (данък). Такъв е случаят с облагането на бостаните[192], на овощните градини[193], на влакнодайните култури[194] и пр. В самото Сюлейманово законодателство е указана двойствената форма на облагането на лозята[195]. По времето на Мехмед II пчелните кошери били облагани в натура[196]. В законодателството на Сюлейман I вече се допуска и облагането им в пари[197]. От практиката личи обаче повсеместното събиране на паричен еквивалент — бил той „ьошр-ю ковар" или „ресм-и кован"[198]. Наскоро било превърнато в пари по Сюлейманово време и друго, по същество продуктово вземане — десятъкът върху сеното, срещан във феодалните регистри вече като данък[199].

Продуктовата си същност обаче запазило т. нар. „саларие" — своего рода надбавка към десятъка върху някои култури[200]. Въпреки твърденията

---

[191] Тези обяснения са необходими за изясняване на известни спорове в някои последни изследвания. Така например А. Д. Новичев поставя под съмнение предложените от нас ориентировъчни показатели за съотношението между продуктовата и паричната рента през XV—XVI в., като смята че неправилно сме отнесли към паричната поземления налог „испенче" или „ресм-и чифт" (цит. съч., с. 140). В подкрепа на своите съмнения Новичев привежда само едно съображение, а именно изводите на И. П. Петрушевский за състоянието на паричната рента в Иран през XIII—XIV в. (Земледелие и аграрные отношения..., 341—342). Тук се налага да изтъкнем, че *в нито един известен* източник от разглеждания период и за разглежданите области поземленото облагане не е посочвано като продуктово. При това наблюденията върху историята на Иран, и то два века преди разглеждания период, съвсем не могат да ни разколебаят в истинността на проверените конкретни сведения.

[192] Ориент. отд. сигн. Дефтери №331; ТН 31/10; Цариград-дефтерхане. Тимари — 1480; Цариград-дефтерхане. Тимари, б. д.; Цариград-дефтерхане, XVI в. Самото законодателство от XVI в. вече указва събирането на десятъка върху бостаните в пари — 5 акчета, според Сремското канунname (Ђурђев, Бр. Сремска канун-нама..., с. 279) и 2 — според Софийското, (Kanunlar, p. 252).

[193] Ориент. отд. сигн. Цариград-дефтерхане, б. д.; Цариград-дефтерхане — XVI в.; Дефтери №331; Цариград-дефтерхане, Хасове. XVI в.

[194] Ориент. отд. Висока-кадия. Тимари — XVI в. Дефтери №331. В законодателството съществуват пасажи и за натурално, и за парично облагане на влакнодайните култури (Kanunlar, p. 252; Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 39).

[195] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 339; Kanunlar, p. 270; Ђурђев, Бр. Сремска канун-нама..., с. 271.

[196] Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 25, 29.

[197] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 342.

[198] Ориент. отд. сигн. Дефтери №331; Цариград-дефтерхане. Тимари. 1480; Висока-кадия. Тимари. XVI в.

[199] Пак там, ТН 31/10; Цариград-дефтерхане XVI; Дефтери №331.

[200] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 336.

на някои автори, че то било облагане на сламата[201], обстоятелството, че „саларие" било събирано и от лена и памука, както и от ширата[202], опровергава такова предположение. Какъвто и да бил произходът на въпросния данък, важното е, че той увеличавал процента на десятъка до 1/7—1/8 от добива. „Саларие" не било събирано във всички ленове. Срещаме го например само в един от феодалните регистри, с които разполагаме[203], регистър на султански хасове. Този факт, както и самото название на събирането („салар" — големец, началник, перс.) свидетелствуват, че то било присвоявано от везирите, пашите и други крупни феодали[204] от раята на леновете на подчинените им спахии.

Все натурални по същност били и някои традиционни „подаръци", които ленната рая била длъжна да предаде на феодала си на определени празници. Към тях се отнасят например „макиян ве нан", „адет-и макиян", „погача" и „авенг енгюр" (висла грозде), които дотолкова, доколкото се срещат в източниците, са отразени вече в парична форма[205].

От изложените сведения е явно, че натуралната форма на рентата, присвоявана от спахията, била силно изразена през разглеждания период. Основното ѝ ядро представлявал десятъкът върху зърнените храни — най-важната и разпространена култура в селското стопанство. Що се касае до другите форми на десятъчното облагане (върху лозя, бостани, зеленчукови и овощни градини, върху кошери, сено и влакнодайни култури), по това време в голямата си част те били вече превърнати в парични. Това обстоятелство не бива да се надценява като свидетелство за високото развитие на паричните отношения в стопанството, тъй като до голяма степен е диктувано от конкретни обстоятелства. Така например спахията не държал да превърне в пари основното продуктово събиране — десятъка от зърнените храни, които имали за него значителна потребителна, а също и разменна стойност. Той се стремял да получи в пари равностойността на ония продуктови облагания, които били трудно съхраними и за които невинаги можел да намери пазар: плодове, грозде, дини и пъпеши, сено и пр. При положение, че спахията често липсвал задълго от своя лен, той не би бил в състояние нито да оползотвори, нито да продаде подобни продуктови постъпления и би търпял чувствителни щети. Това обаче все още не означава, че само развитието на паричните отношения налагало закономерната комутация на продуктовата рента, а по-скоро, че известни административни мерки или практика, наложена от самото спахийство, в известен смисъл изпреварвали закономерния ход на нещата.

Парична рента, присвоявана от феодала

„Под парична рента разбираме... поземлената рента, която възниква от простото превръщане на формата на рентата в продукти, както и самата тя бе само превърната рента в труд."[206] Тази комутация на продуктовата рента има обективно положително значение. Принуден да излезе на пазара,

---

201 Hammer, J. v. Цит. съч., т. 1, с. 195; Цветкова, Б. Принос..., ч. 2, с. 136.
202 Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 337; Barkan, Osmanlı İmparatoıuğunda...; p. 283.
203 Ориент. отд., сигн. Цариград-дефтерхане. Тимари. 1480.
204 Karamursal, Z. Цит. съч., с. 168.
205 ТН 31/10; Kanunlar, p. 275.
206 Маркс, К. Капиталът, т. 3, с. 812.

за да превърне в пари онази част от производството си, от която трябва да набави пари за данък, непосредственият земеделски производител постепенно се свързва с пазара, стреми се вече да изнесе колкото е възможно повече продукти. Това стимулира неговата заинтересованост в производството и допринася за развитието на това производство. Наложена при все още недостатъчно развити парични отношения и вътрешен пазар обаче, паричната форма на поземлената рента допринася за разорението на непосредствения производител. Впрочем, тъй като въпросът за характера на османското стопанство през XVI в. (периода, в който вече виждаме значителното място на паричните събирания в обема на цялостната феодална рента) не е задоволително проучен, а постановката за неговия затворен, натурален характер е по-скоро априорна, непочиваща на конкретни данни и изследвания, трудно е да се установи доколко тази именно форма на рентата е действувала стимулиращо или задържащо на развитието на производството в нашите земи.

Основното парично събиране, присвоявано от феодала през разглеждания период, било поземленото облагане. То било разхвърляно върху специфични *единици на облагане*, установени в зависимост от владяната от едно селско домакинство земя: „чифт" (или „чифтлу"), „бенак", „ним чифт", „кара", мюджерред". В зависимост от това и поземленото облагане носело различни имена: „ресм-и чифт", „ресм-и бенак", „ресм-и мюджерред" и пр. Това били обаче различни названия на *едно* събиране — „харадж-и мувваззаф". Християнското население в израз на дискриминация било облагано повсеместно с един максимален размер (25 акчета) и неговият поземлен данък носел общото название „испенче". Само за християнските вдовици съществувал понижен размер на испенчето — 6 акчета[207]. „Ресм-и чифт" нямал еднакъв размер в различните провинции на империята. В редица малоазийски санджаци при това той бил присвояван напълно от страна на феодала, който го поделял със заима (обикновено субашия) и санджакбея. За разпределението му била изработена подробна таблица в канунномето на Сюлейман I[208].

Според всички законодателни паметници и записаната практика поземленото облагане е изключително парично[209]. Само в последното си изследване А.Д. Новичев твърди: „Хотя поземельный налог указан в деньгах, мы предполагаем, что это лишь способ исчисления, но что взимался он в натуре. Трудно допустить, чтобы поземельный налог в условиях господства натурального хозяйства взимался в деньгах. Поэтому мы его рассматриваем как часть продуктовой ренты."[210] Въз основа само на едно съмнение, както и на позоваването на характера на стопанството, който следвало да определи точно формата на поземленото облагане, не смятаме, че може да бъде отречена паричната форма на „ресм-и чифт" и неговите разновидности, потвърдена от многобройните източници, били те

---

[207] За категоризацията на поземленото облагане вж. Мутафчиева, В. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател..., с. 179 и сл.

[208] Хаџибегић, Х. Цит. съч., 331—333.

[209] Hammer, J. v. Цит. съч., т. 1, 214—215; Kanunlar, p. 326, 132, 33, 278 и пр.; Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 163, 167, 180, 207; Ориент. отд. ТН 31/10; Дефтери — 331; Цариград-дефтерхане. Земи под феодална експлоатация. XVI; Цариград-дефтерхане. Тимари. XVI в. и пр.

[210] Новичев, А. Д. Цит. съч., с. 139 и сл.

закони или записана практика, както и господствуващото в научната литература схващане (изключение от което прави само тезата на Новичев).

Значително парично събиране било и „чифт бозан" (наречен в някои райони „боз бехре")[211]. Условно той би могъл също да бъде третиран като форма на поземленото облагане, тъй като, докато „ресм-и чифт" и разновидностите му били изплащани на феодала срещу владението и обработването на мирийска земя, „чифт бозан" бил обезщетение срещу вредите, търпени от феодала при запускане на това владение.

Все към паричната рента се отнасят облаганията на домашни животни и по-точно на свинете и овцете. В канунналето на Мехмед II данъкът върху овцете (ресм-и агнам, адет-и агнам, ресм-и коюн и пр.) е определен като паричен (по 1 акче от 3 овце)[212] или натурален (1 овца от 50)[213]. В Сюлеймановото законодателство той вече се среща само в парична форма, при това в увеличен размер[214]. Присвояването на данъка върху овцете е неясно. През XV в. то било поделено — половината взимал спахията и половината санджакбеят[215]. Някои закони отдават „ресм-и агнам" изцяло на ленника само в „свободните" владения[216], други го сочат като султански хас, т.е. присвояван навсякъде от частната султанска хазна[217], или го приемат за право на спахията[218], следователно на „несвободния" феодал. С една дума, следва да се съгласим с постановлението в Никополското кануннаме от времето на Сюлейман I, а именно, че „в началото на април, комуто се полага данъкът върху овцете — да си го вземе"[219]. Това постановление именно указва, че присвояването на въпросното събиране е било конкретно посочвано в „дефтер-и муфассал" и че единство в това отношение не е съществувало.

Във връзка с овцевъдството стояли и няколко такси, събирани в пари; „ресм-и отлак" (такса за сеното), събирал я онзи, комуто била записана като приход[220], „ресм-и яйлак" (такса за лятно пасище) и „ресм-и къшлак" (такса за зимно пасище), които се полагали на ленника, на чиито ливади зимувало или летувало стадото[221]; „ресм-и агъл" (такса за кошара), събирана в случаите, когато стадото прекарвало цяла година на ливадите на даден феодал[222]. Изброените такси били без изключение парични.

В пари бил събиран и данъкът върху свинете — „ресм-и хънзър" или „бид'ат-и хъназир". Самият термин „бид'ат" (новост, нововъведение) говори, че това вземане било наложено по-късно, според Вефик след завладяването на Сърбия[223]. От самото си начало то било събирано само в

---

211 Barkan, Ö. L. Çiftçi sınıfların... C. IX, S. 50, p. 111.

212 Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 29.

213 Пак там.

214 Хаџибегиħ, Х. Цит. съч., с. 34. Въпросният данък не би трябвало да се смесва с друг, а именно с облагането на големите стада, наречен „ресм-и агнам-и джелебкешан", събиран от скотовъдците, разполагащи с над 200 овце. Той бил събиран винаги от държавата и обязателно в натура (срв. Груев, Д. и Ат. Разбойников. Принос към въпроса за джелепкешаните и джелепите. Ръкопис, откупен от Етнографския институт. С., с. X и сл.).

215 Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 24.

216 Kanunlar, p. 33, 34; Hammer, J. v. Цит. съч., т. 1, с. 199.

217 Пак там, с. 198.

218 Хаџибегиħ, Х. Цит. съч., с. 334.

219 Kanunlar, p. 269.

220 Хаџибегиħ, Х. Цит. съч., с. 351.

221 Ръкописно кануннаме, Ориент. отд., сигн. OP 2372, с. 49 и сл.

222 Ђурђев, Бр. Сремска канун-нама..., с. 280.

223 Vefik, Abd. Цит. съч., т. 1, с. 34.

пари, тъй като мюсюлманите не употребявали свинско месо. Размерът му по времето на Мехмед II бил 1 акче от 2 свине[224] и не бил променен до края на разглеждания период[225]. Разновидност на „ресм-и хънзър" бил „ресм-и божик", с който били облагани свинете, клани за Коледа[226]. Това събиране имало по-голям обем — 2 акчета на свиня. От практиката личи, че за разлика от облагането на овцете данъкът върху свинете имал един събирач — феодала[227]. Свързана със свиневъдството била и паричната такса „ресм-и пелит" за паша в дъбовите гори[228].

Кануннаметата не съдържат данни за облагане на едрия добитък. Такива не срещаме и в практиката. Изключение прави едно вписване в регистъра на градовете Костур и Серес, където наред с другите събирания, присвоявани от спахията, личи и „ресм-и хергеле" — данък върху конските стада[229]. Необяснимо е в случая, защо бил плащан именно от градското население, и то все в същия размер (1000 акчета глобално). Всякакви податки в законодателството във връзка с това облагане липсват, така че не е възможно то да бъде изяснено.

Твърде изобилни сведения в кануннаметата срещаме за данъка върху воденищите „ресм-и асиаб". По времето на Мехмед II той бил все още продуктов — известно количество зърнени храни, което било намалявано в случай, че воденицата не работела кръгла година[230]. Още тук е направена разлика между отделните видове воденици — „долап дермени" и „карадж дермени"[231], всъщност различие в капацитета им. По Сюлеймановото време, въпреки че в общото кануннаме е постановено все продуктово облагане на воденищите[232], в някои от отделните закони то вече е указано като парично[233]. В съвременната практика е отразено диференцираното събиране на „ресм-и асиаб": по 60 акчета от воденица „долап", по 30 от „карадж" и по 15 от „сепет"[234]. Навсякъде то е срещано като парично.

Във връзка с облагането на воденищите в законодателството се натъкваме на едно типично за феодализма положение: спахията имал право да принуди собственика на воденица да я ремонтира и пусне в работа, ако била повредена и запусната[235].

В пари били облагани и други отрасли на свързаната със земеделието и скотовъдството промишленост: маслобойните (по 4 акчета от маслобойна)[236] и мандрите[237]. За размера на последното събиране не може да се каже нищо положително, тъй като го срещаме само в записаната практика без указание на единичния му размер. Във всеки случай от описа на серските

---

224 Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 29.

225 Kanunlar, p. 252, 270, 285.

226 Ћурђев, Бр. Сремска канун-нама..., с. 272; Kanunlar, p. 285; Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 180, терминът е разчетен неправилно като „ресм-и бозбек".

227 Kanunlar, p. 252, 270, 285; Ориент. отд., сигн. ТН 31/10; Цариград-дефтерхане. XVI, Висока-кадия. Тимари, XVI в.

228 Ћурђев, Бр. Сремска канун-нама..., с. 281.

229 Ориент. отд. сигн. Цариград-дефтерхане. Тимари. б. д., Серес, Окръжно управление. Население. XVI в.

230 Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 25.

231 Пак там.

232 Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 335.

233 Hammer, J. v. Цит. съч., т. 1, с. 286; Ћурђев, Бр. Сремска канун-нама, с. 279.

234 Ориент. отд., ТН 31/10; Серес-окр. управление. Население XVI в.

235 Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 320.

236 Ориент. отд., Цариград-дефтерхане. Хас. XVI.

237 Пак там, Серес — окр. управление. Население, XVI.

ленове узнаваме, че мандрите били облагани диференцирано, поотделно овчите и биволските[238], което говори за едно относително разрастване и специализация на този отрасъл.

Когато в лена бил включен и град, спахията получавал право върху облагането на валявиците, самоковите, леярните за подкови[239], бозаджийските работилници, свещолеярните и пр.[240] Както личи от законодателството и практиката, те били облагани в пари, с изключение на леярните за вили, от които бил събиран натурален десятък (по една от 10 вили)[241].

Накрая към рентата в пари, присвоявана от феодала, спадала категорията „бад-у хава“ (буквално „вятър и въздух“). В нея били включени: „ресм-и арус“ или просто „арусане“, „гердек“, такса, плащана при встъпване в брак от страна на родителите на невестата[242], „джюрм-ю джинайет“, самò по себе си сборно събиране, състоящо се от глоби за извършено закононарушение[243]; „ресм-и тапу“ („тапу-и земин“, „чифтлик тапусу“), такса за придобиване на мирийска земя[244]; „ресм-и духан“, такса за презимуване върху лен, към които райетът не принадлежал. Била събирана предимно от неуседнало население (юруци), както и от пътуващи занаятчии[245]. В някои кануннамета към вече изброените събирания са отнесени и други, а именно: „дестбане“ (дештбани, дестбанлък) — глоба, плащана от собственика на добитък, изтърван в чужда нива[246]. „Ява“ пък била сумата, която „свободният“ ленник получавал срещу продажбата на безстопанствен добитък, заловен от населението в лена му. Той бил длъжен да задържи един месец намереното животно и едва тогава да го продава на търг, ако не било потърсено от собственика му[247]. Аналогичен характер носело събирането „качкун“. Тук обаче обект на продажбата бил заложеният чужд избягал роб. Срокът за търга в този случай се равнявал на 3 месеца[248]. Същността на последното вземане от категорията „бад-у хава“ — „мюждегяне“, най-често срещано под формата „кул ве джарие мюждегянеси“, не е изяснено в законодателството. Навсякъде обаче то е свързано с предходните две. В зависимост от това, както и от етимологията на самия термин, могат да бъдат направени известни догадки за характера му. „Мюждегяне“ означава подарък за добра вест[249], даван от онзи, когото вестта ползува, на вестителя. По всяка вероятност споменатото събиране представлява сумата, плащана от собственика на роба и робинята на спахията, в чийто лен били заловени те. Вероятно законът целял обезщетяването на феодала, който в течение на месеци се бил грижил за прехраната на чуждите роби.

Общата черта на съставките на „бад-у хава“-та била тяхната инцидентност. Райетът можел да омъжи дъщеря си или не, да извърши

238 Пак там.
239 Kanunlar, p. 353.
240 Ориент. отд., Серес — окр. управление. Население. XVI; Цариград-дефтерхане. Тимари. XVI и пр.
241 Kanunlar, p. 353.
242 Пак там, с. 271; Ђурђев, Бр. Сремска канун-нама..., с. 280.
243 Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 305, 312; Kraelitz, Fr. Цит. съч., 21—23.
244 Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 345; Kanunlar, p. 332 и пр.
245 Kanunlar, p. 232.
246 Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 27, 31; Ђурђев, Бр. Сремска канун-нама..., 280—281.
247 Хаџибегић, Х. Цит. съч., 320—321; Hammer, J. v. Цит. съч., т. 1, с. 204.
248 Хаџибегић, Х. Цит. съч.
249 Fekete, L. Цит. съч., т. 1, с. 80.

закононарушение или да не извърши, да купи мирийска земя или не. Във всички случаи въпросните вземания зависели от случая. Впрочем основната характеристика на категорията „бад-у хава" е нейната неопределеност, несигурността на постъпленията срещу нея. Това впрочем личи и от названието ѝ, което видимо подценява същността на значителни по обем събирания. Втората особеност на категорията „бад-у хава" е нейното непълно присвояване от страна на феодала, принадлежността ѝ като цяло към т. нар. „свободни данъци", събиранията, поделяни между ленника и неговия санджакбей[250]. Следователно само в „свободните ленове" съставките на категорията били изцяло присвоявани от феодала, докато в спахийските тимари той отделял половината в полза на висшестоящите в йерархията.

Като част от паричната рента, присвоявана от ленника, някои автори разглеждат и неизясненото събиране „ниабет"[251]. От практиката е явно, че то било прибирано от крупните феодали, въпреки че било плащано във всички ленове — „свободни" и „несвободни"[252]. Някои пасажи от законодателството свидетелствуват обаче, че „ниабет" давали не раите, а самите ленници — по 6 акчета „несвободните" и по 3 „свободните"[253], — а други, че бил плащан от ленниците на санджакбея „за запазването на областта"[254]. Освен това в редица описи на градове, отдадени в лен, се натъкваме на „ниабет", платим от градското население[255]. Въз основа на тия сведения е явно, че въпросното събиране било не част от рентата на зависимото население, а по-скоро материален израз на известен васалитет в рамките на военноленната система. Обстоятелството, че „ниабет" давали всички ленници на своя санджакбей, при което дребните („несвободни") прибавяли към него и половината от „свободните данъци" на своята рая, означава, че санджакбеят бил именно онази степен във военоленната йерархия, на която били подчинени и „свободните", и „несвободните" тимариоти, поставяйки се формално под негово покровителство. Минималният размер на събирането пък, както и изразът „от старо време е записан като приход на санджакбея"[256], доказват, че то било наистина остатък от по-стари отношения, че през разглеждания период вече било добило символичен характер. Фактът, че „ниабет" бил изплащан не само от ленниците, но и от градското население като глобална сума, свидетелствува пък за относителната независимост на османския град, който в системата на установените отношения се поставял *пряко* под покровителството на крупния феодал, административен управител на областта.

В описите на крупни ленове се натъкваме и на други парични събирания — „мал-ъ гайиб", „мал-ъ мефкуд" и „бейт-ул мал"[257]. Тяхната същност обаче не ни позволява да ги отнесем без уговорка към феодалната поземлена рента. Те представлявали конфискации на имуществата на

---

[250] Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 25; Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 346; Kanunlar, p. 268, 274 и др.

[251] İnalcık, H. 835-tarihli Suret..., p. XXVII.

[252] Ориент. отд., сигн. Цариград-велик везир. Хасове. 21 джемази II 1000.

[253] Kanunlar, p. 59.

[254] Пак там, 267—268.

[255] Ориент. отд., сигн. Велик везир. Хасове. 21 джемази II 1000.

[256] Barkan, Ö. L. Çiftçi sinıfların..., 267—268.

[257] Ориент. отд., сигн. Цариград-дефтерхане. Тимари, 1840; Велик везир. Хасове. 21 джемази II 1000.

починали без наследници. По принцип тези приходи били право на фиска[258] (което личи от названието на последния между тях). Отстъпвайки на крупния феодал това свое право, държавата го избавяла от намесата на един от своите финансови органи, „бейтулмалджията“, който именно прибирал постъпленията срещу изброените конфискации в останалите ленове[259]. В този смисъл липсата на финансов имунитет на феодала намалявала количествено.

С това се изчерпват данните за съставките на рентата, право на феодала. Към нея не отнасяме някои държавни събирания (като облагането на търговията например), които само в конкретни случаи били отстъпвани на ленниците, а по същество оставали държавни в израз на съществуващия силен централизъм.

Както справедливо отбелязва А. Д. Новичев, през XV—XVI в. в Османската империя рентата била предимно децентрализирана[260], т. е. присвоявана в по-голямата ѝ част от феодалите и в по-малка — от държавата. Това наблюдение е основателно само ако бъде конкретизирано, тъй като не може преди всичко да бъде отнесено с еднаква сила към целия посочен период[261]. Освен това самият израз „преобладание на децентрализираната рента“ следва да се приеме в съгласие с конкретно-историческите условия: рентата била децентрализирана дотолкова, доколкото била присвоявана в голямата си част от отделните спахии. Но тия феодали получавали на практика *отчисления от веднъж централизираната рента*, част от цялостната рента на мирийските земи, отдавани в строго определени от държавата размери срещу строго определени задължения на спахиите към нея. Затова рентата би следвало да се смята за децентрализирана само по отношение на нейното присвояване, но не и по същността си, тъй като нейното „осчетоводяване“, разпределение и преразпределение били подчинени на централизма, на регламентация от страна на държавата.

Рентата, присвоявана от фиска

Разграничаването на съставките на рентата, право върху които запазвала централната власт, на отработъчни, натурални и парични е затруднено поради едно основно обстоятелство. Докато държавата фиксирала твърдо чрез законодателни актове формата и размерите на събиранията, които отстъпвала на спахиите, по отношение на ония съставки, които запазвала самата тя, си оставяла развързани ръце. Извънредно малобройни са данните на кануннаметата за размера и формите на държавните събирания. За тях можем да съдим по-скоро по странични сведения, които от своя страна са твърде оскъдни, що се касае до разглеждания период.

Освен изтъкнатата трудност в проучването на държавните събирания през XV—XVI в. съществува и друга, която се отнася до тяхната класификация на отработъчни, натурални и парични. Известно е, че

---

258 Хаџибегић, Х. Цит. съч., 330—331.

259 Пак там.

260 Новичев, А. Д. Цит. съч., с. 138.

261 За съотношението между рентата, прибирана от феодала, и рентата, присвоявана от фиска, вж. Mutafčieva, V. De l'exploitation féodale..., p. 166.

преобладаващата част от държавната феодална рента представлявала голямата категория задължения „текялиф-и ьорфие ве авариз-и дивание". Въпреки че тя се състояла от разни видове ангарии, задължения в продукти и пари, формата на тези задължения не била твърдо фиксирана. Твърде често централната власт прибягвала до заменянето на дадена ангария или събиране в продукти с парична равностойност. Това обстоятелство съвсем не означава обаче, че превръщането на нисшите форми на рентата във висшата им — паричната — било диктувано от закономерното развитие на османската икономика. То било плод на конкретни условия, на конкретната необходимост от пари и от невъзможността на централната власт да оползотвори от всяко положение полагащата ѝ се ангария или продукти.

Въпреки указаните трудности може да бъде направен опит за класификация и на формите на рентата, присвоявана от фиска, която класификация обаче следва да се приеме повече или по-малко условно.

Отработъчни форми на рентата, присвоявана от фиска

Целият период на турското робство в земите ни се характеризира с наличие на отработъчна рента, присвоявана от държавата, с наличие на държавни ангарии. Въпреки господството на паричните отношения в османската икономика през последния период преди Освобождението държавните ангарии не изчезнали напълно[262]. Това е един от многобройните белези на бавното и консервативно развитие на обществено-икономическите отношения в османската държава.

Сведенията за същността и обема на държавните ангарии, включени в категорията „аваризи дивание ве текялиф-и ьорфие" през разглеждания период, са оскъдни. Те са означавани в законодателството в случаите, които третират „освобождаването" на някои категории рая със специални задължения от въпросните държавни събирания. Така още в Мехмедовото кануннаме срещаме постановления, които освобождават юруците от ангария по постройка на крепости и превозване на фураж[263]. Явно е, че тези задължения тежали върху раята в леновете. Друго кануннаме, от времето на Селим I, потвърждава „свободите" на раята от о-в Имрос, която не участвувала в строежа на крепости, не давала гребци, строители и бурлаци (кюрекчи ве бина ве черахор)[264]. За подобни облекчения на маденджиите говори и кануннамето за Ерзерум от Сюлейманово време[265]. В някои документи, които уреждат статута на вакъфската и мюлковата рая, също се натъкваме на сведения за състава на държавните ангарии, от които тази рая била понякога освобождавана. Зависимото население от мюлка на Айни шах хатун например не давало куриери (улак), нощни стражи (?) (сахур), бурлаци (черахор), гледачи на ловни хрътки (сегбан), хора за обслужване на етапните станции (нузул), за строеж на крепости (хисар япмак) и за превозване (салгун), с една дума, „всички авариз-и дивание и текялиф-и ьорфие", както заключава документът[266].

---

[262] Цветкова, Б. Цит. съч., с. 153. В своята изчерпателна работа върху съставките на категорията „Текялиф-и ьорфие ве авариз-и дивание" Цветкова с много малки изключения е използувала материал от по-късния период (XVII—XIX в.).

[263] Kanunlar, p. 293.

[264] Пак там, с. 238.

[265] Пак там, с. 72.

[266] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 380.

От изброените сведения не сме в състояние да съдим доколко казаните видове държавна ангария били установени, налагани многократно задължения и доколко в приведените случаи са упоменавани безразборно отработъчни задължения от кръга на възможните нужди на властта от безплатна работна ръка. Много вероятно е на този относително ранен етап на османския феодализъм все още да не са съществували фиксирани отработъчни задължения към централната власт, която си била запазила пълната свобода да изисква от зависимото население ангариен труд за всяка конкретно възникнала нужда. Във всеки случай видовете държавна ангария, изисквана от раята, изглежда, не са се отличавали от вече изброените. Известни странични сведения говорят, че през XV—XVI в. зависимото население давало безплатно гребци в галерите[267], работници по строежа и ремонта на крепостите[268], колари[269] и бурлаци[270].

Въз основа на наличните сведения не сме в състояние да уточним и размера на държавните ангарии. Впрочем съвсем логично е, щото той изобщо да не е бил ограничен от каквито и да било норми. Всяка конкретна нужда предизвикала и налагането на държавна ангария и́ нейният обем не бил определян от нищо друго освен от самия характер на тази нужда. Трудно е наистина да се приеме, че властта би освободила от ангария дадено число хора, в случай че би продължавала да се нуждае от тях, само поради обстоятелството, че срокът на задълженията им бил изтекъл. Неслучайна е констатацията на немския пътешественик Ханс Дерншвам, който бележи, че ... „навсякъде през земите, където минахме, народът се разправя само със султана и с ангарията му“[271].

Държавни ангарии били изпълнявани не само от селското население на османската държава. Градът, като средище на занаяти, също давал своя дял в безплатния труд, изискван от властта. Нуждата на държавата от специализиран труд нараствала особено по време на война. В такива случаи тя набирала задължително касапи, хлебари, готвачи, аптекари, бакали, чохаджии, сарачи, папукчии, гайтанджии, железари, терзии, халачи, чадърджии, кърпачи, подковачи и пр.[272] Масовото отсъствие на занаятчии от градовете поради нуждите на армията в поход се отразявало задържащо на градската икономика. В един протокол на Кюстендилския кадия от 1683 г. е отразен протестът на жителите на града, които изтъкват, че набирането на хлебари, подковачи и железари от Кюстендил съвсем разстроило живота на населението и молят да бъдат освободени поне част от тях[273].

За разлика от отработката, която ленникът получавал от своите селяни и която, както видяхме, била ограничена по размер и не особено тежка по вид, отработъчните задължения към централната власт били може би най-

---

[267] От 16 407 гребци във флотата 13 290 били набирани чрез ангария (Barkan, Ö. L. Avariz. İslâm ansiklopedisi, p. 16).

[268] Шопова, Д. Македонија во XVI и XVII в. Скопје, 1955, с. 73; Kreševljaković, H. Prilozi povjesti bosnansca gradova pod turskom upravu. — *Прилози за орјенталну филологију и историју југословенских народа под турском владовином*, т. 2, 1951, с. 121.

[269] Dernschwamm, H. Цит. съч., с. 254.

[270] Ориент. отд., сигн. Свищов-кадия, 10—20 реби и II 1098. Документът се позовава на отдавна установена практика по набиране на бурлаци.

[271] Dernschwamm, H. Цит. съч., 250—251.

[272] Шопова, Д. Цит. съч., с. 20.

[273] Ориент. отд., сигн. Кюстендил-еснаф 14 джемази I, 1095.

голямото бреме за зависимото население на империята. Те откъсвали непосредствения производител от неговото стопанство за седмици и месеци, често през най-усилния работен сезон и с добитъка му — факт, който се отразявал с цялата си тежест върху производството в райетския чифлик. Убийствените условия на труда в галерите, крепостните строежи и бурлачеството, както и несигурността на пътищата нерядко стрували живота на отправилите се на ангария селяни[274]. Впрочем с основание държавните ангарии следва да бъдат смятани за онази част от поземлената рента в империята, която най-чувствително се отразявала не само на положението на раята, но и на състоянието на производството.

Въпреки че в научната литература функциите на част от т. нар. „рая със специални задължения" не са разглеждани като държавна ангария[275], тяхната същност напълно позволява да бъдат отнесени именно към отработъчната рента, присвоявана от държавата. Спецификата на експлоатацията на това население се състояла в подменянето на цялостната му рента с една-единствена отработъчна форма — войнушката, доганджийската, мартолоската и пр. служба[276].

Продуктова рента, присвоявана от фиска

Твърде характерно е, че за разглеждания период не съществуват почти никакви данни за изземане на продукти от страна на централната власт, за продуктова рента, присвоявана от фиска. При това, както е известно, през по-късния период подобни събирания били силно застъпени и се изразявали както в многобройните продуктови съставки на категорията „авариз-и диване ве текялиф-и ьорфие"[277], така и в принудителното изкупуване на хранителни припаси и суровини по държавни цени от непосредствения производител[278]. В съчиненията върху османската данъчна система авторите предпазливо са заобикаляли въпроса, що се касае до периода на възникването на тези събирания, задоволявайки се предимно със сведения от XVII—XIX в.[279]

Несъмнено някои продуктови съставки на държавната рента възникнали още през разглеждания период. Самият Баркан обаче, който е начертал общите положения, свързани с цялата категория „авариз-и диване ве текялиф-и ьорфие", привежда само един пример за продуктово събиране до края на XVI в., при което не е отбелязал дори названието му[280]. По всяка вероятност по това време държавните събирания в продукти все още не са

---

[274] Така от един документ за набиране на копачи за земна работа на о-в Крит, рекрутирани от Силистренско, Никополско, Скопско и пр., узнаваме, че голяма част от тия селяни измрели, преди да стигнат до назначението си, а други 66 успели да избягат (Ориент. отд., сигн. Силистра-белдар емин-и. 10 сафар, 1090).

[275] Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 248 и сл.; Цветкова, Б. Принос..., ч. 2, с. 157 и сл.

[276] Мутафчиева, В. Категориите феодално зависимо население..., с. 70.

[277] Цветкова, Б. Извънредни данъци..., 67—75.

[278] Мутафчиева, В. К вопросу о феодальной ренте в Османской империи XVII—XVIII в. Принудительные выкупы. — Краткие сообщения Института славяноведения, вып. 24, 1958, с. 90 и сл.

[279] Vefik, Abd. Цит. съч., т. 1, 91—118; вж. критика на Вефик у Akdağ, M. Osmanlı İmparatorluğunun kuruliş ve inkişafının de vrinde Türkiyenin iktisadî vasiyeti. — Belleten, C. XIII, S. 51, 1949, p. 537/538. Б. Цветкова също е използувала данни изключително за по-късния период (Извънредни данъци).

[280] Barkan, Ö. L. Avariz..., p. 16.

били диференцирани, за да им бъдат прикачени и съответните наименования. Затова и въпросният данък в продукти е обозначен просто като — по 1 муд жито от всеки 3 аваризханета[281]. Както е известно, през следващия период събиранията „по ...муда от аваризхане" вече носели най-различни названия: нузул захиреси, сюрсат и пр.[282] Това било необходимо на властта, за да оправдае понякога неколкократното събиране на един и същ продукт през една и съща година, придавайки му формата на различни задължения.

На какво следва да отдадем относително малкото разпространение на рентата в продукти, присвоявана от фиска през XV—XVI в.? Във всеки случай не на състоянието на паричните отношения, нито на паричния характер на стопанството, тъй като през същия период, както видяхме, била широко застъпена по-нисша форма на феодалната рента, присвоявана от държавата — отработъчната. Вероятно констатираният факт се дължал на конкретни исторически условия. Голямата част от държавните събирания, а именно ония, включени в споменатата категория, били предназначени изцяло за посрещане на военните нужди, за издръжката на армията в поход[283]. През XV—XVI в. обаче все още победоносните османски войски действували на отдалечени от балканските земи бойни театри — Средна Европа, Персия, Египет. При рутинното състояние на транспорта подвозването на хранителни продукти от Румелия към тези области било практически неоправдано. Ето защо османската власт предпочитала да реализира в пари голяма част от събиранията си и да организира снабдяването на своите войски в близки до бойния театър области.

Парична рента, присвоявана от фиска

Основно място между събиранията, присвоявани от фиска, през разглеждания период заемал поголовният данък „джизие" или „харадж".

Въпреки че поголовният данък в Османската империя бил шериатски, т.е. „законен", а не „извънреден", размерът му не бил строго установен[284], както и на останалите съставки на рентата, присвоявана от фиска. Следователно дори по отношение на основното събиране, налагано от всяка мюсюлманска власт, османската държава си запазвала правото на пълен произвол.

Според М. Акдаг след 1420 г. джизието било 25 акчета. По времето на Байезид II то се увеличило на 26, а при Селим I било намалено на 20, като системното му нарастване започнало от времето на Сюлейман I. След неговото управление при възшествието на всеки нов султан към основния размер от 20 акчета били прибавяни по 5. Така през управлението на Мурад III то достигнало вече 40 акчета[285]. Изворовите сведения обаче опровергават това твърдение, сочейки значително по-голям размер на джизието през разглеждания период.

Така според изчисления върху материалите, публикувани от Гьокбилгин, личи, че по времето на Байезид II поголовният данък възлизал на около

---

[281] Пак там.

[282] Цветкова, Б. Извънредни данъци...

[283] Barkan, Ö. L. Avariz..., p. 15.

[284] В Халифата размерът на джизието, делено на три категории, възлизал на 48, 24, 12 драхми (Abou Yousouf. Цит. съч., 189—190).

[285] Akdağ, M. Цит. съч., 548—549.

75 акчета[286] — три пъти повече от указаната от Акдаг сума. От регистъра на Черна гора от 1521 г. узнаваме, че населението плащало общо 55 акчета джизие, които били разпределяни, както следва: 33 акчета взимала държавата, 20 акчета — санджакбеят, и 2 — събирачът на данъка[287]. Последната част понякога фигурирала като отделно събиране, т. нар. „гулямие", чийто размер варирал от 1 до 10 акчета[288]. Л. Фекете приема за размер на джизието по Сюлеймановo време 50 акчета, докато при Селим I те били вече 60[289]. През 90-те години на XVI в. според Сремското канунname поголовният данък бил събиран по 70—80 акчета на глава[290]. Според Селяники в 1598 г. джизието заедно с неговите надбавки достигнало (при вече значително снижения курс на акчето) до 300 акчета[291].

Следователно поголовният данък в Османската империя явно представлявал значително по обем събиране, платимо изключително в пари. За неговата тежест допринасяли всевъзможните надбавки, които държавата събирала към него и чието налагане имало твърде прозрачна аргументация. Вече бе споменато „гулямие"-то, което уж следвало да служи за заплата на събирача на поголовния данък. От публикуваните от Гьокбилгин регистри личи, че през XV в. като надбавка към джизието бил събиран и „мал-ъ кърбас" — пари за платно. Вероятно, ако се съди по термина, първоначалното значение на изплащането била цената на вързопите или чувалите, в които били прибирани получените срещу поголовния данък пари. През разглеждания период обаче това предназначение било явно фиктивно, което личи от размера на събирането — твърде голям, като се вземе предвид, че срещу 326 503 акчета джизие в Серско в края на XV в. били събрани 94 000 акчета „мал-ъ кърбас", в Зъхна — 161 877 срещу 26 862 и пр.[292]

Споменатата от Акдаг надбавка от 5 акчета при възшествието на всеки нов султан към края на XVI в. била обособена в отделно събиране и наречена „зиаде-и джюлюс-и хумаюн"[293]. Пак по това време към джизието бил събиран и „откупът за вино" (бедел-и хамр)[294]. Свързването му с поголовния данък сигурно било обусловено от факта, че само немюсюлманите консумирали алкохолни напитки. Именно с тези многобройни надбавки в края на XVI в. поголовният данък достигнал значителния размер от 300 акчета.

При изплащането на джизието, както и на другите държавни събирания, съществувала колективна отговорност, т. е. жителите на определено селище били длъжни да изплащат частите на умрелите или забягнали свои съселяни[295]. Това обстоятелство (което, трябва да се отбележи, е единственото свидетелство за възможното наличие на селска

---

286 Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 144 и сл.
287 Ђурђев, Бр. Црногорски дефтер..., с. 40.
288 Fekete, L. Цит. съч., с. 79; Akdağ, M. Цит. съч., с. 549.
289 Fekete, L. Цит. съч., с. 79.
290 Ђурђев, Бр. Сремска канун-нама..., с. 277.
291 Tariki Selâniki. Ръкопис, цит по Тверитинова. Восстание Кара-Язьıджи..., с. 47.
292 Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası..., p. 144.
293 Tarih-i Selâniki. Ръкопис.
294 Пак там.
295 Срв. Ориент. отд., сигн. Лерин-кадия. Джизие. 2 джемази II 1050.

община през разглеждания период) се отразявало тежко на раята и тя нерядко отказвала да изплаща задълженията на липсващите свои съселяни. Някои събирачи на поголовния данък пишат, че селяните... „не се подчиняват на шериата и височайшия ферман, не се покоряват и на призоваването им от страна на шериатския съд и ощетяват хазната."[296] Че централната власт невинаги успявала да се справи с подобни прояви, говорят някои известия от края на XVI в., от които узнаваме, че в Охридско през 1571—1574 г., т. е. цели три години, държавата не успяла да събере джизие[297].

Другата основна съставка на паричната рента, присвоявана от фиска, били платимите в пари събирания от категорията „авариз-и диванине ве текялиф-и ьорфие". Най-старата форма на „извънредно" държавно събиране в пари било „авариз акчеси" — паричен авариз[298]. Въпреки че съществуват данни за наличието му още по времето на Мехмед II[299], те са твърде общи и не позволяват да се съди за честотата и размера му. Вече по-конкретни са сведенията, датиращи от управлението на Байезид II, който трябвало да наложи еднократно събиране в пари на поданиците си, за да заплати на еничарството традиционния „бакшиш" при своето възшествие[300]. Пак по негово време държавата събрала в 1497 г. „авариз акчеси" във връзка с военните си походи[301]. На два пъти по време на управлението на Байезид II бил налаган авариз в размер 20 и 10—30 акчета за ремонта на пострадалите от земетръс крепости[302].

Според „Асафname"-то на Лютфи паша при Селим I авариз бил събиран само веднъж — по 20 акчета[303]. Еднократното му налагане едва ли може да бъде третирано като отслабване на данъчния гнет, а вероятно се дължи на твърде краткото управление на този султан (1512—1520). От изворовите данни е ясно, че през управлението на Сюлейман I аваризът се превърнал в често, но все още нередовно събиране. С извършената от Великолепния султан регистрация на населението бил въведен строг ред в облагането. Цел на тази регистрация между другото било разширяването на броя на облаганото с аваризи население. Голяма част от т. нар. „рая със специални задължения" точно при тая регистрация загубила правото си на „освобождаване" от аваризи. Това положение е залегнало в редица постановления, според които... „когато областта е натоварена с аваризи за нуждите на държавата, да не се взема под внимание, [ако някой твърди] — аз имам султанска заповед [за освобождаване], или пък... „излязла е султанска заповед — всички освободени и неосвободени и носители на берати да плащат авариз-и диванине ве текялиф ьорфие. Никой да не се отклонява!" С една дума, Сюлейман I обезсилил издаваните от предшествениците му актове за „освобождаване" от държавни данъци, като изрично наредил да бъдат взети под внимание само документите, издадени при новата пререгистрация[304].

---

296 Пак там, сиги. Воден-джизиедар. Джизие. 29 зилхидже 1082.
297 Шопова, Д. Цит. съч., 46—47.
298 Barkan, Ö. L. Avariz..., p. 16.
299 Елезовић, Гл. Цит. съч., с. 36 и сл.
300 Karamursal, Z. Цит. съч., с. 4.
301 Barkan, Ö. L. Avariz..., 16—17.
302 Пак там.
303 Tschudi, R. Цит. съч., с. 41.
304 Kanunlar, p. 270, 18, 232, 265, 273.

Изложените обстоятелства показват, че през управлението на Сюлейман I аваризите вече били твърде чести, ако не и редовни събирания, щом като за тяхното налагане и разпределение била предприета регистрация и редица законодателни мерки. В този смисъл свидетелствуват и данните за вълненията сред зависимото население в Сърбия, Морея и Албания срещу въпросните мероприятия на власта[305] — те биха били безпредметни, ако аваризите вече не представлявали значителна данъчна тежест. Въпреки мнението на Баркан, основано на сведението на Лютфи паша[306], че по това време размерът на „авариз акчеси" бил равен на 20 акчета[307], според други изворни сведения той възлизал вече на 50—60[308].

От същото време зачестяват и сведенията за превръщането в пари на някои отработъчни задължения от категорията „авариз-и диванне ве такялиф-и ьорфие", най-вече т. нар. „откуп за гребци" — (кюрекчи бедели). През 1521 г. той бил наложен в размер на 30 акчета, в 1537 — 50 акчета и 1564 — 66 акчета[309]. През последните години на XVI в. във връзка с падането на монетата и това събиране било рязко увеличено — 160 акчета през 1592 г., 250 — през 1593 г. и пр.[310]

Въпреки че през разглеждания период събиранията от категорията „авариз-и диванне ве текялиф-и ьорфие" били налагани със засилваща се честота, те не били редовни събирания. За това говори един пасаж от Сюлеймановото законодателство „когато се случат държавни авариза..."[311] Набелязаната тенденция в налагането на аваризите била ярко проявена при приемниците на Сюлейман — Селим III и Мурад III, — когато в една и съща година били събирани успоредно по няколко вида „извънредни" данъци в натура и пари или пък един вид през последователни години[312].

Някои общи положения, свързани с феодалната рента в Османската империя през XV—XVI в.

Цялостният размер на данъците, извличани от мирийските земи, били резултат от феодалната експлоатация на тия земи. Ето защо не без значение е да се установи мястото им в общия приход на империята, т. е. мястото на феодалната експлоатация в имперските финанси[313].

За бюджета на османската държава през XV в. липсват положителни данни. Отделни автори сочат числата: 2 500 000, 6 000 000 и 900 000 дуката като приход на империята по времето на Мехмед II[314]. При това цялостният обем на рентата от мирийските земи по същото време също не е установен. С известна точност обаче състоянието на държавните приходи

---

305 Akdağ, M. Цит. съч., с. 550.
306 Tschudi, R. Цит. съч., с. 41.
307 Barkan, Ö. L. Avariz..., p. 16.
308 Ђурђев, Бр. О утицају османске владавине..., с. 53.
309 Akdağ, M. Цит. съч., с. 554.
310 Пак там, с. 555.
311 „Avariz-i divaniye vak'ı oldukta..." Kanunlar, p. 205.
312 Akdağ, M. Цит. съч. Според свидетелството на Селяники (цит. по Тверитинова, с. 48) в последните години на XVI в. аваризът достигнал 500 акчета.
313 За целта са използувани изключително нетурски източници по липса на официални османски данни за разглеждания период.
314 Karamursal, Z. Цит. съч., с. 4; Babinger, Fr. Mahomet II... p. 535, 536, 541.

може да бъде проследено от края на управлението на Байезид II до последните години на XVI в. Венецианските посланици при Портата дават следните сведения по въпроса:

Пиетро Брадин	1520 г.	7 500 000 дуката[315]
Марко Минио	1527 г.	7 300 000 „ [316]
Пиетро Цен	1530 г.	7 600 000 „ [317]
Бернардо Навагеро	1553 г.	8 366 000 „ [318]
Доменико Тревизано	1554 г.	8 196 000 „ [319]
Константино Гарцони	1573 г.	8 000 000 „ [320]
Антонио Тиеполо	1576 г.	„ „ [321]
Джакопо Соранцо	1581 г.	10 000 000 „ [322]
Джовани Моро	1590 г.	10 000 000 „ [323]
Лоренцо Бернардо	1592 г.	„ „ [324]

Като съставки на държавните *приходи* авторите на релациите посочват: поголовния данък и трибутите от васалните страни, данъка върху овцете, митата (върху външната търговия), откупуването на мините и солниците, конфискациите на безстопанствени имущества и таксите за издаване на документи[325]. Явно е, че в този списък липсват редица значителни приходни пера на империята. Под формата на „почетни подаръци" някои владетели изсипвали в имперската хазна несметни богатства, за да си гарантират приятелството на султана. Според К. Гарцони годишният приход от подобни „подаръци" възлизал на 8 000 000 дуката[326]. В изчисленията на бюджета не фигурират и постъпленията срещу „извънредните" данъци, които представлявали голямо перо на фиска. Напълно неподдаващ се на изчисление бил и друг приход, основният, според данните на съвременници „хумс-у ганаим", 1/5 от военната плячка, полагаща се на султана по шериата[327]. Дори при пълната разруха на османските финанси при управлението на Сюлеймановите приемници, по времето на Мурад III все още оставали незасегнати 50 000 000 дуката, натрупани от победоносните войни на Мехмед II и Сюлейман I[328]. Въпреки че не може да бъде определена по количество, военната плячка представлявала огромна част от имперския приход и с основание редица автори ѝ отдават първостепенна роля за финансовата мощ на османската държава[329]. Нередовен, но също голям приход за империята били конфискациите на имуществата на уволнени сановници. Само от Рустем паша хазната прибрала (по-точно си върнала) 15 000 000 дуката, от Синан паша — 1 100 000 дуката и пр.[330]

---

[315] Rellazioni degli ambasciatori veneti al senato. Raccolte, annotate ed edite da Eugenio Alberi. Seria III. T. 3. Fierenze, 1840 — 1855, p. 106.
[316] Пак там, с. 121.
[317] Пак там, 71 — 72.
[318] Пак там, т. 1, 38 — 39.
[319] Пак там, 149 — 150.
[320] Пак там, 425 — 427.
[321] Пак там, т. 2, с. 139.
[322] Пак там, с. 253.
[323] Пак там, т. 3, с. 225.
[324] Пак там, т. 2, 349 — 350.
[325] Вж. изобретените релации.
[326] Пак там, т. 1, 425 — 7.
[327] Abou Yousouf. Цит. съч., с. 27.
[328] Rellazioni, т. 2, 349—350.
[329] Barkan, Ö. L. Ser'i miras hukuku..., 157—158; Karamursal, Z. Цит. съч., с. 2, 5; Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 254.
[330] Moravitz, Ch. Цит. съч., с. 9.

Естествено изброените приходи, които не са отразени от венецианските посланици в техните изчисления върху бюджета на османската държава, не могат да бъдат уточнени. В него не фигурират обаче и други основни съставки, а именно приходите от поземлена рента (освен джизието). Според Дж. Соранцо ленниците, взети като цяло, получавали 18 000 000 дуката от земите си[331]. 4 500 000 дуката бил годишният приход на султанските хасове[332], според други данни 4 700 000[333]. Ако към тия 22 500 000 дуката бъдат прибавени 1 500 000—2 000 000 дуката джизие[334], то годишният приход от експлоатацията на раята в мирийските земи ще възлезе на 24—24 500 000 дуката. Срещу тях, пак като се изключи джизието, остават 6—8 000 000 дуката държавен приход, дължим не на данъци. Последното число представлява едва 1/4—1/5 от общия приход на империята. Тук трябва обаче още веднъж да се подчертае, че цифрата 6—8 милиона дуката отразява само *редовния* годишен приход на хазната, но не обхваща грамадните ѝ нередовни постъпления от подаръци, плячка и конфискация. Само редовният, но незачислен официално като такъв приход от „почетните подаръци" би удвоил постъпленията на хазната от суми, непроизхождащи от облагане. При всички положения впрочем открит остава въпросът за приходите от военна плячка, без който показател въпросът за съотношението между постъпленията срещу феодална експлоатация и тия от други източници ще остане неразрешен.

* * *

Само приблизително може да се отговори и на друг въпрос — за съотношението между рентата, присвоявана от феодалите, и тази, на която слагал ръка фискът. Като се изключат постъпленията от експлоатация на раята в султанските хасове (тъй като трудно би могъл да се разграничи султанският от държавния приход) срещу 18 милиона дуката рента, присвоявана от ленниците, остават само 2 — постъпленията срещу джизие, присвоявани от фиска, или едва 10 % от експлоатацията на мирийските земи. При конкретен анализ на османския материал и при извличане на показатели за съотношението между двата дяла на рентата в редица отделни села, в отделни райони и за отделни години се разкрива твърде различна пропорция. До края на XV в. според тия изчисления държавните събирания съставлявали около 30—50 % от общия обем на рентата и от началото до последните години на XVI в. запазили почти непроменено това съотношение. Едва през 90-те години на XVI столетие то се променило рязко в полза на държавната част от рентата, която достигнала 75—80 % от общия обем на феодалното облагане. Този факт се дължал предимно на честото налагане на големи по размер аваризи[335].

Посочените данни не следва да бъдат третирани освен като ориентировъчни, тъй като са извлечени от описите на определени селища и не претендират за всеобща валидност. Освен това те не отчитат голямата

---

[331] Rellazioni, т. 2, 253—254.
[332] Пак там, т. 3, с. 106, 115.
[333] Пак там, с. 130.
[334] Пак там, т. 1, с. 15, 425.
[335] Подробно изчисление за съотношението между спахийската и държавната рента вж. у: Mutafčieva, V. De l'exploitation féodale..., p. 166.

девалвация на османската монета през последните години на XVI в. Във всеки случай, въпреки че абсолютната им стойност по тази причина не е показателна, съотношението между спахийската и държавната рента остава реално.

* * *

Все във връзка с размера на експлоатацията стои и друг въпрос — за съотношението между едногодишното производство на едно селско домакинство и платимата от него рента. Феодалните регистри от XV—XVI в. ни предоставят значителен материал за подобно изчисление. В тях, както вече бе указано, фигурират сведения за размера на десятъка, за цената на облаганите в натура храни и за всички форми на рентата, присвоявана от ленника. Въз основа на десятъчните постъпления може да бъде установено и производството на едно средно селско домакинство или поне горната граница на това производство (при удесеторяване на десятъчните постъпления). На това средно едногодишно производство следва да бъде противопоставена сумата на рентата, също изчислена в акчета. По този начин също за отделни села в раздалечени райони на балканските земи за разглеждания период получаваме ориентировъчно съотношение 1:2, 1:3 в полза на зърненото производство на средното земеделско домакинство в районите на Търново (през XV в.) и на Костур (през XVI в.). През последните години на XVI столетие обаче във връзка с голямото увеличение на аваризите това съотношение чувствително се изменило. Така например в с. Добруша, Костурско, към 1592 г. цялостната рента представлявала 82,7 % от стойността на зърненото производство на едно средно домакинство, била приблизително равна на тази стойност в 1593 г. и я надминавала чувствително през 1597 г.[336] Това стремително увеличение на рентата изцяло се дължало на растежа на аваризите, а също така и на падането на акчето.

За положението на българското селячество през XV—XVI в.

Законодателството и записаната практика ни предоставят изобилни сведения за положението на българския селянин през разглеждания период. Въз основа на тях бе очертана и вече изложената картина. Може ли да се смята обаче, че тя напълно отразява конкретната действителност в империята през XV—XVI в.?

Както е очевидно, изследвачът на аграрните отношения в османската държава през ранния ѝ период е принуден да използува почти изключително турски източници, при това турски официални източници. Те отразяват състоянието на нещата такова, каквото следвало да бъде, каквото било представяно от или пред органите на властта. Въпреки това в тях не са рядкост данните за произвола и насилията, упражнявани от султановите хора или спахиите[337]. Още по-красноречиви и далеч по-истинни са пътеписите на европейски наблюдатели, в които те не намират думи за

[336] Пак там, 154—155.

[337] Galabov, G., H. Duda. Цит. съч., док. № 489, 534, 538, 696, 727, 731, 973, 113, 254, 9, 128, 260, 485, 486, 487, 550, 562, 684, 898, 903 и пр.

бедственото положение на народа ни[338]. И единият, и другият вид източници при това оставят в сянка главните действуващи лица в ограбването и насилията над населението — крупните феодали. Защото, докато кадиите разглеждали дела между селяни и спахии, които се съдели за 5—6 крини просо или 75 акчета „чифт бозан" и които дела спахиите нерядко губели, бейлербеят, владелец на цели „хасса" села, където раята работела изключително ангария, санджакбеят, що изисквал по 100 дни отработка, мюлк-сахибът, в чиито владения не влизал султанов човек, зетят на падишаха, който имал вакъф от десетки села и половината дюкяни на града, везирите и пълководците, в чиито мюлкове копаели хиляди освободени роби и ортакчии — всички те, представителите на феодалната върхушка, шепата хора, сложили ръка над повече от половината богатство на империята, оставали без всякакъв контрол.

Неслучайно не е известен документ, в който зависим селянин да се съди с едрия феодал. Неслучайно ако погледнем тясно на наличните източници, едва ли ще намерим следи за съществуването на малката група големи хищници и пред нас ще изпъкне като експлоататорска сила спахията с десетте приписани домакинства и трите орехови дървета за лично ползуване. Защото централизмът бил не само онази форма на държавна организация, която можела да регламентира в най-големи подробности отношенията между рая и спахия, да ограничи ленника в стремежа му към обогатяване. Централизмът бил и формата, зад която намирали удобно убежище шепата едри феодални земевладелци, които постепенно се отъждествявали с върховното управление. Срещу техния произвол, срещу алчността им не съществувало противодействие от страна на държавата. Защото държавата — това били те.

Необходимо е освен това да се изтъкне, че когато става дума за положението на българския народ под турско робство, и най-точното установяване на размера на феодалната експлоатация, на която бил подложен той, все пак би била осветлена само едната страна на поставения въпрос. Защото гнетът, който тежал над българина, бил той зависим селянин, войник или занаятчия, съвсем не се изчерпвал с феодалната експлоатация. Като основни черти на тоя гнет следва да бъдат взети предвид и народностно-религиозната дискриминация, и ужасът на масовите изселвания, и юрушката колонизация, и пълната липса на правов ред. Затова и борбата, водена от българското селячество срещу поробителите, била и социална, и народностна. Затова все по-остра ставала тя в течение на процеса на формирането на българската нация[339].

Формите на борба в нашите земи през разглеждания период започвали от най-нисшите — бягството на селяните от селата им, избиването на спахии и палежа на техните хамбари и къщи, — преминавали през изолираните форми на съпротива[340] — и стигали до стихийни масови движения, като тия при въстанието на Константин и Фружин[341], или при походите на Михаил Храбри[342]. От края на разглеждания период датира и

[338] Вж. избраните откъслеци от подобни пътеписи у Н. Тодоров (ред.). Положението на българския народ под турско робство, с. 29 и сл.

[339] Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 258 и сл.

[340] Вж. подробно у Цветкова, Б. Принос..., ч. 2, с. 174 и сл.

[341] Петров, П. Въстанието на Константин и Фружин. — ИИИ, т. 9, с. 187 и сл.

[342] Златарски, В. Н. Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в. — България 1000 години. С., 1927, с. 710.

първият известен опит за организирано масово въстание — Търновското — от 1598 г.[343], в което ярко е подчертана същността на ранните движения срещу османската власт — антифеодална и народностна.

Слабо проучена поради крайната оскъдност на историческите сведения е съпротивата на народа ни срещу игото на османците през ранния период на робството. Тя обаче е свидетелство за тежкото положение, в което се намирал той и преди първите признаци на упадък на империята. Още послабо е изяснено неговото участие в турските социални движения, в проявите на съпротивата на турците срещу феодализацията на османското общество в началото на XV в.[344] или в селските движения през XVI столетие[345]. Колкото и да е съществен, този въпрос засега е открит.

[343] Пак там, с. 711.

[344] Новичев, А. Д. Крестьянское восстание в Турции в начале XV в. — Проблемы востоковедения, 1960, № 3.

[345] Тверитинова, А. С. Восстание Кара Языджи-Дели Хасана в Турции в XV—XVI в.; Ибрагимов, Т. И. Цит. съч.

НЯКОИ ОБЩИ ИЗВОДИ

На настоящия етап на историческо проучване изследването на аграрните отношения в балканските и по-тясно българските земи под турска власт вече позволява да бъде съставена известна обща картина, позволява известни изводи.

Преди всичко необходимо е да се изтъкне, че османската феодално-аграрна система все още не била твърдо очертана в началото на разглеждания период. Представата, която имаме за османските аграрни институции от XV—XVI в., би трябвало всъщност да се датира от след средата на XV в. През първия век от създаването на османската държава и дори до управлението на Мехмед II в нея все още не било установено надмощието на военноленното земевладение. Наред с тимара в недооформения му вид съществувало нашироко неслужебното земевладение под вида на маликяне-дивани, поземления мюлк, разновидностите на вакъфа. В организацията на армията и в нейната издръжка все още били налице предфеодалните недоизживени институции на „удж"- а и на мюселемството.

Предшествуващите тимара форми на земевладение били наследени в османската държава от предходните турски феодални формации, които тя включила в малоазийските си владения и в които били налице зрели феодални отношения. Представителите на феодалната класа в тия формации се явявали напълно обособена потомствена феодална аристокрация, чиято икономическа мощ почивала на безусловното наследствено феодално земевладение. Нейното стълкновение с новата военна държава на османците било неизбежно и се изразило в дълги борби. Воювайки срещу анадолските бейлици обаче, младата империя възприела техните феодални аграрни институции, които поначало взаимно се изключвали с османската институция на тимара. Така че периодът XV—XVI в. се характеризира между другото и с борбата между потомствената феодална аристокрация на бейлиците и ленната войска, борба между безусловното и условното земевладение, между мюлка и тимара.

Възходът на тимара стигнал своята връхна точка през управлението на Мехмед II, който отменил правото на съществуване на всяко неслужебно земевладение, декретирал изключителната хегемония на военния лен. Но в османското общество, тръгнало по пътя на бърза феодализация, на свой ред се обособява феодален слой, чиито интереси тимарът не удовлетворявал напълно. Ето защо едва приемникът на Завоевателя бил принуден да санкционира възстановяването на безусловното земевладение, дори решително да го разшири. Периодът между управлението на Байезид II и Сюлейман I впрочем е период на относителното равновесие между двете тенденции в османското феодално земевладение. Все по-могъщо укрепнала,

османската върхушка след времето на Законодателя минала в открито настъпление срещу спахийството, предизвикала преразпределение на приходите от експлоатацията и заела сигурни позиции в тимарското земевладение. В стремежа си да си осигури позиции в тимарската система, тя по всевъзможни начини повела борба срещу условността на тимара, целейки да го преобрази от феодален приход в поземлено владение.

Спахийството, низшата прослойка на османската военна класа, било поставено в несравнимо по-неизгодно положение не само от шепата крупни военни ленници, но и от представителите на безусловното земевладение. Незавидното му място в системата на османския феодализъм било отегчено от стремежа на върхушката към заграбване на жалкия му пай в земевладението. Изострянето на този процес довело до масовото дезертиране на ленната конница и до спахийските въстания в края на XVI в. След това време спахийството вече не представлявало опора на централната власт, окончателно завладяна от феодалната аристокрация, не представлявало вече и особено ефективна боева сила.

Положението на зависимото население в империята не било еднакво. Раята в тимарите имала известни предимства, тъй като през значителна част от разглеждания период все още тимарът не представлявал феодално владение в пълния смисъл на думата, а спахията бил слабо уседнал елемент, който не бил заинтересован в организацията на стопанството си. Срещу това обаче раята в тимарите търпяла всички насилия, присъщи на положението на експлоатирания, който в условията на феодалното общество бил без твърдо установен господар. Честото сменяне на тимариотите обуславяло хищното им отношение към записаната им рая до нейното пълно разорение. С нея освен това разполагали без особени ограничения спахийските началници, от които зависел изцяло и самият тимариот. Най-после държавата, която в по-голяма или по-малка степен намалявала своята пряка експлоатация на населението в безусловните владения, стоварвала върху раята в тимарите огромната част от своите нужди.

Зависимото население в мюлковете и вакъфите (тук трябва да добавим и в султанските хасове) имало предимствата на планомерно експлоатирания. От труда на едно мюлково или вакъфско домакинство трябвало да се ползува не само дадено служебно лице до края на службата си, а цялото потомство на мюлк-сахиба. Този господар естествено се стремял да ограничи във възможната степен грабежа на други господари. С това населението на безусловните владения било подложено на равномерен натиск и опазено от окончателно разорение. За сметка на това съмнително предимство обаче този род население било практически зависимо в по-голяма степен от тимарската рая. Преди всичко една значителна част от него въпреки феодалната по същество експлоатация, на която било подложено, имало робски статут или поне статут на освободените роби, който бил по-тежък от този на раята. При това експлоатацията в мюлковете, вакъфите и султанските хасове (това личи дори от официалните източници) не била стегната в рамките на постановленията, визиращи тимарската рая. С една дума, за това население пък били в сила всички неизгоди, понасяни във феодалното общество от зависимия, който имал само един господар.

Немалка част от населението на земите ни, което било товарено със специални задължения и поради това стопанствата му били изключени от

системата на тимарите (войнуци, мартолоси, доганджии и пр.), било на дело подложено на експлоатация от страна на държавата. Неслучайно впрочем то често се стремяло да попадне в масата на тимарската рая.

Накрая трябва да се изтъкне, че очертаните тук аграрни институции на османския феодализъм са плод на една конкретно-историческа действителност от XV—XVI в. Не всички характерни за тази действителност черти могат да бъдат изразени с аграрните отношения. През разглеждания период империята изживявала своето създаване и укрепване — огромен по обхват и неизмерим по сложност процес. Нашествието на големи номадски маси, намиращи се в стадия на разложение на родовия строй, в земи, където господствували зрели феодални отношения; наличието на етнически сродни, също мюсюлмански, но развити феодални формации в същите земи; нахлуването на враждебни, все номадски маси по следите на османците, което едва не сложило край на младата империя; дългите войни, водени вече от земите на византийци, сърби и българи срещу остатъците от техните държави и, от друга страна, обществено-икономическото несъответствие между режима, който се стремели да наложат османските завоеватели, и общата ситуация в завоюваните земи — това са само част от противоречията, които въздействували върху оформянето на османското общество, върху създадените от него институции. Част от тия противоречия са намерили израз и в аграрните отношения в империята през XV—XVI в., които до края на разглеждания период продължават да се характеризират със своята пъстрота, с нееднаквостта на формите си.

Обликът на османските аграрни институции от XV—XVI в. обаче също не бил неизменен. Промените в аграрната структура на империята, набелязали се към края на XVI столетие, били едва началото на нов, не по-малко дълъг и сложен процес — упадъка на условното служебно земевладение, по-нататъшното развитие на османската феодална система, нейното завършване. Институциите и отношенията, които характеризират този следващ исторически етап, вече носят свои нови черти и тенденции на развитие.

ЛИТЕРАТУРА

Баласчев, Г. и Д. Ихчиев. Привилегиите на раята в земите, посветени на честитите градове Мека и Медина, и документи върху тях. — Минало, г. 1, №2.

Беляев, Е. А. и А. Ю. Якубовский. Аравия к началу VII в. — Всемирная история. Т. 3. М., 1957.

Бурмов, Ал. Турският феодализъм в българските земи. — История на България. Т. 1. С., 1954.

Венедиктов, В. А. Государственная социалистическая собственность, М.—Л., 1948.

Давыдов, А. Д. Имения медресе Субхан-хана в Балхе (по вакфной грамоте XVII в.) — Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. Афганский сборник. М., 1960.

Дечев, В. Миналото на Чепеларе. Т. 1. С., 1928.

Димитров, Стр. За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в. — НИИ, т. 8.

Димитров, Стр. Чифлишкото стопанство през 50-те—70-те години на XIX в. — ИПр, г. 12, №2.

Достян, И. С. Борьба южнославянских народов против турецкой агрессии в XIV—XV в. — ВВр, Т. 7, 1953.

Ђурђев, Бр. О утицају османске владавине на развитак наших народа. — Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине, г. 2, 1950.

Ћурђев, Бр. Сремска канун-нама из 1588/9 г. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, св. IV—V, 1950.
Ћурђев, Бр. Црногорски дефтер из 1521/3 г. — Прилози за ориjенталну филологиjу и историjу jугословенских народа под турецком владавином, т. 2, 1951.
Елезовић, Гл. Огледало света или историjу Мехмеда Нешриjе. Београд, 1957.
Елезовић, Гл. Турски споменици. Кн. 1. Св. I (1348—1520). Београд, 1940.
Гандев, Хр. Възникване на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в. (под печат).
Гордлевский, В. А. Государство сельджукидов Малой Азии. — В: Избранные сочинения. Т. 1. М., 1960.
Груев, Д. и Ат. Разбойников. Принос по въпроса за джелепкешаните и джелепите (ръкопис, откупен от Етнографския институт при БАН).
Гълъбов, Г. За основните начала на поземлената собственост в Османската империя и специално в България под турска власт. — ГСУ ИФФ, т. 43, 1946/1947.
Гълъбов, Г. Мюсюлманското право. С., 1924.
Гълъбов, Г. По някои въпроси на турското феодално земевладение. — Известия на Икономически институт, г. 4, т. 9, № 1—2.
Златарски, В. Н. Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в. — В: 1000 години България. С., 1927.
Ибрахимов, Г. И. Крестьянские восстания в Турции XV—XVI вв. — ВВр, т. 7.
*** и Д. Ихчиев. Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. — Минало, г. I, № 3.
Калешки, Х. и М. Мехмедовски. Три вакуфнами на Качаникли Мехмед паша. Скопjе, 1958.
Косев, Д. Към изясняването на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в. — ИПр, г. 12, № 3.
Липшиц, Е. Э. Византийское крестьянство и славянская колонизация. — В: Византийский сборник, М.—Л., 1945.
Маркс, К. Капиталът. Т. 3. С., 1949.
Миллер, А. Ф. Мустафа паша Байрактар. М.—Л., 1947.
Митев, Й. Имаме ли временно подобрение в положението на българския народ след поробването му от турците? — Народна просвета, г. 1949/1950, № 4, 5, 6.
Мутафчиева, В. Един неиздаден закон за Силистренските и Никополските войнуци. — ИДБВК, 1953.
Мутафчиева, В. За приложението на робския труд в османското стопанство през XV—XVI в. — Сборник в чест на Марин Дринов. С., 1960.
Мутафчиева, В. За състоянието на спахилъка през XV—XVI в. — ИПр, г. 15, № 3.
Мутафчиева, В. Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV—XVI в. — Известия на Института за история, т. 9.
Мутафчиева, В. К вопросу о феодальной иерархии в османской военноленной системе (XV—XVI в.). — Проблемы востоковедения, 1959, № 3.
Мутафчиева, В. К вопросу о феодальной ренте в Османской империи (Принудительные выкупы). — Краткие сообщения Института славяноведения, вып. 24.
Мутафчиева, В. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XV—XVI в. — ИПр, г. 14, № 1.
Мутафчиева, В. Мюлк-сахибите. — ИПр, г. 17, № 6.
Мутафчиева, В. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя, с оглед на нашите земи през XV—XVI в. — ИИБИ, т. 7.
Натан, Ж. Марксистко-ленинското учение за обществено-икономическите формации. С., 1949.
Натан, Ж. Стопанска история на България. С., 1957.
Новичев, А. Д. К вопросу о феодальных отношениях и положении крестьян в Турции во второй половине XV века. — Ученые записки Ленинградского государственного университета, № 249. Серия востоковедческих наук, вып. 12.
Новичев, А. Д. Крестьянское восстание в Турции в начале XV века. — Проблемы востоковедения, 1960, № 3.
Новичев, А. Д. Турецкие кочевники XV—XVII в. — XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960 (отд. отпеч.).
Петров, П. Въстанието на Константин и Фружин. — ИИИ, т. 9.
Петрушевский, И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв. М.—Л., 1960.
Петрушевский, И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв. Л., 1949.
Пигулевская, Н. Зарождение феодальных отношений на Ближнем Востоке. — Ученые записки Института востоковедения, т. 16.

Попгеоргиев, Д. Сопственоста врз чифлиците и чифлигарските аграрно-правни односи во Македонија до Балканската војна 1912г. Скопје, 1956.
Промонторио де Кампис, Яков де. Управлението и приходите на султана. Държавата на султана. — ИИД, №9.
Сиасэт-намэ. Книга о правлении везира XI столетия Низам ал-Мулька. М.—Л., 1949.
Смирнов, В. Д. Кучибей Гӧмюрджинскій и другіе османскіе писатели XVII века о причинах упадка Турціи. СПб., 1873.
Снегаров, Ив. Турското владичество, пречка за културното развитие на българския народ и на другите балкански народи. С., 1958.
Стойков, Р. Нови сведения за миналото на български селища през XV—XVI в. — ИПр, г. 15, №6.
Стојановски, Ал. Поглед на економско-друштвените прилики во Кичевската нахија во втората половина на XV в. — Гласник на Институтот за национална историја, г. 2, №2.
Тверитинова, А. С. Восстание Кара Языджи — Дели Хасана в Турции. М.—Л., 1946.
Тверитинова, А. С. К вопросу о доменнальном землевладении феодалов-ленников в Османской империи XV—XVI вв.— Краткие сообщения Института востоковедения, т. 38.
Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве и крестьянском землепользовании в Османской империи XV—XVI вв.— Ученые записки Института востоковедения, т. 17.
Тверитинова, А. С. Фальсификации средневековой истории Турции в кемалистской историографии. — ВВр, т. 7.
Тодоров, Н. За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в. — ГСУ ФИФ, т. 53/2.
Тодоров, Н. (ред.). Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. С., 1953.
Филиповић, Н. Поглед на османски феудализам. — Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине, г. 4.
Филиповић, Н. Царска заповјед Бешарету. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, св. IV—V.
Хаџибегић, Х. Канун-нама Султана Сулејмана Законодавца. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, св. IV—V.
Христов, Хр. Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. — ИПр, г. 17, №3.
Цветкова, Б. Новые данные о христианах-сипахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства. — ВВр, т. 8.
Цветкова, Б. Поземлените отношения в българските земи под османско владичество до средата на XVII в. — ИПр, г. 7, №2.
Цветкова, Б. Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в. — ИИБИ, т. 5, 6.
Шопова, Д. Македонија во XVI и XVII в. Скопје, 1955.
Abou Youssouf Ya'koub. Le livre de l'import foncier (Kitab el-Kharadj), traduit et annoté par E. Fagnan. Paris, 1921.
Akdağ, M. Osmanlı Imparatorluğunan kuruluş ve inkişifının devrinde Türkıyenin iktisadî vaziyezi. — Belleten, C. XIII, S. 51.
Arif, M. Kanunname-i Ali Osman, Tarih-i osmani encümeni mecmu'ası. Istanbul, 1330—1331, 13—19.
Avdo, S. Malikâna (doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi). Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod tureckom vladavinom, т. 18—19.
Babinger, Fr. Mahomet II le Conquérent et son temps (1432—1481). Paris, 1954.
Babinger, Fr. Osmanische Urkunden zur Geschichte der Osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II des Eroberers. I Teil. München, 1956.
Barkan, Ö, L. Avariz, Islâm ansiklopedisi. — C. 1. Istanbul, 1945.
Barkan, Ö, L. Cift. Islâm ansiklopedisi. C. 3. Istanbul, 1947.
Barkan, Ö, L. Islâm-türk mülkiyet hukuku tatbikatının Osmanlı Imparatorluğunda aldığı şekiller. I Şer'i miras hukuku ve evlâtlik vakıflar, Istanbul üniversitesi Hukuk fakültesi mecmu'asi, C. IV, S. 1. Istanbul, 1940. II. Mülk topraklar ve sultanların temlik hakkı. Istanbul üniversitesi Hukuk fakültest mecmu'ası, C. VII, S. 1. Istanbul, 1944.
Barkan, Ö, L. Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman. — Istanbul üniversitesi Iktisat fakültesi mecmu'asi, C. XI, S. 1—4. Istanbul, 1953.
Barkan, Ö, L. Malikâne-divani sistemi, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmu ası, C. II, 1939.

Barkan, Ö, L. XV-ve XVI asırlarda Osmanlı Imparatorlığında ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. C. 1. Kanunlar. Istanbul, 1943.
Barkan, Ö, L. XV-ve XVI-ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorlığında toprak işçiliginin organizasionu alınan şekiller. — Istanbul üniversıtesi Iktisat fakültesi mecmu'ası.
Barkan, Ö, L. Osmanlı Imparatorlığında bir iskân ve kolonizasion metodu olarak sürgünler. — Istanbul üniversitesi Iktisat fakültesi mecmu'ası, C. XI, XIII, XV.
Barkan, Ö. L. Osmanlı Imparatorlığında çiftçi sınıflarının bukukî statüsü Ülkü, C. IX, S. 49; C. IX, S. 50; C. IX, S. 53; C. X, S. 56; C. X, S. 58; C. X, S. 59.
Belin, M. Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et spécialement en Turquie. — Journal asiatique, Série VI, t. 15, 1870, 56.
Cvetkova, B. L'evolution du régime féodal turc de la fin du XVI s.—Etudes historiques à l'occasion du XI-e Congrés des sciences historiques à Stockholm, Août 1960. Sofia, 1960.
Deny, J. Timar. Enzyklopädie des Islam. Bd. IV. Leiden—Leipzig, 1934.
Dernschwamm's, H. Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55), Ed. Fr. Babinger. München—Leipzig, 1923.
Fekete, L. Die Syaqat-Schrift. Budapest, 1955, Bd. I—II.
Galabov, G. et H. Duda. Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia. München, 1960.
Giese, Fr. Die Altosmanische Chronik des Ašikpašazade. Leipzig, 1929.
Gökbilgin, M. T. Les institutions socialles et culturelles de la colonisation et leur action spirituelle dans la péninsule Balcanique: les zaviyes (les couvents) et les muallimhane (les écoles primaires). — XV Congres de sociologie. Istanbul, 1952.
Gökbilgin, M. T. XV-ve XVI-ıncı asırlarda Edirne ve Paşa livesı vakıflar, mülkler, mukata'alar. Istanbul, 1952.
Gökbilgin, M. T. Rumelide yürükler, tatarlar ve evlâdı fâtihan. Istanbul, 1957.
Grzegorzewski, J. Z sidzilatow rumelijskih epoki wyprawy wiedenskiej, akta tureckie. 'Lwow, 1912.
Guboglu, M. Paleografia şi diplomatica turco-osmanâ. Studii şi album. Bucureşti, 1958.
Hadžibegič, H. Džizija ili harač. — Прилози за орнјенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, т. 5, 1954/1955.
Hadžibegič, H. Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizasiji XVII stoljeću. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1947, Sv. II.
Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien, 1815, Bd. I—II.
Hammer, J. v. Geschichte des Osmanischen Reiches. Pest, 1827—1835. Bd. I—X.
Heffening, A. Wakf. Enzyklopädie des Islam. Leiden—Leipzig, 1934, Bd. IV.
Heidborn, A. Les finances ottomanes. T. 1—2. Vienne—Leipzig, 1912.
Hilmi, O. Ahkâm-ül evkaf. Istanbul, 1307.
Inalcik, H. 1431-tarihli timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi. — IV Türk tarih Kongresi. Ankara.
Inalcık, H. Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. Ankara, 1954.
Inalcık, H. Hicrî 835-tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1954.
Inalcık, H. Od Stefana Dušna do Osmanskog carstva. — Prilozi za orijenfalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, T. 3—4.
Inalcık, H. Timariotes chrétiens en Albanie au XV s. — Mittelungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. IV, 1952.
Karamursal, Z. Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler. Ankara, 1940.
Köprülü, M. F. Les origines de l'Empire Ottoman. Paris, 1935.
Köprülü, M. F. Ortazaman Türk-Islâm feodalizmi. — Belleten, C. V, S. 19, 1941.
Kraelitz, Er. Greiffenhorst. Kanunname Sultan Mehmeds des Erobers. — MOG. Bd. 1. Heft 1. Wien, 1921.
Krčsmárik, J. Das Wakfrecht vom Standpunkte des Šarî'atrechtes nach der hanefitischen Schule. Ein Beitrag zum Studium des islamitischen Rechtes. — Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Bd. 45. Leipzig, 1891.
Kreševljakovič, H. Prilozi povjesti bosanskih gradova pod turskom upravu. — Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, т. 2, 1951.
Marsigli, Le conte de. L'etat millitaire de l'Empire Ottoman. Haga—Amsterdam, 1732.
Nedkoff, B. Die Ğizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich, mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien. Leipzig, 1942.
Ohsson, M. d' Tableau général de l'Empire Ottoman. T. 1—2. Paris, 1787—1820.
Osmanlı kanunnameleri, Milli tetebbülermecmu'ası, т. I, 1331, No 1.
Padel, W. et L. Steeg. De la législation foncière ottomane. Paris, 1904.

Rellazioni degli ambasciatori veneti al senato, raccolte, annotate ed edite da Eugenio Alberi. Firenze, 1840—1855, Seria III, V. I—III.
Thierry, Aug. Dix ans d'études historiques. Paris, 1851, V, VI.
Tischendorf, P. A. v. Das Lehnswesen in den Moslemischen Staaten, insbesondere im Osmanischen Reiche. Leipzig, 1872.
Uzunçarşılı, I. H. Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri. Ankara, 1937.
Uzunçarşılı, I. H. Çandarlı, Islâm ansiklopedisi. Istanbul, 1947, C. III.
Uzunçarşılı, I. H. Evrenos, Islâm ansiklopedisi. Istanbul, 1948, C. IV.
Uzunçarşılı, I. H. XIV-ve XV-ıncı asırlarda Anadolu beyliklerinde toprak ve halk idaresi. — Belleten, C. II, S. 5—6.
Uzunçarşılı, I. H. Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1948.
Uzunçarşılı, I. H. Osmanlı devleti teşkilâtına medhal, Büyük selçukileri, Anadolu beylikleri, Anadolu selçukileri, Ilhânîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlaria memlüklerdeki devlet teşkilâtına bir bakiş. Istanbul. 1941.
Vefik, Abd. Tekâlif kavaidi, Dersaadet, 1329, C. I—II.
Wittek, P. De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople (Un démi siècle d'histoire ottomane). — Révuc des études islamiques, 1938, No 1.
Yorga, N. Geschichte des Osmanischen Reiches. Gotha, 1908—1912, Bd. I—V.

LES RAPPORTS AGRAIRES DANS L'EMPIRE OTTOMAN AU XVe—XVIe SIECLE

V. MUTAFČIEVA

(Résume)

Dans la présente étude l'auteur se propose d'éclaircir le problème de la naissance, de l'instauration et de l'évolution des institutions fondamentales dans les rapports agraires au sein de l'Empire ottoman à l'orée de son existence.

Les institutions agraires féodales de l'Empire des Osmanlis résultaient de l'évolution des rapports sociaux et économiques dans la société ottomane. Dans les territoires conquis — les principautés turques d'Anatolie, Byzance et les pays balkaniques — lors des invasions, il existait déjà des rapports féodaux évolués. Les seigneurs féodaux y détenaient plus ou moins partout la possession inconditionnelle des moyens de production au milieu de tendances séparatistes bien accusées. La société osmanlie, dont la grande masse fut constituée à cette époque de nomades et de semi-nomades, entrait à peine dans le stade des débuts de la féodalité. Bien qu'ils eussent assimilé les forces productives existant dans les territoires conquis, les conquérants ne purent adopter telles quelles les institutions du régime féodal évolué. Aussi les rapports agraires de la période qui suivit l'établissement des Osmanlis en Asie Mineure et en Europe du Sud-Est avaient-ils dans une certaine mesure un double caractère: d'une part, c'est le système du timar qui s'y établit et reçut une extension ultérieure, système qui reflétait le degré d'évolution de la société osmanlie elle-même; d'autre part, on y trouvait conservées des formes telles que mülk et vakf, propres aux formations islamiques féodales déjà existantes.

Timar n'eut pas l'âge de l'Etat osmanli. A l'orée de son existence, le pouvoir central avait créé une organisation militaire qui prouve que les rapports féodaux dans le nouvel Etat étaient à l'état embryonnaire (les corps piade et muselem et le maintien du système de tribu militaire „oudj"). En dépit des rudiments de timar, ce système n'eut pas d'extension et ne fut pas bien organisé jusqu'aux querelles intestines entre les fils de Bajazet Ier. Or, ces querelles intestines furent précisément une riposte, une véritable résistance à la rapide féodalisation de la société osmanlie. Après la victorie de Mahomet Ier, le timar s'affermit comme l'institution agraire féodale prépondérante pour entrer, sous le règne de Mourad II et Mahomet II, dans sa période „classique".

Faisant état d'un grand nombre de sources, l'auteur étudie les principaux problèmes relatifs à la caractéristique du timar au cours des XVe—XVIe siècles.

Elle prouve qu'à cette époque, parallèlement au développement des rapports féodaux, le timar se transforme peu à peu de simple décompte de la rente féodale centralisée en possession foncière. C'est un processe qui ne sera pas terminé jusqu'à la fin de la période étudiée. L'ouvrage éclaircit également la constitution sociale et l'appartenance des spahis, leur attitude à l'égard de la propriété foncière, ainsi que leurs compétences. L'auteur décrit en détail aussi les différences entre le statut formel et la situation de fait des timars.

C'est pour la première fois que l'on étudie à fond dans cet ouvrage le problème de la propriété foncière féodale de caractère inconditionnel dans l'Empire ottoman qui apparaît dans le mülk et le vakf. L'auteur prouve la grande place qu'occupaient ces deux formes dans le système agraire des osmanlis où elles avaient été héritées des sociétés féodales préosmanlies. Lesdites institutions étaient utilisées exclusivement par l'aristocratie féodale en voie de formation dans l'empire qui n'était plus satisfaite de cette autre forme de propriété foncière que fut le timar. En revanche, le mülk et le vakf sont devenus la base économique de cette aristocratie et ont contribué à l'établissement de sa prépondérance politique dans le gouvernement de l'Etat. Le pouvoir central qui, sous Mahomet II, distribuait largement les propriétés inconditionelles à défaut de formes définitivement établies du système des timars et de sa faible extension à cette époque, s'efforça plus tard d'abolir entièrement le mülk et le vakf. Le point culminant de cette tendance marque l'abolition complète des propriétés inconditionnelles par Mahomet II au cours des années 60—70 du XVe siècle. Toutefois, l'aristocratie féodale, qui s'était raffermie entretemps, ne permit pas que ces privilèges fonciers fussent restreints. Elle profita du règne de Bajazet II non seulement pour rétablir les institutions mülk et vakf, mais pour étendre leur place dans le système féodal de propriété foncière. Bien que sous le règne des sultans, qui se succédèrent plus tard, on créât fort peu de nouveaux mülks et vakfs, le nombre de ceux qui existaient déjà ne fut pas réduit. En outre, les changements intervenus dans le caractère de la propriété foncière — timar, sa transformation graduelle en propriété inconditionnelle satisfaisait déjà l'oligarchie féodale.

S'appuyant sur des documents précis, l'auteur a donné un tableau d'ensemble de la propriété foncière mülk et vakf, des formes d'exploitation dans ces propriétés, de la constitution sociale et de la nature des propriétaires des mülks et vakf. Elle a suive l'évolution de ces institutions au cours de la période étudiée.

Les problèmes de la propriété rurale dans l'Empire ottoman, qui sont relativement le mieux étudiés dans la litterature historique jusqu'à nos jours, sont traités dans cet ouvrage sous quelques aspects essentiels non encore éclaircis. Tout d'abord, l'auteur décrit les formes de la dépendance féodale du producteur rural, tout en soulignant l'absence de la dépendance individuelle et l'existence de celle de la propriété foncière. On insiste sur les droits très étendus du paysan sur sa terre, comparés à ceux existant dans les autres sociétés feodales. On étudie également la rente foncière dans ses formes particulières et son évolution. La conclusion qui s'impose, concernant les paysans dans l'empire, est que leur situation difficile ne résultait pas tant de l'oppression économique que d'autres conditions intimement liées au régime féodal des Osmanlis, à savoir l'arbitraire juridique, la discrimination religieuse et nationale (des paysans chrétiens), les innombrables exactions des féodaux et du pouvoir, etc.

En examinant les tendaces dans l'évolution des rapports agraires dans l'Empire ottoman au XVe—XVIe siècle, l'auteur prouve la substitution graduelle des institutions agraires par d'autres ou leur transformation en d'autres formes. Ainsi, au cours de la période précédante le règne de Mourad II et Mahomet II, c'est le rôle du mülk et du vakf qui fut prépondérant dans le système des rapports agraires. Pendant la première moitié du XVe siècle, la société osmanlie avait élaboré son système agraire et féodal propre sous forme de timar et le pouvoir central s'efforça de liquider les formes inconditionnelles de la propriété foncière au profit du timar. Toutefois, l'aristocratie féodale qui avait déjà réussi à conquérir des positions solides dans le gouvernement, tirant sa puissance économique de la propriété foncière inconditionnelle, entama une lutte farouche contre le timar, sous sa forme classique. Cette lutte s'etait traduite dans l'abolition du caractére conditionnel du timar qui apparaît vers la fin du XVIe siècle.

ЗА СЪСТОЯНИЕТО НА ТИМАРСКАТА СИСТЕМА ПРЕЗ ПЪРВОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ НА XVII в. СПОРЕД ЙОКЛАМА-ДЕФТЕРИТЕ ОТ 1014 и 1016 г. ПО ХИДЖРА (1605—1606 и 1607—1608)

Цел на студията е не да обрисува цялостно системата на тимарите през първото десетилетие на XVII в., а само да анализира сведенията от йоклама-регистрите[1] за наличния състав на спахийското опълчение, с които разполагаме. Въз основа на тях ще се опитаме да осветлим някои въпроси, свързани със спахийството и неговото земевладение[2].

Необходимо е преди всичко да се спрем на съставянето на спахийските йоклами — практика, възприета във военната организация и кадастралната администрация на Османската империя[3]. Още Хамер[4] говори за такава йоклама, датираща от 1596 г. За същата споменава А. С. Тверитинова[5]. По-късно в научната литература се появиха съобщения и за други йоклами[6].

Военните кампании на Османската империя или възшествието на нов султан били обичайните поводи за съставяне на поредна йоклама. Целта на тези списъци за систематичен контрол била да се установи доколко тимарите в действителност са владени от действуващи спахии в конното опълчение, или пък междувременно не са преминали по повече или по-малко законен път у лица, нямащи нищо общо с този военен корпус. Често се оказвало, че ги владеят спахии, отклонили се от военните си задължения.

Според съобщението на Хамер относно йокламата от 1596 г., съставена след битката при Керестеш, отсъствуващите по време на тази проверка спахии били преследвани из цялата империя, екзекутирани или глобявани[7]. Тези драконовски мерки били наложени от относително тежкото състояние на османската армия по време на войната от 1593—1606 г., тъй като документите, свързани с по-късни йоклами, датиращи от края на XVII и от XVIII в. (от 1672, 1691, 1694, 1698 г. и др.[8]), не съобщават за прилагане на санкции, по-тежки от отнемане на тимара на провинилия се спахия.

---

[1] Inalcik, H. Hicrî 835-tarihli suret-i defter-i sancak-i Arvanid. Ankara, 1954; Джикия, С. С. Пространный реестр Гюрджинского вилайета. Т. 1. Тбилиси, 1941; т. 2, 1947; Rechnungsbücher türkischer Finnanzstellen in Buda. Edit. L. Fekete et Gy. Káldy-Nagy. Budapest, 1962.

[2] Подобен метод е възприет от Й. Л. Баркан в книгата му: 894 (1488/1489) yılı cizyesinin tahsilâtina ait Muhasebe Bilânçolar. Ankara, 1964.

[3] Вж. Hammer, J. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Vol. I—II. Wien, 1815.

[4] Hammer, J. V. Geschichte des Osmanischen Reiches. Vol. IV. Pest, 1829, p. 271.

[5] Тверитинова, А. С. Восстание Кара Языджи — Дели Хасана в Турции. М. — Л., 1946, с. 52.

[6] Мутафчиева, В. За състоянието на спахилъка през XV—XVI в.— ИПр, г. XV, № 3.

[7] Hammer, J. v. Цит. съч., с. 271.

[8] Ор. отд. при НБКМ. Сигн.: ЦГ — войска. 30 реджеб 1089, Тимари; ЦГ — Дефтерхане. 10—20 реджеб 1111, ЦГ — войска, 17 сафар 1089. Тимари; Неврокоп — население. 27 раби I 1197, Тимара; ЦГ — Дефтерхане, 10—20 камази II 1107, Тимари и др.

Освен йокламите за наличния състав на спахийското опълчение, като тази от 1596 или от 1605—1606 г., които ще разгледаме в това изследване, били съставяни и други списъци за проверка на реалния състав на спахийството. Това ставало най-често при възшествието на нов султан[9]. Имало и регистри за спахиите само от даден санджак[10] или за тимариотите, които владеели определена категория тимари, например т. нар. „гедикли"[11].

Резултатите от тези проверки били вписвани в регистри, наречени „йоклама дефтерлери" (проверочни списъци). Тъй като османски документи от този вид не са публикувани досега, нито са разглеждани от историографите като извор, който би допринесъл за изучаване на тимарската система, налага се да направим кратък преглед на формата и елементите, от които те се състоят.

Въпросните два йоклама-дефтери представляват поименно изброяване на спахиите, взели участие в ленното опълчение през две отделни години — 1014 и 1016 от Хиджра. Както става ясно от съдържанието, отразено върху първата страница на тома, в който са подвързани тези регистри, списъците са изчерпателни с изключение на данните за санджаците Айнтаб и Роха, чиито списъци не фигурират в дефтера от 1014 г.

Томът обхваща всъщност отделни списъци, всеки от които изброява наличните спахии, дошли от даден санджак. Списъците имат за основа нахията — териториална единица според военната администрация, нещо като военно окръжие днес. В края на всеки списък обикновено бива отбелязан общият брой на спахиите в санджака. Тази рекапитулация почти винаги (с няколко изключения) е неточна — често срещан дефект в османското счетоводство. Срещу нея или след нея идват подпис и печат на миралая (алайбея), които потвърждават достоверността на изнесените в списъка данни.

По неизвестни причини в тома проверочните списъци от 1016 г. са подвързани преди тези от 1014 г. Един йоклама-дефтер съдържа следните елементи:

Единиците „тимар" и „зиамет", изразени калиграфично според османското счетоводство. Името на спахията, титуляр на тимара[12]. В много редки случаи биват отбелязани и имената на сътитулярите му, ако тимарът бил „мющерек", сиреч ползуван от двама или трима бойци[13]. Понякога се срещат поправки или задрасквания на името на тимариота, дължими на промени във владението[14]. По-рядко в полето има бележки, които указват заместването на тимариота от някой джебелия, изпратен от него на негова издръжка[15], или преминаването на спахията към друга военна единица или на по-висша служба и др.[16]

Несъмнено от най-голямо значение е отметката, направена срещу всяко име на титуляр. Тя удостоверява присъствието му. Би трябвало да приемем, че по принцип в йоклама-дефтерите били включени само спахии,

---

[9] Сигн.: ЦГ — Дефтерхане, 1—10 мухарем 1103, Тимари.
[10] Сигн.: ЦГ — Дефтерхане, 1—10 раби I et 37 раби II, 1089, Тимари.
[11] Пак там.
[12] Пак там, с. 17, 31, 66, 68, 71, 75, 78 и т. н. от оригинала.
[13] Пак там, с. 4, 7.
[14] Пак там, с. 4.
[15] Пак там, с. 22, 23.
[16] Пак там, с. 30, 32, 33.

взели участие във военната кампания, а не всички владелци на тимари — такава била всъщност и основната цел на йокламите. Само на пръв поглед обстоятелството, че в почти всички списъци на спахии от 1014 г. (все по време на войната между Турция и Австрия) систематично се срещат отметки, доказващи личното присъствие или отсъствие на всеки спахия, ни изглежда необяснимо.

Тази практика може да бъде обяснена по два начина. Или в йоклама-дефтерите били вписвани по име спахиите, участвуващи в началото на бойните действия, а впоследствие дезертирали, но тяхното дезертиране е било забелязано при някоя следваща проверка, или отметките, направени срещу част от имената на спахиите, били дело на някоя по-висша контролна инстанция, която трябвало да оправи (по всяка вероятност умишлено направените) грешки в списъците на алайбейовете.

Срещу някои имена има повече от една отметка, което говори за повторна, дори за трета проверка на вече съставените йоклама-дефтери. По всяка вероятност главнокомандването не разчитало особено на добросъвестността на алайбейовете, които в качеството си на командири на полкове сигурно имали интереси или причини да укриват част от дезертьорите.

Подобни отметки, свидетелствуващи за повторна проверка на йоклама-дефтерите, фигурират само върху регистрите от 1014 г. В началото им изрично е отбелязвано, че става въпрос за регистриране на участниците в сражението, наречено „Естергомско". Те липсват в йокламата от 1016 г., която пък визира мобилизацията на спахии, без обаче да е отбелязано местоназначението ѝ.

Отметките за присъствието на тимариота при съставяне на йокламата са изразени по различен начин: или с буквата „мим" (първа буква от турската дума за „присъствуващ"), или с малко кръгче (което би могло да бъде също така буквата „хе", която в някои случаи, противопоставена на „мим", означава „отсъствуващ"), докато в други случаи, когато се среща почти срещу всяко име, по-скоро означава „присъствуващ"; или с думите „сахх" (проверено), „гьорюлдю" (видян) и т.н. В по-редки случаи отсъствието на спахията е отбелязано с думата „булмадъ" (не се намира).

Това са накратно елементите на йоклама-дефтерите, отнасящи се до името на тимариота, титуляр на лен, доказващи участието му в кампанията или дезертирането му впоследствие. Елементите, които следват, се отнасят до земевладението на наличния спахийски състав.

Първият от тях е името или имената на селата, от които в цялост или частично бил съставен „тимарът". Обикновено наличието на повече от едно село, особено ако било въпрос за зиамет, е обозначено с термина „ве гайри" (и други) — практика, установена в османския кадастър. Бележките към поземленото владение на спахиите са минимални. Това се обяснява с предназначението на йокламата — да бъде установен реалният състав на спахийското опълчение, а не да се проследяват кадастралните промени в системата на тимарите.

Последният задължителен елемент в йоклама-дефтерите е номиналният приход от всеки тимар, изразен в акчета. Там, където по някакви причини приходът не е известен, този елемент липсва.

Приключвайки с описанието на въпросните извори, необходимо е да кажем няколко думи за археографските им данни.

Томът, съставен от двата йоклама-дефтери, датиращи от 1014 и 1016 г., за наличните спахии от отделните санджаци, съдържа 169 листа с размери

28/13. Част от тях (по-точно листовете, съдържащи заглавието, името на санджака и датата, а също и опакото от последния лист за санджака) са празни. Регистрите са писани с различен почерк, но не е задължително всеки от тях да бъде от различна ръка. Писани са на „сиякат", а извлеченото съдържание — на „рика". Мастилото е черно. Последните пет листа са повредени, но въпреки това е пострадал текстът само на последния лист.

Буквалният превод на анализираните йоклама-дефтери изглежда така:

„Нахия Едирне в лива Паша

Тимар на Мустафа	Село Ишаклу	—8000
Тимар на Хамза	Село Йениче кьой	—3000
Тимар на Арслан	Село Кьосе Тимур	—3000
Тимар на Ферхад	Село Йениче кьой	—3000
Тимар на Мустафа	Село Кьойлука	—3000
Тимар на Абдуррахман	Село Йокличе	—3000 и т.н."[17]

Преди да се заемем с анализа на йоклама-дефтерите, необфодимо е да си припомним накратко историческата конкретност, в която били осъществени двете последователни проверки на похóдния състав на спахийското опълчение.

Войната, отдавна тлееща между Високата порта и империята на Хабсбургите, избухва през 1593 г. При променливи резултати тя трае до 1606 г., когато приключва с мира в Ситваторок. По същото време (от 1603 г.) Турция е въвлечена в друга война на изток — срещу Персия. Периодът 1605—1606 г. (когато е съставена първата йоклама) е относително благоприятен за османските сили, воюващи на Запад. Като съюзници на унгарския феодал Бочкай османците през август 1605 г. се насочват срещу Естергон, като завладяват укрепените Вишеград, Палота, Весприм и др. В резултат на трикратна атака Естергон е превзет в края на септември. Оставяйки румелийските си войски на гарнизон в Буда (тимариотите от санджаците Никопол, Силистра, Чирмен, Виза, Смедерево), където Бочкай тържествено е коронясан за крал на Унгария и васал на султана, сераскерът тръгва на поход с останалите си войски, съставени от татари и маджари, срещу Щирия и Австрия. Значителните победи на Високата порта принуждават Хабсбургите да започнат преговори, които завършват следващата година с подписването на мирния договор в Ситваторок. Но това не е било достатъчно, за да се възцари мирът в Османската империя[18].

Двете десетилетия, които разгледахме (последното на XVI и първото на XVII в.), се характеризирали с непрекъснати вълнения в границите на Османската империя. Това нестабилно положение се дължало, от една страна, на факта, че подчинените на Високата порта балкански народи, възползувайки се от затрудненията, в които изпаднала Турция вследствие на безкрайната война с Австрия, силно разклатили османската власт над по-голямата част на България и Влахия[19] чрез поредица от спонтанни въстания, масови акции на хайдутите и непрекъснати бунтове през последните пет години на XVI в. От друга страна, тези събития предизвикали безредици и в османското общество към края на века.

[17] Пак там, с. 4.
[18] Hammer, J. Цит. съч., с. 220 и сл.
[19] История на България. С., 1954, с. 265 и сл.

Бунтовете в османската армия през разглеждания период били често явление. Така например в началото на 1595 г. при възкачването на Мехмед III на престола сипахиогланите, които отдавна се надявали да бъдат снабдени с тимари, направили внушителна демонстрация в Константинопол. Тя траяла няколко дни и причинила падането на няколко везири[20]. На следващата година избухнал бунтът на „фирарите" — дезертьорите. Той бил много по-значителен по размери и обхват. Предизвикали го дезертиралите спахии от фронта в Унгария с предводители Кара Язъджи и Дели Хасан. Бунтът бързо се разпространил в повечето от провинциите на Мала Азия. Към него се присъединили и значителни селски маси. Властта успяла да го потуши едва през 1604 г.[21] По същото време в Константинопол често избухвали вълнения сред спахиите[22]. Бунтът на Кара Язъджи и Дели Хасан току-що бил потушен, когато в Мала Азия пламнало друго въстание — на Календероглу, Кара Саид, Сашлу и Узун Халил. То обхванало широки слоеве от населението, та властта била принудена да предприеме истински наказателни експедиции във въстаналите области[23], които на свой ред предизвикали нови бунтове на спахиите[24].

Това изключително раздвижване на различните слоеве в османското общество, като се започне от експлоатираното селячество и се свърши със спахиите, естествено има своето обяснение. То звучи отчасти убедително само у съвременните му турски автори, най-известният от които е Кочи бей Гюмюрджински. Картината на вътрешното разложение на Османската империя, рисувана от него не се нуждае от коментар[25]. От нея става ясно, че безсилието на централната власт и упадъкът на основните институции на османската военна организация, каквито били спахийството и еничарството, създавали обективна възможност за успеха на размирните действия на поробените народи, а също и на някои слоеве в самото османско общество. Объркването, в което изпаднали османските управници по време на войната от 1593—1606 г., се изразило в непрекъснатата смяна на везири, велики везири, военачалници и пр. Този хаос не пощадил дори султаните. През войната тронът на Осман преминал през трима негови наследници — Мурад III, Мехмед III и Ахмед I.

Такава в най-общи линии била историческата ситуация, на чийто фон трябва да разглеждаме положението на спахиите, въз основа на данните от анализираните тук йоклама-дефтери.

Преди всичко тези документи дават отговор на един въпрос от първостепенна важност относно системата на тимарите — това е броят на наличния спахийски състав в поход. Изясняването му е от значение не само за изучаването на османската военна организация. Установявайки реалния брой на спахийството, ще узнаем до каква степен тимарският фонд в началото на XVII в. продължавал да обслужва военните нужди на империята и доколко вече бил преминал у хора, необвързани с военни задължения.

---

[20] Hammer, J. v. Цит. съч., 244—245.
[21] Пак там, с. 336; Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 52 и сл.
[22] Hammer, J. v. Цит. съч., с. 325, 329.
[23] Пак там, с. 365, 380, 397.
[24] Пак там, с. 378, 381.
[25] Смирнов, В. Д. Кучибей Гомюрджински и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. СПб., 1873, с. 102 и сл.

Въпросът за пълния брой на действуващия спахийски състав е разглеждан от някои автори, взели за отправна точка сведенията, черпени от османските летописци и политически автори. Така например М. Д'Осон приема за такъв брой 200 000 души[26]. Тази цифра е приета и от Тишендорф[27] и Тверитинова[28].

Ако се позовем на някои османски автори от XVII в., ще видим, че това неправдоподобно число дори е редуцирано в специализираната литература. Така например според Кочи бей само пет еялети от мирийската земя носели приходи на 187 000 спахии[29]. Като имаме предвид още дузината еялети, неотбелязани от него, ефективният състав на корпуса би възлязъл на много повече от 200 000 души.

Така според единодушни досега твърдения спахийската конница наброявала поне 200 000 души. Бихме възприели тази бройка, ако не ни смущаваха някои логически несъответствия.

Тимарите на спахиите в действителност се състоели от приходите срещу данъците на няколко селски домакинства, раѝ на даден спахия. Многобройните сведения за тимарите в „муфасал дефтерите“ (подробни регистри) позволяват да заключим, че средният тимар се състоял от 10—20 домакинства[30]. Нека приемем за единица минимума от 10 домакинства.

В такъв случай 200 000 тимари в Османската империя при Сюлейман Законодателя предполагат най-малко 2 млн. домакинства, чиято експлоатация изхранвала само спахийството. Ако се съгласим с общоприетото твърдение, че едно средно семейство през XVI в. наброявало поне пет члена[31], то зависимото население, включено в тимарската система, би възлязло най-малко на 10 млн. души.

Трябва обаче да отбележим, че цялата територия на Османската империя не представлявала тимарски фонд. Значителна част от еялетите, където имало тимари, включвали и обширни султански хасове, поземлени мюлкове и поземлени вакъфи[32].

Трябва да добавим и факта, че не цялото население на Османската империя влизало в различни феодални владения. Десет еялета (наречени „със салиане“, чийто бей служел не срещу хас, а на заплата) били изключени от системата на тимарите[33]. Към тяхното население трябва да прибавим и градското, наброяващо 7—8 % от всички поданици на Османската империя според най-новите проучвания,[34] а също и раята със „специален статут“, която владеела „бащини“ и не спадала към зависимите домакинства.

---

[26] D'Ohsson, M. Tableau général de l'Empire ottoman. 3. Paris, 1787—1790, p. 414.

[27] Tischendorf, A. v. Das Lehnswesen in den Moslemischen Staaten, insbesondere im Osmanischen Reiche. Leipzig, 1872, p. 49.

[28] Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 31.

[29] Смирнов, В. Д. Цит. съч., 91—92.

[30] Вж.: Регистър на Търновска област. — В: Турски извори за българската история, сер. XV—XVIe s. V. I Sofia, 1964; Inalcik, H. Цит. съч.; Джикия, С. С. Цит. съч. и т. н.

[31] Todorov, N. Sur quelques aspects du passage de féodalisme au capitalisme dans les territoire balkanique de l'Empire Ottoman. — Revue des Etudes Sud-Est européenes. Bucarest, 1963, No 1.

[32] За размера на султ. хасове и вакъфите тогава вж.: Barkan, Ö. L. Şer'i miras hukuku ve evlâtlik vakıflar. — JÜHFM. C. IV, a. 1, 1940, 169—170; Heffening, A. Waqf. — Enzyklopädie des Islam. V. IV. Leiden — Leipzig, 1934, p. 1191.

[33] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., 83—85.

[34] Тодоров, Н. За демографското състояние на Балканския полуостров. — ГСУ ФИФ, т. LIII/2, 1951, с. 202.

Прочее, ако бихме приели за достоверно за броя на спахиите числото 200 000, ще получим невъобразима цифра за цялото население на Османската империя по Сюлеймановово време. Тоест цитираните числа са произволни и не биха могли да претендират за доверие. Ако запазим цифрата от 200 000 души като състав на спахийството, как ще оборим изчисленията, които произтичат от нея? В тях всъщност предложихме само изходен минимум за домакинствата, за населението и т.н. Приехме например като средна величина за тимара 10 домакинства (докато в броя от 200 000 тимариоти влизат и заимите със стотици зависими домакинства, да не говорим за едрите военачалници на спахийството, всеки от които е прибирал данъци от хиляди домакинства). Освен това приемаме за средно домакинство пет души (докато демографската структура от XVI в. предполага в ред области наличие на големи патриархални семейства) и пр. От всичко казано следва да заключим, че нашите хипотетични числа са дори занижени.

Тези обстойни изчисления ни бяха необходими, за да покажем логическата невъзможност на твърдението, че контингентът на спахиите някога бил наброявал 200 000 души. Очевидно изследванията върху ленното земевладение категорично трябва да отхвърлят легендарните свидетелства на османските хроники и трактати. От това ще произтекат веднага и други корекции. Ще трябва да се преразгледа въпросът за относителното място, което е заемал в аграрната структура на империята спахилъкът. Ще трябва да се ревизират и някои формулировки, свързани с упадъка на спахийския институт през XVII и XVIII в., и т.н.

Тук е важно да изтъкнем, че сведенията у Кочи бей за реалния състав на спахийското опълчение през XVI в. не са убедителни, сочейки за брой на тимариотите само от пет еялета на империята.

Става ясно, че твърденията на някои османски автори от XVII в. за събития и явления, на които не били съвременници, не следва да бъдат използувани безкритично. В усилията си да придаде повече блясък на Сюлеймановото време и по-конкретно да идеализира османската военна мощ оттогава, Кочи бей преувеличава броя на спахиите през XVI в. Ако бихме приели този брой и като прибавим към него еничарството, наемните части, спомагателните корпуси и османските васали с техните войски[35], армията, която Османската империя би мобилизирала за война по онова време, би се равнявала по численост на бойните сили с една съвременна средна държава.

Всъщност това преувеличение у Кочи бей е съвсем оправдано; той се явява като ярък изразител на интересите на потомственото спахийство, сериозно застрашено по негово време. Проспахийските настроения на този автор са толкова очевидни, че от само себе си ни налагат сдържаност спрямо твърденията му. По-добре би било да се обърнем към други османски автори от XVII в., които не дават повод да ги заподозрем в пристрастие. Такива са Айни Али Мюезинзаде и Али Чауш от София. Особено ценен е трудът на първия от тях, тъй като в него присъствува

[35] Само във войната срещу Хабсбургите от 1593—1606 г. татарският хан Гази Гирай е участвувал с армия от 40 000 души според османските извори. Според унгарските извори тази цифра би трябвало да бъде 80 000 (Hammer, J. v. Цит. съч., с. 223). При наличието на тези две цифри трябва да бъдем по-предпазливи в изводите не само заради огромната разлика от 40 000, но и поради данните в йокламата от 1014 г.

материал, аналогичен на анализирания, та би ни позволил съпоставки със състоянието на тимарите от 1018 г. по Хиджра — само две години по-късно от първата наша йоклама. Али Чауш е по-късен, неговият трактат датира от 1016 (1653) г. и по-скоро би послужил да проследим някои тенденции, наченали през първото десетилетие на XVII в.

Преди да се върнем към конкретните резултати от двете йоклами, необходимо е да уточним, че походният спахийски състав не бива да бъде приравняван към общия брой на спахиите. Ако проследим турските военни кампании, ще си съставим представа за начина, по който е било мобилизирано спахийството.

По всичко изглежда, че спахиите от Босна и Румелия участвували най-редовно в сраженията в Унгария[36]. Очевидно еялетите доставяли военна конница поредно, а не едновременно. Така например през 1594 г. в Унгария били изпратени спахии от Мараш и Анадола, а също придворни мютеферика и чауши. По това време към тях се присъединил с бойците си и татарският хан Гази Гирай[37]. Възможно е малко по-късно, но във всички случаи преди зимата, да са взели участие в сраженията и спахии от Сивас, Диарбекир, Рака, Халеб и Триполи в Сирия[38]. На следващата година тези военни единици били заменени с дошли от Болу в Анадола спахии[39]. За сраженията при Керестеш (1596) османските автори рисуват следния боен ред, възприет от турското командуване: на единия от фланговете били спахиите от Анадола, Карман, Халеб, Мараш и Диарбекир, докато на другия фланг били разположени спахиите от Румелия, Темешвар и татарите на кримския хан[40]. През 1597 г. в сраженията пак там взели участие мобилизираните от Босна, Диарбекир, Сивас, Рака и Адана[41] спахии, а на следната година дошъл редът на спахийството от Халеб, Диарбекир[42], Мараш, Смедерево и Босна[43]. През 1600 г. отново бил ред на спахиите от Диарбекир и Румелия[44] за участие в сраженията.

От тези подробности можем да заключим, че през всяка година била обявявана мобилизация. Разполагаме и с конкретни данни, които подкрепят това заключение. Хамер съобщава, че наесен, когато военните операции стихвали, сераскерът отпращал спахиите от азиатските еялети у дома им. Спахиите, чиито тимари се намирали отсам морето, се разполагали на зимни лагери в близост до театъра на бойните действия[45]. С настъпването на пролетта, когато подновяването на сраженията било предстоящо, започвала нова мобилизация, която невинаги засягала спахиите от еялетите, представили вече военни контингенти през миналата година.

Несъмнено властите са имали причини да поддържат подобна практика, но малко вероятно е да са се ръководели от скрупули за равнопоставено разпределение на тежестите на войната между отделните

---

[36] Hammer, J. v. Цит. съч., с. 218, 223, 280, 286.
[37] Пак там, 223—225.
[38] Пак там, с. 224.
[39] Пак там, с. 252.
[40] Пак там, с. 263.
[41] Пак там, с. 280.
[42] Пак там, с. 285.
[43] Пак там, с. 286.
[44] Пак там, с. 293.
[45] Пак там, с. 280, 293.

провинции. Изглежда, че централната власт проверявала всяка година наново комплектоването на отрядите, държейки сметка за възникнали междувременно вътрешни и междудържавни събития. Именно затова наблюдаваме, че спахийското опълчение от Мала Азия било съвсем слабо застъпено по време на операцията „Естергом“ от 1605—1606 г., докато същият контингент масово участвувал през първите години на войната в Унгария. Но именно в този интервал Високата порта била въвлечена във война срещу Персия и е твърде вероятно спахиите от Мала Азия да са били прехвърлени към новото поле на военни действия. Освен това честите и значителни бунтове на спахиите от Мала Азия карали централната власт да не разчита особено на спахийството от размирните области. Втората от разглежданите тук йоклами, съставена след края на войната с Австрия, макар че не сочи конкретен мотив за мобилизацията на регистрираните спахии, ни навява предположението, че този контингент бил свикан на ефективна служба във връзка с някаква военна операция в Мала Азия[46], за която вече било мобилизирано спахийството от повечето малоазийски санджаци и от приморските области на Балканите, разположени срещу азиатския бряг.

Сметнахме, че е необходимо да бъде изяснена практиката по мобилизацията на спахиите, за да избегнем всякакво съмнение, че анализираните тук йоклами са непълни. Вярно, те не съдържат данни за общия контингент на спахийството, но в тях отговорно са изброени участниците във войната през определена година.

Йокламата от 1014 г. изброява спахиите по санджаци, а не по еялети, както бива например у Айни Али или у Али Чауш от София. Обхванати са следните санджаци: ляво и дясно крило на Паша санджак, Кюстендил, Тирхала, Яния, Чирмен, Илбасан, Вълчетрън, Охрид, Авлония, Искендерие, Нигболу, Кастамону, Семендре, Сарухан, Босна, Дукакин, Кръкклисе, Виза и Кютахия.

Ако приемем за вярно териториалното разпределение у Айни Али (защото то се различава съществено от това, което предлага Хамер за същия период)[47], става ясно, че спахиите, участвували във войната през 1605—1606 г., са дошли от четири еялета (от общо 23-те еялета „с хас“): Румелия, Босна, Анадола и Буда. Дори не става въпрос за пълна мобилизация от тези четири еялета. Според Айни Али[48] били изведени спахиите само от 14 санджака на Румелия, която имала 23; от 3 санджака на Анадола от общо 14; от един санджак на Босна от общо 8 и от един санджак от Буда от общо 19[49]. Така че според Айни Али включените в „кампанията Естергом“ спахии изхождали само от 19 санджака от общо 232 санджака на еялетите „с хас“. Ако прибавим към тях и двата санджака Роха и Айнтаб, които фигурират в съдържанието на йокламата, макар да липсват сред

---

[46] Един от мотивите за мобилизацията би могла да бъде голямата кампания, предприета от Мурад паша срещу многобройните размирици в Мала Азия в периода 1607—1608 г.; датата на 2-рия йоклама; Hammer, J. v. Цит. съч., с. 399.

[47] Пак там, 237—238.

[48] Рекапитулацията, засягаща санджаците в Румили, е погрешна при Айни Али — 24 (Cf. Tischendorf, P. A. v. Цит. съч.).

[49] Тук става въпрос за общи данни от „хихч“ в Еялетите на Босна и Буда. При Айни Али тези данни не са разпределени по санджаци и не ни позволяват конкретно сравнение. Цитираме ги само ориентировъчно (Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 68, 70).

списъците, броят им ще нарасне на 21, което е по-малко от 10 % от общия брой на санджаците[50].

От значение е сравнението, което бихме направили, между сведенията за наличния състав на спахийското опълчение от отбелязаните 19 санджака с цитирания от Айни Али брой на спахиите от същите санджаци[51].

Таблица 1

Санджак	Йоклама от 1014 г.			Според Айни Али		
	тимар	зиамет	общо	тимар	зиамет	общо
Еялет Румили						
Паша	1415	8	1423	1788	257	2045
Кюстендил	840	26	866	1017	48	1065
Тирхала	364	5	369	439	36	475
Яния	362	12	374	345	62	407
Чирмен	66	–	66	130	20	150
Илбасан	110	2	112	138	18	156
Вълчетрън	515	2	517	302	10	312
Охрид	230	2	232	342	60	402
Авлония	384	4	388	479	38	517
Искендерие	107	1	108	205	49	254
Нигболу	67	6	73	344	60	404
Кърклисе	14	–	14	18	11	29
Виза	5	–	5	79	20	99
Дукакин	47	2	49	52	10	62
Общо	4526	70	4596	5678	699	6377
Еялет Буда						
Санджак			Йоклама от 1014 г.			Според Айни Али
Семендре			396			2722
Еялет Босна						
Санджак			Йоклама от 1014 г.			Според Айни Али
Сарай			725			389
Еялет Анадола						
Кютахия	18	–	18	975	29	1004
Кастамону	279	1	280	570	24	594
Сарухан	27	2	29	674	15	689
Общо	324	3	327	2219	68	2287

Съпоставена по същия начин с поднесените от Айни Али данни, йокламата от 1016 г. очертава следната картина:

[50] Пак там.

[51] Алайе не фигурира като отделен санджак при Айни Али; поради тази причина не фигурира и при сравненията.

Таблица 2

Санджак	Йоклама от 1016 г.			Според Айни Али		
	тимар	зиамет	общо	тимар	зиамет	общо
Еялет Румелия						
Паша	696	2	698	1788	257	2045
Илбасан	104	1	105	138	18	156
Каръкклисе	13	–	13	18	11	29
Авлония	247	3	250	479	38	517
Яния	31	2	33	345	62	407
Искендерие	23	–	23	205	49	254
Чирмен	79	1	80	130	20	150
Общо	1193	9	1202	3103	455	3558
Еялет Анадола						
Кютахия	461	1	466	975	29	1004
Айдин	177	–	177	672	19	691
Худавендегяр	394	–	394	1005	32	1037
Карахисар Сахиб	179	–	179	615	15	630
Кареси	139	–	139	240	7	247
Алайе	24	–	24	–	–	–
Общо	1354	1	1355	3507	102	3609

Като изхождаме от тези цифри, вече бихме могли да направим няколко извода, макар и частични, за мобилизирания наличен състав на спахиите в началото на XVII в.

Така например през 1605—1606 г. от 14 санджака в Румелия били мобилизирани 4596 спахии вместо 6377-те, посочени от Айни Али, тоест малко повече от 3/4 от подлежащите на мобилизация спахии според кадастъра на тимарите в Румелия.

Трябва обаче да изтъкнем, че не срещу всички имена на тези 4596 спахии в списъците има отметки при повторната проверка, когато не било потвърдено присъствието на 1132 от тях. Следователно трябва да предположим, че в сраженията взели участие едва 3464 спахии от 14 санджака на Румелия. В по-нататъшните изчисления няма да отпаднат от общия брой, посочен в списъците, отсъстващите 1132 спахии, тъй като те били представени поне веднъж, преди да дезертират, тоест все още представлявали част от военния контингент на санджака, фигурирайки в йоклама-дефтерите.

В случая с Босна (Сарай) и с Кютахия не е възможно да извършим сравнение, защото Айни Али сочи само общия брой на тимарите. Нека отбележим и несъобразността в регистрацията на Босна: според Айни Али еялетът наброявал всичко 389 „кълъча“, а всъщност от йокламата личи, че само санджакът Сарай предоставил контингент от 725 спахии. Не е изключено по това време да е било в сила териториално разпределение, за което нямаме данни.

Броят на спахиите от Анадола, които фигурират в йокламата от 1605—1606 г. и са от 3 санджака на Анадола, е 327 души, срещу 2287, сочени от Айни Али за същите санджаци. Всичките тези 327 спахии са отбелязани като присъстващи в проверочните списъци.

Вече бе казано, че отметки от този вид липсват в йокламата от 1607—1608 г. Твърде възможно е тогава да били записани само спахиите, чието присъствие било установено. Така според тази йоклама само 7 санджака от дясното крило на Румелия предоставили 1202 спахии срещу 3558, отбелязани у Айни Али. Това означава, че въпросните санджаци от Румелия и Анадола излъчили, ако вярваме на йокламата от 1016 г., малко повече от 1/3 от фигуриращия в кадастъра на тези санджаци контингент.

Големите различия между походния спахийски състав и броя на тимарите — различия, установени според изворите, — не бива да ни учудват: докато Айни Али представя състоянието на спахийската институция такова, каквото било отразено в кадастъра и каквото може би някога наистина е било или пък не е било, то йокламите разкриват реалното положение на корпуса именно през период, характеризиращ се с масово дезертиране на спахийството. Както знаем от литературата, само йокламата от Керестеш констатирала отсъствието на 30 000 спахии, уличени като дезертьори, на които веднага били отнети тимарите[52]. Това явление бездруго се засилило вследствие на трайните бунтове и вълнения на спахиите през последните години от XVI и първите от XVII в. Основната ценност на йоклама-дефтерите е тази, че опровергават данните от кадастъра, понеже именно те отразяват реалното състояние на ленната войска, а не формалното ѝ положение.

Налага се да обърнем внимание и на другите несъответствия, които се срещат у Айни Али и у Али Чауш от София. Така например у Айни Али често пъти рекапитулацията за тимарите и зиаметите в даден еялет, както и за общия брой на „кълъчите", които би трябвало да предостави този еялет, не съвпадат[53]. Несъобразности от този вид се срещат в сведенията за Анадола[54], Буда[55], Джезаир[56], Темешвар[57] и т. н. Те не очертават някаква обща тенденция (увеличаване или намаляване), която би позволила поне да приемем данните на Айни Али за долна или горна граница[58]. Впрочем, при вчитане, ще констатираме, че от всички сведения у Айни Али единствено относителните числа за Румелия и Караман[59] съвпадат с тези в регистрите. Всички останали рекапитулации се различават с няколко десетки до няколко стотици от общия брой на „кълъчите", предоставени от санджаците. Като вземем предвид казаното, налага се да бъдат внимателно използувани сведенията на този османски автор при изследване на тимарската система и спахийската организация[60].

Ще бъде от полза да разгледаме накратно сведенията за наличния състав на спахиите у друг османски автор от XVII в. — Али Чауш. Действително до това време (неговият трактат датира от 1653 г.) спахийската институция е претърпяла известни промени. Управлението на султан Мурад IV и на везирите Кьопрюлю стабилизирало донякъде

[52] Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 52.
[53] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 62.
[54] Пак там, с. 65.
[55] Пак там, 68—69.
[56] Пак там, 69—70.
[57] Пак там, с. 70.
[58] Пак там, с. 71.
[59] Пак там, с. 62, 67—68.
[60] Данните на Айни Али са взети от рекапитулациите му, а не от общия брой „кихч" на всеки отделен санджак.

тимарската система, най-малкото забавяйки нейния упадък. Все пак не бихме могли да си обясним фрапиращата разлика между данните у Айни Али и сведенията на Али Чауш, защото понякога тя възлиза на няколко хиляди „кълъча". Това се потвърждава по убедителен начин от следната таблица:

Таблица 3

Санджак	Според Айни Али		Според Али Чауш	
	„кълъча"	общо спахии	„кълъча"	общо спахии
Румелия[60]	9274	33000	10187	35000
Анадола	7311	9700	8619	23000
Караман	1620	4600	2510	6000
Буда	2722	–	2864	11000
Темешвар	1109	2000	310	2500
Босна	389	3000	1980	7000
Сезаир	1618	4500	2320	7000
Кибриз	1667	4500	1800	5000
Мераш	2169	5500	2869	6500
Диарбекир	730	9000	4017	18000
Сивас	3130	9000	3937	8000
Ерзерум	5279	7800	5618	10000
Чам	996	2600	1250	4000
Тараболус	634	1400	610	1400
Халеб	903	2500	1150	4000
Рака	653	1400	1100	2500
Карс	1206	–	819	2500
Чълдър	656	1700	556	2000
Трапезунт	554	7750	554	2000
Мосул	274	–	490	2000
Ван	1115	–	1215	3000[61]

Ако вярваме на данните у Али Чауш, очевидно е, че през десетилетията от 1609 до 1653 г. ефективност на спахийството нараствала. Броят му остава непроменен само в един санджак (Трапезунт), а е намалял едва в четири (Тараболус, Карс, Чълдър и Темешвар). Броят на „кълъчите" се е увеличил чувствително във всички останали санджаци. И още нещо: дори когато техният брой в някои случаи намалява, контингентът на тимариотите расте без прекъсване, за да достигне 164 000 души. И това станало — ако се доверим на Али Чауш — точно през периода, който Кочи бей Гюмюрджински описва като време на най-дълбокия упадък на спахилъка[62]. Освен това трябва да напомним, че и тримата автори, чиито сведения сравняваме с йокламите, са съвременници на институцията и на събитията, които обрисуват.

У Кочи бей Гюмюрджински намираме сведение, което поне частично е потвърдено от йокламата: „По време на сраженията, предприети сега, всички войници, владелци на тимари и зиамети в Румелия, Анадола и други еялети на империята, мютеферика, чауши, писари и други заими и тимариоти, ще наброят едва седем-осем хиляди души. Но дори и от тази

---

[61] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., 62—82; Хаџибегић, Х. Расправа Али Чауша из Софије о тимарској организацији у XVII ст. — Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, fsc. II, 1947, 177—183.

[62] Смирнов, В. Д. Цит. съч., 120—127.

бройка повечето са наемници и слуги, а колкото до останалите, от тях не е останало нищо, ни име, ни следа."[63]

Убедени във вече забелязаната тенденция у Кочи бей да идеализира миналото величие на спахийството, рисувайки същевременно в тъмни краски настоящото им положение, не бихме подминали учудващото сходство между числото, което той сочи за походен състав на тимариотите, и резултатите от йокламата от 1605—1606 г. Действително, ако прибавим към спахиите от 19 санджака на Балканите и Мала Азия мютеферикаta, чаушите, писарите и многобройните свити на пашите, принудени да участвуват във войната, макар уж освободени от протекция, ще получим точно конница от 7218 тимариоти. Освен това показателно е, че освен спахиите Кочи бей отбелязва точно „мютеферика, чауши и писари", както е записано и в йокламата от 1605—1606 г.

Все пак се налага да уточним сведенията на Кочи бей в следния смисъл: докато османският автор сочи цифрата 7000—8000 за общия брой на походното спахийство, йокламата доказва, че това са били само тимариотите от около двайсетина санджака. Така, ако съобразим, че санджаците били 10 пъти повече, това не ни позволява чрез просто умножение да изчислим дори приблизителния състав на тимариотите, понеже санджаците били много различни по територия и брой на спахийството. Например основният за Балканите Паша санджак се равнявал на пет-шест от малките. Очевидно е, че без да представлява 200 000 души по времето на Сюлейман I, спахийството сигурно не е достигало дори 7000—8000 в началото на XVII в.

Във връзка с горното следва да запитаме: приемливо ли е числото 7000—8000 като брой за участниците във войната? Хамер ни дава отговор, като се позовава на османските летописци.

По повод на войната в Унгария той нееднократно отбелязва участието на татарски войски (които едва ли биха наброявали 40, и съвсем не 80 000 души)[64]. Еничарите пък били натоварени в качеството си на надеждни части да се справят с бунтовете на дезертьорите и с освободителните вълнения в Северна България и отвъд Дунав[65]. Изводът тук, че спахиите били само частично мобилизирани през 1593—1606 г. и — нещо повече — немалко от тях дезертирали, е сам по себе си твърде важен. Той сочи, че в началото на XVII в. спахийската институция вече не представлявала основният стълб на османските военни сили. Сведенията за брожения и бунтове на спахийството през същия период окръглят нашата представа за състоянието на този корпус на даден етап от неговото развитие.

Колкото до тенденциите в това развитие, не бихме ги доловили въз основа на упорито използуваните досега все едни и същи османски извори. Бихме ги установили много по-отчетливо, ако стъпим върху редица последователни проверочни списъци за спахийството. За съжаление не разполагаме с други освен с тези от 1014 и 1016 г. — твърде близки по време, за да очертаят евентуалните промени. Трябва да се ограничим със

[63] Пак там, с. 127.
[64] Hammer, J. v. Цит. съч., с. 223, 263.
[65] Пак там, с. 247, 249, 254, 245.

сравняването им в дяловете за дясното крило на Паша санджак, тъй като това е единствената територия, за която има пълни списъци и в двете йоклами.

Таблица 4
Дясно крило на ливата Паша

Нахия	Според йокламата от	
	1014 г.	1016 г.
Едирне	25	19
Димотика	21	13
Кешан	8	6
Джиср-и Еркене	3	5
Фереджик	14	20
Късълагач	16	11
Ипсала	6	8
Филибе	50	29
Татар Пазарджик	21	15
Ески Загра	35	28
София	53	42
Самоков	6	4
Шехир кьой	107	87
Кюпрюлю	76	58
Гориче	106	68
Хурпище	168	111
Кестрич	65	29
Бихлище	91	49
Серфидже	49	52

Въпреки краткия интервал от време от година-две, който разделя двата регистъра, забелязваме определена тенденция към намаляване на наличния състав на спахийството. Тази тенденция става още по-убедителна, ако вземем предвид и броя на спахиите, неотметнати при повторната проверка по първата йоклама. В много случаи броят на действуващите спахии от дадена нахия според втората йоклама е много близък до този брой за същата нахия, отметнати повторно като потвърждение на присъствието им. Явно случаи на дезертьорство имало не само между двете мобилизации, но в голяма степен и по време на кампанията от 1605—1606 г.

Останалите данни от анализираните йоклама-регистри се отнасят до поземлените владения на спахиите. Те позволяват на първо място да съставим кадастър на тимарския фонд. Тази картина би била пълна, ако разполагаме със сведения за другите форми на земевладение в същите санджаци: султански хасове, аграрни мюлкове, вакъфи. Само такава съпоставка би позволила да създадем точна представа за мястото на тимара в аграрната структура на определена област. Но тъй като досега не е известно да съществува подобен род материал, ще се задоволим с някои изводи конкретно за аграрния фонд, който издържал действуващите спахии. Тук бихме могли да съпоставим сборовете от тимарските им приходи, описани в йокламата, по санджаци с приходите на санджакбейовете им, отбелязани в трактата на Айни Али.

Таблица 5

Санджак	Хасове на санджакбея според Айни Али	Брой на спахиите	Фонд на спах. тимари според йокламата от 1016 г.
Паша	1000000	1423	5733507
Кюстендил	442400	867	3837507
Тирхала	450885	369	1406099
Яния	460260	374	1966414
Чирмен	240000	66	252450
Илбасан	200963	112	507581
Вълчетрън	205000	517	1021132
Охрид	435299	232	1040392
Авлония	229000	388	1651374
Искендерие	459200	108	484199
Нигболу	400000	73	414366
Къркклисе	240000	14	51857
Виза	224465	5	23499
Дукакин	207500[66]	49	273260

Горната таблица представлява интерес с това, че разкрива нецелесъобразността на военно-ленната институция в началото на XVII в. И по-точно: доходите на едрите военни феодали вече не отговаряли на техните задължения. Както личи от йокламата, в ред случаи санджакбейовете разполагали с феодален приход, почти равен на сбора от приходите на целия спахийски състав на санджака (Чирмен, Искендерие, Нигболу, Дукакин), или значително по-голям от общия приход на спахиите (Къркклисе, Виза). Дори тогава, когато спахийската организация в даден санджак показвала добро състояние, та от него се включвали в поход по няколко стотици спахии, отново ни изненадва тази характерна особеност на османската спахийска система: голямата имуществена диференциация между ленниците.

В началото на XVII в. санджакбеят на Румелия всъщност получавал приход, възлизащ на 1/6 от приходите на 1423 спахии; санджакбеят на Сараево — приход, равен на 1/5 от тези на 725 спахии, на Вълчитрън — на 1/5 от феодалните приходи на 517 спахии и т. н.

Липсата на плавен преход между приходите на чиновете на ленната конница и огромното неравенство сред тях е ясно доловимо и по други сведения от йоклама-дефтерите: минималното количество зиамети, владени от спахии.

Изследванията, основаващи се на османските автори от XVII в., не биха осветлили задоволително този проблем. Вече цитирахме данните у Айни Али, от които проличава, че заимите заемали значително място между „кълъчите“ (в Румелия имало 914 заима от общо 9274 „кълъча“, в Анадола — 195 от 7311, в Сивас — 109 от 3130 и т. н.). Йокламата доказва противното. Така докато според Айни Али от 14 санджака на Румелия, мобилизирани през 1605—1606 г., трябвало да има 699 заими, йокламата от 1014 г. отбелязва едва 70. С други думи, докато разликата между броя на тимариотите от тези 14 санджака е от 5678 (по Айни Али) срещу 4526 (по йокламата), тази между заимите е респективно от 699 срещу 70. При ленниците от Анадола разликата е още по-чувствителна. Все въз основа на двата извора броят на анадолските тимариоти е 2219 срещу 324, а при заимите там — 68 срещу 3.

Изводът от тези разлики е: почти повсеместно дезертьорство, особено от страна на заимите. Потвърждава го и друг факт, наблюдаван в йоклама-дефтерите. Те говорят, че част от мобилизираните спахии всъщност били освободени от военните си задължения[66]. Това не е изрично посочено в списъците им, но за него съдим по едно заглавие в съдържанието: „Имена на военни не по предназначение (освободени от служба — б. а.) в битката при Естергом, 1014."[67] Ако бе дума просто за немобилизирани в тази кампания спахии, би трябвало да бъдат изброени хиляди имена. Вън от съмнение е, че в регистъра се съдържат имената на задължените да се представят при призива, но успели впоследствие по някакъв начин да се сдобият с документ за освобождаване от участие в тази кампания. Сред тях фигурират няколко чауши и писари, както и спахии, отбелязани в съдържанието под заглавие „и други служители от този род", „и други, възползуващи се от тази заповед"[68]. Все в същия том въпросните са разпределени под различни подзаглавия: „Списък на негово превъзходителство везир Мурад паша"[69], „Списък на везира Софу Синан паша"[70], „Списък на Фатма султан"[71], „Списък на Джигалазаде паша"[72] и т. н.

От изложеното дотук става ясно, че почти всички османски везири, както и членове на династията, представяли по време на войната списъци, с които спахии, съумели да спечелят разположението на важни личности, били освобождавани от военна служба. Обикновено това били заими. За тях е типично, че владеели не зиамети от двадесет и няколко хиляди акчета, а такива с приход от 20 000 до 100 000, докато тимариотите в същите списъци владеели тимари предимно с приходи от 10 000 до 20 000 акчета. Тези факти свидетелствуват, че протежетата на везирите не само успявали да се отърват от военни задължения, но и се добирали до доста високи приходи, пак благодарение на височайша протекция. В поименните списъци на тия протежета е отбелязвано името на санджака, където се намирали владенията им, но имената на същите ленници не фигурират сред спахиите, регистрирани по санджаци. Прочее, когато си задаваме въпроса, защо точно заимите дезертирали повсеместно и масово, отговарят ни самите йоклама-дефтери: защото едрите ленници успявали по всевъзможни начини да се освободят от военните си задължения. Ходатайствата на големци, както свидетелствуват йокламите, били със сигурност едни от тях.

Друг въпрос, който може да бъде осветлен чрез йоклама-дефтерите, е този за средния или основния размер на номиналния приход на спахиите. Предимството на анализирания материал е, че той съдържа значителна маса от номинални стойности, затова изводите, почиващи върху такава маса, следва да бъдат достоверни.

---

[66] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 62.

[67] Съставеният от двата йоклама том, с. 1.

[68] Пак там.

[69] Пак там, с. 315.

[70] Пак там, с. 317.

[71] Пак там, с. 321.

[72] Пак там, с. 322.

В този случай става въпрос за отцепника от Анкона, Зикала, който е бил велик везир за един месец. За този месец той осъществява един йоклама при Керестеш и така предизвиква вълненията на „дезертьорите", заради което е отзован от поста си (Hammer, J. v. Цит. съч., 271—272).

Така числото 3000 акчета се налага като среден номинален приход за тимар в Румелия, докато за Анадола числото е 2000 акчета. Действително това бил законно предвиденият номинал за тимарите „кълъч" в Румелия и Анадола[73]. Йоклама-дефтерите показват, че мнозинството тимари в империята през разглеждания период били именно „кълъч"-тимари. Това наблюдение се подкрепя и от данните на Айни Али по повод на джебелиите, извеждани от всеки санджак. Като имаме предвид, че само санджакбеят на дадена област (който бил длъжен да води по един джебелия срещу всеки 5000 акчета от прихода си)[74] разполагал с приход от стотици хиляди, дори до милион акчета, очевидно е, че съвсем малка част от редовните спахии били в състояние да издържат един или няколко допълнителни бойци. С други думи, извежданите от санджака джебелии били всъщност дружината на санджакбея, издържана от него. А само минимален брой спахии били длъжни да водят допълнителен боец по силата на кадастъра.

Няма нищо неочаквано в преобладаващото наличие на владения с номинал от 3000 акчета в Румелия и 2000 акчета в Анадола. Но друга тимарска номинална стойност, възлизаща на 5999 акчета, която се среща твърде често в йоклама-дефтерите, налага известно обяснение. Както знаем, това бил максималният приход за „тезкересиз-тимар" — владение, отдавано въз основа на заповед на бейлербея, без да става нужда от разпореждане на централната власт[75]. Мимоходом ще споменем, че най-често срещаният номинал на тимар в Румелия след този от 3000 акчета е 5999 акчета. А това са законно максималните стойности за „кълъч"-тимара и на „тезкересиз-тимара". Още едно указание, че били в действие всякакви машинации, за да се снабдят спахиите с тимар от максимален номинал срещу минимални задължения, както и да го придобият чрез най-леката процедура, разрешена от закона.

Йоклама-дефтерите подсказват и друг извод от поземленото владение на спахийството, а именно, че внушителен брой от описаните тимари били „съставени", тоест, че техният приход идел от повече от едно село. Понеже установихме, че номиналът на тимарите съвсем не бил голям, то явно било възможно да бъде образуван от данъчните постъпления на зависимите домакинства само в едно село и дори в част от село. Централната власт очевидно се стремяла да не допусне тимарът да придобие компактен вид[76], затуй разпръсвала източниците на тимарския приход.

За съжаление йоклама-регистрите предоставят само обобщени данни за земевладението на спахиите, които не позволяват по-задълбочен анализ по въпроса. Привършвайки, нека се спрем на един частен случай, намерил израз в публикуваните материали. Става въпрос за „джебелии от мюлк", които са обект на отделен списък в йокламата от 1016 г.[77]

В литературата вече е третиран проблемът за военните задължения на османски първенци, притежатели на поземлени мюлкове[78], каквито съществували през началния период на османската държава. Вследствие

---

[73] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 90.

[74] Пак там, с. 87.

[75] Пак там, с. 91, 92 и сл.

[76] Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в., С. 1962, с. 55 и сл.

[77] Пак там, с. 93—94.

[78] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 158 и сл.; Мутафчиева, В. Цит. съч., с. 160.

Стр. Димитров доказа, че подобна практика продължила и по-късно, „що се отнася до някои гранични области на империята, например Хотин, където част от гарнизона притежавала не толкова тимари, а мюлкове около крепостта“[79]. Очевидно по този начин властта целяла да обвърже по-здраво към военния им дълг гарнизоните по границата, така че тези случаи не могат да бъдат разглеждани като отживелица от предосманските Анадолски княжества, а по-скоро като практика, наложена по време на османското завоевание на Балканите. Докато в нашите регистри става въпрос точно за отживелица и категоричният аргумент в това отношение е разпространението на мюлковете, обвързани с военна служба: Кютахия, Хюдавендегяр, Кареси, Болу — територии, принадлежали на анадолските бейлици преди османското завоевание. Техният брой — едва 24 мюлка, е незначителен и свидетелствува за една излизаща от употреба практика. В малко случаи срещаме подобни мюлкове в списъка на тимарите в Одринско от 1016 г. Точно от тази област са сведенията за поземлени мюлкове, обвързани с военни задължения, за които имаме данни[80].

Без съмнение анализът, който бе извършен, не изчерпва всички възможности, които предоставят йоклама-регистрите. Но едно по-разширено използуване на този род материал ще бъде възможно едва след появата на други йоклама-дефтери от предходен или от по-нов период. Чак тогава бихме определили конкретно тенденциите на развитие или на упадък в спахийската институция.

V. Mutafčieva, Str. Dimitrov. Sur l'etât du système des timars des XVIIe — XVIIIe ss. Sofia, 1968.

---

[79] Димитров, Стр. Няколко документа за крепостта Хотин от XVIII в. — Восточные источники... 2. М.

[80] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livasi vakıflar, mülkler, mukataalar. Istanbul, 1962, p. 329.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

(Принудителните доставки през XVII—XVIII в.)

Типична черта на османския феодализъм е условният характер на ленното владение. В Османската империя държавата била върховният собственик, който се разпореждал със завоюваните, т. нар. „мирийски земи“. Като запазвала върховната си собственост над тях — „ракаба“ — тя при определени условия давала голяма част от тия земи на служебни лица. Обаче както личи от законодателството на империята, потвърдено повсеместно от регистрираната практика, ракабата не съществувала само на думи. Именно правото на империята да разполага свободно с поземлените фондове обуславяло присвояването на част от феодалната рента от фиска[1]. Останалата част била отстъпвана на земевладелеца. И тъй докато поне на книга задълженията на зависимото население към феодала били строго определени, държавата разполагала с неограничената възможност да налага нови и да увеличава съществуващите вече данъци. Това растящо данъчно бреме трябвало да покрие огромните разходи на паразитната управляваща върхушка, на сложния репресивен апарат и на армията, която пазела господствуващите слоеве и увеличавала благосъстоянието им чрез нови завоевания.

Наред с многобройните данъци — форми на поземлената рента, присвоявана от държавата, официалните турски документи от XVII—XVIII в. свидетелствуват и за принудителни доставки — „ищира“[2]. Сведенията от изворите за такива данъци, особено многобройни през посочения период, определят хронологическите рамки на нашето изследване.

* * *

Ищирата представлявала принудително изкупуване на храни, добитък, суровини, строителни материали и занаятчийски произведения от непосредствения производител по непазарни цени. Въпреки че ищирата била форма на поземлената рента, присвоявана от фиска, тя не може да се отнесе безапелационно към т. нар. „извънредни данъци“ („авариз“). За разлика от

[1] За характера на османския феодализъм вж. по-горе, с. от „Аграрните отношения...“

[2] Тъй като принудителните откупувания досега не са били предмет на изследване, за да ги обособим, ние приемаме термина „ищира“, арабска дума от корена ser'. Той се среща найчесто в документите при обозначаването именно на този данък. Наред с него срещаме и неименованието „мубая“, също арабска дума от корена bey'. Двете думи означават покупка. Ние не използуваме османо-турската форма, защото преводът на двете думи не отразява специфичността на понятието. (Тук трябва да отбележим, че в редица документи двата термина се срещат заедно: iştira ve mubaya.)

последните ищирата била задължение, с което производителят бил облаган частично и спорадично. Разбира се, определяните от държавата изкупни цени били значително по-ниски от пазарните, но това не ни дава правото да включим подобно изземане в категорията на останалите натурални данъци.

По всяка вероятност именно поради този междинен характер на ищирата, която не може да се разглежда като един от известните ни данъци, нито като свободна търговия, в компетентните изследвания за османските финанси, за устройството на империята и за нейната търговия не попадаме на сведения за него[3]. Въпреки че някои сборници с османски документи съдържат данни за принудителни откупувания[4], последните досега не са били предмет на специално изследване. Затова нашата работа не може да има претенции за окончателно решаване на този въпрос. Целта ни е да поставим проблема, като се основаваме на новите, непубликувани данни и източници.

* * *

Както се вижда от многобройните документи от официалните турски архиви, властите прибягвали предимно до събирането на ищира по две причини. Първа, постъпленията от натурални данъци не можели да задоволят нуждата на държавата от даден продукт. Втора, при наличието на примитивен транспорт значително по-целесъобразно било да се увеличат доставките на провизии от районите, близки до потребителния център, отколкото да се превозват от отдалечени места.

По принцип ищирата, както и извънредните данъци, не била налагана всяка година. Принудителното изземане на продукти всеки път се извършвало по някакъв конкретен повод. За такъв повод служели преди всичко честите войни, които империята водела през разглеждания период по северните и западните си граници. Изчерпването на резервите от продукти и удължаването на пътищата за снабдяване с тях изисквали големи доставки от продукти и боеприпаси.

В източниците се срещат многобройни сведения за ищир, събирана във връзка с военните походи. Така например от три почти еднакви иляма (съдебни протоколи) от кадиите на Разград, Шумен и Търново от 1095 (1683) г. заключаваме, че във връзка с войната било извършено откупуване на ечемик и брашно[5]. По същия повод през 1103 (1691) г. в София и Пловдив събрали ищира в размер на 530 овци[6]. От една разписка на дефтерхането научаваме, че „за да превозват оръдията по време на поход на

---

[3] Hammer, J. V. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverfassung, Wien, 1815; Heidborn, A. Les finances Ottomanes. Vienne—Leipzig, 1912; Morawitz, Ch. Les finances de la Turquie. Paris, 1902; D'Ohson, M. Tableau général de l'Empire Ottoman. Paris, 1787—1820; Eton, W. A Survey of the Turkish Empire. London, 1799; Beaujour, F. Tableau du commerce de la Grèce. Paris, 1800, 111—119.

[4] Документи за българската история. Т. 3, 4. С., 1940, 1942; Grzegarzewski, J. G. Sidzillatow rumelijskich epoki wyprawy widenskiey. Lwow, 1912; Refik, A. Türk idaresinde Bulgaristan. Stanbul, 1931.

[5] Държавна библиотека „Васил Коларов" (по-нататък ДБВК). Ориент. архив. Сигн. Разград-кадия. 18 рамазан 1095. Шумен-кадия. 18 рамазан 1095; Търново-кадия. 25 реби II 1095. Тук трябва да отбележим, че цитираните в настоящата статия документи от турските държавни архиви, съхранявани в Ориент. отдел на ДБВК, не са публикувани. Затова по-нататък няма да споменаваме, че всеки един от тях не е издаден.

[6] София-кадия. 15 шабан 1103.

султана в споменатите кази (Татар Пазарджик, Провадия, Шумен, Бабадаг, Силистра и др.) през 1103 (1691) г. и 1104 (1692) г. били изкупени 300 чифта биволи и 140 чифта през 1105 (1693) г."[7] Със същата цел — да улесни транспорта държавата прибягвала до принудителни изкупувания на място за прехраната и въоръжението на разпилените из страната войски. Така през 1201 (1786) г. в близките до Видин кази били изкупени 32 999 килета (1 цариградско киле е равно на 45 кг) и 5 оки пшеница и 4786 килета ечемик, защото предвидените за изхранването на крепостния гарнизон продукти били изразходвани преждевременно[8]. Централизираното производство на оръжие и екипировка изисквало да бъдат изкупувани някои суровини. Това се извършвало отново чрез ищира. Тук трябва да включим доставките на селитра, желязо, памук и други суровини. В тази насока са характерни двата илямa, в които се казва, че населението освен всичко друго било задължено да доставя и памучни конци за фитили на оръдията[9].

Много трудно (поради изключително лошото състояние на транспорта през посочения период) било поддържането на пощенски и пътни станции, т. нар. „мензили". Те трябвало по всяко време да имат определен брой конски впрягове, фураж и хранителни продукти за нуждите на редовните куриери (татари), пътуващи длъжностни лица и чужди мисии. Мензилите снабдявали с хранителни продукти и преминаващите военни части. Държавата осигурявала необходимите попълнения от коне и провизии също чрез ищира из райони около мензилите[10].

Когато за строежа или ремонта на държавен обект било необходимо увеличаване на запасите от строителни материали, те също били купувани от местното население по непазарни цени. Така от една дълга преписка научаваме, че през 1139 (1726) г. „за строежа на Видинската крепост с ферман било посочено откупуване на 200 кантара желязо и 400 кантара различни видове гвоздеи, които самоковският назър изпратил и предал в споменатата крепост..."[11] По същия начин в отделни селища в империята били доставяни добитък и фураж за държавните обори и кошари[12]. Ако притокът от продукти към свободния пазар в столицата намалявал, задължителното откупуване на зърнени храни, масло и говеда трябвало да запълни недостига. Например в един проект за ферман до каймакам-пашата се заповядва мубаяджията на Солун бързо да изпрати голямо количество продукти в Цариград, защото изпращането на партида от продукти, предназначени за столицата, в Кандия, значително затруднило снабдяването на града[13].

По-голямата част от принудителните доставки отивала за нуждите на двора — най-различни видове продукти, предназначени главно за снабдяване на дворцовите кухни, за охраната и свитата на владетеля[14]. Пътуванията на

---

[7] Цариград-дефтерхане. 20 джемази I 1106. Вж. също в Плевен-кадия. 1103; Цариград-дефтерхане 23 джемази I 1109; Цариград-дефтерхане. 1100; Цариград-велик везир. 16 рамазан 1067 и мн. др.

[8] Видин-кадия. 23 зилкаде 1201.

[9] Голос-кадия. 9 джемази II 1078 и 10—20 джемази II 1078; Драма-кадия. 22 рамазан 1079; Цариград-велик везир. 29 джемази I 1102.

[10] ОАК 168/2; Цариград-дефтерхане. 8 реби II 1089.

[11] Самоков-кадия. 4 сафар 1139.

[12] Дупница-кадия. 8 джемази I 1100; Цариград-дефтерхане. 29 зилхидже 1091.

[13] Цг. 45/1; вж. и Цариград-дефтерхане. 18 реби II 1089.

[14] Цариград-дефтерхане. 21 шабан; Цариград-дефтерхане. 29 реби II 1092; Пловдив-мубая емини. 29 мухарем 1115 и мн. др.

султана също ставали причина за доставяне на провизии, фураж и коне по непазарни цени. Например от три аналогични иляма на кадиите на Айтос, Силистра и Бабадаг научаваме, че през 1076 (1665) г. владетелят предприел пътешествие от Одрин до Боазхисар, по време на което възникнала нужда от коне. Конете били доставени от трите споменати кази[15]. При подобен случай през 1095 (1683) г. от Ески Джумая били изкупени брашно и ечемик[16].

Държавата изземала по непазарни цени предимно зърнени храни. Обикновено били доставяни пшеница, по-рядко (понякога наравно с нея) и брашно[17]. В редица случаи властите задължавали населението да даде исканото количество зърно във вид на брашно или сухари[18] или да приготви тези продукти от раздадена от държавата пшеница[19]. На второ място били доставките на ечемик като фураж за султанските обори и конюшни[20]. Освен ечемик за същите цели изкупували слама и сено[21].

Както вече споменахме, държавата прибягвала до ищира на желязо, селитра и барут[22]. Държавното строителство се нуждаело от откупуване на дървен материал, гвоздеи[23], катран, чували и въжета[24], които били потребни и за флота.

Често се извършвала и ищира на едър рогат добитък, коне, овци[25]. По време на нашите изследвания срещнахме и единствен случай на принудително изкупуване на готови изделия. Става дума за ищира на червено сукно за двореца[26]. Не сме срещали други сведения от този род.

* * *

За изясняването на същностната характеристика на ищирата е особено важно да се установи от кого са били изкупувани принудително продуктите.

От отразената в официалните документи практика може да се стигне до заключението, че не само всички категории население, включително раята от хасовете и вакъфите, а и т. нар. „привилегировани категории" (войнуци, соколари и пр.) подлежали на подобно облагане. Това се потвърждава от един илям на гюргевския кадия, в който е отбелязано, че има ферман за събиране на ищира от „освободените и неосвободените" жители на казата[27]. С термина „освободени" в османската практика се обозначавали категориите население, освободено от определени данъци заради някои специални задължения или служба. От едно донесение на мубашира по ищира в Силистра научаваме, че от хасовите села Каварна, Сюютчик и

---

[15] Айтос-кадия. 15 сафар 1076.
[16] Сафар 1076; Бабадаг-кадия. 17 мухарем 1076.
[17] Търговище-кадия. 18 рамазан 1095.
[18] СЛ 9/5; ОАК 168/2; ВЦ 12/12; МК 22/23 и др.
[19] Цариград-дефтерхане. 1014; Цариград-дефтерхане. 1101.
[20] Плевен-кадия. 21 рамазан 1103; Голос-кадия. 9 джемази II 1078.
[21] ОД 16/12; Цариград-дефтерхане. 16 зилхидже 1090.
[22] Цариград-дефтерхане. 29 зилхидже 1126; Драма-кадия. 22 рамазан 1079.
[23] Самоков-кадия. I сараф 1139.
[24] ОАК 224/4.
[25] Силистра-кадия. 15 сафар 1076; Цариград-дефтерхане. 1100; Цариград-дефтерхане. 18 реби I 1048 и пр.
[26] Цариград-дефтерхане. 7 мухарем 1094.
[27] Гюргево-кадия. 18 рамазан 1095.

Шабла били изкупени 10 000 килета ечемик, 5000 килета брашно и 1000 чувала[28]. Друг документ — илямът на сливенския кадия от 1171 (1758) г. свидетелствува, че от войнушките села в тази каза била събрана ищира от пшеница и ечемик[29]. Посочените сведения ни дават основание да предположим, че принудителните откупувания обхващали всички категории население.

Тук трябва да спомена, че населението носело бремето на ищира неравномерно. Тази неравномерност се обуславяла от такива обективни условия, като например географското положение, близостта до някакъв голям потребителен център или до района на военни действия. В случая, разбира се, земите на Румелия, която отговаряла на всички споменати обективни изисквания и чието население освен това било немюсюлманско, била постоянен обект на принудителни изкупувания. Затова и нашите сведения са предимно за тези области.

* * *

От изворовите данни не можем да установим в какви размери принудителните откупувания се стоварвали върху независимото население. И тук, както при някои извънредни данъци, била в сила системата „макту" (maktu')[30]. Необходимото за властите количество продукти било събирано от няколко санджака, а във всеки санджак то било разпределяно по аваризханета[31]. Затова обемът на ищирата бил най-различен. На места той наистина достигал значителни числа. Например в един илям на балчишкия кадия се говори за изкупените през 1068 (1658) г. ечемик и брашно. По това време в казата имало 348 аваризханета. Всяко от тях било облагано с ищира в размер: 12 килета ечемик и 3 килета брашно[32]. Съвсем не твърдим, че тук сме срещнали ищира в най-големи размери, но при тогавашното примитивно селско стопанство 540 кг ечемик и 135 кг брашно не били малко за едно аваризхане, особено като се има предвид, че ищирата не изключвала и други събирания — на десятък и прочее натурални данъци.

Ясно е, че при подобна система една и съща каза не била облагана еднакво през различните години; даже съседни райони не носели еднакво данъчно бреме. Съществуват документи, в които разореното население напомняло на управителите, че то е обложено с по-голяма ищира от съседната каза. Така в един илям на ипсалския кадия раята молела да се намали броят на овците, определени за изкупуване, защото съседната каза Фереджик, която наброявала 224 аваризханета, била обложена с 1000 овце, докато от споменатата каза (въпреки че в нея имало само 160 аваризханета) искали 2000 овце[33].

---

[28] Силистра-мубая емини. 1 шабан 1109.

[29] СЛ 9/5.

[30] Практиката „макту" е характерна за османската данъчна система. Тя била използувана предимно при някои „извънредни" данъци. Същността на тази практика се състои в това, че данъкът бил разхвърлян не на глава, а на къща или „аваризхане" (вж. по-долу), или на селище.

[31] Аваризхане — данъчна единица, обхващаща 1, 2 или повече стопанства в зависимост от условията в даден район; някои „извънредни" данъци се разпределяли по аваризханета.

[32] Балчик-кадия. 1 реджеб 1068.

[33] Цариград-дефтерхане. 27 реджеб 1100.

Системата на аваризханетата водела до произволи от страна на властите. Молбата, подадена от населението на Разлог например свидетелствува, че аваризханетата в тази каза били определяни съвсем произволно. В бедните райони аваризханетата били по-малки, отколкото в богатите[34].

За да си създадем по-пълна представа за тежестта на принудителните доставки в Османската империя, е необходимо да се спрем на начина на реализирането им.

За събирането на ищира от който и да било продукт всеки път бил издаван специален ферман, който определял общия ѝ размер и територията, от която този продукт трябвало да бъде иззет. Въпросът е в това, че ищирата не била събирана като редовен данък, а по определен повод. Затова събирането ѝ не се възлагало на съответния бирник по места (както с другите държавни данъци), а на нарочно длъжностно лице — мубашир. Много често в качество на мубашири предприемали дълги и небезопасни пътешествия хора от свитата и охраната на самия султан (чауши, бостанджии и др.). Този факт може да се обясни по два начина: или властите отдавали голямо значение на тези доставки и се стремели те да бъдат събирани от авторитетно лице, или пък същото лице търсело в мисията си възможност за лично облагодетелствуване. Второто предположение може да бъде подкрепено с някои факти. Така в една разписка за предадени продукти, дадена на жителите на балчишките села, ясно се казва, че в посоченото количество е включен и доходът на мубаяджията[35]. Оттук стигаме до заключението, че властите предвиждали законно възнаграждение за лицето, което извършвало ищира[36].

Наред с данните за ищираджии — държавни чиновници, попадаме на споменавания от по-късен период за реализиране на подобно изкупуване от частни лица. Един илям на нишкия кадия например съобщава, че някой си „немюсюлманин на име Марко, син на Петре“, представил на местните власти султански ферман, който му давал правото да закупи в казата 500 овце за държавните овчарници в Одрин[37].

Понякога в документите, свързани с ищира, се споменава и търговец, предимно като посредник между мубашира и населението. От три аналогични хюджета на видинския кадия от 1103 (1691) г. научаваме, че ищираджията Мехмед ага получил от търговците от Свищов, Русе и Видин известно количество брашно, изкупуването на което било определено с ферман[38].

За съжаление, не е ясно дали търговците били посредници между мубашира и местното население, или те просто продавали на държавата налични количества брашно. Липсват каквито и да било аналогични данни по въпроса.

След като мубаширът с помощта на местните властници разпределял установеното с ферман количество продукти[39], населението се задължавало да докара тези продукти в най-близкия административен център или на определено от властите място. При втория случай, освен тежестта на

[34] Разлог-кадия. 18 зилхидже 1121.
[35] Мубаяджия — лице, което извършва откупа.
[36] Силистра-мубая емини. 1 шабан 1109.
[37] Ниш-кадия. 19 зилхидже 1087.
[38] Видин-кадия. 16 джемази I 1103.
[39] Цариград-дефтерхане. 10—20 реджеб 1045.

ищирата, населението носело и бремето на дълго и пълно с неизвестности пътуване до някои от големите мензили[40], до определени пристанища[41] или направо до потребителските центрове[42].

* * *

Характерът на принудителните доставки предвижда заплащането им по непазарни цени. В противен случай цялата система на ищира би била неоправдана. Освен логичните доводи за това свидетелствуват и конкретни данни. В документи за принудителни изкупувания е отбелязано, че те се извършвали по „цени, определени от държавата"[43] или по „нормирани цени"[44]. Както сочат документите, тези цени се променяли, като вероятно се взимало под внимание известно тяхно съотношение с пазарните цени. Те били различни за отделните области на империята през една и съща година.

Във връзка с въпроса за цените на изкупуваните продукти от голямо значение би било именно това съотношение. За съжаление този толкова съществен въпрос не може да бъде осветлен задоволително, тъй като в турските официални архиви няма данни за цените на свободния пазар през периода.

В това отношение не можем да се доверим изцяло и на европейските автори, които разглеждат търговията на Запада с Турция през XVII—XVIII в. — Пейсонел, Божур, Масон[45].

Обикновено авторите сочат произволно цените от някой пристанищен град на империята и ги обобщават за цялата страна. Както знаем обаче, цените на продуктите в отделните области били различни. Посочените автори не взимат под внимание липсата на единен монетен курс в Турция по онова време, което още повече обърква и без това трудния въпрос за пазарните цени. Затова нашето твърдение, че между нормираните и пазарните цени имало различие, колкото и да е логично, не се основава на преки податки за несъответствието им.

Начините за заплащане на принудително изкупените продукти били разнообразни. В определени случаи сумите за заплащане на ищирата били предвидени в разходите на хазната. Тогава мубаширите пристигали „с пари на ръка"[46] там, където трябвало да се извършва изкупуването, и на място плащали в брой за иззетите продукти. По всичко личи обаче, че подобни случаи били единични. Обикновено мубаяджиите трябвало да търсят начин да покрият задълженията си на място, като имат предвид възможностите на местните финансови власти. По правило те взимали тези суми от постъпленията от „извънредните" данъци — бедел-и белдар, нузул, авариз[47]. Понякога използували постъпленията от джизието (поголовен данък)[48]. В редица случаи властите всякак се стремели да отложат

---

[40] Цариград-дефтерхане. 8 реби II 1089.
[41] БЦ 12/12.
[42] Дупница-кадия. 8 джемази I 1100; Самоков-кадия. 4 сафар I 1139.
[43] „...miriden ta'yin olunan Behalar..." (Дупница-кадия. 8 джемази I 1100).
[44] „kat'i ofiat" (БЦ, 12/12).
[45] Peysonnel. Traité du commerce de la Mer Noire. Paris, 1787; Beaujor. Цит. съч.; Masson, P. Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle. Paris, 1911.
[46] Шумен-кадия. 18 рамазан 1095.
[47] Цариград-дефтерхане. 13 шабан 1100. Силистра-мубая емини. 1 шабан 1109.
[48] Пловдив-мубая емини. 29 мухарем 1115. Самоков-джизиедар. 25 зилкидже 1121.

изплащането, като оставяли на населението документи, въз основа на които трябвало да му се изплатят парите. От едно донесение на мубашира, комуто било поръчано да събере откуп от зърнени храни в Софийския край, научаваме, че половината от сумата била изплатена от хазната на нузул емина, който трябвало да я раздаде на „бедната рая". Бедната рая трябвало да получи другата половина въз основа на издадени разписки за неопределено време[49]. В донесение на мубашира, изпратен в Пловдивския край да откупува дървен материал, се съобщава, че постъпленията от джизие в Пловдивско, на които той разчитал, вече били изчерпани. Затова молел да му се посочат други източници[50]. Третото съобщение от мубаяджията, който закупувал пшеница, ечемик и сухари в Казанлъшкия край, разкрива още по-прост метод, чрез който властите се разплащали със зависимото население. След като раята предавала по-голямата част от продуктите, като при това ги докарвала в мензила, на превозвачите давали разписки. Документът завършвал с твърде неясното разпореждане: „... отсега нататък при представянето на разписката ще се извършва..." (вероятно — изплащане?)[51].

Ако плащането на ищира ставало в брой, мубаширът давал парите на представителите на населението — местни първенци. Прави впечатление, че те били предимно турци, даже в райони, където преобладавало немюсюлманско население[52]. Това обстоятелство поставя въпроса, дали парите изобщо са стигали до производителя немюсюлманин. За съжаление официалните османски документи са последният източник, който би хвърлил светлина върху този проблем. При обобщенията и тук трябва да се ръководим от добре известното ни отношение на османските органи към зависимото население.

Както вече споменахме, по принцип ищирата бил събиран при необходимост от даден продукт. Това положение обаче се отнася за началото на разглеждания период. Въпреки ясно изразения инцидентен характер на ищирата, от средата на XVII в. тя се превръща в редовен данък. Преди всичко в редица документи от това време вече не се посочва поводът, предизвикал изкупуването, а само се споменава за коя година то е извършено[53]. Като друг аргумент за това може да послужи фактът, че след това време ищирата понякога била заменяна с паричен откуп — явление, твърде характерно за т. нар. „извънредни данъци". От три почти еднакви хюджета на сегединския кадия[54] научаваме, че от населението на санджака била събирана ищира, при което то издължило половината в пари, а другата половина — в натура. Самото население в обръщенията си към властите често споменавало и ищирата наред с останалите данъци, които водели от разоряването му[55].

Злоупотребите и насилията съпътствували всички действия на османската администрация. Както вече видяхме, системата на ищира давала на

[49] София-мубашир. 6 реби I 1099.

[50] Пловдив-мубая емини. 29 мухарем 1115.

[51] Казанлък-мубая емини. 24 джемази II 1103.

[52] Търново-кадия. 18 рамазан 1095. Айтос-кадия. 15 сафар 1076; Силистра-кадия. 15 сафар 1076 и мн. др.

[53] Сегедин-кадия. 16 джемази II 1094; Провадия-кадия. 12 мухарем 1076; Цариград-дефтерхане. 15 сафар 1084; Силистра-мубая емини. Реджеб 1109.

[54] Сегедин-кадия. 16 джемази II 1094.

[55] Чирмен мютесариф 14 шевал 1233; Провадия-кадия. 22 реби II 1109.

властта големи възможности в тази насока. Така например властите изземали повече продукти, отколкото били посочени във ферманите[56], изисквали освен продуктите да им се плащат и пари, забавяли изплащанията[57], потискали по всевъзможни начини населението. Многобройните жалби на раята, достигнали до нас чрез съвсем небезпристрастните турски извори и затова дават само известна представа за тази практика.

Тежките принудителни откупувания, съпровождани с насилия от страна на властите и бирниците, неизбежно предизвиквали протеста на населението. В редица прошения до централната власт то се опитвало да постигне отменяне или в краен случай намаляване на непосилното бреме на ищирата. До нас са достигнали махзари (колективни молби) и кадийски протоколи, в които раята молела да се отмени, намали или отложи събирането на определено събиране. Например един илям на сливенския кадия предава молбата на населението да се намали ищирата върху брашното, защото това население много обедняло[58]. Същата молба отправя и населението на Балчишкия край[59]. То трябвало да предаде 10000 килета ечемик, 5000 килета брашно и 1000 чувала. Все в същия дух са и молбите на жителите на Провадия[60], Разлог[61], Солун[62], Караферия[63], Болу[64] и др. Както би трябвало да се очаква, в резолюциите на властта върху тези документи найобщо се казва, че трябва да се направи възможното, а често просто се потвърждава първоначалният текст на фермата. Разоряването на населението като неизбежна последица от системните принудителни доставки явно не тревожело властите. А че подобно разорение наистина било налице, се вижда от редица достигнали до нас документи.

За това преди всичко говори масовото бягство на население от районите, товарени с ищира. Вероятно то се преселвало в някоя от съседните кази, където гнетът на ищирата се усещал по-слабо. Тези преселения са отразени в многобройни кадийски илями, които съобщават, че събирането на ищира е невъзможно „поради пръсването на раята“[65]. Тук попадаме на характерната форма на съпротива на крепостния селянин — бягството.

Масовото бягство и крайното разоряване на раята[66] обясняват факта, че в немалко случаи властите не били в състояние да изведат докрай някои доставки. Редица сведения говорят, че била доставяна само част от изискваното количество продукти, но че въпреки това доставките се смятали за изпълнени. Така във вече споменатата разписка на силистренския мубаяджия се казва, че от 10000 килета ечемик, 5000 килета брашно и 1000 чувала, които населението трябвало да предаде, били получени само

[56] Населението на Солунско изпратило до централната власт свой представител, който подал жалба срещу мубашира, извършил в тази област ищира на продукти. „Този мубашир взе повече продукти, а също и всичките ни пари...“ (ОАК, 168/2).

[57] БЦ 12/12; вж. и Цариград-дефтерхане. 15 сафар 1084.

[58] СЛ 9/5.

[59] Балчик-кадия. 21 реджеб 1109.

[60] Провадия-кадия. 22 реби II 1109.

[61] Разлог-населението. 5 шабан 1099.

[62] ОАК, 168/2.

[63] Пак там.

[64] Пак там.

[65] Пак там; Дефтерхане. 25 рамазан 1068, ОАК 204/1 и мн. др.

[66] ОАК 168/2.

8334 килета ечемик, 4176 килета брашно и 833 чувала. С това мубаяджията завършил изпълнението на задачата си[67].

Невинаги обаче населението се ограничавало с молби за намаляване на откупите или с бягство. Някои сведения говорят и за друго, по-енергично противодействие, с което се сблъсквали органите на властта. Изпратеният в село Мехмедие, Чирменско, във връзка с откупуването на дърва за кухнята на султана мубашир съобщил, че населението „отказало да прояви покорство пред закона..." и се съпротивлявало на изземането на ищира[68]. Не знаем дали то успяло да защити своите интереси, тъй като резолюцията върху това донесение е особено категорична: в помощ на посочения мубашир бил изпратен един чауш и било заповядано да се съобщят имената на упорствуващите.

По всичко личи, че при изпълнението на задачите си властите се сблъсквали с усложнения. Единствено това обяснява факта, че в редица случаи молбите на населението били удовлетворявани. Върху подобни документи има резолюции за намаляване или отменяне на откупа[69]. Самият характер на феодализма не ни дава основание да обясним подобни отстъпки с отзивчивостта на управляващите. Доста по-вероятно е чрез подобни мерки властите да се стараели да избегнат неприятности по-сериозни от загубата на част от доставките.

* * *

Както се вижда от изложеното, ищирата била принудителни доставки на продукти на по-ниски от пазарните цени. По своята същност тя представлявала специфична форма на поземлената рента, присвоявана от държавата. Първоначално налагана при конкретен повод, с течение на времето тя се превърнала в почти ежегоден извънреден данък. Насилственото му събиране, злоупотребите на мубаяджиите и местните власти утежнявали положението на зависимото население. Наред с останалите парични и натурални данъци ищирата в немалка степен допринасяла за разоряването на раята. През разглеждания период тя се отразявала отрицателно и върху развитието на селското стопанство, като отнемала от крепостния селянин не само добавъчния, но и част от необходимия продукт. Принудителните доставки задълго го лишавали от възможността да произвежда за пазара. Загубвайки тази възможност, прекият производител нямал и интерес да подобрява производството си. Така ищирата косвено станала значителна пречка за развитието на селското стопанство през периода XVII—XVIII в.

Краткие сообщения Института славяноведения. Кн. 24. М., 1958.

---

[67] Силистра-мубая емини. 1 шабан 1109.

[68] Чирмен-кадия. 26 реджеб 1109.

[69] ОД 16/12; Дефтерхане. 24 шевал 1103. Дефтерхане. 4 шевал 1104.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЧИФЛИЦИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ XIV—XVII В.

В последно време у нас нарасна интересът към въпросите на чифлишкото земевладение. Ред наши изследвачи в общи съчинения или отделни студии се спряха на тази проблема. Тук трябва да отнесем работите на Ж. Натан[1], Д. Косев[2], Хр. Гандев[3] и Стр. Димитров[4]. В тях чифликът е разгледан като форма, съпътствуваща разложението на османската феодална система[5]. В тези изследвания чифликът е определен като едро стоково земеделско стопанство, в което се смесват феодални и капиталистически елементи, типично за края на XVIII и началото на XIX в.

При работата с османския изворов материал обаче изследвачът твърде често се натъква на данни за чифлици, датиращи от време, твърде отдалечено от посоченото, а именно от XIV, XV, XVI и началото на XVII в. Безспорното съществуване на чифлици през този период налага проучването на техния произход и характер, тъй като нито едно от изброените съчинения не засяга тази проблема в посочените хронологически рамки[6].

Основното изменение в характера на икономиката в течение на петвековното турско робство само по себе си изключва възможността за разрешение на въпроса чрез модернизиране на съдържанието на термина чифлик. Ясно е следователно, че не може да бъде поставен знак на равенство между чифлика от XV и XVI в. и този от началото на XIX. Какво съдържание следва тогава да предполагаме в категорията чифлик от ранните векове на турското робство?

Известни мъчнотии при проучването на въпроса произлизат от крайно противоречивите данни, с които разполагаме. Тези трудности явно са попречили и на югославския историк Н. Филипович да разреши проблемата за характера на ранния чифлик, въпреки че отчетливо е отбелязал неговото голямо научно значение[7].

---

[1] Натан, Ж. Икономическа история на България. С., 1949, 46—48.

[2] Косев, Д. Лекции по нова българска история. С., 1951, 56—60.

[3] Гандев, Хр. История на България. С., 1954, 297—298.

[4] Димитров, Стр. Чифлишкото стопанство през 50—70-те години на XIX в. — ИПр, г. 11, № 2.

[5] Миналата година в Скопие бе публикувано и изследването на Д. Попгеоргиев (Сопственоста врз чифлиците и чифлигарските аграрно-правни односи во Македонија до Балканската војна — 1912 г. Скопје, 1956). То е посветено на същия проблем.

[6] В своята статия в Ислямската енциклопедия известният турски историк О. Л. Баркан освен на стоковия чифлик от късно време се е спрял и на някои по-ранни видове, а именно: райетския чифлик, „хаса"-чифлика и на чифлика, свързан с военни задължения. За съжаление поради характера на изданието тези форми са разгледани твърде бегло и неконкретно (Çift., Isl. ansiklopedisi, C. III, p. 392 сл.)

[7] Филиповић, Н. Поглед на османски феудализам. — Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине, г. 4, 118—119.

Всъщност цялата обърканост и противоречивост в материалите върху чифлика от периода XIV—XVII в. се дължат на простия факт, че тук става дума не за чифлик, а за чифлици, т. е. че за посоченото време в този единствен термин е влято разнообразно съдържание.

И така настоящото проучване има за цел да изясни отделните съдържания на термина, да определи характера на отделните видове чифлици през периода XIV—XVII в.

Известна непропорционалност в изложението е продиктувана от обема на наличния материал. Епохата XIV—XVII в. е твърде отдалечена, източниците са оскъдни и откъслечни. Затова и дадената картина на места е неясна, като предположения заместват изводите. Пак по същата причина невъзможно е да се построи изследването и изключително върху материала, отнасящ се до нашите земи. Ето защо налага се да бъдат привлечени и данни за малоазийските владения на империята. Колкото и нежелателно, в крайна сметка това обстоятелство не е от решаващо значение, тъй като аграрният режим на Румелия и Анадола юридически не се е различавал. И двете провинции са били завоювана, мирийска земя, чиято върховна собственост е принадлежала на фиска. Тази юридическа еднаквост несъмнено не е изключвала известни различия в практиката, дължими преди всичко на местната традиция и на съхранените от завоевателите заварени форми. Затова и данните от малоазийските владения са използувани по-скоро сравнително.

* * *

Както е известно, основното значение на думата „чифлик" е селско стопанство (от çift — впряг, оттам земя, която може да бъде обработвана с един впряг волове). В този смисъл терминът е употребяван в османското законодателство от първите векове след завладяването на полуострова, като обикновено е уточняван като „rayet çiftliği" — райетски чифлик[8]. От контекста на отделните закони е ясно, че тук става дума за селското стопанство в границите на лена.

Все в законодателството думата „чифлик", или просто „чифт", означава определена по размер площ облагаема мирийска земя. Следователно тук терминът определя мярка за повърхност. Тази единица е била различна за отделните райони в зависимост от качеството на зѐмята. Така при най-плодородна почва чифликът е обхващал 60 дюнюма земя; при средно плодородна почва — 80—90 дюнюма, а при неплодородна — 100—150 дюнюма[9].

Това са основните значения на термина „чифлик". Както вече се каза обаче, целта на изследването е да установи отделните съдържания на понятието като форма на земевладение, съществуващи в условията на османския феодализъм през XIV—XVII в.

При разглеждането на отделните видове чифлици от периода XIV—XVII в. ние безспорно би трябвало да започнем с *мюселемския чифлик*

---

[8] Barkan, Ö. L. XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda ziraî Ekonominin Hukukî ve malî Esasları. C. I. Kanunlar. Istanbul, 1943, p. 2, 275, 277, 327 и др.

[9] Hammer, J. v. Des Osm. Reiches Staatsverfassung u. Staatsverwaltung. B. 1. Wien, 1815, p. 189.

(müsellem çiftliği), тъй като той хронологически предшествува останалите видове.

Както е известно, при Мурад I (1359—1389), син на Орхан и внук на Осман, бил окончателно уреден статутът на спахийството — османската конна феодална войска[10]. Преди това време военната сила на турците се състояла от двата корпуса: 1) яя (yaya) или пиаде (piade) — пехота; 2) мюселем (müsellem) — конница, наречени още и ешкинджии (eşkincian)[11]. Това било племенно опълчение, чиято организация била свързана с името на Алаедин, брат и везир на Орхан (1326—1359)[12]. По време на война участниците в племенната войска получавали заплата по 1 акче на ден[13]. През мирно време те се занимавали със земеделие, като срещу службата си получавали от държавата за лично ползване земя, освободена от данъци[14]. Техните командуващи — яябашиите и мюселембейовете — имали ленове. Тези именно ленове, чието съществуване предшествува създаването на спахилъка, са едни от първите тимари в Османската империя[15].

Твърде бързо обаче османската племенна войска загубила своето значение, като била изместена от феодалната — спахийската, както и от еничарския корпус. Все пак формациите на яя и мюселемите се запазили, но било изменено съдържанието на техните функции. От боеви части те се превърнали в незначителни по състав помощни корпуси[16]. Затова и у Хамер, и Марсили те са определени като пионери[17]. При това изглежда, че ешкинджиите не са отстъпили мирно своето първенствуващо положение на изместилата ги феодална войска. От хрониката на Aşikpaşazade узнаваме например, че в борбата между Байезидовите синове племенната войска участвувала на страната на Муса срещу поддържания от спахийството Мехмед[18].

Както вече се спомена, срещу своята служба всеки яя или мюселем получавал освободена от данъци земя за лично ползуване. Това положение е отразено в много по-късното Сюлейманово кануннаме (средата на XVI в.): „Всеки мюселем от даден оджак има по един чифлик земя. От зърнените храни, лозе, градина и воденица, които са на този чифлик, той не дава никому нито десятък, нито данъци. И тази земя не може да се продаде, нито даде с тапия... А ако (мюселемите) сеят на спахийска земя, да дават (от нея) десятък и данък за земята (yer resmi) по едно акче на всеки два дюнюма."[19]

[10] Tischendorf, P. A. v. Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten insbesondere im Osm. Reiche. Leipzig, 1872, p. 41.

[11] Пак там. Bélin, M. Du régime des fiefs millitaires dans l'Islamisme. Journ. Asiatique, 1870, p. 225/6.

[12] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч.; Bélin, M. Цит. съч.; Barkan, Ö. L. Kanunlar, p. 259.

[13] Hammer, J. v. Цит. съч., т. 1, с. 91.

[14] Оттам и самото име на корпуса — müselleman (освободени). Hammer, J. v. Цит. съч. Т. 1, с. 194.

[15] Gökbilgin, M. T. XV ve XVI asırlarda Edirne ve Paşa livasındaki Has-Mukataa, Mülkler ve vekıflar. Istanbul, 1952, 77—78.

[16] Срв. Закона за галиполските мюселеми и пиадегян от 1518 г. Barkan, Ö. L. Цит. съч., 241—242.

[17] Hammer, J. Цит. съч. B. I, c. 53; Marsigli. L'Etat millitaire de l'Empire Ottoman. Haga—Amsterdam, 1732, p. 86.

[18] Giese, Fr. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazade. Leipzig, 1929, p. 85.

[19] Хаџибегић, Х. Кануннама Сулејмана Законодавца... — Glasnik Zemaliskog Muzeja u Sarajewo, Sw. IV—V, 1950, 353—354.

От това постановление, което датира с два века по-късно от създаването на феодалната, спахийска войска, е явно, че мюселемските чифлици продължавали да съществуват, въпреки че корпусът загубил своето първоначално значение. Данни за наличието на мюселеми срещаме и в канунназметата на отделните санджаци преди, от и след Сюлеймановo време. Териториално тяхното разпространение съответствува на по-ранно завоюваните от османците земи, т. е. на ония, които са били включени в състава на империята преди обсадата на София (1382). Това време съвпада и с организирането на феодалната войска, която, както казахме, изместила мюселемите. Следователно най-интензивно освен малоазийските санджаци мюселемите са населявали Галиполския полуостров, Източна Тракия и днешна Югоизточна България.

От началото на XVI в. е запазен и специален закон, който урежда правата и задълженията на мюселемите в Галиполско[20]. От него е ясно, че по това време корпусът бил вече натоварен изключително с помощни функции. При това обаче личи, че мюселемите са съхранили и старите си привилегии, а именно освобождаване на чифлиците им от данъци. В закона се казва, че те държали тези чифлици послужбено, съвместно с един или повече ямаци, които поред са участвували в службата. Размерът на мюселемските чифлици по това време е бил един чифлик[21].

Въпреки наличието на мюселеми в малоазийските и европейските владения на империята безспорно е, че през периода XV—XVII в. мюселемският чифлик представлявал една преживелица от раннофеодални отношения, която постепенно упадала.

Преди всичко, тъй като второстепенното значение на корпуса в ролята му на спомагателни части изисквало и неговото намаление, ред мюселемски чифлици били превърнати в тимари. Такъв е случаят със с. Газилер, Чирменско, за което се знае, че там били премахнати мюселемите и било превърнато в тимар[22]. По този начин следователно били намалени по брой и наличните мюселемски чифлици.

Останалите подобни държания се запазили за още дълго време, въпреки че, както ще видим по-долу, невинаги били обработвани от мюселеми.

При крайно консервативната и негъвкава система на османския кадастър било твърде сложно преминаването на даден вид държание в друг. Следователно и част от мюселемските чифлици продължавали да се смятат за такива и дълго след като престанали да бъдат държани от мюселеми. Твърде показателен в този смисъл е един пасаж от силистренското кануннаме от XVI в. Там е указано, че ако някои раи обработват мюселемски чифлици, техните данъци събира не спахията, а държавата[23]. Ясно е, че в случая държавата продължавала да смята тези чифлици за земи, чиито държатели са ѝ лично задължени. И тъй като както вече се каза, нищо не налагало запазването на мюселемите в предишния им състав, държавата заменяла службата на раите, обработващи мюселемските чифлици, с установената рента, дължима на ленния държател (десятък и други данъци), с тази разлика, че в случая непосредствен феодал била самата държава.

---

[20] Barkan, Ö. L. Цит. съч., 241—242.
[21] Пак там, с. 288.
[22] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 78.
[23] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 288.

В други случаи, изглежда, фискът се е разпореждал с мюселемските чифлици, третирайки ги на общо основание като минимални ленни държания, които били предоставяни на дребни функционери, чиято служба не била достатъчно значителна, за да получат срещу нея тимар. В тези случаи ролята на зависимо, дължащо рента на държателя население били ямаците, които в мюселемската организация били на практика съдържатели на чифлика. Понякога пък с рентата на такива „мюселемски" чифлици държавата закръгляла дохода от някое друго ленно държание.

Твърде пълно и ярко посочените положения са илюстрирани от описа на мюселемските чифлици в нахиите Нова Загора, Ямбол и Карнобат от 1649 г. Описът е запазен в архива на Ориенталския отдел на ДБВК. Тъй като е стигнал до нас изцяло и в него фигурират многобройни последователни вписвания за промените в държанието на всеки отделен чифлик през периода 1649—1670 г., въпросният регистър ни дава изчерпателна картина за късното състояние на тези чифлици, смятани само по традиция за мюселемски[24].

Първият чифлик — Кюрекчи — в нахията Елхово, например е бил просто даден на някой си Сеид Реджеб срещу заплатата му (ölöfeleri bedel). При това, за да се допълни необходимата сума, той е бил прибавен към чифлика Умурджа в нахията Димотика. От приписките към описа на чифлика личи, че в продължение на 14 години този Реджеб водил спор с братята си, които претендирали да държат съвместно с него чифлика, като дори успял да докаже, че те били разбойници. През 1654 г. държавата премахнала чифлика (тук трябва да разбираме, че всъщност е премахнато освобождаването на държателя на чифлика от данъци) и го обложила с десятък в размер на 3 муда жито, платими на фиска. След смъртта на последния от тримата братя на синовете му били възстановени правата и те продължили да държат чифлика с доход 4300 акчета, свободен от данъци (л. 1, а).

Следват описите на два чифлика — Делял Ахмед, или Куруджа, и Умурджа в Новозагорско, които държал някой си Лачин от хората на кримския хан Гираи. Техният общ доход възлизал на 5600 акчета (л. 1, а).

Чифликът Улаши (или Влаши?), който се намирал близо до село Дерекьой, бил във владение на жителите на това село, които плащали за обработването му 2540 акчета на фиска (глобално определена сума като откуп за десятъчните видове, ресм-и чифт, ресм-и агнам и други събирания, дължими на непосредствения феодал) (л. 1, а).

Четвъртият чифлик — Кара Хасан или Абдулла — бил обработван от жителите на с. Паша. Явно е обаче, че фискът продължавал да държи под ръка и обработваните от раята чифлици, защото на два пъти (в 1659 и 1644 г.) чифликът Кара Хасан бил даван в държание: първия път на Халил, а втория — на Зулфакир (л. 1, б).

От анализа на данните в описите на изброените дотук чифлици личи един твърде съществен факт, а именно: техните държатели били вече на практика един вид дребни феодали, тъй като доходите от държаните от тях чифлици са получавани срещу установените от законодателството събирания, на които имал право непосредственият феодал (десятък, данък върху пчели, овце, бостани, берия за тапия и пр.). В случаите, в които чифлиците

[24] Сигн. Нова Загора — чифлици, 17 реби, I, 1081.

били временно или завинаги обработвани от рая, глобалната сума, плащана от тях на държавата, била откуп срещу същите тези вземания. Следователно по това време (XVII в.) този вид „мюселемски“ чифлици били вече не само земя за лично ползуване, освободена от данъци, а били свързани с получаване на феодална рента, твърде малка, но все пак произхождаща от експлоатация на зависимо население. Както казахме, ролята на това население тук се изпълнявала от бившите мюселеми и техните ямаци.

В регистъра следват описите на чифлика Халваджи, Ямболско, който бил празен и по предложение на ямболския кадия бил даден на някой си Халил, както и на чифлика Таушанлѝ, владян от жителите на с. Доганлар, Карнобатско, срещу 2500 акчета, платими на фиска (л. 1, б).

По-сложно било положението на чифлика Узунджа емир, спадащ към Русокастро. Той бил последователно държан от Муслихедин ага заде и от Реджеб ага, който бил убит. В 1657 г. бил прибавен към мюлк чифлика на силистренския паша — Абдулкадър. При това обаче въпросният мюселемски чифлик не бил превърнат в пълна собственост — мюлк, а след смъртта на пашата бил даден на кехаята на някой си Сиавуш — Мухарем ага, а по-късно и на сина на емина на дворцовата кухня (л. 2, а).

Както виждаме, незначителният за края на XVII в. доход от 1000 акчета бил присвояван поредно от паши, синове на дворцови фаворити и от лица, чиито имена не са свързани с никакво качество.

Чифликът Серахор, Айтоско, преминавал последователно у петима души, означени като „хора на Юсуф ага“. Вероятно тук става дума за приближените на някой големец, който ги фаворизирал. В крайна сметка земите на чифлика се смесили със съседните зиаметски земи. Властта разрешила въпроса, като натоварила зависимото население от с. Агакьой и чифлика Мермерджик с плащането на дохода от изчезналия чифлик на правоимеещия държател. Последният обаче явно престанал да се интересува от съдбата му и не се явил да получи сумата (л. 2, б).

По-нататък в регистъра са изброени още десетки чифлици, чиято участ била аналогична. Те преминавали последователно от ръцете на дребни функционери или приближени на дворцови служещи у раята, за да се върнат след няколко години по същия път. Забележително е, че това отражение на типичния за османското феодално землевладение през XVII в. хаос е озаглавено „Мюселеми от нахиите Нова Загора, Ямбол и Карнобат“, а в края му е споменато, че дефтерът е съставен въз основа на ферман, с който било наредено пререгистрирането на мюселемските чифлици в Румелия. Следователно безспорно личи, че властта официално санкционирала това състояние на нещата и допускала окончателното разпадане на мюселемството, върху което някога почивало стремителното разширение на османската мощ.

Данните от въпросния регистър ние приведохме твърде подробно, тъй като те особено ярко илюстрират хаотичното състояние на турската военноленна система през XVII в. изобщо. В частност тези данни говорят за безнадеждния упадък на старите, т. нар. „мюселемски“ чифлици.

От изложеното дотук е ясно, че мюселемският чифлик бил категория чисто феодална, типична за раннофеодалните отношения и запазила се в първоначалния си вид (в истинските мюселемски чифлици), или в крайно упадъчни форми (в чифлиците, които държели немюселеми). В зависимост от това мюселемският чифлик може да бъде разгледан в два аспекта: 1) като

свободна бащина, чийто владелец бил задължен със служба пряко към държавата и не бил зависим от друг феодал; 2) като минимално ленно държание, свързано с експлоатация на зависимо население и с получаване на феодална рента. И в двата случая обаче, както се каза, мюселемският чифлик бил чисто феодална категория и в него в никакъв случай не могат да се търсят корените на по-късния стоков чифлик.

* * *

Не всички чифлици обаче от посочения период, на данни за които се натъкваме, могат да бъдат отнесени към мюселемските. Така в статистиката на санджака Паша, който обхващал 33 кадилъка от Румелия, е означено, че през 1530 г. тук имало 125 чифлика[25]. В статистиката не съществуват никакви допълнителни сведения, които биха ни помогнали да определим характера на тези чифлици. Подобни данни е срещнал и Н. Филипович в регистъра на Босна от 1485 г.[26] Авторът смята, че част от тях произхожда от заварени босненски бащини, а други са мюлкови чифлици. Много вероятно е наистина тези сумарно отбелязвани чифлици да не били еднакви по характер.

Известно е, че освен послужбените държания в османската държава съществували и други — т. нар. „гази мюлкове", които били отдавани срещу еднократна заслуга и чийто владелец за разлика от ленния държател имал право на разпореждане с тях. За тези „гази мюлкове" узнаваме най-вече от актовете за вакъфиране, тъй като те са могли и да бъдат превръщани във вакъфи. Тези ленове обикновено обхващали цели селища заедно с мерите им, т. е. намирали се на земя, която преди това била мирийска. Възприето е да се смята, че „гази мюлковете" са били значителни по територия владения, давани на заслужили пълководци от първите векове на завладяването на полуострова[27].

Югославският историк Б. Джурджев обаче привежда ред данни за освобождаване от всякакви данъци и повинности към феодала и държавата и на много по-малки късове земя, които той с основание смята за мюлкови чифлици[28]. И действително в практиката ние се натъкваме на ред сведения, които показват, че в мюлк били отдавани не само големи по пространство земи, но и по-малки. Техните свободи били свързани с личността и потомството на отделни хора, проявени или фаворизирани от владетеля.

Така от един ферман на Мурад I узнаваме, че върху синовете на убития Сеид Бузург били прехвърлени привилегиите на баща им. Той бил освободен от десятък върху добива от обработваната от него земя, от данък върху овцете и всички задължения към държавата. Мурад потвърждава тези права и ги прехвърля върху цялото потомство на починалия с мотивировката: „Нека това бъде за душата ми, нека те се молят за мене." По-нататък ферманът съдържа проклятие върху онзи, който би пренебрегнал тези правдини[29]. Това е типичен случай за създаване на мюлков *чифлик*,

---

[25] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 11.

[26] Филиповић, Н. Цит. съч., с. 118.

[27] Цветкова, Б. Поземлените отношения в българските земи под османско владичество. — ИПр, г. 7, 1951, №2, 165—166.

[28] Ђурђев, Б. О утицају турске владавине на развитак наших народа. — Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине, г. 2, 1950, с. 31.

[29] Елезовић, Гл. Турски споменици. Т. 1. Београд, 1940, 4—7.

тъй като тук става дума за земята, която обработвало едно семейство. Това семейство в случая се освобождавало от феодална зависимост.

Донякъде подобен е статутът и на чифлика на Иваз Факих, който се намирал на територията на тимара Лачин (не е указана нахията или казата). Тук случаят е малко по-особен, тъй като шейхът Иваз Факих бил освободен заедно с потомството си само от рентата, дължима на държавата[30].

Известни данни за наличието на мюлкови чифлици привежда М. Т. Гьокбилгин. Така например на р. Тунджа, в Чирменско, се намирал чифликът на Кемал паша, който бил владян и от неговите наследници през XVI в.[31] На два чифлика се натъкваме и във вакъфския опис на Йелак-ова, Одринско. Единият бил към на вакъфа на някой си Тур бей, а другият — на брата на Якут паша[32]. Тъй като, както е известно, само имоти в пълна собственост са могли да бъдат вакфирани, явно е, че и тук става дума за мюлкови чифлици. Други 6 чифлика с подобен статут намираме и в непубликувания опис на вакъфа на Махмуд паша в лозенградските села[33]. Тук трябва да припомним и данните за мюлк-чифлика на силистренския паша Абдулкадър, които срещаме във вече цитирания регистър на мюселемските чифлици[34]. При това на това място е споменат изрично и терминът „mülk çiftliği".

Очевидно е следователно, че в Османската империя през периода XIV—XVII в. съществували и *друг род чифлици*, които условно могат да се нарекат *мюлкови*[35]. Това били неголеми по пространство земи, предназначени за издръжката на едно семейство, освободени от феодална зависимост, чиито владелци могли безусловно да ги предават в наследство или да ги вакфират. Ясно е обаче, че този род владения не само не били типична за епохата си форма, но представлявали и много редки изключения, с които били удостоявани лица, заслужили лично към султана. По липса на данни за съжаление не може да се каже нищо положително за развитието на този род чифлици. Много вероятно е с течение на времето те все пак да са се смесили със заобикалящата ги мирийска земя. Фактът, че за подобни чифлици научаваме предимно от вакъфските описи, говори, че техните владелци подобно на владелците на „гази мюлковете" са предпочитали да ги вакъфират и с това да осигурят поне част от дохода им за своето потомство. Това значи, че и самите те не са били твърде сигурни в трайността на правата си върху тези земи.

Много по-неясен е статутът на *чифлиците, които са се намирали на територията на феодалните държания* (да не се смесват с райетските чифлици!). Н. Филипович отбелязва съществуването на тази категория и смята, че тя води началото си от старата босненска бащина[36]. Това предположение на автора не би било неправдоподобно, ако подобни чифлици се срещаха само в Босна. Ние обаче се натъкваме на сведения за

---

[30] Ünver, S. Yıldırım Bayezidin... — Belleten, C. XI, S. 42, 334—337.

[31] Gökbilgin, M. Цит. съч., с. 123, 126—127.

[32] Пак там.

[33] Ориент. отдел. Неиздаден фрагмент от регистър. Сигн. Цариград — дефтерхане. Земи под феодална експлоатация, XVI в., 1—2.

[34] Нова Загора. Чифлици. 17 рабиі, I, 1081. Вж. по-горе, с. 9.

[35] Тези владения не можем да наречем безусловно мюлкови, тъй като те не могли да бъдат продавани или подарявани, а само наследявани и вакъфирани. Тяхното качество следователно било свързано с дадено лице.

[36] Филиповић, Н. Цит. съч., 118—119.

чифлици в хасове и тимари в Морея и Македония, където произходът им не може да бъде изведен от босненската бащина.

Така в един фрагмент от регистър на султански хасове в Морея ние намираме 19 чифлика[37]. В част от описа на султанските хасове в Костурско се наброяват 6 чифлика[38]. Друг откъс от регистър на тимари пак в Костурско от началото на XVI в. съдържа описа на 5 чифлика[39], а в пълния дефтер на хасовете на великия везир Синан паша в Морея са изброени 51 чифлика[40].

Следователно трудно е да се приеме, че такива чифлици са съществували само в Босна, нито пък, че са се намирали само на територията на султанските хасове[41]. И тези чифлици обаче явно не представляват еднакви по режим земи, тъй като от регистрите личи, че от част от тях била плащана рента на феодалния държател, а от други не.

Самият факт, че въпросните чифлици фигурират в описа на даден лен, говори, че владелците им били поставени в някакъв род зависимост от феодала. В системата на османското ленно държание е било възприето вписаното в регистъра на даден лен лице да се смята зависимо от неговия държател. Затова и при отдаване на мюлкови чифлици в заповедите е бил употребяван изразът: „Онзи, който ги запише в своя дефтер, да бъде проклет."[42] Свободата от зависимост към държавата пък е означавана с разпореждането: „Да бъдат извадени от всякакъв мой (на султана — б. а.) регистър."[43] Следователно простият факт на наличието на чифлици в описите на лена говори, че владелците им са били зависими от държателя. За мюлкови чифлици впрочем те не могат да бъдат смятани.

Както вече се каза, част от тези чифлици са плащали на феодала десятък като „макту" (maktu'). Тук ние ще се спрем преди всичко на тях. „Макту" е форма на паричната феодална рента, при която размерът не бил променлив, а веднъж завинаги определен. Докато при обикновената феодална рента размерът варирал в зависимост от добива на земята, увеличението или намалението на добитъка, извършените закононарушения и пр., при „макту" това било избягнато. Така в случая от чифлиците в дадено държание феодалът получавал глобално определена сума срещу десятъка и другите феодални даждия. Този приход „макту" от чифлиците в описа на хасовете на Синан паша варира от 40 до 400 акчета, като голямото мнозинство било обложено с 200 акчета[44].

Твърде трудно може да бъде установено качеството на владелците на тези чифлици, които явно са били отличавани от останалата рая в лена. Към имената на някои от тях е отбелязано, че са били спахии, войводи или кехаи, но в повечето случаи такива данни липсват.

Невъзможно е само въз основа на тези оскъдни сведения да се съди за характера на чифлиците в ленните държания, които били обложени с „макту". Ясно е само, че те са били върху мирийска земя и че владелците им

---

[37] Цариград — дефтерхане. Хас. XVI.
[38] Цариград — дефтерхане. Тимари. б. д.
[39] Цариград — дефтерхане. XVI.
[40] Цариград — велик везир. 21 джемази II 1000 г.
[41] Филиповић, Цит. съч., 118—119.
[42] Елезовић, Н. Цит. съч., с. 6.
[44] Цариград — велик везир. 21 джемази II 1000 г.

са се намирали в зависимост от феодала. По каква причина обаче тези владелци са имали чифлици с режим, различен от този на райетските?

Тук ние още веднъж ще се върнем на случая с чифлика на Иваз Факих, смятан от Б. Джурджев за мюлков[45], тъй като данните за него могат да послужат за база на известно предположение.

Както видяхме, този чифлик подобно на цитираните по-горе се е намирал на територията на тимара Лачин[46]. Неговият владелец бил освободен само от задължения към държавата. В заповедта на Баязид I, който му подарил тези привилегии, не фигурира никакво постановление за освобождаването на шейха Иваз Факих от задължения към държателя на лена, на чиято територия се намирал чифликът му. Логично е да се предположи следователно, че въпросният шейх бил обвързан с известна зависимост към този държател, още повече, че и във фермана е споменато, че неговият чифлик бил включен в тимара Лачин. Впрочем с голямо основание може да се предположи, че привилегиите на Иваз Факих са се състояли в освобождаването му от плащане на феодална рента на държавата. Що се отнася до непосредствения ленен държател, той му бил задължен на общо основание.

Много вероятно е подобен да е бил статутът и на изброените по-горе чифлици, включени в ленове, които са плащали „макту" на феодала. Причината да бъдат те обособено регистрирани е било тяхното освобождение от задължения по отношение на държавата. Какви мотиви са послужили за това освобождаване обаче, е неясно, тъй като в това отношение не разполагаме с никакви данни.

Другият вид чифлици, които срещаме на територията на ленните държания, както вече се каза, се отличават с това, че не давали на феодала рента — „макту". Техният статут би бил съвършено неясен, ако в някои регистри не фигурира срещу името на владелците им забележката „merd-i timar" (човек на тимара). Фактът, че и те са описани в регистъра на даден лен, говори, че те също така били обвързани с известни задължения към ленния държател. Какви са били тези задължения, щом като от въпросните чифлици той не е получавал феодална рента?

В литературата върху османския феодализъм не е изяснен въпросът за статута на т. нар. „джебелии" (cebelu) — дружинниците на турските феодали. Известно е при това, че в зависимост от дохода на даден лен военноленният държател бил длъжен да води на война 1, 2 или повече джебелии. Спахиите били длъжни да държат на разположение в случай на война един джебелия на всеки 3000 акчета доход, а хасовите държатели — по един на всеки 5000 акчета[47]. Така например санджакбеят на санджака Паша извеждал на поход 200 души джебелии (срещу хаса си от 1 000 000 акчета)[48].

Тук обаче възниква въпросът: какви били поминъкът и местожителството на тези джебелии в мирновременна обстановка?

Мъчно може да се предположи, че през периодите на мирно затишие джебелиите били просто издържани от спахиите и останалите едри военноленни държатели. Това би било стопански неоправдано, особено що се

[45] Ђурђев, Б. Цит. съч., с. 31.
[46] Ünver, S. Цит. съч., с. 335.
[47] Bélin, M. Цит. съч., с. 255.
[48] Kanun-i Ayni Ali у Tischendorf. Цит. съч., с. 63.

отнася до дребните феодали, чиито доходи били неголеми. По-вероятно е, когато не участвували в похода, джебелиите да са усядали на територията на отделните ленове, за да бъдат на разположение на спахията при обявяване на война. В такъв случай логично е да се предположи срещу тяхната служба във военно време те да са били носители на известни облекчения. Тези облекчения са могли да бъдат само от данъчен характер, и то с оглед на феодалната рента, присвоявана от спахията, а не от държавата. Ето защо и във феодалните регистри, които третират именно спахийската рента, срещу чифлиците, отбелязани като владения на „хора на тимара", не фигурират никакви вписвания за получаване на рента[49].

Следователно с известно основание може да се смята, че чифлиците на територията на ленове, които са били освободени от рента, платима на непосредствения феодал, са били владени от дружинниците джебелии — на този феодал и срещу посочените данъчни облекчения са били задължени с участие в походите.

Тук ние далеко не разрешаваме въпроса за статута на джебелиите, а само го поставяме. Тъй като тази проблема не е засегната в литературата, за нейното разрешение се изисква много по-широк материал от този, с който разполагаме.

В османската записана практика ние се натъкваме и на още едно споменаване на термина „чифлик", и то в твърде неясен контекст: „timar bervech-i çiftlik"[50] (тимар като чифлик), или на още по-тъмната му форма „timar be resm-i çiftlik"[51] (тимар с данък чифлик).

И в двата случая простото название на тази поземлена категория не може да обясни нейното съдържание.

При анализа на данните за един от тези „timar bervech-i çiftlik", който е описан на общо основание заедно с останалите спахийски тимари от Търновско през 1487 г., може да се установи по състава и размера на феодалната рента, че той с нищо не се е отличавал от военноленните държания. Единствената разлика лежи във факта, че тук държателят не е *спахия*, а някой си кятиб (писар) Шемс бей[52]. При това в забележката към описа се казва, че когато имало война, той бил длъжен да изпраща един годен джебелия. Характерно е, че това обстоятелство не е било наложено от размера на държанието (както е известно, само за тимари над 3000 акчета спахията е бил длъжен да води и джебелия), тъй като доходът на този Шемс бей възлизал едва на 1500 акчета.

Подобни забележки за изпращане на джебелии намираме и в другите данни за „timar bervech-i çiftlik". Типично е, че и в тези случаи държателите не били лица от военноленната йерархия. Единият например бил дефтердарят на хазната и кехая на сераскера — Искендер бей[53], а другият — също дефтердар — Махмуд Челеби[54]. Още един „timar bervech-i çiftlik" е бил държан от синовете на някой си Исхак бей[55]. Забележително е, че в случая с държанието на дефтердаря Махмуд Челеби освен посочената

---

[49] Цариград — дефтерхане. Хас. XVI в.; Цариград — дефтерхане XVI в.
[50] ТН 31/10, л. 2, б.; Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 86—87.
[51] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 82—83.
[52] ТН 31/10, л. 28.
[53] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 86.
[54] Пак там.
[55] Пак там.

форма е употребена и друга — „timar bervech-i cebelu eşkinci“ (тимар чрез джебелия-ешкинджия)[56].

Явно е впрочем, че тези ленове са били отдавани на лица, несвързани с османската военноленна организация: дефтердари, кехаи, писари и пр. Вероятно е обаче те да са получавали своите държания по прехвърляне от спахии и държавата да не искала да намали броя на участниците във феодалната войска поради факта, че държанията им са преминали у лица от невоенно звание. Затова и тя налагала на тези феодали — чиновници — да въоръжават и изпращат като свои заместници джебелии. Че това са били заместници на неучаствуващите в походите държатели на ленове — чиновници, — свидетелствува фактът, че джебелии се давали от държания с доход под 3000 акчета.

Следователно и тук зад един термин, в който следва да предполагаме много по-различно съдържание (тимар като чифлик!), се крие една напълно феодална категория, чиято единствена особеност се състои във факта, че ленният държател бил длъжен да изпраща джебелия, без самия той да бил военно лице и без да участвува в походите на империята.

* * *

Едно от основните значения на термина „чифлик“ е свързано с категорията „хаса“ (hassa) и е отразено в законодателството и практиката под формата „хаса-чифлик“ (hassa çiftliği). Какво представлява този чифлик?

Това било личното стопанство на феодала в границите на неговия лен. Но докато мястото и значението на личното стопанство на феодалния владетел в системата на западноевропейския или руския феодализъм е научно утвърдено, що се отнася до османското ленно държание, въпросът е почти открит или разрешаван противоречиво там, където е бил бегло засягал. Едва някои съвременни изследвачи са спрели вниманието си на тази тъй съществена проблема, за да стигнат до взаимноизключващи се изводи.

Турският историк О. Л. Баркан смята хаса-чифлика за явление откъслечно, което през ранните векове след завладяването на полуострова е било в състояние на упадък[57], докато югославските изследвачи В. Джурджев и Н. Филипович отдават на хасата голямо място, намирайки, че по същото време тя е вървяла към своето укрепване и разширение[58].

Това състояние на проблема се дължи предимно на факта, че невинаги цитираните автори са се придържали към конкретния материал в неговата маса, а често са го използували илюстративно, в подкрепа на една преднамерена теза.

И така хаса-чифликът представлява личното стопанство на феодалния държател на територията на неговия лен. То е било неделима част от лена, било е отдавано, прехвърляно и отнемано заедно с него. Следователно и то е било временна, непълна собственост, която държателят е ползувал по-служебно. Като аграрна категория хасата с нищо не се е отличавала от останалата мирийска земя. Нейната специфика се е състояла в това, че феодалът е имал право на непосредственото ѝ ползуване или в случай, че се

[56] Пак там.
[57] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 394.
[58] Ђурђев, Б. Цит. съч., с. 29, 36 сл.; Филиповић, Н. Цит. съч.

откажел от него — на получаване феодална рента от нея в размери и форми, различни от тези, които присвоявал от останалата територия на лена си, разпределена между зависимите му селяни[59].

Още с първия закон след завладяването на полуострова — кануннамето на Мехмед II Завоевателя (1451—1481) — бил установен и размерът на хасата. Тя обхващала 1 чифлик земя[60]. Със същото кануннаме се разрешава на спахията да ползува за лични нужди и части от райетската земя, оставена необработвана (mahlûl) от зависимите му селяни. От тези земи обаче той трябвало да плаща предвидената част от държавната рента — т. нар. „аваризи"[61]. Следователно държейки за лично ползуване и райетска земя, по отношение на държавата той бил изравнен в данъчно отношение със зависимото население. Кануннамето на Мехмед II предвижда и възможността тази ползувана от спахията земя да бъде включена в хасачифлика, ако спахията я ползува до следващата регистрация на земите[62]. Следващият общ закон на империята — кануннамето на Сюлейман Законодателя — обаче отхвърля такава възможност и не допуска превръщането на райетската земя в хаса[63].

Както виждаме, законодателството от XV и XVI в. ограничава хаса земята в размерите на 1 райетски чифлик, т. е. между 60 и 150 дюнюма в зависимост от качеството на почвата. Естествено това постановление на закона не може да бъде възприето генерално. То предвиждало хаса земя в размер на 1 чифлик за спахийските ленове — тимарите, които били минималните държания в системата на османския феодализъм. Без да бъде изрично упоменато в кануннаметата, от практиката личи, че в различните видове държания различен бил и размерът на хасата. В султанските хасове — най-едрите ленове — тя понякога обхващала цели села с техните землища, т. нар. „ортакчийски села", върху които ще се спрем по-долу. Големи по брой и размер били имотите хаса и в леновете на едрите феодали — бейлербейовете и санджакбейовете. Така броят на обектите хаса, държани от санджакбея на Черна гора — Скендер бей Църноевич, през 1521 г. стигал до 59[64]. Явно е следователно, че постановленията на османските закони са имали предвид размера на хаса-чифлика в дребните държания, приравнявайки ги към райетския.

Какъв бил видът на имотите, които законодателството допускало като съставки на хаса-чифлика?

От фермана до регистратора Бешарет от 1562 г. узнаваме, че като хаса държавата е предвиждала ниви, лозя, градини, воденици и ливади[65], т. е. същите обекти, които съставяли и райетският чифлик. И наистина, щом законодателството е предполагало с наличието на хаса-чифлика да осигури непосредствената прехрана на семейството на дребния феодал, явно е, че този бил именно видът на имотите, които биха дали възможност за това.

---

[59] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 394.

[60] Kraelitz, Fr. Kanunname Sult. Mehmed des Erobers. — MOG, B. I, H. I. Wien, 1921, с. 23.

[61] Пак там.

[62] Пак там.

[63] Хаџибегић, Х. Цит. съч., 301—302.

[64] Ђурђев, Б. Црногорски дефтер из 1521/3 г. Прилози за ориjенталну филологиjу и ..., т. 2, 1951, с. 49 и сл.

[65] Филиповић, Н. Царска заповед Бешарету. — Гласник Земаљског музеjа у Сарајево, 1950, с. 289.

На практика обаче трябва да отбележим, че и това постановление е търпяло изменения. При анализа на феодалните регистри ние почти никъде не се натъкваме на такъв разнообразен по състав хаса-чифлик. Така във феодалния опис на нахиите Враца и Езуджан (в Северозападна България) от 1526 г. единствено срещнахме имоти — хаса, които в известна степен схождат с постановленията на закона. Тъй като този регистър представлява известен интерес за изследването, тук привеждаме извадки от него[66].

Таблица 1

Село	Нахия	Къщи	Хаса
Кончолик	Враца	31	3 ниви
Страна	"	12	няма
Голя	"	21	"
Винарци	Езуджан	23	7 ниви
Баня Боля	"	14	1 нива, 1 лозе
Враня	"	6	няма
Бело дете	"	18	"
Скоково	"	5	14 ниви
Зърновица	"	36	4 "
Видомирбей	"	14	2 ниви, 3 лозя
Горно Костово	"	49	няма
Миколина	"	22	"
Селчанец	"	49	2 ниви
Корила	"	24	3 ниви
Брестница	"	41	4 ниви
Ягница	"	35	2 ниви, 1 ливада
Козарево	"	4	няма и т. н.

Както личи от цитирания феодален опис, размерите и вида на хаса-чифлика във всяко отделно село са различни, което противоречи на установените законоположения (1 чифлик!). И все пак единствено тук от всички регистри, с които разполагаме, се натъкваме на хаса, която донякъде напомня предвидената от закона, т.е. която се състои от ниви, лозя и ливади. В останалите описи на дребни феодални държания — тимари — хаса имоти или изобщо липсват (както личи и от някои вписвания в приведения регистър), или пък са отразени видове, които нямат нищо общо с установените от закона.

Така в обемистия опис на тимарите на доганджиите и техните началници от 1479 г., който обхваща цяла Румелия, срещаме следните видове хаса:

Таблица 2

Село	Нахия	Къщи	Хаса
1	2	3	4
Гюменджe	Струмица	136	крушови, дюлеви, черничеви и орехови дървета; ливади
Камрина (?)	Демирхисар	21	орехови дървета
Драхжаново	"	3	орехови и черничеви дървета
Беликани	"	5	орехови дървета
Кирайково	"	2	" "
Омер	Карасу	14	ливади
Горна Кастри	Солун	22	"

[66] Сигн. ОАК, 197/10.

1	2	3	4
Просочени	„	6	орехови дървета
Костец	Серес	84	орехови и маслинени дървета
Филибеджик	Драма	17	орехови дървета и тръстичища
Дудукчи	Димотика	18	ливади
Карлѣ	„	9	крушови дървета, ливада
Хисарбейлу	Енджугез	5	орехови и крушови дървета
Чомлекчи	Каира	22	ливади и тръстичища
Юнделу	Одрин	3	крушови дървета
Доганджи	Родосто	3	крушови дървета и ливади
Язира	„	7	орехови дървета и пр.[67]

Явно е, че тук видът на хаса имотите няма нищо общо с първоначалното съдържание на хаса-чифлика. Като хаса в тези случаи феодалите са държали предимно плодни дървета, ливади и тръстичища. Това явление не може да се обясни с факта, че тук са описани много дребни държания, защото между тях се срещат и значителни (от по 136 или 84 къщи).

Само ливади и плодни дървета като хаса фигурират и в друг доганджийски регистър от същата година (1479)[68].

Особено ярко обаче личат фактическите изменения във вида на съставките на хаса-чифлика при анализа на описите на по-крупните държания. Тук оставяме настрана султанските хасове, които представляват частен случай. В леновете на санджакбейовете и бейлербейовете обаче хаса имотите са били пръснати из цялата територия на лена и са били твърде разнообразни. Така от описа на хасата на Скендер бей Църноевич от 1521 г. узнаваме, че той държал 59 обекта хаса, от които: само 4 ниви, 15 лозя, 8 ливади, 9 воденици, 2 градини и един бостан. Останалата хаса на санджакбея се състояла от риболовища (talyan), бродове, дъбрави, необработени полета и пр.[69] Следователно и тук до голяма степен се наблюдават изменения в първоначалния вид и предназначение на хаса-чифлика.

На какво се дължали тези изменения?

Проучването на изворните данни (законодателство и практика) довеждат до следните изводи:

1. Законодателят (държавата) предвиждал като имоти хаса такива обекти, които пряко биха способствували за изхранването на феодала и семейството му (ниви, лозя и градини). С това той се стремял да създаде у феодала интерес към неговия лен, целел да осигури неговото пребиваване тук, да гарантира чрез това контрола и натиска над зависимото население.

2. От своя страна феодалът обаче предпочитал да превърне държаната от него хаса или да я подмени с обекти, които представлявали непосредствен източник на доход и с това да увеличи своето богатство, при което присъствието му в лена съвсем да не е било необходимо.

С това още веднъж се подчертава абсолютно паразитния характер на османската феодална класа, която дори не виждала интерес в организирането на свое лично стопанство и в използуването на ангарийния труд, а се

[67] Ориент. отд., Дефтери, № 313.
[68] Сигн. СЛ 7/2, л. 7б, 8а, 8б и пр.
[69] Ђурђев, Б. Црногорски дефтер..., 49 и сл.

стремяла към приходоизточници, които с нищо не ангажирали нейното внимание и усилия. Това обстоятелство има отчасти своите обективни корени във факта, че през разглежданите векове османските феодали били принудени твърде често и задълго да участвуват във военните походи, което препятствувало тяхното усядане в държаните от тях ленове. Това им принудително отсъствие, от една страна, както и още недостатъчно развитият вътрешен пазар, който би могъл със сигурност да погълне излишъците от земеделското производство на леновете им, от друга страна, създавали у тях предпочитание към извличане на облаги от държанията си не в труд или в натура, а преди всичко в пари. Само така може да се обясни фактът, че в практиката фигурират преобладаващо като хаса имоти, несвързани с първоначалното съдържание на хаса-чифлика, а именно ливади, тръстичища, бродове, гори и риболовища.

Ние не можем да отдадем посоченото обстоятелство на законодателните мерки на държавата, тъй като, както видяхме, кануннаметата дори не са допускали възможност за променяне вида на хасата. Следователно това изменение може да бъде само дело на самите феодали, които нагаждали своите интереси към конкретната обстановка.

Какъв бил режимът на експлоатация на хаса-чифлиците?

Аналогично на „класическия", западноевропейски феодализъм и тук законодателството предвиждало ангарията като начин на обработване на личната земя на феодала. Поради това обаче, че в Османската империя през разглеждания период хасата била малка по размер и законно ограничена на 1 чифлик, то и отработъчната рента по това време представлявала твърде малка част от феодалната рента изобщо.

Така още законникът на Мехмед II определя ангарията (kulluk) на 7 дни в годината[70], като при това допуска нейното откупване, а един век по-късно Сюлеймановото кануннаме я свежда на 3 дни[71]. Това намаляване до минимум на и без това твърде ограничената ангария още веднъж доказва, че в мнозинството ленове хаса-чифликът бил видоизменен или премахнат и крепостният труд останал без приложение[72]. В подкрепа на това схващане трябва да приведем и факта, че на много места в записаната практика е отразено заменянето и на така ограничената отработка с откуп в размер на 22 акчета[73]. Следователно допуснатото още в средата на XV в. откупване на ангарията намерило широко приложение в държанията, където хаса-чифликът бил премахнат.

Че властта си била взела акт от фактическите видоизменения в състава на хаса-чифлиците, при които спахиите подменяли обработваемата си лична земя с ливади, тръстичища, плодни дървета и пр., личи и от факта, че докато в ранните Сюлейманови кануннамета все още се предвижда ангария на спахийското лозе[74], в по-късните вече става дума само за косене и пластене сено на феодала[75]. Твърде характерен в това отношение е и

---

[70] Kraelitz, Fr. Цит. съч., с. 23.

[71] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 302.

[72] При това от същия закон личи, че предвидените 3 дни били използувани най-вече за извозването на натуралния десятък, както и за строежа и ремонта на спахийския хамбар. (Пак там, с. 326.)

[73] Ор. отд., Дефтери 313; Цариград — дефтерхане. Земи под феод. експлоатация XVI в.; Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 18—19.

[74] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 302; Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 59.

[75] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 302.

законът на Охрид от доста по-късно време (1613), където дословно се предвижда: „Стар закон е, ако в едно село има хаса ливада, раята да я окоси цялата и да напласти (сеното). Но забранено е да се изисква да товари (сеното) на коли и да го превозва. Не е задължение на раята да го превозва. И когато се изпълнят 3 дни ангария, повече задължения (тя) няма.“[76] Следователно видоизмененията в характера на хасата, наложили се до времето на Сюлейман Законодателя, са се задържали и в по-късно време[77].

Естествено причините, породили премахването или най-малкото измененията в състава на хаса-чифлика, довели и до друг резултат, а именно до промени в начина на неговата експлоатация.

Вече се каза, че ангарията, чието първоначално предназначение било предимно обработването на личната земя на феодала, била намалена като следствие от упадъка на хаса-чифлика.

При анализа на феодалните регистри обаче ние се натъкваме на ред случаи (и това всъщност са мнозинството), в които имоти хаса в даден лен изобщо не фигурират. Какво е станало с тези земи?

При търсенето на отговор на този въпрос малко би ни ползувала записаната практика, тъй като, както се спомена, в нея данни за хасата просто липсват. Единствени сведения впрочем предлага законодателството.

Липсата на заинтересуваност от страна на ленния държател в организирането на лично стопанство проличава и тук — в неговия стремеж да се отърве от хаса-чифлика, отдавайки го с тапия във владение на зависимите му селяни. Този факт доказва най-ярко стремежа на дребните османски феодали да останат само събирачи на част от феодалната рента от леновете си, без да отделят никакви грижи в организацията на тяхното стопанство.

В отделните закони многократно е повторена забраната за приравняване на хаса-чифлика с останалата, владяна от раята земя. При това ленният държател явно предпочитал отдаването му с тапия, въпреки че срещу берията за тапия и събираната от тази земя натурална рента (десятък, саларие и пр.) той самоволно се отказвал от много по-значителния доход от нея — от нейния цялостен добив, получен при това чрез безплатен, ангариен труд.

Данните в това отношение са многобройни и датират от и след времето на Сюлейман. Още в общото Сюлейманово кануннаме фигурира забрана за отдаване с тапия на хаса земите. При това като мотив за нарушение на това постановление законът изтъква *жаждата на феодалите за пари*. Явно, тъй като не бил в състояние да ограничи в това спахиите, законът прехвърля последиците от такива нарушения върху зависимия селянин, т.е. допуска правото на следващия държател да анулира подобни, противозаконно издадени тапии[78]. Тази забрана е отразена и в кануннаметата на отделните санджаци[79]. С това държавата се стараела да принуди раята да се въздържа от риска да заплати за земя, която може би ще ѝ бъде отнета.

---

[76] Barkan, O. L. Цит. съч., с. 295.

[77] В една от последните студии на югославския историк Б. Джурджев, където османският феодализъм е представен като твърде млад и примитивен, авторът счита, че за периода XV—XVI в. основната феодална рента била отработъчната и стремежът на спахийството било нейното увеличение и успоредно на това разрастването на хасата (О утицају..., с. 33). Приведените тук пасажи от законодателството, а най-вече цитираният материал от записаната практика най-малкото поставят под въпрос тази теза.

[78] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 318; Hammer, J. v. Цит. съч., т. 1, с. 194.

[79] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 283, 309.

Естествено обаче властта не успяла задълго да задържи по законодателен ред желаното от нея положение. Изглежда, че в мнозинството дребни държания все пак спахиите са успели да слеят хасата с останалата райетска земя, тъй като, както вече казахме, в масата описи от XV и XVI в. ние не се натъкваме на хаса обекти.

В този смисъл свидетелствува и един регистър на сараевските ленове от 1530 г. От него узнаваме, че при по-ранната регистрация тук били описани хаса-чифлиците и било забранено те да се отдават с тапия. Но тъй като в резултат на тази забрана много от тях останали безстопанствени и били запуснати, някои раи и спахии издействували тези земи да бъдат заличени като хаса и да се разреши тяхното владеене с тапия, за което получили и ферман[80]. Явно е следователно, че на места властта е била принудена да санкционира фактическото положение и да допусне премахването на хаса-чифлиците.

Все във връзка с невъзможността (или нежеланието) на спахиите да организират обработването на личните си стопанства чрез ангариен труд властта е допускала и още един начин на тяхната експлоатация — това било правото на феодала да ги отдава под аренда срещу 1/4 от добива им[81]. Тук обаче се поставя въпросът: защо спахията се стремял да отдаде с тапия хасата си срещу получаване на десятък, щом законът му давал правото на 1/4 от нейния добив?

Преди всичко трябва да отбележим, че десятъкът в Османската империя през разглеждания период не бил равен на 1/10 от добива, а понякога стигал и до 1/2 от него[82]. Освен това, както отбелязва Сюлеймановото канунname, чрез отдаването с тапия феодалът търсел и *пари*, т.е. получавал берия за тапия, събирана значително по размер. В обстановката на послужбеното земевладение, чийто временен и несигурен характер бил подсилен и от честите войни, военноленният държател във всички случаи се стремял да получи събиранията си в пари и предпочитал по-дребния, но сигурен доход пред едно по-значително вземане в перспектива.

Както вече бе отбелязано, не във всички видове ленове феодалът се стремял да видоизмени хасата или да я слее с райетската земя. Това било характерно преди всичко за дребните държания — спахийските тимари.

Тъкмо обратното явление ние наблюдаваме в крупните държания, предимно леновете — хас, където едрият феодал, разполагайки с многобройни платени органи, лесно можел да организира и контролира обработването на личното си стопанство, като използува нашироко предимствата, дадени му от закона в експлоатацията на хаса земите.

И тук обаче формите на експлоатация се отличавали от първоначално предвидената в закона ангария в размер на 3 или 7 дни в годината. Това се обяснява с факта, че едрите феодали, използувайки законните (право на включване в хасата на райетска земя, която била оставена необработена), а вероятно и противозаконните (заграбване на райетска земя) начини, постигнали за своите хаса имоти размери, които минималната законна ангария не смогвала да задоволи. Тогава феодалът или прибягвал до

[80] Пак там, с. 399.
[81] „От описаните в регистъра като хаса земи според стария закон се взема 1/4". Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 9, 30, 66.
[82] Vefik, Abd. Tekâlif kavaidi. Dersaadet, т. 1. 1330, с. 21.

насилствено увеличение на ангарията[83], или търсел други начини за експлоатация на хаса земите.

Тук ще се спрем на два типични случая за експлоатация на хасата в крупните ленове: 1) хасата на Скендер бей Църноевич; 2) хасата в султанските хасове в Цариградско и Одринско, за които разполагаме с достатъчно данни.

Хасата на Скендер бей Църноевич през 1521 г. обхващала 59 обекта. Вече се каза, че освен видовете, предвидени като съставки на хаса-чифлика, в нея влизали и бродове, риболовища и пр. Преди всичко характерно е, че срещу описа на много имоти е отбелязано, че те принадлежели на бегълци (gerihtegân). Следователно тук е налице стремежът на едрия феодал да присвои безстопанствената райетска земя. На второ място типично е, че срещу описа на всичките лозя от хасата на санджакбея е означено, че те били отдавани под изполица (bervech-i nisfiyet). От тези вписвания става ясно, че още през твърде ранния период след завладяването на полуострова (началото на XVI в.) изполицата като форма на експлоатация на зависимото население съществувала, и то като форма на обработване на хаса земите. Начинът на експлоатация на нивите и ливадите от хасата на Скендер бей не е отразена в регистъра, но може с основание да се предположи, че там именно бил прилаган ангарийният труд, още повече, че техният брой бил твърде малък (4 ниви, 8 ливади и 2 градини, при 15 лозя под изполица от общо 59 имота)[84] и принудителният крепостен труд би бил достатъчен за обработването им.

Следователно от наблюденията върху регистъра на хаса обектите в този санджакбейски хас е явно, че тук недостигът от работна ръка бил допълван по пътя на изполицата.

В някои от султанските хасове и вакъфи обаче, където размерът на хасата понякога достигал до мерата на цели села, ние се натъкваме на един друг начин на експлоатация на хаса земите — т. нар. „ортакчийство". В нашата литература въпросът за ортакджилъка е съвършено незасегнат, въпреки че неговото наличие бе отбелязано напоследък от О. Л. Баркан[85].

Ортакчиите са дефинирани от Баркан като „аграрни работници"[86]. Историческата несъобразност на този термин бе забелязана от Б. Джурджев, който ги нарича „аграрни роби"[87]. Както ще видим по-долу обаче, тази категория зависимо население имала свой специален статут и твърде смело е да бъде отнасяна към една от споменатите категории.

Институцията на ортакчиите е явно преживелица от по-ранни отношения. Джурджев смята, че те представляват описаните у Гордлевски „mezari"[88], типични за късната селджукска държава[89]. Че през разглеждания период тази институция е била в етап на упадък, говори най-вече

---

[83] Така Дернщвам съобщава, че от с. Цариброд били вземани 70 души, които жънели 100 дни на нивите на санджакбея (пашата). (Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel u. Kleinasien. Ed. Fr. Babinger. Leipzig, 1926, p. 225.) Това известие обаче трябва да бъде прието под резерва, защото не е ясно каква именно работа по прибирането на реколтата можела да трае цели три месеца и половина.

[84] Ђурђев, Б. Црногорски дефтер..., с. 49 и сл.

[85] Barkan, Ö. L. Çift, c. 395; Kanunlar, 86—89.

[86] Пак там.

[87] Ђурђев, Б. О утицаjу..., с. 27.

[88] Гордлевский. Государство селджукидов Малой Азии. М.—Л., 1945, с. 91.

[89] Ђурђев, Б. Цит. съч., с. 27.

фактът, че почти всички данни за ортакчиите датират от XIV, XV и началото на XVI в.[90]

Както се каза, ортакчиите били свързани с обработването на хаса земите при султанските хасове и вакъфи. Териториално сведенията за тях намираме в законниците на малоазийските санджаци и Източна Тракия. По изключение сведения за ортакчиите се срещат и в източниците за останалата част от полуострова.

Произходът на ортакчиите явно е робски. На много места в законника, посветен на техния статут, те са наречени „hassa kulları“ (хаса роби) и „hassa caryeleri“ (хаса робини)[91]. Следователно законът отъждествява ортакчиите с личните роби на султана.

По какъв път били набирани тези роби?

Както е известно, робството е било застъпено в Османската империя, въпреки че робският труд съвсем не е представлявал основата на производството[92]. Робите са били доставяни най-вече чрез отвличане от така наречените „dar-üb harb“ (завоювани земи). Според османските закони 1/5 от военната плячка принадлежала на султана. В тази плячка естествено били включени и робите. Поради това султанът получавал много повече роби, отколкото били необходими за сарая му. Другият източник на робска сила — кръвният данък (devşirme), доставял също голямо количество робска сила. Не всеки заробен неверник бил включван в еничаския корпус. За него били подбирани по-силните и снажни момчета, а другите били раздавани на придворните или използувани за други цели[93]. Че ортакчиите водели произхода си именно от тези излишъци на робска сила (които изхвърляли сараят и еничарският корпус), говорят и някои пасажи от кануннаметата: „Неверниците от споменатите 3 села (става дума за ортакчийските села в цариградските хасове) със заповед са набрани и доведени от завоюваните земи и са ортакчии.“[94] В случая явно става дума за набраните чрез девширме младежи, които не са постъпили в еничарския корпус.

В друг пасаж в кануннамето на санджака Бруса, където ортакчиите са наречени кесимджии (което название впрочем е било възприето и в практиката), е отбелязано: „Кесимджиите от споменатия санджак са от робите на покойния султан Орхан, мир на праха му.“[95]

Цитираните пасажи недвусмислено доказват робския произход на въпросната категория. В този смисъл е показателен и фактът, че на ортакчиите било разрешено да се женят само за хаса робини. При това от същия източник узнаваме, че тези робини предпочитали да встъпват в брак със „свободни неверници“ — раи, за да бъдели синовете им свободни. По тази причина ортакчиите останали без жени и това „увреждало работата им“. Затова законът нарежда да се дават робини за жени само на

---

[90] Филипович, Н. Привежда и откъслечни данни за ортакчии през XVII в. (Поглед на османски феудализам, с. 63.)

[91] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 95.

[92] Срв. Цветкова, Б. Робството в Османската империя и по-специално в българските земи под османско владичество. — ИПр, г. 10, № 2, 82—100. Тук авторът е отминал без внимание въпроса за ортакчиите.

[93] Dernschwamm, H. Цит. съч., с. 232.

[94] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 104.

[95] Пак там, с. 106.

ортакчиите[96]. От това нареждане е ясно, че по отношение на личната си свобода ортакчията бил поставен много по-ниско от райета.

В какво се състояла т. нар. „ортакчийска служба“ (ortakçi hizmeti)?

В това отношение законът е твърде подробен. От него личи, че ортакчията, заселен в някое от селата върху хаса земята на султана, получавал от органите му семе за посев. Той бил длъжен да засява това зърно върху хаса нивите и след жътвата освен семето, което бил получил за засяване и трябвало да възстанови, той давал на бейлика (тук така е означаван държателят на хасата) 1/2 от добива. При това на ортакчията било забранено да подменя една култура с друга. В закона е също указано и че половината от добива не могла да бъде по-малка от утроения размер на полученото семе[97].

Освен зърно за посев ортакчията получавал от бейлика впряг волове или коне и земеделски сечива[98]. Тук в закона фигурират и някои постановления, които още веднъж потвърждават робския характер на институцията, разкривайки типично робски форми на съпротива.

Така например ортакчиите продавали зоба и фуража, които бейликът отпускал за поверения им добитък, и го оставяли без грижа. Освен това те повреждали или „изгубвали“ дадения им инвентар[99]. Подробните нареждания за начините на възстановяване на впряга и сечивата ни навеждат на предположението, че тук съществувал горчив за бейлика опит в отношенията му с ортакчиите. Кануннамето нарежда повредилият или загубил инвентара си ортакчия да бъде принуден да възстанови липсата и отбелязва, че в много случаи ортакчиите били несъстоятелни и нямали възможност да сторят това. В такива случаи им се отпускал заем, който те трябвало да върнат от своята половина от добива[100].

Вън от указаните типично робски форми на съпротива ортакчиите проявявали и други. Така например те използували впряга на бейлика, за да се занимават с кираджилък, а някои от тях си купували за тази цел и коне. Законът нарежда такива ортакчии да бъдат принудени да продадат конете си, а с получените пари да „допълнят щетите, които са нанесли на бейлика“[101].

От друг пасаж узнаваме, че ортакчиите се опитвали да се отклонят от работа, като подкупвали органите на бейлика[102]. Друга форма на отклонение от ортакчийските си задължения те намирали в засяването на райетска земя със семето, отпуснато им от бейлика, при което давали на държателя на лена вече не 1/2 от добива, а само десятък[103]. Тук трябва да отбележим, че ортакчиите не обработвали само „орташка“ — хаса земя, но и райетска, която подлежала на общия режим в леновете, т. е. била облагана с десятък и други данъци. Това обстоятелство именно ни пречи да считем без уговорки ортакчиите за „аграрни роби“, тъй като те отчасти били третирани и като рая.

---

[96] Пак там, 90—91.
[97] Пак там.
[98] Пак там, с. 92.
[99] Пак там.
[100] Пак там.
[101] Пак там, с. 92.
[102] Пак там, с. 93.
[103] Пак там, с. 91

Изглежда, че точно този факт — обработването на две отделни категории земя — райетска и хаса — е създавал и най-голямата объркаост в отношенията между бейлика и ортакчиите. На тези отношения е посветена и голяма част от закона. От него узнаваме например, че ортакчиите подменяли плодородната „орташка" земя със своите слабо производителни надели, посвещавали целия си труд на облагаемата с десятък земя, а изоставяли необработена хасата и пр.[104] В резултат от тази практика, на смесени бракове, както и на подкупване органите на бейлика, при което много ортакчии успели да се изключат от регистрите заедно с дадената им за обработване хаса земя, тази земя намаляла[105]. Законът постановява орташките земи да бъдат възстановени заедно с отлъчилите се ортакчии. Освен това в тази аграрна категория да бъдат включени и всички необработвани райетски земи, както и да бъдат разорани някои целини[106]. С това бейликът се е стремял да увеличи хаса земята, както и да оземли нарасналите по брой ортакчии[107].

От изложените дотук положения е ясно, че ортакчиите са били отделна категория зависимо население, която в известно отношение схождала със статута на робите, без да може да бъде отъждествена с тях. Очевидно е при това, че през разглеждания период те са съществували само в някои от султанските хасове и вакъфи. Наистина ние разполагаме с известни данни, които доказват наличието на ортакчии и в други видове държания. Както ще видим по-долу обаче, това обстоятелство само подкрепя изказаното твърдение.

Така в канунмамето на Кютахия от 1328 г. се казва: „Намиращите се в споменатия санджак ортакчии са били извадени (освободени) от ортакчийска служба и земите им са записани като хаса на държателите на тимарите."[108] Само сусамените и оризовите посаждения, които били обработвани със спахийско семе и вода (sic!), било разрешено да се експлоатират чрез изполица.

Това твърде ранно сведение донякъде говори за произхода и на хаса-чифлика изобщо. В случая е ясно, че ортакчийските земи са предшествували създаването на хасата. С по-новите закони заварената „орташка" земя е била превърната в хаса, като само в частни случаи се е допускала и изполицата. Следователно институцията на ортакчиите е била свързана с едни по-стари отношения и поради известна изгода, която намирал в нея ленният държател, била съхранена само в султанските хасове.

В един феодален опис на търновските села от края на XV в. ние също се натъкваме на сведения за роби, които обаче не са указани като ортакчии. Така в с. Коршуна например, което било тимар на Али, син на Мехмед Гюхерджили, са вписани робите на Мустафа бей със забележката: „Регистрираните оттук нататък са неверници. Те не са рая. Те са от робите на Мустафа бей. От онова, което засеят и добият, дават десятък."[109] Явно е,

[104] Пак там, 90—92.
[105] Пак там, с. 93.
[106] Пак там.
[107] Тук бе отделено твърде много място на въпроса за ортакчиите, при което се получи известна непропорционалност в изложението. Това се дължи на факта, че тази проблема е незасегната в нашата литература и не може да бъде бегло отмината.
[108] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 28.
[109] Сигн. ТН 31/10, л. 7, б.

че и тук въз основа на закон, аналогичен на кютахийския, робите са били приравнени с останалата рая.

Не навсякъде обаче с премахването на ортакчийството се е преминало към изравняване на бившите роби със зависимото население в леновете по отношение на облагането. На места след отменянето на експлоатацията на ортакчийския труд се пристъпило към други форми, които се различавали от статута на раята. Така например от кануннамето на Коня узнаваме, че след отменянето на ортакчийството от бившите ортакчии бил изземан 1/3 от добива, а по-късно и 1/5 плюс десятъка[110].

Така или иначе разпространението и мястото на ортакчиите в системата на османския феодализъм не бива да се надценяват. Тази форма на експлоатация на зависимото население е явно една преживелица, която съвсем не отразява типичното в обработването на хаса-чифлика през разглеждания период.

При наличните относително оскъдни данни за хаса-чифлика трудно могат да се набележат насоките в неговото развитие през XIV—XVII в. Че хасата е съществувала още преди времето на Мехмедовото законодателство, свидетелствува пасажът в кютахийското кануннаме от 1328 г., т. е. преди началото на завладяването на полуострова. Както видяхме там, хасата е заменила наличните ортакчийски земи. Следователно предполага се, че първоначално обработваното с робски труд неопределено по размери лично стопанство на феодала е отстъпило място на хаса земята, свързана с ангарийно обработване. Със закона на Мехмед II тази земя е била вече строго фиксирана по размер — 1 чифлик, като се допуска и възможност за нейното разширение. Определен е бил и размерът на ангарията — 7 дни годишно. Още в този закон обаче вече се наблюдават тенденции към упадък на хаса-чифлика, тъй като законодателят допуска откупването на ангарията[111].

В резултат на съзнателното желание на дребните феодали да превърнат хасата в райетска земя или да я видоизменят в следващото общо законодателство вече не се предвижда възможност за разширение на хасата, а също се намалява размерът на ангарията на 3 дни в годината[112]. Както видяхме, в масата феодални регистри от XV и XVI в. описи на хаса изобщо липсват. Всички тези данни се отнасят обаче за дребните ленни държания. В едрите, напротив, феодалът се стремял към укрепване и разширение на хаса земите, като в обработването им прилагал разнообразни методи на експлоатация.

Въпреки общия упадък на хаса-чифлика, в чието стопанисване спахиите през периода XIV началото на XVII в. не намирали интерес, ние чак до XVIII в. се натъкваме на данни за него. Така в кануннамето на Морея от 1716 г. се среща постановление, което урежда начина на обработване на спахийските хаса-чифлици срещу 1/5, 1/4 или 1/2 от добива[113]. На този пасаж обаче противоречи друг, от 150 години по-старото кануннаме, отнасящо се също за Гърция, в което е отбелязано, че хасата тук е била премахната и превърната в райетска земя[114].

---

110 Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 41.
111 Kraelitz, Fr. Цит. съч., 23—24.
112 Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 362.
113 Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 327.
114 Пак там, с. 343.

Вероятно е впрочем, щото личното стопанство на феодала, което в условията на османския феодализъм през XV и XVI в. е било нерентабилно, през периода края на XVII и XVIII в. да е получило нов тласък поради усядането на ленните държатели и развитието на вътрешния пазар. Не е изключено на места то да е залегнало и в основата на стоковите чифлици, породени от същите причини[115], и в които е очевидна аналогията в методите на експлоатация с тези на хаса-чифлика от по-ранно време. Този път на възникване на стоковия чифлик обаче по-скоро ще да е бил въпрос на изключение, отколкото на всеобщо правило.

* * *

И така от анализа на данните за видовете чифлици през XIV—XVII в. стана ясно, че в нито една от разгледаните форми на земевладение не могат да бъдат търсени корените на късния чифлик, типичен за разложението на османската феодална система. Всички случаи на проучените ранни чифлици свидетелствуват, че тук става дума за напълно феодални категории и дори за раннофеодални категории. Понякога това са били минимални ленни държания, в друг случай — свободни бащини, в трети — лични стопанства на феодалите. Във всички тях обаче производствените отношения са били феодални, а в някои частни случаи на хаса-чифлика — дори предфеодални. Ето защо недопустимо би било всяко осъвременяване на понятието чифлик, що се отнася до периода XIV—XVII в.

Исторически преглед, 1958, № 1

[115] Гандев, Хр. Цит. съч., с. 279; Димитров, Стр. Чифлишкото стопанство..., с. 6.

ЗА ПРИЛОЖЕНИЕТО НА РОБСКИЯ ТРУД В ОСМАНСКОТО СТОПАНСТВО ПРЕЗ XV—XVI В.

Проблемата за приложението на робския труд в османското стопанство е слабо застъпена в литературата. Преобладаващо е мнението, че подобно на другите феодални общества[1] и в Османската империя робите били използувани изключително[2] или поне предимно[3] за домашна работа или служба в галерите. Изключение от тази теза прави мнението на турския историк Ö. L. Barkan, който изтъква съществуването на института на „ортакчиите" („поземлени роби") в османската държава до средата на XVI в.[4]

Изследването на Баркан върху ортакчиите представлява значителен научен интерес. Преди всичко в него авторът помества обширен изворен материал, който при оскъдността на сведения за ортакчийството е от голяма ценност за изучаването на този институт. Тезата, която прокарва Баркан в студията си, също съдържа интересни моменти. Сравнявайки ортакчиите с късноримските колони и ранносредновековните западни серви и изтъквайки спецификата на ортакчийството, авторът стига до заключението, че единствено тази институция до средата на XVI в. може да бъде считана за институция на зависимото селячество, докато останалото население на империята той разглежда като „свободни селяни" (hür köylü), разполагащи в пълния смисъл на думата с обработваната от тях земя[5].

В тезата на турския историк личи ярко един основен недостатък. Баркан, изтъквайки приликата между известни западноевропейски късноробовладелски или раннофеодални институции с ортакчийството, не отчита конкретно-историческата обстановка, в която са се появили, развили и разложили тези институции. Защото докато западноевропейските раннофеодални институции израстват върху развалините на римското робовладелство, Османската империя наследява при своето създаване и разширение един много по-развит базис. В Мала Азия и на Балканите робовладелчеството е било изживяно като основен метод на експлоатация преди близо хилядолетие, наложили са се безусловно феодалните форми производствени отношения и са получили пълно развитие. Колкото и неблагоприятно за икономическия развой на поробените земи да е повлияло турското завоевание, колкото и силен удар да е нанесло то на производителните сили

[1] Срв. Ангелов, Д. Робството в средновековна България. — ИПр, г. 2, № 2, с. 153 и сл.

[2] Бурмов, Ал. Турският феодализъм в българските земи. — В: История на България. С., 1954, с. 249.

[3] Цветкова, Б. Робството в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт. — ИПр, г. 10, № 2, с. 96.

[4] Barkan, Ö. L. XV ve XVI-ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasionu alınan şekiller. Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi mecmuası. C. I, S. 2, 1939, p. 189 и сл.; S. 4, 1940, p. 397 и сл.

[5] Пак там, 417—436.

и да е подействувало задържащо на по-нататъшния им растеж, не би могло да се приеме, че османският феодализъм би започнал своя път, преминавайки през упадъчните форми на робовладелчеството и първите наченки на феодалния начин на производство.

Освен пренебрегването на конкретно-историческата действителност и ролята на местното наследие — в случая на високата степен на развитие на производителните сили, които в никакъв случай не биха обусловили съществуването на къснороборобовладелски или раннофеодални производствени отношения, — в тезата на Баркан е намерила израз и друга определена тенденция. Приемайки цялото население на заробените от турците земи за „свободно селячество" и противопоставяйки го на малочислената категория на ортакчиите, които единствено смята обвързани със зависимост към земевладелците, авторът се стреми да придаде твърде патриархален характер на производствените отношения в завладените земи през първите векове след тяхното включване в Османската империя, да отрече жестокия икономически гнет, на който повсеместно било подложено тяхното население. По този начин Баркан цели да ни наведе на извода, че масата от селячеството в тези земи, което през XIV в. се намирало под феодална експлоатация, наложена му от българските, сръбските и византийските феодали, с турското завладяване било превърнато в свободно селячество, докато на експлоатация от страна на османската феодална класа били подложени само малобройните ортакчии.

Тази теза, чиято тенденциозност е твърде ясна, е подкрепена косвено от югославския историк Бр. Ђурђев, който смята, че до средата на XV в. феодалните отношения в Османската империя били „примитивни" и дори „патриархални"[6], което и обуславяло преобладанието на отработъчната феодална рента и ортакчийството като разпространена форма на експлоатация[7].

Доколко използуването на ортакчийския труд в стопанството може да бъде смятано за твърде разпространено, ще видим по-долу. Тук обаче следва да се отбележи, че тезата за преобладаването на отработъчната рента, с което Ђурђев свързва ортакчийството, е неправдоподобна. Невъзможно е да се смята, че дори не пълно столетие преди управлението на Сюлейман I (1520—1566), през което време безусловно господствувала паричната феодална рента[8], в империята била широко разпространена ангарията като основен метод на експлоатация. Такова едно бързо преминаване от нисшите към висшата форма на феодалната рента не наблюдаваме в никое феодално общество и най-малко то може да бъде присъщо на османския феодализъм, характерен с консерватизма на своите институции.

От изложеното е ясно, че част от съвременната историография, която цели да изтъкне „патриархалния" характер на експлоатацията през ранните векове след създаването на османската държава, отдава голямо значение на съществуването на ортакчийския институт през този период. Тъй като, като

---

[6] Ђурђев, Бр. О утицају османске владавине на развитак наших народа. — Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине. Г. 2, 1950, с. 34, 81.

[7] Пак там, с. 36.

[8] Mutafčieva, V. De l'exploitation féodale dans les contrées bulgares sous la domination turqueau XV ef XVI s. — Etudes historiques publiées à l'occasion du XIe Congrès International des Sciences historiques à Stockholm du 17—23 août 1960. Sofia, 1960, 156—157.

се изключи обширното изследване на Баркан, въпросът за ортакчиите не е застъпен в литературата, въз основа на публикуваните и някои необнародвани изворни сведения ще разгледаме същността и развитието на този институт, определен от турския историк като „организация на поземлените роби".

* * *

Какъв е бил статутът на ортакчиите?

Османските документи и преди всичко специалният закон за ортакчиите от времето на Байезид II (1481—1512) наричат определено ортакчиите „роби" (kul), „роби и робини" (kul ve cariye). Въпросният закон датира от 1498 г. и урежда положението на това население в султанските хасове в Източна Тракия. Тъй като това е източник, който дава най-изчерпателна представа за същността на ортакчийството, тук ще приведем дословно някои извадки от него.

„Робите ортакчии в споменатите султански хасове, които са женени за лични султанови робини, изпълняват ортакчийска служба. От старо време те засяват [даденото им] семе: по един муд[9] пшеница и по половин муд ечемик и овес. След като се извади това семе от добива, половината от останалото им се взима, а другата половина остава за ортакчията... Ако извън изброените видове зърно[10] засеят каквото и да било, то остава за тях, от хаса им се взима само десятък[11]. Ако [обаче] от посочените видове засеят зърно в повече, това (посятото в повече) семе им се дава също от бейлика[12] и добива взима той... От орташкото семе[13] да не се засява една част като орташко, а друга — срещу десятък. А след като е изпълнена ортакчийската служба, не е забранено да се сее от другите видове по желание срещу десятък. Но като се сее друго семе, с него се изтощава земята и не ѝ остава сила за орташкото семе. Затова е забранено орташката земя да се разваля с друго семе... А някои ортакчии имат по два чифта[14] земя и казват „единият ми чифт е орташки", а другия засяват срещу десятък и от [добива от] орташкото семе показват на хармана две купчини, с което нанасят щети на орташкия приход. Това е незаконно... Затова колкото и семе да могат да засеят ортакчиите от орташките видове, да им ги дава бейликът и да прибира добива... Някои ортакчии без уважително извинение засяват в по-малко [отдаденото им] семе, което трябва да засеят, или залавят друга работа и изоставят земеделието, или засяват на по-силната земя срещу десятък, а на слабата сеят орташко [семе] и нанасят щети на орташкия приход. Затова в закона е поставено: орташкият приход е орташки приход...[15] Също така е забранено по време на жътва и коситба ортакчиите

[9] Муд — мярка за вместимост, използувана най-вече при измерване на зърнени храни и равна на 20 килета (киле — също мярка за вместимост, равна на около 40 литра).

[10] Т. е. освен културите, за чието засяване ортакчиите получавали зърно от феодала.

[11] Barkan, Ö. L. XV ve XVI—ınd asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda ziraî ekonominin hukuki ve malî esasları. C. I. Kanunlar. Istanbul, 1943, p. 90.

[12] Бейлик — държава. Тъй като въпросните земи били султански хасове, семето било отпускано от държавата. В по-късните извори терминът е заменен с „miri" със същото значение (вж. с. 516).

[13] Видове култури, за които се отпускало семе от бейлика.

[14] Чифт — мярка за повърхност на обработваема земя, тук в смисъл надел.

[15] Предвиденият орташки приход трябва да се реализира.

да се занимават с друга работа. Всеки ортакчия е длъжен поне да утрои единия муд [дадено му семе]...[16] Има ортакчии, които занемаряват службата си и се залавят с конярство или фундаджилък[17]. Да им се вземат конете и да станат на бейлика. Отсега нататък им е забранено да купуват коне. Ако са купили, да ги продадат и със стойността им да попълнят свързаните с ортакчийската служба липси (щети)... Ортакчиите имат обичай да вършат кираджийство с впряга на бейлика и да не засяват по орташки силните земи, а да ги засяват за себе си и добива да извозват в града с впряга на бейлика и да го продават... Противозаконно е да се използува впряга на бейлика. Емините да следят, щото ортакчиите [още] да не взимат и продават необходимите за изхранването му (на впряга) слама и фураж, а да се грижат за него... Свързаните с ортакчийската служба впряг, семе и оръдия за работа се дават [на ортакчията] от бейлика. Ако след това изгуби вол или друго нещо, го карат да ги купи, по закон вече не се дават от бейлика. Но ако [ортакчията] е разорен и няма възможност да набави изгубения вол или семе, пречи се на работата му и нанася вреда на себе си и на бейлика. Поради такава нужда на някои места по двама ортакчии засяват с един впряг или част от зърното остава незасято. Отсега нататък на такива, които нямат възможност [да възстановят липсите], бейликът ще помага със заем, за да набавят нещата си. Предлага им се договор, според който те ще посрещат задълженията си от тяхната част от добива и бейликът няма да търпи щети[18]... А известни орташки земи по някакъв начин са попаднали у външни лица[19] и биват засявани срещу десятък. А някои ортакчии, давайки подкуп на емините и след като успеят да излязат от ортакчилъка, засяват срещу десятък нивите, които са имали като ортакчии. Заповядано е тези земи да се изземат и се разпределят между ортакчиите, които имат в по-малко земя. А такива земи, които в действителност са у роби, излезли от ортакчилъка, те (робите) да приемат [отново] ортакчийска служба и да им се даде впряг[20]... Ако умре роб ортакчия, оставеното от него семе и впряг да вървят [по наследство] като впряга и семето на неверниците. Ако остави син или брат, чифликът[21] му да се даде на сина или роднините му, но да не се запуска[22]... Ако султанов роб, чиято жена е умряла, или пък годен за работа, но неженен род поискат да се оженят за султанови робини, повечето [робини] не се съгласяват. По този начин някои [ортакчии] се женят за неверници[23] и синовете им стават свободни[24]. А други, нямайки жени, занемаряват работата си ... Сега е

[16] Kanunlar, p. 91.

[17] Неразчетена у автора дума.

[18] Kanunlar, p. 92.

[19] Т. е. у неортакчии.

[20] Kanunlar, p. 93.

[21] Чифлик — земеделско стопанство, в случая земята, зачислена на умрелия ортакчия.

[22] Kanunlar, p. 94. Законът прави сравнение с унаследяването на стопанствата на зависимите селяни в леновете, което се извършвало по същия начин.

[23] Ортакчиите също не били мюсюлмани. В случая става дума за жени-християнки от раята.

[24] При смесени бракове между роб и свободна жена децата се считали свободни. Подобен случай е отразен в един от публикуваните от Баркан документи: „Споменатият е син на роб от вакъфа на Михал. Но майка му е дъщеря на неверника Никола от с. Гъоргеле, от султанския вакъф, наречена Каранковлина (?). Въз основа на това, че е постановено в такъв случай синът да принадлежи на майката, тук е отбелязано, че той е наистина свободен" (Barkan, Ö. L. Toprak işçiliğinin organizasionu..., фот. XIX). Касае се за роб от вакъфа на Гази Михал бей в Плевенско.

заповядано освен на султанови роби другиму да не се дава султанова робиня."[25]

От приведените пасажи на твърде подробния закон за ортакчиите в Цариградските хасове личат някои основни моменти, а именно:

1. Ортакчиите не били лично свободни. Те не можели да напускат по желание земята и работата си, да се женят за райетски жени или да търсят друго препитание. Те не били подсъдни на държавните органи — кадиите — подобно на останалото зависимо население на империята, а пряко на султановите[26]. Като неправоспособни, ортакчиите били освободени от плащането на държавни данъци, на първо място — от поголовния данък, събиран от цялото мъжко християнско население на империята[27].

2. За разлика от раята ортакчиите не били владелци на част от средствата за производство — земята. Част от тях обработвала изключително лична султанова „hassa" земя. Друга част обаче имала и лични надели, от които давала десятък.

3. Ортакчиите не били собственици дори на оръдията на труда, които получавали от феодала и били длъжни да държат в изправност.

Впрочем до известна степен ортакчиите биха могли да бъдат сравнявани с къснoримските оземлени роби. Тук трябва да се изтъкне обаче, че някои моменти в техния статут вече напомнят статута на зависимото селячество. Така например видяхме, че много ортакчии освен личното стопанство на феодала обработвали и лични надели, от чиито добиви плащали десятък. Това обстоятелство ги приближавало към раята в ленните държания на османската държава. От нея ги отличавал обаче основният белег, че те не плащали държавни данъци — присвояваната от фиска феодална рента. От една страна, това се обяснява с факта, че ортакчиите не били лично свободни, поради което били освобождавани от личните данъци. Останалите те не давали, защото не обработвали земя, чиято върховна собственост принадлежала на фиска[28]. Както ще видим, поне първоначално те били разпространени в мюлковите земи, които се намирали в безусловно наследствено владение на някои крупни феодали. Ето защо ортакчиите не подлежали на формите на експлоатация, прилагани

---

[25] Kanunlar, p. 95.

[26] Това обстоятелство доказва един от обнародваните от Баркан документи: „При извършване на престъпление от роб или робиня се изпраща изложение до високия двор и те биват наказвани въз основа на издадената заповед. Но освен робите [другото население] според закона се наказва от кадията, ако е заслужило наказание, и глобата прибира държавата" (Barkan, Ö. L. Цит. съч., фот. III).

[27] Към описа на с. Мирафти, вакъф на Сюлейман бей в Булаирско, фигурира следната забележка: „Село Мирафти. Неверници са. Те не дават харадж, ортакчии са" (Barkan, Ö. L. Цит. съч., фот. XXVI). Това сведение е подкрепено и от друго, отнасящо се за скутарските вакъфи на Синан паша, а именно: „Гулями на покойния Синан паша в самия град Скутари. Тъй като по-рано са били ортакчии, добивите им са били облагани наполовина, като [половината] е взимана за вакъфа. След като били изключени от ортакчийството, добивите им се облагат с десятък подобно на другата рая и според обичая джизнето и испенчето им се взимат за споменатия вакъф" (Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 442).

[28] Един от основните принципи във феодалното облагане в османската държава е определянето на формите на феодалната рента от характера на земята, обработвана от облагаемия. Това се отнасяло не само до данъците, свързани със земята и добива от нея, но и с „личните" данъци. Така напр. ако спахия владеел за пряко ползуване земя, регистрирана като принадлежаща на зависим селянин-немюсюлманин, той плащал испенче и джизне (Kanunlar, 295—296). Също и т. нар. „извънредни данъци" — аваризите — били свързани с вида на владяната земя (avariz toprağa müteallikdir) (Kanunlar, p. 277).

по отношение на раята в послужбените ленни държания, т. е. извличаната от тях феодална рента била присвоявана изключително от феодала, а не била поделяна между него и държавата. По тази причина ортакчиите могат да бъдат сравнявани и със западноевропейските крепостни селяни, които също зависели изключително от своите феодали.

От законоположенията, свързани с ортакчиите, впрочем е явно, че аналогиите, които прави Баркан между статута на ортакчиите и колоните, от една страна, и ортакчиите и сервите, от друга, имат своите основания. Спецификата на ортакчийския институт обаче може да бъде очертана само като се вземат предвид конкретно-историческите условия, в които тя се е създала и развивала. Както вече бе споменато, турският историк не е отчел именно тези условия, поради което е стигнал до извода, че ортакчиите представлявали единствената категория зависимо население през периода XV — средата на XVI в.

Каква е причината, предизвикала създаването на ортакчийството? Какво е принудило завоевателите, заварили зрелите феодални отношения във византийските и балканските земи, да търсят други методи на експлоатация чрез връщане към изживени институции?

Противно на известни схващания, османското завладяване на източноевропейските земи представлявало бавна и трудно осъществима агресия[29]. Близо двувековният период, през който османците успели да наложат господството си над Мала Азия и Балканите, естествено не протекъл, без да остави дълбоки следи в живота на тези земи. Едни от основните последици от турското завоевание били и обезлюдяването но редица важни производителни райони и миграциите на населението. Местните жители напуснали плодородните низини, разположени край военните пътища, и се оттеглили в планините. Опразнени били до голяма степен и големите градове, като Одрин, Цариград и пр.[30] Не случайно редица извори говорят за запустяването на големи райони като тежка последица от турското нашествие[31].

Новата империя, която постепенно усвоила балканските земи, ги раздала било в послужбено държание на своята войска, било в наследствено владение на пълководците и държавниците си. Върху значителна част от тях сложил ръка султанът. Създадените големи наследствени владения в голямата си част по-късно били вакъфирани — завещани на мюсюлманската църква. Тези владения — поземлените мюлкове — били разположени най-вече в Източна и Южна Тракия, Родопите и по-рядко в Северна България. Повечето от тях принадлежали на отличилите се в хода на завоеванието османски пълководци. От публикуваните от Баркан извори

---

[29] Ангелов, Д. (Турското завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците. — ИПр, т. 9, 1953, №4) изтъква, че заробването на Балканския полуостров се извършвало твърде бавно и на промеждутъци поради героичната съпротива, оказвана от населението му.

[30] За опразването на големите градове в Източна Тракия вж. сведенията у Gökbilgin, M. T. XV ve XVI - ıncı asırlarda Edirne ve Paşa livası vakflar — mülkler — mukataalar. Istanbul, 1952, p. 87.

[31] Приписка на инока Исая от 1371 г. (Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. Ч. 2. С., 1944, с. 175); Филип Калимах (Кесяков, Хр. Стари пътувания през България. — СБНУ, т. 6, с. 31); Hans Dernschwamm's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien. Ed. Fr. Babinger. München und Leipzig, 1923, p. 6, 7, 14, 22, 248, 249).

узнаваме за владенията на Тимурташ паша в Източна Тракия[32], на Евренос бей в Гюмюрджинско[33], на Сюлейман паша в Булаирско[34], на Михал бей в Плевенско[35]. Известно е, че в Рупчос се намирали обширни наследствени владения на Али паша[36]. Голяма част от Източна Тракия била превърната в лична султанова земя и дори казата, която обхващала Силиврия, Булаир, Голямо и Малко Чекмедже, Малгара и пр., дълго време носела названието „Цариградски хасове" (Hasha-i Istanbol, Havas-i Istanbol). Явно е впрочем, че поземлените мюлкове били разположени предимно из земите, които най-рано паднали в турски ръце.

Тези земи обаче по време на завладяването им от османците били до голяма степен обезлюдени. За тяхното заселване не можело да се разчита изключително на преминалите Проливите турски маси. В голямата си част до края на завоеванията те представлявали слабо уседнали елементи, които участвували в армията или я придружавали, подлагайки на плен и грабеж източноевропейските земи. Фактът, че между дружинниците на военните ленници се намирали многобройни освободени роби[37], да не говорим за най-ефективната съставка на османската армия — еничарството, което изцяло било рекрутирано чрез насилствено помохамеданчване на християнски младежи, — а също така и изключително немохамеданският състав на военно-помощните корпуси (войнуци, мартолоси и пр.) говорят достатъчно красноречиво, че на новата империя липсвали хора дори за поддържане състава на войската. Затова на османските феодали, получили крупни владения в земи, които били почти обезлюдени, се наложило да търсят начин за набиране на работна ръка. Такъв именно начин те намерили в ортакчийството. От зоната на военните действия към вече усвоените от турците земи течели потоци от заробени хора, които били „оземлявани" в султанските хасове и мюлковете[38].

Тази практика водела началото си още от първите стъпки на османското завладяване на византийските земи. По времето на султан Орхан (1326—1362) в личните хасове на владетеля в Брусенско, които, както узнаваме от законодателството, по-късно били вакъфирани, били заселени неговите роби[39]. Според твърдението на Баркан между тях имало много

---

[32] Barkan, Ö. L. Цит. съч., 404—406.

[33] Пак там, 411—412.

[34] Пак там, с. 398.

[35] Пак там, с. 412, фот. XXX.

[36] Дечев, В. Миналото на Чепеларе. Ч. 1. С., 1928, с. 29.

[37] Многобройни сведения за освободени помохамеданчени роби, които феодалите водели като дружинници, съдържат поместените в студията на Баркан документи (Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 404 и сл.).

[38] За население, отвлечено от Сърбия, България и Унгария и заселено около Цариград, вж. Critobulos. De regis gestis Mahometis II. Ed. C. Müller. Paris, 1883, p. 113. По тези места били насилствено настанени и много жители на Грузия (Giese, Fr. Tevarih -i al -i Osman. Breslau, 1922, p. 111). За отвличането на население от поробените земи и заселването му в султанските хасове и поземлените мюлкове говорят определено и някои османски извори. Така в един публикуван от Баркан откъс на регистъра на Бига и Михалич (Мала Азия) се намира следната забележка: „Неверниците от споменатите тук села са отвлечени и доведени от завладените земи (dar-ül harb). Със заповед са [направени] ортакчии" (Barkan, Ö. L. Цит. съч., фот. XXI—XXII). Че ортакчиите в цариградските хасове имали същия произход, се споменава в нарочния закон за ортакчиите, цитиран по-горе (Kanunlar, p. 104).

[39] Kanunlar, p. 106. В Мала Азия ортакчиите били често наричани „кесимджии", защото давали на феодала не 1/2 от земеделския добив, а определена пропорция „кесим" (пак там).

българи[40]. По всяка вероятност това било население, отвлечено от турците при първите им набези в Тракия.

След завладяването на Източна Тракия и превръщането на голямата ѝ част в хасове и мюлкове тук започнали да бъдат масово заселвани роби, които по сведенията на законодателството „били доведени със заповед от завладените земи“[41]. По времето на Байезид II, когато „Цариградските хасове“ били вакъфирани на джамията му, от 163 села в тази каза 110 били ортакчийски[42], а броят на оземлените роби заедно с жените и децата им възлизал на около 10 000 души[43]. В края на XV в. само в 16 одрински села, както личи от регистрите, имало 113 ортакчийски домакинства, преселени от Босна и от Хърватско[44]. Преобладанието на ортакчиите над зависимото население из тези места личи от простия факт, че срещу 1 108 957 акчета приход от експлоатацията на ортакчиите в Цариградските хасове имало само 314 481 акчета доход от феодалната рента на останалото зависимо население[45].

Освен в султанските хасове роби били настанявани и в големите мюлкови владения. Така през 924 (1518) г. село Мюрефти, Булаирско, вакъфирано от Сюлейман паша, било изцяло ортакчийско[46]. В Скутари, който бил мюлк на Синан паша и вакъфиран от него, също имало ортакчии от робите му[47]. В Гюмюрджинско, в село Халваджи, имало 34 души роби на Евренос бей, към чийто мюлк, а по-късно и вакъф спадало селото[48]. В Леринско били оземлени робите на Омер бей[49]. В „Цариградските хасове“ се намирали мюлковете на Тимурташ паша, където също работели многобройни роби[50]. В Галиполи имало също ортакчии — от робите на Хунди хатун и Хюсеин бей[51]. В Мала Азия ортакчии имало най-вече в Брусенско и Бига, където, както вече бе споменато, били заселени по времето на Орхан.

Явно е впрочем, че до времето на Сюлейман I в султановите земи и мюлковете ортакчийството било разпространен метод на експлоатация. Заселването на роби от техните господари оставило следи и в топонимията на въпросните области. Така някои села очевидно възникнали при „оземляването“ на ортакчиите. В Цариградските хасове имало две села на име Тимурташ. Едното от тях преди заселването на ортакчии се наричало Корун, вероятно било изоставено от жителите си и преименувано при настаняването на робите на пълководеца[52]. В Гюмюрджинско при заселването на роби възникнало селото Евренос бей, наречено на името на притежателя им[53]. Пак в Източна Тракия се намирали през средата на XV в.

---

[40] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 208.
[41] Kanunlar, p. 104.
[42] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 432.
[43] Пак там, с. 437.
[44] Пак там, с. 414.
[45] Баланс на приходите от „Цариградските хасове“ (Barkan, Ö. L. Цит. съч., фот. IX, X).
[46] Пак там, док. XXIV, фот. XXVI.
[47] Пак там, док. XLIV, с. 442.
[48] Пак там, откъси от регистъра на Паша лива от 1455 г. (411—412).
[49] Пак там, док. VL (с. 410).
[50] Пак там, откъси от регистъра на Паша лива от 1459 г. (404—405).
[51] Пак там, откъси от регистъра на Галиполи, каза Малгара, от 1518 г. (с. 403).
[52] Пак там, 404—406.
[53] Пак там, откъс от регистъра на Паша лива от 1455 г. (411—412).

селата Яхша Факъх, вакъфирано от сина на Яхша — Мустафа бей, Сегбан Юсуф, посветено от самия Сегбан Юсуф, Исхак бей, във вакъфа на Исхак бей[54] и пр., където имало ортакчии.

Баркан, в чиято студия изчерпателно е очертан статутът на ортакчийското население, е отделил незначително място на упадъка на ортакчийството, без да изтъква причините, обусловили този упадък. При това именно фактът на твърде бързото изживяване на тази институция най-ярко обрисува нейната същност и характер.

Както би следвало да се очаква, поради това че обществено-икономическото развитие на завладените от османците земи било надрасло института на робството, ортакчийската експлоатация скоро показала своята неизгодност. Вече видяхме, че самият закон за ортакчиите, датиран от периода, когато тази институция била в своя разцвет (времето на Байезид II), отбелязва недвусмислено незаинтересоваността на ортакчиите в земеделското производство. Те „имали обичай" да занемаряват работата си, да „изгубват" поверения им инвентар, да продават фуража, който получавали за изхранване на господарския добитък, опитвали се да намерят друго препитание, засявали отпусканото им семе на слаба земя и пр.[55] Освен това те правели опити чрез бракове с райетски жени или чрез подкупване органите на хаса и съвсем да се отлъчат от ортакчийството, при което нерядко успявали[56]. Явно е впрочем, че методите на ортакчийската експлоатация изисквали повишен контрол от страна на феодала, грижи за набавяне на впрягове, семе и инвентар, обаче въпреки това ортакчийството западало. При това дори и при най-сполучливото провеждане на този род експлоатация на феодала резултатите не били много по-изгодни от тези, получавани при експлоатацията на останалото зависимо население в леновете. В Търновско след средата на XV в. едно зависимо домакинство плащало цялостна феодална рента, равна на около 1/3 до 1/2 от стойността на произвежданите от него зърнени храни, като оставала незасегнати приходите на домакинството от останалите земеделски култури и скотовъдството[57]. Очевидно приходите на феодала от експлоатацията на ортакчиите, които представлявали 1/2 от зърнения добив на ортакчийското домакинство (от всякакви други данъци ортакчиите били освободени), били приблизително равни на средната феодална рента, изземана от раята.

Ето защо утвърдените в завладените от турците земи феодални отношения твърде скоро асимилирали изкуствено наложената ортакчийска институция. Естествено най-голяма устойчивост тя показала в Цариградските хасове, където ортакчиите преобладавали числено над раята. В големите мюлкови владения обаче според сведенията след средата на XV в. в това отношение настъпили изменения, т. е. „оземлените роби" по статут започнали да се приближават към зависимото население.

Още в 890 (1516) г. потомците на робите на Тимурташ паша в Гюмюрджинско били помохамеданчени и освободени[58]. По същото време ортакчиите във вакъфа на Сюлейман паша в Булаирско вече не били

---

[54] Пак там, откъс от регистъра на Паша лива от 1458 г. (с. 406 и сл.).

[55] Пак там, 507—508 и сл.

[56] Пак там, с. 508.

[57] Мутафчиева, В. Феодалната рента в Османската империя през XV—XVI в. с оглед на българските земи. Дисертация. С., 1958, с. 266.

[58] Barkan Ö. L. Цит. съч. Откъс от регистър на Пашалива от 1458 г. (404—405).

облагани според постановленията на нарочния закон. В забележката към описа на вакъфа е отбелязано: „Село Мюрафти. Неверници са. Не дават харадж. Ортакчии са. Дават две на пет от ширата и едно на пет от зърнените храни. А онези, които са чифтлу[59], дават испенче[60]. Изменения в експлоатацията на ортакчиите настъпили и във вакъфа на Омер бей в Леринско. От документите узнаваме, че те били „Зависими на Хасан бей, син на покойния Омер бей. Тъй като въпросните били записани в стария регистър като зависими на покойния Омер бей и изпратили молба до султана, да дават десятък от земите, които засяват."[61] От едно по-късно сведение личи, че „Гулямите на споменатия Синан паша в самия град Скутари, спадащ към Одрин. Тъй като по-рано са били ортакчии, добивите им са били облагани наполовина, като [половината] е взимана от вакъфа. След като били изключени от ортакчийството, добивите им се облагат с десятък, подобно на другата рая и според обичая джизието и испенчето им се взимат за споменатия вакъф."[62] Друга забележка от същия регистър гласи: „Зависими на Исхак паша. Излязла е заповед на нашия султан Байезид [II], която е поискало населението на споменатия Исхак паша, че то е вече спахийско население."[63] Твърде интересно е едно сведение, отнасящо се за бившите „оземлени роби" на Мустафа бей, син на Фейруз бей, който имал земи в село Тръстеник — Никополско. От него узнаваме, че и тук робите получили свобода и владеели чифлиците[64] си, както останалата рая[65].

Твърде типичен пример за преливането на ортакчийството в института на зависимото селячество представлява последният цитиран пример. Селото Тръстеник било част от големия мюлк на Гази Михал бей в Плевенско и Никополско, който по-късно бил вакъфиран. В средата на XV в. мюлкът бил във владение на Мехмед бей, син на Хадидже султан и внук на Гази Михал. Когато бил на поход в Херцеговина след завладяването на крепостта Блаи Мехмед бей отвлякъл 15 християнски семейства и ги заселил в Тръстеник. Неговият син Хадър бей след превземането на Брезова[66] довел тук още 10 поробени семейства. По същото време (управлението на Мехмед II) в Тръстеник били заселени и 14 семейства от робите на Мустафа бей, син на Фейруз бей. Именно във връзка с положението на робите на споменатия Мустафа бей съществува една забележка, която гласи: „Село Терсенек, спадащо към Никопол. Живущите в селото 14 души освободени роби на Мустафа бей, син на Фейруз бей, имат чифлици в споменатото село. Владеят ги като чифлици и ги засяват. Тъй като по право са свободни, никому не дават саларлък. Когато стане нужда, влизат в Никополската крепост и я пазят. Отбелязано е в стария регистър."[67]

Данните от един неиздаден феодален регистър, датиран след средата на XV в., допълват тези твърде интересни сведения. Така в с. Крушуна (днес — Ловешко) между останалата турска рая фигурират имената на 30 души

[59] Т. е. които владеят земя, равна на един чифт или повече.
[60] Barkan, Ö. L. Цит. съч., фот. XXVI.
[61] Пак там, док. XL, с. 410.
[62] Пак там, док. XL IV, с. 442.
[63] „Sipahi halkı", т. е. рая (пак там, док. XXXVIII, с. 407).
[64] Обработваемата земя, включена в едно селско домакинство.
[65] Barkan, Ö. L. Цит. съч., док. XLI, фот. XXX.
[66] В документа не е указано къде се намирала тази крепост.
[67] Barkan, Ö. L. Цит. съч., фот. XXX.

християни, над които е вписано: „Регистрираните от тук нататък са неверници. Споменатите не са рая. Те са от робите на Мустафа бей. От онова, което засеят и ожънат, дават десятък."[68]

Твърде вероятно е, щото въпросното християнско население на с. Крушуна да е било заселено от робита на същия Мустафа бей, който настанил свои роби и в земите на съседния мюлк. За това свидетелствуват не само името на споменатия Мустафа, но и близостта на селата Тръстеник и Крушуна, както и датировката на двете почти едновременни сведения. Наистина село Крушуна не било владение на Мустафа бей. По това време то представлявало послужбен лен — тимар — на някой Гюхерджили Али, който присвоявал приходите и от експлоатацията на робите на Мустафа бей. Но въпросният Мустафа не владеел и село Тръстеник, което било част от мюлка на Михал бей. Не е ясно впрочем каква била ролята на господаря на заселените в тези села роби, тъй като той нямал, явно е, никакво отношение към земята, която те обработвали. При това обстоятелство, за което не съществуват никакви други известни сведения, в случая със село Крушуна робите били настанени не в наследствено владение (каквито са масовите случаи с мюлкове и султански хасове), а в послужбен лен, чийто държател не бил и господар на „оземлените" роби. Колкото и интересен да е този факт, той не може да бъде окончателно уяснен поради пълната липса на аналогичен материал.

Другото обстоятелство, което изпъква от сведението за робите на Мустафа бей в село Крушуна, е, че те съвсем не изглеждат преселено от далечни райони население. Имената им са чисто български (Неделчо, Михо, Радой, Станьо, Кръстьо, Драган, Първо, Петко, Стоян, Димо, Бойо, Прякорът Пришелец и пр.) и с нищо не се отличават от онези на раята в другите ленове, описани в цитирания регистър. Освен това следва да се отбележи, че изброените роби в описа на Крушуна се намират в родствени връзки помежду си. Догадката, която позволява това откъслечно сведение, е, че въпросното население или е заробено и преселено тук от някой твърде близък район, или е заробено на самото място от споменатия Мустафа. В полза на тези предположения говори и фактът, че името на селото е чисто българско — Крушуна, — а освен робите-християни в него не намираме друго немюсюлманско население. Следователно в случая или местните жители са напуснали изцяло селото и то е било заселено отново от турци и „оземлени" роби, или робството е било наложено на коренните жители на Крушуна. Онова, което пряко интересува изследването обаче, е фактът, че и тук робите постепенно се прелели към зависимото население и подлежели на формите на експлоатация, носена от него.

От мюлковите владения упадъкът на ортакчийството се разпрострял и върху хасовите земи. Законодателството от Сюлеймановo време, отбелязвайки, че чрез ортакчийския труд „само се губи семето"[69], постановява, че „затова ортакчийството се премахва"[70]. Съвършено очевидно е впрочем, че непроизводителността на робския труд в условията на развития феодализъм наложила на феодалната класа да изостави експлоатацията на оземлените роби. Този факт санкционирал всъщност едно вече установено на практика положение, тъй като, както вече видяхме, още по времето на

[68] Неиздаден регистър. Ор. отд., НБВК, сигн. ТН 31/10.
[69] Kanunlar, p. 41.
[70] Пак там.

Сюлеймановите предшественици ортакчиите до голяма степен се прелели към зависимото население.

Въпреки постановленията на законодателството и след формалното отменяне на ортакчийството бившите роби и потомци на роби били подложени на експлоатация, която по *форма* се различавала от експлоатацията на останалото зависимо население. В Караман те плащали 1/3 от добива си на феодала и не давали никакви други данъци[71]. Впоследствие и това положение било премахнато и от по-ранните ортакчии бил събиран десятък плюс другите „райетски данъци"[72] и 1/5 от добива[73]. От закона за Икония от същото време личи, че и тук ортакчийството било отменено и чифлиците на бившите роби се превърнали в „хаса" земя, т. е. преминали към личните стопанства на феодалите. Само ако някой по-раншен ортакчия обработвал ориз „с водата на спахията", бил длъжен да му дава 1/2 от произведения ориз[74]. Бившите роби в Брусенско и Бига през управлението на Сюлейман I вече плащали паричен еквивалент на натуралния „кесим" и давали десятък от добивите си[75]. Следователно формалното отменяне на ортакчийството нямало съществено отражение върху съдбата на тази категория население. Още от времето на Байезид II във формите на експлоатацията на ортакчиите настъпили изменения, които я доближавали до експлоатацията на раята, без да я приравнят напълно с нея. Тези изменения останали в сила и след премахването на ортакчийството по законодателен ред като напомняли за произхода на зависимото население в редица райони на империята.

Въпреки че нито едно от обнародваните сведения за ортакчиите не е датирано по-късно от средата на XVI в., в турските архиви на Народната библиотека в София се натъкваме на един пространен регистър, от който личи, че спорадично ортакчийски села съществували до самия край на XVII в. Въпросният опис обхваща няколко десетки чифлика в нахиите Превеза, Гребена, Нарда и Янина, владени от синовете на Арслан паша — Килан паша и Бекир паша, жители на Янина. При конфискацията на техните имущества (причината за която не е указана) тези чифлици били отчасти продадени на частни лица, а отчасти одържавени. От регистъра узнаваме, че Килан паша имал в:

Нарда — 1 чифлик с 14 артакчии — 8 със собствени и 2 с държавни впрягове;

Гребена — 3 чифлика (запуснати);

Превеза — 13 чифлика със 166 ортакчии — 93 със собствени и 42 с държавни впрягове;

Янина — 12 чифлика с 14 ортакчии — 12 със собствени и 32 с държавни впрягове.

Неговият брат Бекир паша имал в:

Нарда — 8 чифлика с 90 ортакчии — 64 със собствени и 21 с държавни впрягове;

Превеза — 9 чифлика със 153 ортакчии — 78 със собствени и 40 с държавни впрягове;

---

[71] Пак там.

[72] „Райетски данъци" — общо название на формите на феодалната рента, присвоявани от ленниците.

[73] Kanunlar, p. 41.

[74] Пак там, с. 28.

[75] Пак там, с. 100.

Гребена — 3 чифлика без ортакчии;

Янина — 10 чифлика (също)[76].

Този ценен източник свидетелствува преди всичко за относително късното съхранение на ортакчийството в определени райони на империята, факт, неотбелязан в литературата. При това в случая вероятно се отнася за бивши султански хасове, тъй като част от ортакчиите във въпросните чифлици обработвали земята с държавни впрягове[77]. Не е ясно обаче каква е била ролята на двамата братя, които владеели тези земи. От контекста на документа се вижда, че при конфискацията на чифлиците голямата част от тях получила държавата. Впрочем тук явно става дума за някакъв частен случай на феодално земевладение, който не може да бъде изяснен по липса на какъвто и да било известен сравнителен материал. Онова, което непосредствено интересува изследването обаче, е наличието на ортакчийска експлоатация в края на XVII в.

Въпреки формалното премахване на ортакчийството в Цариградските хасове, където тази категория население била най-компактна, то се запазило до най-ново време, дори до Младотурската революция от 1908 г. Така според сведенията на Ат. Разбойников в Силиврийска каза, до село Боснакьой, до тази година имало султански чифлик, обработван от десетина български семейства, които се наричали *ортакчии*. Те получавали добитък, семе и оръдия на труда от собственика на чифлика (султана), на хармана отделяли количеството получено семе, плащали и десятъка, а останалото зърно било поделяно наполовина между ортакчията и султана[78].

В случая е налице един типичен пример за консервативността на известни османски аграрни институции. Соченото от Разбойников село Боснакьой фигурира и в един неиздаден турски документ от XVI в. В 1576 г. селата *Босна*, Долен Зулит (?), Голямо и Малко Арнаутли били ортакчийски и спадали към Цариградските хасове. Сумите, които султанът отпускал за набавяне на впрягове и семе на тези ортакчии, били обособени в специална „мукатаа“ и продавани на откупчици. През споменатата година номиналът на тази мукатаа възлизал на 1 365 000 акчета[79]. Следователно селото Босна, което вероятно водело името си от заселени тук поробени бошнаци, продължило да съществува като ортакчийско дори до началото на XX в.

В топонимията на Тракия са се запазили и някои имена на села, които напомнят техния произход. Такова е селото Ортакчи (120—130 къщи българи в началото на XX в.) в Одринско, друго село Ортакчи (днес Дружинци — Златоградско) и трето село Ортаджи (вероятно със същия

---

[76] Неиздаден регистър. Ор. отд., НБВК, сигн. Цариград — дефтерхане. Чифлици. 13 зилкаде 1082 (1671). В документа съществуват явни несъответствия в цифровите данни. Малко е вероятно те да се дължат на грешка, тъй като са почти повсеместни.

[77] Във въпросния документ вместо термина „beylik“, известен от законодателството и записаната практика до средата на XVI в., е употребявана думата „miri“ със същото значение.

[78] Разбойников, Ат. Чифлици и чифлигари в Тракия преди и след 1878 г. — ИИИ, 9, 1960, с. 173.

[79] Неиздаден документ. Ор. отд., НБВК, сигн. Цариград — дефтерхане. Мукатаи. 984 г.

произход) в Гюмюрджинско, чиито жители работели през XIX в. на съседните чифлици като аргати или изполичари[80].

* * *

И така в Османската империя през първите векове след завладяването на Мала Азия и Балканския полуостров трудът на „робите" — ортакчии, имал известно приложение в стопанството. Означава ли това обаче, че до средата на XV в. основен метод за извличане на принадения продукт било ортакчийството и отработката?

Преди всичко според данните на османските регистри от XV и XVI в., извлечени от Баркан, разпространението на ортакчиите въпреки преобладаването им в отделни райони (например Цариградските хасове) било твърде ограничено. Така в целия Анадол на общо 550 139 домакинства по времето на Сюлейман I имало само 1788 домакинства на население с робски произход, заселени най-вече в Брусенско[81]. Както вече се каза, в султанските земи в Източна Тракия приходът от експлоатацията на ортакчиите възлизал на 1 108 957 акчета[82]. По това време общият доход от султановите владения бил 4 500 000 дуката или 22 500 000 акчета[83]. Следователно дори в земите на короната, където предимно били концентрирани ортакчиите, относителното място, което заемала тяхната експлоатация, било незначително.

Но дори да бихме приели, че ролята на ортакчийския труд в османското стопанство през указания период била съществена, неминуемо възниква въпросът: могат ли ортакчиите безусловно да бъдат смятани за роби?

От изложеното дотук е безспорно ясно, че това били лишени от свобода жители на отделни балкански провинции, преселвани насилствено от родината им в други области на империята и настанявани там. Статутът, който получавали при настаняването им в новите места, наистина съдържал елементи, които напомнят положението на робите. Тежестта на упражняваната над тях експлоатация обаче не била по-голяма от тази, на която подлежало останалото зависимо население. При това различията в статута на ортакчиите и този на населението, включено в ленните държания, твърде бързо били заличени и бившите „роби" били подложени на феодална по същност експлоатация, чиито форми с малко се различавали от установените форми на експлоатация, типични за османското общество през разглеждания период. Следователно ортакчиите били дотолкова роби, доколкото било необходимо, да бъдат те изтръгнати от родните си места, прехвърлени насилствено във владенията на османските феодали и принудени да останат там.

Институтът на ортакчиите не може да бъде разглеждан като някакво връщане към вече изживени производствени отношения, предизвикано от

[80] Македония, № 5, 30 дек. 1867.
[81] Barkan, Ö. L. Цит. съч. с. 438.
[82] Пак там, фот. IX.
[83] Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. Raccolte, edite ed annotate da Eugenio Alberi. Ser. III. Vol. 3. Firenze, 1840, p. 115.

османското нашествие. Неговото създаване не било обусловено от промени в икономиката на завладените земи. Наличието на ортакчийството през първите векове след поробването на Мала Азия и на Източна Европа в отделни райони на новата империя било предизвикано от глада за работна ръка, почувствуван при обезлюдяването на определени области. И именно по тази причина — че било плод на политически, а не на икономически условия — ортакчийството имало твърде малка устойчивост. Наложено изкуствено, в разрез с основния път на развитие на балканската икономика, то било неусетно преодоляно и „оземлените роби" се прелели в общата маса на зависимото селячество, което подлежало на чисто феодални форми на експлоатация.

Изследвания в чест на Марин Дринов, 1960

КАТЕГОРИИТЕ ЗАВИСИМО НАСЕЛЕНИЕ В НАШИТЕ ЗЕМИ ПОД ТУРСКА ВЛАСТ ПРЕЗ XV—XVI В.

Проблемата за положението на зависимото население в българските земи под турска власт, както и за експлоатацията, на която било подложено, е широко застъпена в нашата нова историография[1]. Проучен бе въпросът за статута на раята в някои видове османски ленове[2], положението на отделни категории „население със специални задължения"[3], изследвани бяха съставките на феодалната рента, присвоявана от ленните държатели[4], както и някои форми на рентата — право на фиска[5]. Направен бе и опит за очертаване на цялостната картина на феодалната експлоатация в нашите земи под турска власт[6].

Тези изследвания подсказаха наличието на извънредно многообразие във формите на феодалната експлоатация, наложена над зависимото население в Османската държава. Все още обаче липсва едно изчерпателно проучване, което би разкрило категоризацията на експлоатираната класа в Османската империя в зависимост от формите на феодалната експлоатация. Подобно изследване е необходимо не само поради това, че засега в литературата не са обхванати изцяло съществуващите в турската държава групи население и не са уточнени формите и размерите на тяхната експлоатация. То се налага и от факта, че марксическата историография, която дели зависимото население в империята на рая, включена в леновете, и „население със специални задължения"[7], не е дала отговор на ред въпроси, свързани с неговото положение, а именно: изчерпвала ли се е категоризацията на експлоатираната класа с посочените две големи групи? Еднородна ли е била по статут раята, съставляваща всяка една от тези групи? Съществувало ли е разграничение във формите на експлоатация на образуващите двете групи категории рая? Какъв е критéрият, който ги е разграничавал? Каква е същността на т. нар. „свободни земи"?

---

[1] Тодоров, Н. (ред.) Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. С., 1953; Бурмов, Ал. Положението на българския народ през времето от XV до средата на XVIII в. История на България. С., 1954; Цветкова, Б. Положението на българския народ под турско иго. — ИПр, г. 11, № 1.

[2] Цветкова, Б. Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в. Ч. 2. — ИИБИ, т. 6, 115—158.

[3] Мутафчиева, В. Към въпроса за положението на войнушкото население. — Известия на Държавна библиотека „В. Коларов", 1952; Цветкова, Б. Принос към..., 159—173 (авторът разглежда положението на войнуците, доганджиите и дервентджиите).

[4] Мутафчиева, В. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя, с оглед на българските земи през XV—XVI в. — ИИБИ, т. 7.

[5] Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. С., 1958.

[6] Мутафчиева, В. Феодалната рента в Османската империя през XV—XVI в. Дисертация. БАН, 1958.

[7] Бурмов, Ал. Цит съч., 248—249; Цветкова, Б. Принос към..., ч. 2, 157—158.

Явно е впрочем, че историографията указва твърде общо известно степенуване във феодалната експлоатация и зависимост на отделни групи население в империята, без обаче с точност да установи тяхното положение. Цел на настоящото изследване е въз основа на достъпния публикуван и необнародван материал да очертае схемата на категориите зависимо население в Османската империя през XV—XVI в. И тъй като различията между тези категории, както ще видим по-долу, са различия във формите на феодалната експлоатация, статутът им ще бъде разгледан именно в светлината на феодалната рента, която се явява обобщен израз на тази експлоатация.

* * *

Основна характерна особеност на феодалната рента в Османската империя е нейното поделяне между върховния феодал — държавата — и непосредствения — ленния държател. Това двустранно присвояване е резултат от върховната собственост на фиска върху мирийските земи, чието държание заедно с част от феодалната рента, изземана от обработващото ги зависимо население, той отстъпвал временно и условно на ленниците. Останалата част от тази рента държавата присвоявала пряко, именно в израз на своето върховно право на собственост върху основното средство за производство — земята.

Във връзка с този факт (поделеното присвояване на феодалната рента), при който държавата запазвала правото да изменя веднъж установените форми на рентата, в Османската империя наблюдаваме голямо разнообразие във феодалната експлоатация. От една страна, централната власт при възникването на конкретни нужди налагала специфични задължения — форми на феодалната рента — на отделни групи зависимо население, т. е. видоизменяла техния данъчен статут. Освен това непрекъснатият стремеж на държавата да ограничи икономически феодалите и с това да пресече сепаратистичните им домогвания водел до липса на финансов имунитет на ленниците, в чиито държания реализирали държавните събирания — форми на феодална рента — многобройни агенти на фиска. В някои видове ленове обаче и дори в изолирани случаи като специално благоволение на монарха ленникът получавал право и върху част от установената държавна феодална рента: поголовен данък, конфискации, облагане на овцете.

Грамадната част от зависимото население на мирийските земи било включено в леновете. В сравнение с останалите категории, съставляващи експлоатираната класа на империята, феодалната рента, изземана от това население, е била предмет на по-подробно проучване. Въз основа на последните изследвания[8] бе установено, че в общи черти от раята, включена в леновете, били изземани следните форми на феодалната рента:

1) поголовен данък (cizye), платим само от немохамеданите;

2) поземлено облагане (harac-ı muvazzaf), познато под формата на resm-i cift, -benak, -mücerred, -ispençe, resm-i kara, -dönüm и пр.;

3) облагане на земеделски добив (harac-ı mukassam) — десятък (öşür) в натура и за някои култури неговата парична равностойност;

---

[8] Цветкова, Б. Принос... Ч. 2, 121—153; Мутафчиева, В. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател..., 164—200; Феодалната рента в Османската империя..., 25—62, 77—175.

4) облагане на овцете, свинете и кошерите (resm-i agnam, -hınzır, -kovan);

5) категорията такси и глоби — „bad-u hava"[9];

6) „подаръци" на феодала (makyan ve nan);

7) такси върху пашата (resm-i ağıl, -pellit, -yaylak, -kışlak);

8) облагане на воденици, мандри, бозаджийници, свещолеярни, самокови и др. промишленост (resm-i asyab, -mandra, -bozahane, -şem'-hane, -samakov);

10) облагания на търговията (bac, ihtissab, ihzar, kantariye);

11) категорията „извънредни" отработъчни, натурални и парични задължения — „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye";

12) отработка от 7—3 дни на феодала (kulluk) или нейната парична равностойност (resm-i hizmet).

13) конфискации (yava, kaçkun, mal-ı gayib, -mefkud, beyt -ul mal).

Въпреки че в общи черти това били съставките на феодалната рента, изземана от раята в леновете, съществували различия в тази рента, платима от населението, включено в отделните видове държания.

Както е известно, в Османската държава имало няколко вида ленове. Преди всичко тук трябва да се спрем на най-масовата форма на османското феодално земевладение през XV—XVI в. — военно-ленното държание, в чиято система съществували тимари, зиамети и хасове. Османското законодателство, което третира предимно взаимоотношенията между военните ленници, които били най-многобройните представители на феодалната класа, и зависимото им население, предоставя подробна картина на формите на рентата, изземана от раята, спадаща към този род държания.

Различията, които съществували в данъчния статут на населението в отделните категории военни ленове, били обусловени от йерархията в спахийската войска. Така например раята, която обработвала хасовете на санджакбейовете (крупните представители на спахийството), плащала изцяло на своите ленни държатели т. нар. „rüsüm-i serbestiye"[10] плюс известни конфискации — право на държавата, — които в този род държания били отстъпвани на феодала. Освен това крупните военни ленници слагали ръка и върху 1/2 от постъпленията срещу „свободните данъци", плащани от раята в леновете на подчинените им спахии[11].

Втората категория военни ленове, които спадали наред с други групи държания към т. нар. „свободни тимари" и чиито феодали били субаши, диздари, нишанджии и пр.[12], имали по-различен статут по отношение на феодалната рента. Тяхната рая също плащала на ленника изцяло т. нар. „свободни данъци"[13], но не и конфискациите, а държателите на

---

[9] За съставките на тази категория вж. Mutafčieva, V. O osmanskiej kategorii podatkowej „bad-u hava". — Przegląd orientalistyczny. Warszawa, 1958, No 3, 305—311.

[10] Rusüm-i serbestiye — свободни данъци. Категория събирания, към които принадлежали групата „bad-u hava", облагането на овцете, а в малоазийските провинции на империята и поземленото облагане (вж. Хаџибегић, Х. Канун-нама султана Сулејмана Законодавца. — Гласник Земаљског музеја. Сарајево, 1950, т. 4—5, 1950, с. 346, 331—332).

[11] Срв. Мутафчиева, В. К вопросу о феодальной йерархии в Османской империи XV—XVI вв. — Проблемы востоковедения, 1959, № 3.

[12] Хаџибегић, Х. Цит съч., с. 321.

[13] Мутафчиева, В. К вопросу о феодальной иерархии...

„свободните“ ленове нямали право върху част от рентата от спахийските тимари[14].

Раята, включена в последната категория ленове в системата на военноленното държание, т. нар. „несвободни тимари“ — спахийските, плащала на непосредствените си феодали само 1/2 от „свободните данъци“, докато останалата част от тях присвоявал санджакбея[15].

Във връзка с различията в експлоатацията, изразени във формите на феодалната рента, на която било подложено населението във военните ленове, може да бъде съставена следната таблица:

Таблица 1

	Присвояване			
	спахия	„свободен“ ленник	санджакбей	държава
Рая в „несвободни“ (спахийски) държания	отработка десятък поземл. обл. обл. на свине обл. на воденици и пр. „подаръци“ 1/2 от „своб. данъци“		1/2 от „своб. данъци“	поголовен данък „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye“ конфискации
Рая в свободни държания		отработка десятък поземл. облагане обл. на свине обл. на воденици „подаръци“ изцяло „свободни данъци“		поголовен данък „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye“ конфискации
Рая в крупни военни държания			отработка поземл. облагане обл. на свине десятък обл. на воденици „подаръци“ изцяло „свободни данъци“ конфискации	поголовен данък „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye“

Какво указва предложената таблица?

Преди всичко различията във феодалната рента между отделните категории военни ленове били обусловени от специфичната за спахийската ленна система феодална йерархия, при което висшите представители на феодалната войска освен с количествени предимства (те държели много поголеми ленове от спахиите и „свободните“ държатели) имали и качествени привилегии по отношение съставките на рентата, на които слагали ръка. Част от тези привилегии били за сметка на нисшите представители на спахийството (присвояването на 1/2 и от „свободните“ данъци, платими от спахийската рая), а други — за сметка на фиска (присвояването на държавните конфискации).

[14] Пак там.
[15] Пак там.

Онова, което непосредствено интересува изследването обаче, е фактът, че различията във феодалната рента, платима от населението, спадащо към военните ленове, били различия в *присвояването, а не в облагането.* Така раята във всички групи военни ленове носела изцяло тежестта на „свободните" данъци и конфискациите. Разликата между санджакбейските, „свободните" и спахийските ленове се кореняла в обстоятелството, че в първите феодалът имал право върху целите „свободни данъци" на своята рая, плюс 1/2 от постъпленията срещу същите събирания в спахийските ленове, плюс държавните конфискации; във втората категория държателят присвоявал изцяло само „свободните данъци" на своето зависимо население, а в третата — спахията прибирал само 1/2 от тези данъци.

Това сложно степенуване на правото върху отделните съставки на феодалната рента, присвоявана от военно-ленните държатели, нямало никакво отношение към положението на зависимото население, включено в различните видове военни ленове. То издължавало в пълен размер формите на тази част от феодалната рента и разпределението и между крупните и малките феодали не намалявало с нищо тежестта на неговата експлоатация. Ето защо, що се отнася до раята, спадаща към военните ленове, с пълна сигурност може да се твърди, че тя била подложена на еднакво тежък икономически гнет.

Наред с населението, включено във военните ленове, в Османската империя съществувала и рая, обработваща земите на султанските хасове, вакъфите, поземлените мюлкове и пр. Въпреки че сведенията за режима на експлоатация на това население са значително по-оскъдни, необходимо е да бъде установен и неговият статут, който е твърде превратно осветлен от буржоазната историография. Така например Д. Ихчиев в изследванията си върху положението на раята в някои султански хасове и вакъфи в нашите земи стига до извода, че това население било свободно от всякаква зависимост и не плащало никакви данъци[16]. В случая авторът неправдоподобно преувеличава значението на термина „свободен", с който османското законодателство, както видяхме, означавало определени категории ленове, отнасяйки го към статута на населението в тези ленове. По този начин той стига до едно смешение на понятията, върху което изгражда своята теза. „Serbestiyet üzere tasarruf olunur" — „владян по свободному" — е изразът, с който в османската дипломатика е означавано правото на даден феодал да присвоява изцяло „свободните данъци", платими от зависимото му население, без да отделя част от постъпленията им за сметка на санджакбея. Както бе споменато, „свободният" статут на даден лен нямал отражение върху положението на включената в него рая.

Най-разпространената форма на феодалното земевладение, изключена от системата на военно-ленното държание в Османската империя през разглеждания период, били султанските хасове. Според О. Л. Баркан по това време те обхващали около 1/3 от целите мирийски земи[17]. От Сюлеймановото законодателство узнаваме, че султанските хасове спадали

---

[16] Ихчиев, Д. Привилегиите на раята-християни в частните султански земи. — Минало, г. 1, №1, 15—37; Баласчев, Г. и Д. Ихчиев. Привилегиите на раята в земите, завещани на честите градове Мека и Медина и документи върху тях. — Минало, г. 1, № 2, 141—156.

[17] Barkan, Ö. L. Şer'i miras hukuku ve evlâtlık vakıflar. — Istanbul Üniversitesı Iktisat Fakültesı mecmu'ası. T. 6, № 1, p. 157.

към т. нар. „свободни" ленове[18], т.е. феодалът (султанът) присвоявал изцяло „свободните данъци" на включеното в държанията му зависимо население. Освен това от записаната практика личи, че в земите на короната на феодала се полагали облаганията върху промишлеността и търговията[19], които в градовете, неспадащи към ленове, били присвоявани от фиска. Той слагал ръка и на държавните конфискации, а в отделни случаи и на поголовния данък, платим от немюсюлманите без установено местожителство[20] или от цялото немохамеданско население[21].

Следователно султанските хасове по отношение на феодалната рента били поставени между леновете на крупните военно-ленни държатели (право върху държавните конфискации) и „свободните" военни ленници (право върху целите „свободни данъци", но не и върху 1/2 от приходите срещу тези данъци в спахийските ленове). Качествено нов елемент в статута на земите на короната било присвояването от страна на феодала в отделни случаи на поголовния данък — основна съставка на държавната феодална рента.

Споменатият пасаж в Сюлеймановото законодателство отнася към „свободните" ленове и везирските мюлкове (гази мюлкове или поземлени мюлкове) и произлезлите от тях вакъфи[22]. Че в тези владения феодалът имал право върху цялостните „свободни данъци", свидетелствуват и някои данни от записаната практика. Така например във вакъфа на Михал бей заде в Плевенско и Никополско, който бил по-рано мюлк на същия феодал, мютевелията прибирал „свободните данъци", както и конфискациите[23]. В един ферман от времето на Махмуд II от 1810 г., с който се потвърждават положенията, залегнали във вакъфнамето на султанския зет и велик везир на Селим I — Рустем паша, завещал мюлка си, обхващащ арбанашките села в Търновско, е указано, че мютевелията прибирал „свободните данъци" и е изрично наредено в тяхното присвояване да не се меси никой[24].

И в поземлените мюлкове и произлезлите от тях вакъфи в отделни случаи раята плащала поголовния данък не на фиска, а на феодала. Така например в скутарските мюлкове на Синан паша, превърнати по-късно във вакъф, „според обичая испенчето и джизието [на раята] се взема за вакъфа"[25]. Следователно, що се касае до феодалната рента, този род владения били твърде близки до султанските хасове[26].

Въз основа на изложеното във връзка с формите на експлоатация на зависимото население в изброените категории ленове, изключени от системата на военно-ленното държание, е явно, че и тук различията във

---

[18] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 321.

[19] Неиздаден феодален регистър. Ор. отд. НБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. Тимари 1480.

[20] Пак там.

[21] Gökbilgin, M. T. XV—XVI-inci asırlarda Edirne ve Paşa livasındaki has-mukataa — mülkler — vakıflar. Istanbul, 1952, p. 159.

[22] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 321.

[23] Ихчиев, Д. Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. — Минало, г. 1, № 3, 258—259.

[24] Баласчев, Г., Д. Ихчиев. Цит. съч., 145—147.

[25] Barkan, Ö. L. XV ve XVI-ıncı asırlarda Osmanlı. Imparatorlugunda toprak işçiliğinin organisasionu şekiller. — Istanbul Üniv. Jktisat fak. mecmuâsı. T. 1, 1940, No 4, p. 442.

[26] На останалите видове ленове в империята (маликяне, оджаклък, арпалък и пр.), които през разглеждания период били твърде малобройни, тук не се спираме по липса на конкретен материал, който би очертал формите на експлоатация на включеното в тях зависимо население.

феодалната рента били различия в присвояването, а не в изземането на рентата. Феодалите в поземлените мюлкове, вакъфите и султанските хасове имали явно по-широки права в данъчно отношение. Тези техни привилегии обаче били за сметка на фиска, който им отстъпвал по-многобройни съставки на цялостната феодална рента. Обстоятелството, че населението на някои хасове и вакъфи например не плащало джизие на държавата (което някои автори приемат като „освобождаване“ на това население от поголовен данък), в същност само означавало, че то издължавало това събиране на своя непосредствен феодал. Следователно и различията във феодалната рента, платима от раята в хасовете, поземлените мюлкове и вакъфите, били различия не в изземането, а в присвояването, различия в разпределението на феодалната рента. Тези различия нямали отношение към положението на населението в изброените ленове, което подлежало на общо основание на установените форми на феодална експлоатация, аналогични на тези на раята във военните държания.

* * *

Както вече бе указано, при анализа на експлоатацията на зависимото население в Османската империя мнозинството изследвачи са се ограничавали с изброяването на формите на феодалната рента, изземана от раята в леновете, като някои от тях са отделили известно внимание на отделни категории „рая със специални задължения“, без обаче да дефинират същността на изземаната от тях рента. Освен населението, включено в леновете, чиято феодална рента подлежала на поделяне между феодалите и фиска, в империята съществувало и друго, което било зависимо пряко и изключително от държавата. Експлоатацията на тази голяма група население не е била предмет на цялостно проучване. Нейният състав, както личи от изворите, бил значителен. Тя обхващала само някои от категориите „рая със специални задължения“, населението на градовете, които не се намирали в ленно държание, отделни народностни групи в пределите на държавата, които водели номадски живот, зависимото население в ленове, които за определено време били вакантни, и пр. В най-общи черти статутът на тази голяма група се характеризирал с това, че изземаната от нея феодална рента била изключително право на фиска.

Друга значителна група население на империята в зависимост от формите на неговата експлоатация била раята, изпълняваща специални задължения към държавата, без да бъде изключвана от състава на ленните държания. Тя била изцяло част от т. нар. „население със специални задължения“.

Най-после в Османската държава през разглеждания период съществувало немногобройно население с робски произход, което обработвало ленна земя. Характерното във формите на неговата експлоатация било, че то зависело изключително от своя непосредствен феодал, т. е. цялата изземана от него рента била право на ленника.

Следователно от гледна точка на феодалната рента зависимото население на мирийските земи следва да бъде разделено на четири основни групи:

1. Население, включено в ленните държания, задължено на общо основание с установените форми на феодалната рента (изброени по-горе).

2. Население, задължено изключително към държавата. Част от него плащала на фиска установената държавна и спахийска рента, а останалата част била подложена на специфични форми на експлоатация.

3. Население, включено в леновете, но изпълняващо специални задължения към държавата.

4. Население с робски произход, включено в леновете, задължено изключително към ленния държател.

Както ще видим по-долу, тази груба схема се налага от изворните сведения, говорещи за една категоризация на зависимото население, която не може да бъде изяснена само с твърде общата формулировка: рая в леновете и „население със специални задължения"[27].

Тъй като статутът на населението, включено в леновете, вече бе изяснен, следва да разгледаме формите на експлоатация, на която била подложена втората група население — подчинено пряко и единствено на държавата.

Преди всичко тук трябва да бъде отнесена раята в леновете, които за известно време оставали без титуляр, тъй като неговото облагане с феодална рента било абсолютно аналогично с това на раята от първата група. Единствената разлика в случая се коренял във факта, че поради временната липса на непосредствен феодал и полагащата се нему част от рентата била присвоявана от фиска. За да опрости прибирането на тази рента, държавата обикновено обособявала дохода от овакантеното държание (или от няколко по-дребни държания) в специална финансова единица — мукатаа. Приходите на мукатаа били събирани или от държавен орган, или продавани на откупчик.

Така например селата Исрово и Морванец — Серско, били тимари (paş ez in der tasarruf-i merdan-i timar bud), по-късно станали хас (не е указано чий) и най-после били обособени в мукатаа, чийто приход събирало служебно лице[28]. Че тази мукатаа била съставена от дължимите на непосредствения феодал събирания, доказва нейният състав: приходи срещу десятък, испенче, данък върху водениците и пр. По същия начин доходите от феодалната рента, дължима на ленния държател в зиамета Мелник (прибирани от заима Мехмед паша Карамани), след неговото овакантяване били обособени в мукатаа (ziamet mukata'asi), слети с мукатаата на оризищата в същия край и давани под откуп[29]. Пак така била създадена мукатаата от феодалната рента, присвоявана от бившите ленници на селата Бандоли, Булгар хор и Салияни — Серски, и с. Стефания — Солунско[30], и продавана в откуп наедно със серския бадж.

Явно е следователно, че в изброените случаи държавата слагала ръка и на събиранията, дължими на непосредствения феодал, който липсвал, и ги реализирала подобно на държавната феодална рента: чрез органите си или чрез откупчици. С това обаче положението на раята във вакантните ленове не се променяло, тъй като различията в присвояването не я засягали.

Друга категория население, включено в групата, задължена пряко и единствено към държавата, било градското. И неговият статут бил тясно свързан с този на раята в леновете, тъй като и някои от градовете в

---

[27] Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 248, 249; Цветкова, Б. Принос към..., 157—158.

[28] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 143.

[29] Пак там, с. 139.

[30] Пак там, с. 142.

империята за известно време били включвани във феодални държания. Такъв бил случаят с гр. Одрин, който в началото на XVI в. заедно с няколко съседни села бил султански хас[31], гр. Чирмен — хас на санджакбея по времето на Мехмед II[32], гр. Серес — също санджакбейски хас през XVI в.[33], гр. Костур — султански хас по същото време[34] и пр.

Както личи от записаната практика, която третира предимно рентата на градовете-ленове, градското население нямало никакви данъчни облекчения. То плащало поголовен данък (ако било немохамеданско), поземлен данък и десятък (в случай че освен мюлкова земя обработвало и мирийска), данъци и такси върху промишлеността, занаятите и търговията, както и събиранията от категорията „bad-u hava..."[35] От някои данни личи, че през разглеждания период и градското население било товарено със задължения от категорията „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye"[36] — част от рентата, присвоявана от фиска. Въпреки че не разполагаме с изрични сведения за формите на феодалната рента, изземана от градските жители, които не спадали към ленове, а били пряко подчинени на държавата, въз основа на аналогията с вакантните ленове и в случая можем да приемем, че фискът присвоявал изброените данъци на гражданите при липсата на непосредствен феодал. Изолирани свидетелства за продаване на мукатаи, обособени от приходите срещу облагането на търговията, занаятите и промишлеността в градове, невключени в ленове[37], впрочем доказват, че и тук държавата изземала рентата, полагаща се на феодала. Следователно не съществуват основания да се смята, че градското население, зависимо пряко от централната власт, било поставено в по-благоприятно положение от онова на градовете-ленове.

Освен населението, което можело да бъде включено в ленни държания, но за определени периоди време било задължено само към държавата, поради което формите на феодалната рента, които били изземани от него, били аналогични на онези, плащани от ленната рая, в Османската империя съществувало и друго, което по принцип не следвало да бъде отнесено към никакъв лен. Експлоатацията на това население била изключително право на централната власт, което тя в никаква степен не отстъпвала на ленниците. Формите на рентата, изземана от това население, не отговаряли на онези, платими от раята в леновете. Тази група представлява част от т. нар. „население със специални задължения".

---

[31] Пак там, с. 65.

[32] Пак там, с. 16.

[33] Неиздаден феодален регистър. Ор. отд. НБВК, сигн. Серес — население XVI в.

[34] Пак там, сигн. ЦГ-Дефтерхане. Тимар. б. д.

[35] Споменатите два регистъра; срв. М у т а ф ч и е в а, В. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател..., 195—196.

[36] K a r a m u r s a l, Z. Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler. Ankara, 1940, p. 4.

[37] Неиздадени османски документи. Ор. отд. НБВК. Сигн. ЦС. Велик везир 21 джемази II 1060. Мукатаи (за мукатаата от облагането на кафенетата и тютюнопродавниците в гр. Айнтаб), ЦГ-Дефтерхане. 13 джемази I 969 Мукатаи (за мукатаата от държавните конфискации в поголовния данък на гр. София); ЦГ-Дефтерхане. 13 сафар 1004. Мукатаи (за мукатаата върху маслобойните в гр. Булат); ЦГ-Велик везир I мухарем 1018. Мукатаи (за мукатаата върху таксите от склада за плодове в Бруса); ЦГ-Дефтерхане 20—30 реби II 969. Мукатаи (за мукатаата от държавните конфискации и поголовния данък в Силистра); ЦГ-Велик везир. 1 раби I 1018. Мукатаи (за мукатаата върху пазарните такси и глоби в Бруса), ЦГ-Дефтерхане. 1 джемази I 1017. Мукатаи (за мукатаата от облагането на бозаджийниците в Цариград и Скутари); Одрин-Мукатаа емини. 1031. Мукатаи (за мукатаата от облагането на лозята в Одрин) и пр.

За пръв път в научната литература наличието на рая, чийто статут не бил аналогичен на този на населението в леновете в Османската империя, е било отбелязано от Хамер[38]. След него историографията многократно е засягала въпроса за положението на отделни категории такова население: дервентджиите[39], доганджиите[40], войнуците[41] и пр. В част от нашата историческа литература тези и други подобни групи са разглеждани като „привилегирована рая"[42], при което твърде произволно са преувеличавани техните „свободи". В по-новата[43] историграфия тази несъобразност е изправена и въпросните категории са дефинирани като „рая със специално предназначение" или — „задължения"[44], формулировка твърде обща, но много по-близка до историческата действителност.

Населението със специални задължения в Османската империя било регистрирано централно, тъй като неговите функции ползували пряко държавата. При това, понеже спецификата на статута му била свързана понякога с изменения в неговото земевладение и винаги с изменения във феодалната му рента, властта държела строго сметка за броя, местожителството и имотите му.

Повечето категории рая със специални задължения били създадени по времето на Мурад I[45] и на Мехмед II[46]. С течение на времето техният състав нараснал и през управлението на Сюлейман I в Мала Азия съществували вече 96 329 домакинства такова население, а само в дясното крило на Румелия — 12 464[47].

Всеки участник в категориите „население със специални задължения" се смятал прикрепен към тях, нямал право да се отлъчва или прехвърля към друга категория. „Ако някой е записан за мюселем, чалтъкчия, тузджия, ягджия или акънджия, въз основа на постановеното, да не излиза от вида си (cinsinden)."[48] Този пасаж от законодателството достатъчно ярко доказва, че въпросното население не се ползувало с по-голяма лична свобода от раята в леновете. Вместо към земята то било прикрепено към известна категория със специални задължения, от които подобно на останалото зависимо население не можело да се освободи.

Типичната група „население със специални задължения", подчинено пряко на държавата (т. е. спадащо към втората група според предложената

---

[38] Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches Staasverfassung und Staatsvervaltung. T. 1. Wien, 1815, p. 310, 318, 283 и др.

[39] Елезовић, Гл. Дервентије. — Јужна Србја, кн. III, с. 28.

[40] Елезовић, Гл. Соколари и соколарство. — Из историје соколарства. Скопље, 1923.

[41] Гълъбов, Г. Няколко стари османотурски документи относно войниганите. — ГСУ ИФФ, № 34/1938; Ђурђев, Бр. О војнуцима. — Гласник земаљског музеја, т. 2. Сарајево; Мутафчиева, В. Към въпроса за положението на войнушкото население. — ИДБВК, 1952.

[42] Иречек, К. История болгар. Одеса, 1878, с. 578; Ихчиев, Д. Права, привилегии и задължения на някои класове рая-християни, особено българи през периода на турското владичество. Отд. отпеч. С., 1907; Sakazov, J. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin — Leipzig, 1929, p. 178.

[43] Гълъбов, Г. Цит. съч., св. 3, 14—19.

[44] Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 249; Цветкова, Б. Принос към..., с. 157.

[45] Ихчиев, Д. Цит. съч., с. 72, 74, 91, 93; Hammer, J. v. Geschichte des Osmanischen Reiches. T. 1. Pest, 1830, p. 83.

[46] Ихчиев, Д. Цит. съч., с. 92; Barkan, Ö. L. XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı Jmparatorluğunun ziraî ekonominin hukukî ve mali esaslari. Jstanbul, 1943, C. I; Kanunlar, p. 391, 393.

[47] Barkan, Ö. L. Avariz, Jslâm ansiklopedisi. T. 2, p. 15.

[48] Barkan, Ö. L. Kanunlar, p. 296.

схема), били войнуците. Поради това и тяхната организация и статут са били предмет на по-подробни проучвания[49], които третират положението им предимно през по-късния период — XVII—XIX в.

През разглежданата епоха (XV—XVI в.) войнуците били твърде многочислена категория. Само по време на регистрацията, проведена през управлението на Сюлейман I, от общия брой на войнуците били изключени 150 села, понеже били „в повече"[50]. През 1526 г. във Врачанско срещу 868 райетски къщи имало 238 войнушки[51]. В Смедеревско през 1467 г. те възлизали на 720, в Крушевацко през 1516 г. — 1000, във Видинско и Белоградчишко по същото време — 231[52]. Според Б. де лаБрокиер през XV в. в турската армия служели около 50 000 християни[53]. Голяма част от тях по всяка вероятност представлявали войнуците.

Срещу службата си войнуците владеели къс земя, т. нар. „войнушка бащина", която не подлежала на облагане с установените за раята форми на феодална рента[54]. Тези именно земи, владени от войнуци, мартолози[55], някои доганджии[56] и мюселемити[57], представлявали междинната форма между райетския чифлик[58] и тимара. Подобно на райетските стопанства те били еднолични и обработването им по принцип не било свързано с експлоатация на зависимо население. На тимара те приличали по своя послужбен характер. Показателен за тази прилика е и фактът, че ако войнукът отстъпел бащината си за обработване от раи, те плащали нему десятъка от произведеното върху нея[59].

По въпроса за задълженията на войнуците в литературата съществува спор. Докато едни автори приписват чисто военни функции на това население[60], други смятат, че то изпълнявало изключително военнопомощни задължения — грижело се за конете на султана и свитата му[61]. Много вероятно е и двете твърдения да отразяват историческата истина, но за различни периоди. Подобно преминаване на военни функции във военнопомощни наблюдаваме и при други категории „население със специални задължения", мюселемите например, които до създаването на феодалната войска — спахийството — изпълнявали ролята на бойни части, а след това време били превърнати в своего рода пионерна войска[62]. Правдоподобна е и компромисната теза на турския историк Х. Иналджик, според който само войнуците-българи били гледачи на коне, докато другите, набирани в

---

[49] Гълъбов, Г. Цит. съч.; Венедиков, Й. Българските войнуци при турската войска. — Българска военна мисъл, г. 5, № 8; Ђурђев, Бр. Цит. съч.; Мутафчиева, В. Цит. съч.; Един препис от закона за силистренските и никополските войнуци. — ИДБВК, 1953.

[50] Barkan, Ö. L. Kanunlar, p. 265.

[51] Неиздаден документ. Ор. отд. НБВК. Сигн. ОАК 1 7/10.

[52] Иналџик, Х. Од Стефана Душана до Османског царства. — Прилози за оријенталну филологију и историју наших народа под турском владавином, г. 4, 35—41.

[53] Voyage d'Outre mer de Bertrandon de la Broquière éd par Schefer. Paris, 1892.

[54] Мутафчиева, В. Един препис..., 267—268.

[55] Barkan, Ö. L. Kanunlar, p. 311.

[56] Необнародван регистър. Ор. отд. НБВК. Сигн. Дефтери № 331.

[57] Пак там, сигн. Нова Загора. Чифлици. 17 рабиі I 1081.

[58] За райетския чифлик вж. Мутафчиева, В. Към въпроса за чифлиците в Османската империя. — ИПр, г. 16, № 1, с. 35.

[59] Мутафчиева, В. Един препис..., 267—268.

[60] Венедиков, И. Цит. съч., с. 237.

[61] Гълъбов, Г. Цит. съч. Св. 1, с. 46; Мутафчиева, В. Към въпроса за положението на войнушкото население..., с. 250.

[62] Мутафчиева, В. Към въпроса за чифлиците..., 36.

Морея, Босна и пр., носели чисто военна служба през ранния период на турското завладяване (XV—XVI в.) и по-късно били премахнати като отделна категория[63].

Впрочем, за целта на изследването е от непосредствен интерес въпросът за формите на експлоатация, на която били подложени войнуците като типични представители на „населението със специални задължения", зависимо единствено от държавата. Според законодателството войнуците били „... освободени от [плащането на] харадж (поголовен данък), испенче (поземлено облагане), от десятък върху посятото и пожънатото в техните бащини, от данък върху кошерите, от данък върху сеното и дървата и данък върху свинете. Те не плащат и данък върху овцете до 100 глави, но за повече от 100 плащат данък по 1 акче на 2 овце[64]. Войнуците били освободени и от задълженията от категорията „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye" и от ангария на санджакбея[65]. Тези данни се потвърждават и от други войнушки закони от по-късно време[66]. Единствен данък според кануннаметата, който давали войнуците, бил „resm-i nize" (данък копие)[67] или „günder akçesi" (същото значение) в размер на 5—6 акчета[68]. Този данък бил султански хас, т.е. присвояван от частната султанова хазна.

Различията в облагането на войнуците били тясно свързани с владените от тях бащини. Войнукът не плащал изброените събирания, докато обработвал изключително бащинната си земя. Според подробния опис на войнушките бащини в Силистренсто и Никополско от времето на Селим II средният размер на тези стопанства обхващал 2—3 ниви, 1 лозе и не винаги 1 харман и 1 бостан[69]. Те явно не смогвали да задоволят нуждите дори на едно неголямо домакинство, особено при условията на примитивната земеделска техника на онова време. Очевидно е, че за набавяне недостига от храни, необходими за издръжката на войнушкото семейство, последното било принудено да прибягва до обработване на райетска земя, включена в някое ленно държание. Тази възможност предвиждали и войнушките закони. Според тях „... ако те обработват спахийска земя, или посадят лозе, да плащат десятък според закона"[70]. От други постановления личи, че плащането на десятък не било единственото задължение, което падало върху войнука, владелец и на райетска земя. Нейното владение го обвързвало и с даване на джизие (поголовен данък) на държавата и испенче (поземлено облагане) на ленния държател[71]. От тези пасажи е явно, че владелецът на „свободната" бащина, който бил принуден да обработва и райетска земя, на общо основание попадал в категорията на зависимото население в леновете, плащайки основните съставки на спахийската (испенче и десятък) и държавната (джизие) феодална рента.

Следователно във връзка с т. нар. „данъчни облекчения" на войнуците е очевидно, че:

1. Войнуците през XV—XVI в. били освободени от установените форми на рентата към непосредствения феодал в случай, че се ограничавали с

[63] Иналџик, Х. Цит. съч., 47—48.
[64] Мутафчиева, В. Един препис..., 267—268.
[65] Пак там.
[66] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 398; Гълъбов, Г. Цит. съч., св. I, с. 43.
[67] Гълъбов, Г. Цит. съч., св. 3, с. 28; Мутафчиева, В. Цит. съч., с. 267.
[68] Пак там.
[69] Неиздаден документ. Ор. отд. НБВК. Сигн. Никопол — войниганн 1 рамазан 997 г.
[70] Мутафчиева, В. Един препис..., с. 267.
[71] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 278.

обработването на бащините си. При владение на райетска земя те подлежели на облагане с десятък и испенче.

2. От тях била събирана основната съставка на т. нар. „свободни данъци" — категорията „bad-u hava"[72], чието частично или пълно присвояване в системата на османския феодализъм отразявало мястото на ленния държател във военната йерархия. Войнушките събирания „bad-u hava" били изключително право на техните началници — черибашиите и войнукбея, което подчертава организационната обособеност на войнушкия корпус, неговата независимост по отношение на ленно-спахийската войска.

3. Войнуците били освободени от всички форми на рентата, присвоявана от държавата и платима от зависимото население в леновете. Те давали на султана минималния данък „resm-i nize". Обвързването с феодална рента към ленника обаче влечело след себе си и плащане на част от държавната рента — поголовния данък.

4. Обстоятелството, че владеещият само бащината си войнук не бил облаган с установените за зависимото население в леновете форми на феодалната рента (с изключение на „свободните данъци" и „resm-i nize"), не означавало на практика „освобождаване" от феодална рента, нито дори „данъчни облекчения". *Войнушките задължения всъщност били специфична форма на феодалната рента, присвоявана от държавата.*

В нашата съвременна историография по въпроса за характера на войнушката служба почти всички автори са стигнали до извода, че на дело тя представлявала тежко задължение, налагано срещу данъчни облекчения[73]. В нито едно изследване обаче тя не е определена като *държавна ангария* — отработъчна форма на феодалната рента, присвоявана от върховния феодал. Впрочем разглеждането на войнушката служба в тази светлина изяснява напълно въпроса за рентата, изземана от тази категория население.

И така държавата не освобождавала войнуците от плащане на рента на ленника и фиска: тя само заменяла отделните нейни отработъчни, натурални и парични форми с *една-единствена държавна ангария* — войнишката служба. Че тази служба тя смятала за еквивалент на цялостната феодална рента, личи най-ярко от обстоятелството, че през годината, в която войнукът не изпълнел задълженията си, бил принуждаван да плати на фиска значителната за времето сума от 500 акчета[74], която към края на разглеждания период била приблизително равна на размера на цялостната феодална рента, платима от едно райетско домакинство в някои райони на империята[75].

Към статута на войнуците по отношение на задълженията, земевладението и облагането им били приравнени и някои други категории „население със специални задължения". Към тях следва да бъдат отнесени акънджиите, мартолозите, някои доганджии и мюселемите. Преди да се спрем на характера на функциите на тези категории и на формите на тяхната експлоатация, необходимо е да се спомене, че в Османската империя облагането с феодална рента зависело не от личния статут на облагания, а от статута на владяната от него земя. Този съществен принцип

[72] Мутафчиева, В. Един препис..., с. 267.

[73] Гълъбов, Г. Цит. съч., св. 1, 45—47; Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 248; Мутафчиева, В. Към въпроса за положението на войнушкото население..., с. 258; Цветкова, Б. Принос към..., с. 158.

[74] Гълъбов, Г. Цит. съч., св. 3, 23—26.

[75] Мутафчиева, В. Феодалната рента в Османската империя..., с. 261.

за определяне формите на експлоатация на населението в Османската държава ще бъде разгледан обстойно по-долу. Тук той засяга изследването дотолкова, доколкото въз основа на него било определено облагането на изброените категории с феодална рента. Защото към статута на войнуците по отношение формите на тяхната експлоатация могат да бъдат приравнени само онези „категории със специални задължения", които владеели „свободни" бащини и чифлици. Не цялото население обаче, включително в посочените категории, владеело такива земи. Част от него, въпреки че носело на общо основание мартолоска, акънджийска и доганджийска служба, не владеело „свободни" земи, а населявало територията на ленни владения, поради което се получавала и двойственост във формите на експлоатацията на участниците в споменатите категории. Така например съществували мюселеми със свободни чифлици и мюселеми на спахийска земя, доганджии с бащини и доганджии, включени в ленове, и пр. Тук преди всичко ще се спрем на онези акънджии, мюселеми и доганджии, които владеели „свободни" земи, поради което били приравнени по отношение на феодалната рента към войнуците.

Акънджиите били леки конни части, предшествуващи османската армия на неприятелска земя, за да облекчат придвижването ѝ. Те били набирани най-вече между турското население на периферните провинции на империята, но между тях имало и християни. Данни за акънджии-българи досега не са известни. През 1516 г. в Босна обаче били набрани 1000 акънджии. Те владеели бащини и аналогично на войнуците не плащали от добива им десятък или други данъци. Освобождавани били и от джизие. Когато нямало война (следователно не служели), плащали по 1000 акчета на държавата[76] като глобална равностойност на цялостната феодална рента.

Впрочем в този случай е налице пълна аналогия в положението на въпросната категория и войнуците. И акънджиите владеели свободна от данъци бащина. И те срещу „освобождаване" от отделните форми на феодалната рента били задължени с една-единствена — акънджийската служба. И те при неизпълнение на задълженията си (в случая по обективни, а не по субективни причини) плащали на държавата откуп.

Мартолозите носели военно-полицейска служба. Те охранявали проходи, гори и брегове от разбойнически нападения, помагали на държавните органи при разхвърлянето и събирането на данъците и преследвали „бунтовниците из планините"[77]. Във военно време служели във флотата или участвували в походите[78]. Владеели бащини. Не плащали джизие, испенче, десятък и аваризи[79]. И тяхното земевладение и формите на експлоатацията, на която били подложени, следователно били подобни на войнушките.

През XV—XVI в. мартолози съществували из ред провинции на европейските владения на империята: Изворник[80], Срем[81], Новиград и Естергон[82] и пр. През 1467—1468 г. във Видинско и Белоградчишко имало

[76] Хаџибегић, Х. Џизја или харач. — Прилози за орјенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином. Т. 2. 1954—1955, 64—65. (Авторът не е уточнил изворите за размера на този еквивалент. Малко невероятно е той да е бил равен именно на 1000 акчета — твърде голяма сума за онова време.)

[77] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 311; Филиповић, Н. Канун-нама Изворничког санџака. — Гласник земальског музеја. Сарајево, св. 3, с. 232, 228.

[78] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 311.

[79] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 70.

[80] Филиповић, Х. Цит. съч., с. 228, 232.

[81] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 311.

[82] Пак там, с. 302, 317.

150 мартолози със свободни бащини[83]. Техният общ брой по това време ще да е бил значителен, тъй като по време на похода срещу Узун Хасан в Мала Азия Мехмед II водел с армията си и 6000 души мартолози[84].

Подобни на войнушкото били земевладението и облагането с феодална рента и на мюселемите, военнопомощен корпус, който изпълнявал ролята на племенна конница у османците преди създаването на феодалната спахийска войска[85]. Тъй като тяхната организация не била заета от покорените държави подобно корпусите на мартолозите и войнуците и водела началото си от Османовия бейлик, свободните земи на мюселемите се наричали „чифлици", а не „бащини".

Хамер[86] и Марсили[87] определят мюселемите като „пионери", тъй като те били задължени да поправят пътищата и мостовете, по които преминавала турската армия в поход. Аналогично на войнуците част от мюселемите владеели свободни от данъци чифлици. И те се задължавали с плащането на десятък и поземлен данък (yer resmi, разновидност на resm-i çift), ако обработвали и райетска земя[88]. Обвързването със спахийска рента за тях не влечало и плащане на част от държавната (джизие), тъй като без изключение мюселемите били мюсюлмани. Освен тази особеност (дължима на ясни причини) съществувало пълно подобие между техния и войнушкия статут.

Много по-сложна от вече разглежданите била организацията на доганджиите, в която участвували доганджии с тимари, с бащини и доганджии, включени в леновете. Мнозинството доганджии-тимариоти (като се изключат висшите чинове на този корпус) държали тимари с нищожен приход, при това обикновено съвместно по двама или трима души. В подробния опис на доганджийските тимари от края на XV в. се натъкваме от годишни доходи по 513[89] акчета (владян от двама души), 432 акчета[90] (владян от трима души), 322 акчета[91] (владян от двама души), 146 акчета[92] (владян от двама души) и пр. В изброените случаи дори не на всеки доганджия-тимариот се полагала феодална рента, изземана от едно зависимо домакинство. Въпреки че по доход тези „тимари" били по-малки от една средна бащина, ние не можем да ги приравним към „свободните" бащини, нито държателите им — към зависимото население, тъй като техните приходи, колкото и нищожни, били резултат от експлоатацията на раята в тези държания.

Доганджиите-тимариоти били твърде многобройни. Те били изключително мохамедани. Тимарите си получили най-вече през управлението на Байезид II. Във военно време участвували в походите посменно (по един човек от тимар)[93].

---

[83] Иналџик, Х. Цит. съч., 35—41.
[84] Пак там, с. 51.
[85] Tischendorf, P. A. v. Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten, insbesondere im Osmanischen Reiche. Leipzig, 1872, p. 41.
[86] Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung... T. 1, p. 53.
[87] Marsigli. L'état militaire de l'Empire Ottoman. Haga—Amsterdam, 1732, p. 86.
[88] Хаџибегић, Х. Канун-нама султана Сулејмана..., 353—354.
[89] Неиздаден феодален регистър. Ор. отд. НБВК. Сигн. Дефтери № 331, с. 54.
[90] Пак там, с. 59.
[91] Пак там, с. 60.
[92] Неиздаден феодален регистър. Ор. отд. НБВК. Сигн. Дефтери № 331, с. 60.
[93] Gökbilgin, M. Цит. съч., 81—82.

Освен доганджиите с ленове съществувала и друга група — владелци на бащини. За разлика от предходната те били в голямата си част християни. Сведения за подобни доганджийски (соколарски) и шахинджийски (ястребарски) бащини срещаме във вече цитирания регистър. Те били пръснати из всички български краища[94]. По отношение на феодалната рента доганджиите с бащини били приравнени към войнуците. Както указват изворите, те били „свободни" (mu'af)[95].

Службата на доганджиите се състояла в отглеждане и опитомяване на соколи и ястреби за лов за нуждите на султановата свита. В година, през която те не отглеждали и не предавали опитомени птици, т.е. не изпълнявали службата си, и те плащали един вид парична равностойност на цялостната феодална рента — т.нар. „mürde beha" „цена на умряло", на умрялата непредадена птица, в размер на 300 акчета[96].

С това се изчерпват категориите „население със специални задължения", владеещо „свободни" бащини или чифлици, които били пряко и единствено зависими от централната власт. При тях всички отделни форми на феодалната рента били заменяни с една-единствена отработъчна форма — войнушката, мартолоската, акънджийската, мюселемската или доганджийската служба. В разгледаните случаи следователно е налице група население, експлоатирано пряко от държавата, без последната да отстъпва на даден ленник каквато и да било част от изземаната от него феодална рента. Типично за него освен владението на „свободни" земи била и принадлежността му към военнопомощните корпуси.

Както вече бе изтъкнато, пряко зависими от държавата били и известни народностни или племенни групи, чийто номадски или полуномадски начин на живот не позволявал те да бъдат трайно включени в леновете. Към тях трябва да бъдат отнесени циганите, власите и част от юруците, които не се установявали на постоянно местожителство.

Твърде характерен бил статутът на власите, чието облагане било съобразено с номадския им скотовъден бит. Данните за власи се отнасят предимно за македонските и източносръбските земи. Задълженията им са разгледани подробно в кануннамето на Смедерево от 1527 г. От него узнаваме, че от всеки 5 влашки домакинства бил вземан по един „войнук" (тук е употребен вече известният термин). Задача на тези влашки войнуци било опазването на опасни места (служба, аналогична на мартолоската). Във военно време власите участвували в походите. Когато нуждата изисквала, наместо по един войнук от пет къщи бил набиран по един от всяка една[97].

Тази значителна служба, която Османската държава присвоявала от власите като ангария, не замествала цялостната феодална рента за това население. От същия закон личи, че то било задължено и с натурални събирания, които през XVI в. вече се били превърнали в парични. По Коледа, време, през което власите неминуемо усядали, от тях били събирани следните парични еквиваленти на по-ранни натурални даждия: 15 акчета — цена на един овен; 50 акчета — цена на един катун; 1 форинт и 20 акчета — цена на една овца с агне. Освен това те дължели на държавата в

[94] Неиздаден регистър. Ор. отд. НБВК, №331, с. 47, 48, 49 и пр.
[95] Пак там, с. 47 и др.
[96] Hammer, J. v. *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung...*, Bd. 1, p. 318.
[97] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., 324—325.

натура и по 2 меха сирене, по 2 юлара, по 2 въжета и по 2 кока (?)[98]. Срещу това власите не плащали формите на феодалната рента, изземана от раята в леновете, с изключение на аваризите[99].

От изложените сведения е ясно че тази народностна група по отношение на формите на експлоатация, на която била подложена, се намирала в твърде неизгодно положение. Тя давала феодална рента от имота и производството си (катун, овца, овен, сирене и пр.), плащала и „извънредни данъци" (аваризи). Срещу тежката държавна ангария следователно власите били освободени само от поголовен данък.

Циганското население на империята също представлявало обособена категория по отношение на данъчното облагане. В същност циганите-християни плащали на общо основание данъците, изземани от раята в леновете (джизие, испенче, буд-у хава и пр.), с изключение на облаганията върху земеделското производство, тъй като било неуседнало и в голямата му част с поминък, който не се поддавал на облагане. Циганските данъци събирал специален държавен орган — назър — за сметка на фиска[100].

Колкото за юруците, малоазийско номадско племе, което след битката на Косово поле се заселило из отделни провинции на полуострова, облагането му с феодална рента било още по-различно от това на изброените народностни групи. Тъй като не били християни, юруците по начало не плащали джизие. Поради незаетостта на голяма част от тях със земеделски поминък не се предвиждало в законите и освобождаването им от поземлен и пропорционален харадж. В случай обаче, че някои юруци желаели да обработват земя, за тях не се предвиждали „свободни" земи и те били принудени да усядат на територията на леновете и да се обвържат на общо основание с феодална рента към държателите им. Срещу помощната служба, която носели във войската, те не плащали аваризи — държавна феодална рента[101]. Следователно юруците с по-голямо основание би следвало да бъдат отнесени към третата група зависимо население на империята — обвързано със зависимост към ленника и освободено срещу установената феодална рента към държавата срещу заменянето ѝ с отработъчна.

С разглеждането на феодалната рента, платима от номадското и полуномадското население на Османската империя, завършва анализът на формите на експлоатация, наложени на населението, зависимо пряко и единствено от държавата.

* * *

Какви били формите на феодалната рента, платима от раята, включена в ленните държания, но изпълняваща специални задължения към държавата?

Това е групата население, чийто статут е най-слабо изяснен в литературата, която, както вече бе споменато, се ограничава с изброяването на категориите население в леновете и на тези, владеещи „свободна" земя.

---

[98] Пак там.

[99] Пак там.

[100] Гълъбов, Г. Превод на Софийски сиджил №313, л.56. Док. III (Ръкопис. Оригиналът липсва).

[101] Хаџибегић, Х. Три фермана из прве половине XVI столетjе. Прилози..., т.2, 1951, с.89.

Тази група рая изцяло била включена в категориите „население със специални задължения“. Част от него изпълнявала военнопомощни функции, друга била обвързана със задължения по строежите и съобщенията, а трета — натоварена с чисто производствени задачи. Това е в общи черти категоризацията на групата „рая със специални задължения“, владееща включена в леновете земя.

Освен населението, което владеело „свободни“ бащини и чифлици, вече бе споменато, че съществувало и друго, обвързано със същите обязаности, но обработващо райетска земя. Това били джанбазите, част от юруците, част от мюселемите и татарите (куриери).

Татарите били военноспомагателна войска[102]. Те били организирани в специални единици — оджаци, които се състояли от по 5 души ешкинджии (войници) и по 20 ямаци (помощници). Когато имало война, по един татар от всеки оджак участвувал в похода, а ямаците плащали по 50 акчета за издръжката му „наместо авариз“ (avariz mukabelesinde)[103].

Тъй като татарите владеели земи, включени в ленните държания, те били задължени с феодална рента към спахиите. Още в кануннамето на Мехмед II е отбелязано, че ... „от татар, който владее един чифт земя, се вземат по 3 куллука (по 3 дни ангария), а от добива на земята му — десятък и саларие“[104]. От този пасаж личи едно положение, което по-долу ще потвърдят и други данни, а именно: намаленият размер на рентата, присвоявана от ленните държатели от известни категории „рая със специални задължения“. Така, докато по Мехмедово време зависимото население в леновете дължело по 7 куллука, за татарите били предвидени само 3.

Тъй като през управлението на Сюлейман I отработъчната рента, присвоявана от ленниците, играела вече твърде незначителна роля, споменатите „облекчения“ на татарите били прехвърлени върху дължимата от тях парична рента: намален бил размерът на основната съставка на рентата в пари, присвоявана от ленния държател — поземленото облагане (resm-i çift). От ред законоположения от това време узнаваме, че татарите плащали 12 наместо 22 акчета „resm-i çift“[105]. При това от въпросното облекчение се ползували само татарите, притежатели на свидетелства, извлечени от новата регистрация на категориите със специални задължения[106]. Те не плащали и данъка „çift bozan“[107] (един вид обезщетение, събирано от ленника, когато негов зависим селянин оставял земята си незасята), тъй като отсъствието на татарите от местожителството им било обусловено от характера на техните задължения към държавата. Що се касае до рентата, дължима на фиска, татарите били изцяло освободени от установените за населението в леновете съставки. Джизие те не плащали, защото били мюсюлмани. От аваризи били „освободени“, тъй като, както многократно указва „законодателството,... „службата им е между аваризите“[108] (hizmetleri avariz mukabelesindedir).

---

[102] Arif, M. Kanunname-i Ali Osman. — TOEM. Istanbul, 1330—1331, № 13—19, p. 40.
[103] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 260.
[104] Пак там, с. 391.
[105] Пак там, с. 232, 243.
[106] Пак там.
[107] Пак там, с. 390.
[108] Пак там, с. 235, 272.

Следователно във връзка с облагането на татарите, представители на участниците във военноспомагателните корпуси, владелци на райетска земя, се установи следното:

1. Те имали известни облекчения във феодалната рента, присвоявана от ленния държател (по Мехмедово време — намалена ангария, а по Сюлеймановo — намалено поземлено облагане).

2. Те не издължавали на държавата и отработъчните, натуралните и паричните съставки на категорията „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye“, тъй като за тях тези съставки били заменени с една-единствена форма на държавна рента — татарската служба.

Напълно аналогични били формите на експлоатация на юруците, обработващи райетска земя. И те се смятали за помощна войска[109]. И техните оджаци се състояли от по 5 войници и 20 помощници[110]. Те също дължели на ленниците намален размер на поземленото облагане — 12 акчета „resm-i çift“[111] и не плащали „çift bozan“[112]. Юруците били освободени от аваризи, тъй като „службата им била срещу аваризите“[113], при което ямаците им плащали по 50 акчета „наместо авариз“[114].

Друг военнопомощен корпус били джанбазите, които в мирновременна обстановка били натоварени със закупуване на коне за султанските конюшни[115]. Техните оджаци били от по 10 души. Редовете им били попълвани от помохамеданчени християни[116] (Abdullah oğulları canbaz olmak kanun-i kadimdir). Облагането им с феодална рента било съвършено аналогично с това на татарите и юруците, владелци на райетска земя[117].

Както вече бе споменато, освен доганджиите със „свободни“ бащини и мюселемите със свободни чифлици съществували и други участници в същите корпуси, обработващи земя, включена в ленове. Техният статут бил напълно подобен на този на изброените военнопомощни категории, владелци на райетска земя[118].

Втората група „рая със специални задължения“ в зависимост от характера на функциите и, която също обработвала спахийска земя, било населението, свързано с обязаности по държавните строежи и съобщенията. Към него принадлежели дервентджиите, кюпрюджиите, каикчиите, мензилджиите, мереметчиите и пр.

Дервентджиите били зависими селяни, обитаващи села, близки до планинските клисури. Тяхно задължение било охраняването на проходите и превеждането на пътниците през тях[119]. Срещу службата си те били освобождавани само от аваризи — част от рентата, платима на държавата[120]. Данните от един неиздаден феодален регистър от XVI в. напълно потвърждават законоположенията, свързани с формите на тяхната експлоатация. Така с. Бабошур дервент, Костурско, имало 52 къщи и било

---

109 Arif, M. Цит. съч., с. 40.
110 Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 260.
111 Пак там, с. 232, 243, 272, 264.
112 Пак там, с. 390.
113 Пак там, с. 235.
114 Пак там, с. 260.
115 Ихчиев, Д. Права, привилегии и задължения..., 119—120.
116 Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 247.
117 Пак там, с. 272, 235, 244, 273.
118 Пак там, с. 272, 235, 244, 273.
119 Ихчиев, Д. Цит. съч., с. 74, 76.
120 Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 276.

тимар на Ине бей, син на Карагьоз. Селяните плащали на спахията си феодална рента на общо основание. От забележката към описа узнаваме обаче, че ... „затова че са освободени от аваризи и всички държавни налози, пазят прохода“[121].

Явно е следователно, че дервентджийската служба представлявала отработъчна равностойност само на част от феодалната рента, присвоявана от фиска, а именно — задълженията от категорията „avariz-i divaniye ve tekalif-i örfiye“. С изключение на тези събирания дервенджиите плащали изцяло спахийската рента, а също така и част от държавната — джизие.

Аналогични на дервентджийските били формите на експлоатация на кюпрюджиите, които охранявали и поддържали в изправност мостовете[122], каикчиите, които превозвали със салове пътници през реки, където нямало брод[123], мензилджиите, които снабдявали с коне и фураж и обслужвали етапните пощенски станции[124], с една дума, всички категории „население със специални задължения“, чиито обязаности към държавата били свързани със съобщенията.

Поддържането и строежът на крепостите освен чрез ангариен труд, предвиден в отработъчните форми на категорията „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye“, било извършвано и от население със специални задължения по строежите — мереметчиите. В Босна през 1516 г. те наброявали 78 души, които били освободени от аваризи срещу службата си[125]. На същото основание не плащали тази част от установената държавна рента и някои майстори чешмеджии и куюджии (кладенчари) срещу задължението да се грижат за обществените чешми и кладенци[126].

Трета група (в зависимост от характера на функциите ѝ) „население със специални задължения“, включено в леновете, била натоварена от държавата с чисто производствени задачи. Към нея следва да отнесем чалтъкчиите, ягджиите, катранджиите, тузджиите, барутчиите, кюмюрджиите и маденджиите (кюреджии).

Набавянето на определени продукти, от които Османската държава се нуждаела независимо от това, дали се намирала във война, или не, тя възлагала не на цялото население на империята чрез събиранията от категорията „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye“, а на определени групи рая, които били задължени с ежегодното им доставяне. Най-значителната от тези категории били чалтъкчиите, които снабдявали с ориз (една от основните храни на мюсюлманите) двора и армията. За чалтъкчии се смятали онези зависими селяни, които засявали 1 муд (20 килета[127]), 15 или поне 10 килета семе годишно. Ако засеели по-малко от това количество, те се броели за „rencber“ — земеделци — и плащали само десятък от ориза на ленния си държател[128].

От записаната практика личи, че чалтъкчиите населявали най-вече султанските хасове, и то предимно районите около големите реки[129]. Ако от произведения ориз чалтъкчията предавал поне 2/3 на държавата, той не

---

[121] Неиздаден регистър. Ор. отд. НБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. Тимари XVI, л. 9.
[122] Ихчиев, Д. Цит. съч., с. 91.
[123] Пак там, с. 92, 93.
[124] Пак там, с. 72.
[125] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 397.
[126] Пак там, с. 18.
[127] Едно цариградско киле било равно на около 40 кг.
[128] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 31.
[129] Ихчиев Д. Цит. съч., 89—90; Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 129.

плащал аваризи[130]. В случай обаче, че предадел 1/2 от добива, давал и аваризи[131]. Следователно за чълтъкчия се смятало лице, което, засявайки поне 10 килета ориз, предавало 2/3 от произведеното на държавата.

В Мехмедовото кануннаме е указано, че населението, включено във въпросната категория, давало намалена феодална рента на непосредствения си феодал — 3, а не 7 куллука ангария[132]. В Сюлеймановото законодателство и по отношение на чалтъкчиите това облекчение било прехвърлено от отработъчната към паричната част на феодалната рента, присвоявана от ленния държател (9, а не 22 акчета „resm-i çift“), но с уговорката, че чалтъкчията не владеел райетска земя, а засявал ориза на „hassa“, земята (личното стопанство) на феодала[133], обикновено — султана. Това постановление явно засягало само чалтъкчиите в земите на короната, чийто единствен поминък било оризарството. Те не обработвали райетска земя, произвеждали ориз на султановата „hassa“ и голяма част от добива (2/3) предавали на султана, т. е. на държавата. Този вид чалтъкчии, както личи от изворите, дори не засявали собствено семе, а го получавали от държавните органи[134]. Те впрочем по-скоро били един вид кесимджии на държавата, отколкото „население със специални задължения“, включено в леновете. Останалите чалтъкчии според многобройните нареждания на закона предавали определеното количество ориз само срещу освобождаване от аваризи[135].

Аналогични на чалтъкчийските били формите на експлоатация на ягджийското население (маслари). Според кануннаметата за маслар се смятало лице, регистрирано в Сюлеймановите дефтери[136], което предавало поне 3 оки чисто масло годишно[137]. Освен това в законодателството е указано, че ягджиите били рая (anlar rayet kısmindandır)[138], т. е. плащали на общо основание спахийска рента, но не и част от държавната — аваризи[139]. Масларите обработвали като зависимо население предимно вакъфски земи[140].

Туздживте (солари) предавали също част от производството си на държавата. И техните задължения били замяна на аваризите[141], т. е. на част от държавната феодална рента. Аналогичен бил статутът на катранджии-

---

[130] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 205.

[131] Пак там.

[132] Пак там, с. 391.

[133] Пак там, с. 275, 283.

[134] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 127—129. Оризарството в султановите владения било твърде развито в нашите земи през разглеждания период. То било съсредоточено най-вече в Марицката низина и Беломорието. От публикуваните от Гьокбилгин данни личи, че оризовото производство в Пловдивско, Тавуслу (?) и Бургаско, част от което било предавано под форма на феодална рента на държавата, било обособено в нарочна мукатаа и продавано под откуп. През 1449 г. номиналът ѝ се равнявал на 244 378 акчета (цит. съч., с. 126). Само след 6 години тя се увеличила на повече от 550 000 акчета, а през 1467 г. — на 440 000 акчета плюс 22 420 килета ориз в натура, което говори, че въпреки тежката експлоатация на кесимджиите-оризари в тези райони оризопроизводството се намирало в непрекъснат подем (цит. съч., 127—129).

[135] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 205, 275, 277, 283.

[136] Пак там, с. 232.

[137] Пак там, с. 245, 277, 279.

[138] Пак там, с. 243, 279.

[139] Пак там, с. 276.

[140] Barkan, Ö. L. XV—XVI-ıncı asırlarda toprak işçiliğinin organizasyonu..., p. 415.

[141] Пак там, с. 275, 283.

те[142], барутчиите[143], кюмюрджиите[144], кюреджиите (меденджии)[145] и пр. Всички изброени категории „рая със специални задължения“, включени в ленните държания, дължали на непосредствения феодал пълния размер на полагаемите му се форми на феодалната рента. По отношение на присвояваните от държавата нейни форми те били освободени от съставките на категорията „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye“ *срещу едно-единствено натурално* задължение: предаване на значително количество от произведените от тях ориз, сол, барут, катран, дървени въглища и пр. на държавата.

От анализа на феодалната рента, изземана от отделните категории „рая със специални задължения“, могат да бъдат направени следните изводи: това население било облагано в зависимост от характера на владяната от него земя. Онази част от него, която обработвала „свободни“ бащини или чифлици, била освободена от всички форми на рентата, установени за зависимото население в леновете, срещу една-единствена отработъчна форма — военноспомагателна служба, — дължима на държавата. Тази ангария била значителна по обем и се явявала отработъчен еквивалент на цялостната феодална рента на това население.

Категориите „население със специални задължения“, включени в ленните държания, разгледахме в три групи в зависимост от вида на задълженията им.

1. Население, заето във военнопомощните корпуси. То плащало изцяло рентата, присвоявана от ленника, с незначителни облекчения в ангарията или поземленото облагане. Не давало установените съставки на държавната рента (ако било мюсюлманско) и само джизие, ако било християнско.

2. Население, което носело задължения по съобщенията и строежите. То плащало на общо основание цялата рента, присвоявана от ленника, без никакви облекчения. На фиска давало джизие. Службата му била в замяна само на задълженията от категорията „avariz-i divaniye ve terâlif-i örfiye“.

3. Население с производствени задачи. На ленника то дължело установената за ленната рая феодална рента с минимални облекчения в поземленото облагане. На фиска плащало джизие. В замяна на една натурална форма на феодалната рента, присвоявана от държавата, чийто обем бил значителен, то не плащало събиранията „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye“.

Въз основа на това деление на категориите „население със специални задължения“, направено въз основа на формите на неговата експлоатация, може да бъде съставена следната таблица:

От анализа на рентата, платима от отделните групи зависимо население в империята, личат няколко основни факта. Преди всичко изложените данни свидетелстват, че през разглеждания период не може да става дума за „привилегирована“, „освободена“ или дори „облекчена“ в данъчно отношение рая. Държавата, върховен собственик на мирийската земя и върховен разпоредител с цялостната феодална рента, извличана от обработващото тази земя население, имала право да видоизменя и вида на отделните форми на тази рента за определени групи рая. Така, товарейки с

---

142 Пак там, с. 21.

143 Пак там, с. 331.

144 Ихчиев, Д. Цит. съч., с. 95, 96.

145 Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 276, 279—280, 272—273.

Таблица 2

Рая със специални задължения на „свободни“ земи	Освободена от:	Задължена с:	Рая със специални задължения, включена в леновете	Освободена от:	Задължена с:
Войнуци Мартолоси Доганджии Акънджии Мюселеми	формите на феодалната рента, установена за населението в леновете	военнопомощна служба — отработъчна форма на държавната рента; при неизпълнението ѝ плащат откуп—паричен еквивалент на цялостната феодална рента	Мюселеми Юруци Доганджии Джанбази	минимална част от спахийската и от цялата държавна рента	почти цялата спахийска рента и военнопомощна служба—отработъчна държавна рента
			Дервентджии Кюпрюджии Каикчии Мензилджии Мереметчии	от част от държавната рента — аваризи	цялата спахийска и част от държавната рента — джизие, плюс служба по съобщенията и строежите — държавна отработъчна рента
			Чалтъкчии Ягджии Барутчии Катранджии Тузджии Кюреджии и пр.	минимална част от спахийската рента и от част от държавната — аваризи	почти цялата спахийска и част от държавната рента — джизие, плюс натурална рента на държавата

тежки отработъчни задължения известни категории от зависимото население, тя приемала тази ангария за еквивалент на цялостната феодална рента. Когато пък задълженията (отработъчни или натурални), носени от други категории, не били достатъчно значителни по същност или обем, тя ги заменяла само срещу част от цялостната рента, при което въпросната рая плащала на общо основание останалата част от нея.

Вторият извод, до който ни довежда извършеният анализ, е, че различията между отделните групи население в Османската империя били различия не в правния им статут, а в облагането, т. е. различия във формите на изземаната от тях феодална рента. Това обстоятелство указва явната безпочвеност на твърденията, които търсят в статута на раята със специални задължения „привилегии“ или „свободи“. Раята със специални задължения принадлежела безусловно към зависимото население. Фактът, че част от нея не била включена в леновете и следователно зависима и от техните държатели, не я освобождавал от тежката зависимост от върховния феодал — държавата. Спецификата на статута на населението със специални задължения се свеждала в особените форми на неговата експлоатация.

Третият извод, който изпъква от изнесените данни, стои във връзка не само с облагането на раята със специални задължения, но и с общото облагане на цялото зависимо население на империята, включително и онова, което не обработвало мирийска земя. Това е фактът, че в Османската

държава характерът на феодалната рента се определял не от личния статут на облагаемия, а от статута на владяната от него земя. Тази основна характеристика на феодалната рента от ранните векове на съществуването на Османската империя освен от изнесените факти за различията в облагането на населението, владеещо „свободни“ бащини и чифлици, и това, обработващо „райетска“ земя, се потвърждава и от редица други данни.

Преди всичко фактът, че мюсюлманското население, което владеело мирийски земи, плащало харадж (поземлен — „resmi-çift“ и пропорционален — „oşür“), облагане, което в предходните мюсюлмански държави — Арабския халифат — било задължение на покорените народности[146], доказва най-ярко, че в Османската империя облагането зависело от характера на земята (в случая мирийска — завладяна, а не изконно мохамеданска).

Както е известно, в турската държава и по-специално в мирийските земи облагането на добива от лозята на мюсюлмани и християни било различно. Първите били облагани в пари (понеже мюсюлманите не произвеждали и консумирали вино), а вторите — в натура — шира[147]. Ако мюсюлманин обаче получел във владение християнско лозе, той бил длъжен да дава от него десятък в шира[148], което доказва, че и в този случай облагането се определяло от земята.

Самото обстоятелство, че „населението със специални задължения“, владеещо райетска земя, се задължавало не само с феодална рента върху земята и добива, но и с плащане на поголовен данък — джизие, доказва, че дори този „личен“ данък, който по същество нямал никакво отношение към земевладението, на практика зависел от обработването на райетска земя. Тази зависимост на поголовния данък от характера на земята, която владеел облагаемия, личи твърде отчетливо в следния случай: ако спахия или друг мюсюлманин владеел „гяурска“ земя (т. е. земя, владяна по-рано от християнин), бил длъжен да плаща испенче (форма на поземленото облагане, платима от християните) и джизие. Законът нарежда да не се допуска, щото такива мюсюлмани, дори да били те спахии, или субашии, да се отклоняват от тези задължения[149]. Това законоположение доказва недвусмислено, че и мюсюлманинът, който владеел „гяурска“ земя, се задължавал с данъци по принцип християнски, при което и с поголовния — джизие, платим изключително от немохамедани. И тук следователно формите на феодалната рента били определяни от вида на владяната от облагаемия земя.

* * *

Освен изброените категории зависимо население в Османската империя съществували и други, които в общата схема за категоризацията на експлоатираната класа отнесохме към четвъртата група — население с робски произход, зависимо изключително от непосредствения феодал-

---

[146] Abou Youssouf b. Yakoub. Le livre de l'impôt foncier (Kitab el-Kharadi). Ed. par E. Fagnan. Paris, 1921, p. 57.

[147] Мутафчиева, В. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател..., 174—175.

[148] Ђурђев, Бр. Сремска канун-нама из 1588/9 г. — Гласник Земаљског музеја. Сарајево, св. 4—5, 1950 с. 227.

[149] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., 295—296.

ленника, което не подлежело под никаква форма на експлоатация от страна на държавата.

В Османската империя институтът на робството бил познат. Трудът на лицата, които имали робски статут в пълния смисъл на думата, обаче нямал никакво приложение в стопанството. Робите в турската държава били използувани предимно за домашна работа[150].

Преживелица от по-ранни производствени отношения, робът не представлявал обект на феодална експлоатация. Тъй като бил неправоспособен и не притежавал нищо, дори собствената си личност, юридически не бил налице обект на облагане. Затова и цялото османско законодателство не третира въпроса за облагането на робите. Освен използуваните в домакинството роби обаче в империята през разглеждания период съществувало многочислено население с робски произход, чийто труд бил широко приложен в стопанството. Правният и данъчният статут на това население не може да бъде приравнен към този на останалото зависимо население в леновете. Това били освободените роби (atik, azadlu) и „ортакчиите". Въпреки своя робски произход при „оземляването" им те подлежели на феодална по същност експлоатация, поради което следва да бъдат отнесени към зависимото население на империята, като население, чиято феодална рента имала специфичен характер.

Освободените роби на мюсюлманите — раи — подлежели на общо основание на облагане с рента, платима от зависимото население в леновете. Такива случаи срещаме изобилно в регистъра на доганджийските владения в балканските земи от XV в., цитиран по-горе: Исмаил, освободен роб на Деде, Сенфур, освободен роб на Яхша, Мансур, освободен роб на Умур бей, и пр.[151] При общия сбор на райетските домакинства с оглед изчислението на изземаната от тях феодална рента освободените роби били броени наред с останалото зависимо население на лена[152]. Този факт потвърждава едно постановление на Сюлеймановото законодателство: „... Освободеният роб на райета принадлежи на спахията му."[153] Явно е следователно, че ако мюсюлманин притежавал роб и след помохамеданчването му го освобождавал, освободеният ставал райет на ленника, чийто зависим селянин бил бившият му господар. Новият райет подлежел на общо основание на задълженията, носени от останалото зависимо население на лена.

В случаите, когато робът не принадлежел на зависим селянин, а на градски жител, при това в град, който не спадал към ленно държание, той получавал също статута на своя бивш господар, т.е. ставал гражданин. Подобни освободени роби били многобройни в градовете на Източна Тракия: Одрин, Булаир, Малгара и пр. Бившите им притежатели били занаятчии или търговци[154]. Изобилни са сведенията за участието на тези граждани от робски произход в стопанския живот на градовете през разглеждания период[155].

---

[150] Бурмов, Ал. Цит. съч., с. 249.

[151] Неиздаден феодален регистър. Ор. отд. НБВК. Сигн. Дефтери № 331, с. 69, 70, 109 и пр.

[152] Пак там.

[153] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 51.

[154] Barkan, Ö. L. XV ve XVI — ıncı asılarda Osmanlı Jmparatorluğunda toprak işçiliğnin şekiller..., p. 399.

[155] Gökbilgin, T. Цит. съч., с. 92, 94, 105.

Явно е впрочем, че освободените роби, чиито по-раншни собственици принадлежели към експлоатираната класа, получавали статута на освободилите ги техни господари, при което изземаната от тях феодална рента била поделяна между фиска и ленника или били изключително право на държавата.

Различно било обаче положението на робите, освободени от представителите на господстващата класа. Както е известно, крупните османски феодали, на първо място султанът, били собственици на многобройни роби, част от които „оземлявали", а друга — освобождавали. Мнозинството от освободените роби феодалите водели на война в качеството им на дружинници (cebelü)[156]. На ленника те плащали рента, която се различавала по форма от онази, изземана от останалото зависимо население. Обикновено освободените роби на крупните феодали му давали част от зърненото си производство, която по размер надминавала десятъка (1/3, 2/10, 1/5 и пр.) в замяна на другите форми на рентата, които не плащали[157]. Характерно за тях било обстоятелството, че държавата в никаква степен не участвувала в експлоатацията им, т. е. били освободени от всички форми на присвояваната от фиска рента[158], тъй като се смятали зависими изключително от бившия им господар — ленника. Следователно спецификата на изземаната от тези освободени роби рента се състоела в това, че срещу по-значителна по обем натурална нейна форма и обикновено и отработъчна (военна служба) те били освободени от всички държавни данъци и от част от рентата, присвоявана от ленника.

Онези роби, принадлежещи на крупните феодали и най-вече на султана, които не били помохамеданчвани и не участвували във феодалното опълчение в качеството им на дружинници, били „оземлявани" в султановите „hassa" земи или поземлените мюлкове[159]. Османското законодателство ги нарича „ортакчии" и „елиджии"[160]. Най-компактно те населявали земите на короната в Източна Тракия и наследствените владения на големите военачалници и везири в южната част на полуострова[161].

Ортакчиите не били лично свободни. Те нямали право да се женят за райетски жени, не можели да се отлъчват от селата си, да упражняват занятие извън земеделието и пр.[162] Те обработвали личните стопанства на феодалите, при което получавали семе за посев, впряг и инвентар от господаря си[163]. Тези данни от законодателството доказват, че ортакчиите по правен статут били по-близки до робите, отколкото до зависимото селячество, включено в леновете. Формите на съпротива, оказвана от тях, били също типично робски: те „изгубвали" или повреждали поверения им инвентар, оставяли полученото семе незасято, продавали храната на добитъка и пр.[164]

---

156 Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 410, 412 и др.
157 Пак там, 400—401, 412.
158 Пак там, с. 408.
159 Пак там, с. 32 и др.
160 Вж. нарочния закон за ортакчиите. Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 89 и сл.
161 Barkan, Ö. L. XV—XVI asurlarda toprak..., p. 32 и др.
162 Barkan, Ö. L. Kanunlar..., 91—93.
163 Пак там, 91—92.
164 Пак там, 91—93.

Срещу обработването на земите на господарите си (най-често султана) ортакчиите задържали 1/2 от добива за себе си, останалата половина предавали на феодала и му връщали полученото семе[165]. С това се изчерпвали задълженията на това население. То не плащало установените съставки на рентата, присвоявана от ленника (т. нар. „райетски данъци" — rüsüm-i rayet)[166], които за тях били заменяни от една-единствена, значителна, натурална форма (1/2 от зърнения добив). Държавата не участвувала в тяхната експлоатация (не давали никакви държавни данъци)[167], тъй като били зависими изключително от ленника.

От законодателството узнаваме, че освен ортакчиите, които обработвали изключително личните земи на господарите си, съществували и такива, които имали свои стопанства на райетска земя[168]. В такъв случай „оземлените роби" давали от производството върху „орташката" земя 1/2, а от това върху райетската — десятък[169]. Не се допускало обаче ортакчия да владее само райетска земя, което го освобождавало от специфичната зависимост само от господаря му и го приравнявало към населението, включено в леновете[170].

Освен в Малоазийските владения на империята, където ортакчиите водели началото си от „оземлените" роби на първите султани[171], тази категория население била застъпена и в румелийските провинции около Цариград[172], Лариса[173], Плевенско[174], Силистренско[175] и пр.

Някои автори преувеличават разпространението и ролята на ортакчийството[176], без да отбележат, че този институт бил наложен изкуствено с оглед на определени политически условия и скоро след създаването му навлязъл в неудържим упадък[177]. Този упадък намерил отражение и във формите на експлоатация на ортакчийското население. Крайно незаинтересовани в производството подобно на всички роби, и ортакчиите се отнасяли недобросъвестно към задълженията си, използувайки всички примитивни форми на робска съпротива. Отбелязвайки непроизводителността на техния труд, самото законодателство изтъква, че „... ортакчийството се премахва, защото само се губи семето"[178]. Явно е впрочем, че властта била принудена да измени формите на експлоатация на тази категория население. Въпреки това и след тази мярка феодалната рента, изземана от ортакчиите, не била приравнена по форма към тази на населението в леновете. На места те плащали 1/3 от земеделския си добив срещу освобождаване от спахийска

---

[165] Пак там, с. 91.
[166] Пак там, 41—47.
[167] Пак там, с. 93.
[168] Пак там, с. 91.
[169] Пак там.
[170] Пак там, 92—93.
[171] В Брусенско например до средата на XVI в. съществували ортакчии, потомци на робите на султан Орхан (пак там, 106—107).
[172] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 68—69.
[173] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., 106—107.
[174] Пак там, с. 279.
[175] Barkan, Ö. L. XV—XVI ıncı asırlarda toprak..., 411—412.
[176] Мутафчиева, В. Към въпроса за приложението на робския труд в османското стопанство през XV—XVI в. — В: Сборник М. Дринов. С., 1960.
[177] Пак там.
[178] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 41.

рента[179], другаде освен нея и аваризите давали 1/5 от зърненото си производство[180]. Понякога въпреки формалното премахване на института на ортакчиите продължавала тяхната експлоатация чрез изполица (münasafa üzere)[181]. В султанските хасове, където ортакчийската маса била най-компактна, кесимът (1/2 от зърненото производство), платим в натура, бил заменен с паричен. Ортакчиите, които обработвали 1 чифт земя, плащали 100 акчета (срещу всички „райетски данъци") и работели 3 дни ангария на господаря, а онези, които имали 1/2 чифт земя — 50 акчета и 2 дни ангария[182]. Оттам и малоземлените ортакчии били наричани „елиджии" (от elli — 50)[183].

От приведените факти е ясно, че „оземлените роби" — ортакчиите — били освобождавани от цялостната държавна и спахийска рента, платима от зависимото население в леновете, срещу една-единствена форма — значително по обем натурално събиране (превърнато по-късно в парично), присвоявано от ленника.

Изнесените данни във връзка с експлоатацията на населението с робски произход (освободени роби и ортакчии) доказват, че дотолкова, доколкото тези групи съществували в Османската империя през разглеждания период, те били включени в класата на зависимото селячество (или на експлоатираното население в града). Експлоатацията, на която били подложени, била феодална по същество.

С освободените роби и ортакчиите се изчерпват в рамките на наличния материал категориите население в Османската империя, разгледани в зависимост от формите на експлоатацията, на която били подложени. От изнесените данни стана явно, че изброените групи без изключение били включени в състава на експлоатираната класа. Особеностите в изземаната от някои от тези групи феодална рента в никой случай не ни дават основание да ги изключим от класата на зависимото население. На практика те представлявали видоизменения в общите рамки на цялостната феодална рента и с нищо не допринасяли за облекчението на икономическия гнет, на който било подложено това население.

* * *

На какво се дължело крайното многообразие във формите на експлоатацията на зависимото население в Османската империя през разглеждания период?

През XV—XVI в. Османската държава представлявала силно централизирана феодална монархия. Израз на съществуващия в нея централизъм било и върховното право на държавата над земята и оттам — върховното ѝ праворазпореждане над цялостната феодална рента, т. е. над експлоатацията на обработващото тази земя зависимо население. Този централизъм определял не само ролята на държавата като върховен експлоататор. В Османската империя централната власт регламентирала и контролирала занаятчийското производство и търговията, провеждала снабдяването на

179 Пак там.
180 Пак там.
181 Пак там, с. 28.
182 Пак там, с. 105.
183 В Силистренско например ортакчиите били именно елиджии (пак там, с. 279).

голяма част от боевата армия и градовете, поддържала съобщенията и транспорта, организирала строежи и пр. Тези твърде многостранни за една феодална държава функции тя осъществявала за сметка на експлоатираната класа. За по-ефективното провеждане на разнообразните държавни мероприятия било необходимо да се видоизменят формите на експлоатация на част от зависимото население. Така възникнали категориите рая със задължения по поддържането на съобщенията, по обслужването на армията в поход, по снабдяването на войската, градовете, двора и промишлеността с определени продукти и суровини и пр., т.е. населението, чиято рента се различавала от онази, изземана от раята в леновете. Известни особености във формите на експлоатация на ленното население пък, които, както видяхме, били особености не в облагането, а в присвояването, възникнали като резултат от различията в привилегиите на отделните прослойки на господствуващата класа, при което дадена категория феодали получавали право върху по-многобройни съставки на цялостната феодална рента.

Въпреки че в общи черти схемата на формите на експлоатация на групите зависимо население през XV—XVI в. се отличава със забележителна стройност, централната власт, която след управлението на Сюлейман I започнала видимо да отслабва, не успяла задълго да съхрани тази диференциация във формите на феодалната рента, изземана от отделните категории население. Османските извори от това време разкриват една определена, устойчива тенденция към непрекъснато намаляване на данъчните „свободи" на раята със специални задължения, т.е. тенденция към приравняване на формите на нейната експлоатация към тези на зависимото население в леновете. Характерно е, че това приравняване в облагането не водело до освобождаването на раята със специални задължения от нейните тежки обязаности.

По времето на Сюлейман I била проведена обща пререгистрация на населението със специални задължения. Въз основа на тази регистрация били издадени нарочни свидетелства (temessük), които замествали всякакви берати, получени до това време. Само лице, което притежавало подобно свидетелство, се смятало включено в съответна категория. Бератите на предшествениците на Сюлейман били обезсилени. Това мероприятие е отразено в цялото законодателство от Сюлеймановото управление. Така в кануннамето на Виза е отбелязано, че всички юруци, татари кюреджии, яглжии и пр., които не са вписани в новите регистри, били длъжни да плащат пълния размер на поземленото облагане и събиранията от категорията „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye", „защото са рая"[184], т.е. защото били приравнени към останалото население в леновете. По същия начин войнуците, които властта счела за излишни, били прибавени като зависимо население към спахийските тимари и приходите им — разхвърляни на части на спахиите[185]. В кануннамето на Силистра също се споменава, че ... „истинските кюреджии, ягджии, юруци и мюселеми, които имат свидетелства, извлечени от новите регистри, в които са описани категориите по времето на нашия падишах, въз основа на тях плащат... Които нямат свидетелства, са рая и плащат както другата рая."[186]

[184] Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 232.
[185] Пак там, с. 265.
[186] Пак там, с. 273.

От приведените пасажи от Сюлеймановото законодателство е явно, че по това време бил ограничен броят на населението със специални задължения, част от което било напълно приравнено към раята в ленните държания. Независимо от тази мярка, ограничаваща чувствително данъчните „свободи“, още през ранните години на Сюлеймановото управление била издадена обща заповед: „Всички освободени и неосвободени (mu'af ve gayri mu'af) и носители на берати да плащат „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfyve“. Никой да не се отклонява“[187]. Тази мярка в същност приравнявала в данъчно отношение населението със специални задължения към останалата рая в леновете, тъй като видяхме, че голямата част от изброените категории изпълнявали задълженията си към държавата именно срещу освобождаване от аваризите. При това тези категории население се оказали на дело в много по-тежко положение от раята в леновете, понеже законът, който им отнемал данъчните облекчения — замяна на техните специални задължения, — не ги освобождавал от нарочните им обязаности. Така те били принудени да плащат всички съставки на рентата, изземана от останалото ленно население, и да носят извънредните си отработъчни и натурални задължения към държавата.

Въпросната султанска заповед при това, изглежда, не била временна мярка. От 1528 г. датира първото отбелязване на новата наредба[188]. Двадесет години по-късно, както узнаваме от Ерзерумското кануннаме, маденджиите от два рудника напуснали работа след премахването на данъчните им облекчения и потърсили друг поминък. Това принудило властта да възстанови старото положение, но само за маденджиите от 4 ерзерумски села[189], което доказва, че останалата рая със специални задължения продължавала да бъде експлоатирана съобразно фермана от 1528 г.

Следователно по Сюлейманово време онази част от населението със специални задължения, което било включено в леновете, вече било обременено с многобройните държавни събирания „avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye“ противно на основното законоположение, според което „службата им е срещу аваризите“[190]. Единствена замяна срещу извънредната им служба впрочем оставало намалението в поземленото облагане, което кануннаметата предвиждали за тази група рая. От управлението на Селим II, наследника на Сюлейман Законодателя, обаче датира една нова мярка, която отнемала и това минимално облекчение, което споменатите категории имали срещу задълженията си. Така в Силистренското кануннаме от 1569 г. е постановено, щото всички групи рая, включени във военнопомощните корпуси или натоварени с функции по съобщенията, които обработвали ленна земя, да бъдат облагани с пълния размер на феодалната рента, присвоявана от ленния държател[191]. С това били премахнати нищожните различия в изземането на спахийската рента, които преди това съществували между облагането на тези категории и облагането на останалата рая.

---

[187] Пак там, с. 18, 72.
[188] Пак там, с. 18.
[189] Пак там, с. 72.
[190] Пак там, с. 235, 272.
[191] Пак там, с. 278.

Следователно по времето на Селим II вече само категориите, включени във военнопомощните корпуси и обработващи „свободни“ бащини или чифлици срещу службата си, не плащали установените за ленната рая съставки на феодалната рента. Останалото население със специални задължения, което владеело райетска земя, въпреки че не било освободено от обременителната си служба, било задължено на общо основание към ленниците и държавата.

Известни сведения от следващия исторически период — XVII—XVIII в. — доказват, че по това време изравняването във формите на феодалната експлоатация на отделните групи зависимо население засегнало и участниците във военнопомощните корпуси, владелци на „свободни“ бащини и чифлици. Така например от един пространен регистър на мюселемските чифлици в Ямболско, Елховско, Айтоско и др. от 1649 г. личи, че по това време въпросните чифлици вече не били владени от мюселеми, а попаднали в ръцете на крупни или малки ленници. Феодалната рента, която извличали от обработващото тези чифлици население, била аналогична на рентата, присвоявана от държателите на спахийските тимари. Ролята на облагаема рая тук обаче изпълнявали мюселемите и техните ямаци[192]. Явно е впрочем, че към средата на XVII в. и мюселемите, бивши владелци на „свободни“ чифлици, били приравнени към статута на зависимото население в леновете.

Промени, макар и по-късни, настъпили и в положението на войнуците. Без да ги освобождава от значителната по обем ангария — войнушката служба, — държавата постепенно започнала да ги товари и със съставки на феодалната рента, изземана от ленното население. В началото на XVIII в. тенденцията към приравняване и експлоатацията на войнуците към тази на раята в ленните държания довела до облагането на техните „свободни“ бащини с десятък и др. данъци (неуточнени в документите)[193].

От изложените данни очевидно личи стремежът на османската власт към приравняване експлоатацията на отделните групи зависимо население, чиято категоризация почивала именно на различията във формите на изземаната от него феодална рента. Тази тенденция била предизвикана преди всичко от факта, че от края на XVI в. империята навлязла в непрекъснати финансови затруднения и увеличила многократно държавните данъци. Поради растящата нужда от по-големи постъпления тя натоварила и населението, чиято парична рента, изземана от фиска, била заменена с отработъчни или натурални специални задължения, с данъците, дължими от раята в леновете. Увеличението на рентата, присвоявана от ленника, на населението със специални задължения, включено в леновете, или налагането на райетски данъци (спахийска рента) на категории, владеещи „свободни“ земи пък, било предизвикано от отслабването на строгата централизация в Османската държава и усилването ролята на феодалите. Ленните държатели в стремежа си да увеличат своите приходи включвали в своите ленове по-многобройно зависимо население или се стремели да извлекат отведнаж придадената към държанията им рая възможния максимален размер постъпления срещу отстъпените им от фиска форми на феодалната рента.

---

[192] Неиздаден регистър. Ор. отд. НБВК. Сигн. Нова-Загора. Чифлици. 17 раби I 1081 г.

[193] Мутафчиева, В. Към въпроса за положението на войнушкото население..., 271—272.

Тези комбинирани действия на централната власт и ленниците естествено предизвикали противодействието на населението със специални задължения. Още от втората половина на XVI в. зачестяват сведенията за опитите на тази рая да се самоизключи от своите категории.

Така мартолосите от Сремско по времето на Мурад III успели да издействуват намалението на броя им с 10 души[194]. Доганджиите от някои български краища сами се записвали за спахийска рая[195]. Маденджиите от Ерзерумско напускали рудниците и се изселвали[196]. Запустявали оризищата, изоставени от чалтъкчиите[197]. Войнуците от Никополско и Берковско се заселвали на райетска земя, а някои от тях търсели спасение в градовете и „свободните“ им бащини оставали необработени[198].

Тъй като част от това население (войнуци, мартолоси и пр.) участвувало във военнопомощните корпуси, имало право да носи оръжие и не било особено свързано със земята, обстоятелства, които правели от него един твърде размирен елемент на империята, с постепенното влошаване на положението му започнало да проявява открито непокорство. Съществуват ред данни за бунтовни действия на панагюрските войнуци през XVII в.[199] По времето на великия везир Мехмед Кюпрюлю в аналогични престъпления спрямо властта било обвинено и родопското население със специални задължения[200].

Процесът, който довел до пълния упадък на института на раята със специални задължения и окончателното ѝ преливане (с изключение на няколко категории с твърде намален състав и видоизменен статут) в зависимото население в леновете, отговаря на хронологически по-късен период (XVII—XVIII в.). От изнесените данни обаче личи, че причините и наченките на този процес били набелязани още в края на разглежданата епоха. Включени безусловно в състав на експлоатираната класа, отделните категории рая, подлежаща на специфична феодална експлоатация, не избягнали от общата съдба на зависимото население на империята. Със задълбочаване на кризата на османската феодална система и категориите рая със специални задължения били подложени на все по-остра експлоатация, която ги поставяла в по-тежко положение дори от населението, включено в леновете.

---

194 Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 11.

195 Ихчиев, Д. Цит. съч., с. 71.

196 Barkan, Ö. L. Kanunlar..., p. 72.

197 Пак там, с. 331.

198 Мутафчиева, В. Към въпроса за войнушкото население..., с. 262 и сл.

199 Refik, A. Türk idaresinde Bulgaristan. Istanbul, 1933, док. № 54; срв. док. № 28, 63.

200 Захариев, Ст. Географско-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката каза. Виена, 1870, 67—68.

ОПИС НА ХАСОВЕТЕ НА ВЕЛИКИЯ ВЕЗИР СИНАН ПАША

Въпросът за феодалната класа в Османската империя, за нейния състав, еволюция и привилегии все още не е достатъчно проучен. Това се отбелязва с факта, че в достъпните османски извори има материали, които осветляват предимно положението на спахиите — низшата и най-многобройна феодална прослойка. Досега не е публикуван нито един опис на едро феодално земевладение.

Пълният регистър на хасовете на великия везир Синан паша, който предоставяме на вниманието на читателите, не може да запълни посочената празнота. Обаче той ще създаде известна представа за служебното земевладение на великите везири през ранния период на Османската държава, за характера и големината на това поземлено владение.

* * *

Големият турски държавен деец и военачалник Синан паша, известен под прякора Коджа[1], по произход бил християнин, отведен от родното му село в Албания[2] вследствие на принудителното набиране на деца (девширме). Първата известна на историците[3] длъжност на Синан в двореца още по времето на Сюлейман I била чешнигир (дегустатор на храната на султана). Издигайки се бавно, но неотстъпно по йерархическата стълба, той преминал през длъжностите: санджакбей на Малатия, Кастамону, Сирийско Триполи, Ерзурум и Алепо. През 1568 г. Синан паша бил назначен за бейлербей на Египет. Оттам той предприел поход срещу Йемен, част от който вече била покорена от османците, и окончателно го завладял. Тази победа му донесла званието „победител на Йемен" — „фатих-и Йемен".

В 1572 г. Синан паша вече бил член на дивана и шести „кубе везир". По време на похода срещу Тунис (1574 г.) той бил главнокомандващ

[1] Великият везир Коджа Синан бил садразам при султаните Мехмед III и Мурад III. Не бива да го смесваме с неговия съименник, който също носел прякора Коджа и заемал поста везир по време на Мехмед II Завоевателя (вж. Babinger, Fr. Sinan pasha. — Enzyklopädie des Islam. Bd. IV, p. 463).

[2] Цитираните по-долу автори (Бабингер, Йорга, Хамер) смятат Тополени, Дебърско, за родно село на Коджа Синан паша. Венецианският посланик в Порт Матео — Цане, пък посочва гр. Делвино (вж. Alberi, E. Relazioni degli ambasciatori veneti al senato Raccolte, annotate et edite da ... Ser. III. Vol. III, p. 420).

[3] Биографичните данни за Синан паша са почерпани от следните извори: Hammer, J. v. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. IV. Pest, 1789; Jorga, N. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. III. Gotha, 1910; Babinger, Fr. Цит. съч.; Guboglu, M. Paleografia şi diplomatica turco-osmana. Bucureşti, 1958; Калешки, Х. и М. Мехмедовски. Три вакуфнами на Качаникли Мехмед паша. Скопje, 1958.

(сераскер). В резултат от тази война Тунис бил изцяло присъединен към Османската империя.

Бойните подвизи на прочулия се със своята жестокост и ненаситност[4] везир му донесли ново повишение. През май 1580 г. той бил провъзгласен за велик везир и главнокомандуващ войските в проточилата се персийска кампания. Тук обаче бойното щастие изневерило на Синан паша. Той бил принуден да се оттегли от Грузия (арена на бойните действия). Това поражение му коствало загубата на високия военен пост и през 1582 г. той бил заточен в Димотика и Малгара.

С помощта на огромен подкуп той успял да избегне заточението и да стане валия на Дамаск. Именно тук хронологията в кариерата на Синан се обърква. Според Хамер[5] в 1589 г. Коджа Синан отново станал велик везир (до 1591 г.). Бабингер поддържа същото становище[6]. В хронологическите таблици на османските велики везири, съставени от М. Губоглу, вторият период от управлението на Синан паша фигурира през 1588—1590 г.[7] Обаче трябва да се отхвърли предлаганата от Губоглу датировка, тъй като в публикувания от нас регистър е отбелязано, че на 2. VIII. 1591 г. владенията на Синан паша били предадени на приемника му — Ферхад паша. Това е и датата на оставката на Синан паша, посочена от Бабингер[8].

След повторно двегодишно управление (по въпроса за времето на това управление не може да се спори) Коджа Синан паша бил заменен отново от стария му съперник и роднина Ферхад паша[9].

Непрекъснатите бунтове на военните части при двора[10] през 1593 г. отново довели Синан паша до поста велик везир. Било му възложено да оглави новата война срещу Хабсбургската империя в Унгария. Войната, която се проточила цели 13 години (до 1606 г.), се усложнила от намесата на Дунавските княжества на страната на Австрия. Синан паша бил обвинен за въстанията на поробените балкански народи, обхванали последните години на XVI в., както и за отделните победи на Австрия и едва месец след смъртта на Мурад III (умрял на 27. I. 1595 г.) Синан паша отново бил свален и заточен в Малгара с годишна пенсия 300 000 акчета[11]. Ферхад паша отново заел поста и владенията му, но успял да ги задържи едва 6 месеца.

В резултат от ново въстание на войската бил издаден султански ферман за свалянето и екзекутирането на Ферхад. През пролетта на 1595 г. Синан паша станал за четвърти път велик везир.

Войната срещу Хабсбургите не донесла на престарелия сердар триумф (според Хамер той бил по онова време на 80 години)[12] и той отново

---

[4] Yorga, N. Цит. съч., с. 170.

[5] Hammer, Y. v. Цит. съч., с. 198.

[6] Babinger, Fr. Цит. съч., с. 464.

[7] Guboglu, M. Цит. съч., с. 97.

[8] Babinger, Fr. Цит. съч., с. 464.

[9] Губоглу посочва, че и той управлявал 2 години (1590—1592), но като се вземе предвид допуснатата от румънския учен грешка, следва да смятаме 1591—1592 г. за период на управление на Ферхад паша. Според публикувания от нас регистър на хасовете на великия везир Ферхад паша бил на власт от 2.VIII.1591 до 4.VIII.1592 г. Губоглу отбелязва като начало на управлението на Сиавуш паша, който заместил Ферхад паша, април 1592 г., докато Хамер (Цит. съч., с. 198) и Йорга (Цит. съч., с. 2) споменават март, същата година. Следователно публикуваният опис в случая потвърждава по-скоро датировката на Губоглу, отколкото на Хамер и Йорга (Guboglu, M. Цит. съч., с. 97).

[10] Само от 1588 до 1592 г. имало 3 подобни въстания (Hammer, J. v. Цит. съч., с. 198).

[11] Пак там, с. 243.

[12] Пак там, с. 256; вж. също: Калешки, Х. и М. Мехмедовски. Цит. съч., с. 28.

изпаднал в немилост. Но това продължило само няколко дни. Тогава, за пети и последен път, Синан паша бил на власт. Въпреки напредналата си възраст, неукротимият албанец замислил нов поход срещу Хабсбургите, но на 3.IV.1596 г. смъртта му попречила[13].

Това е в общи линии биографията на Коджа Синан паша, който оставил едно от най-големите богатства, известни от времето на османската феодална империя.

* * *

Синан паша, който около 3 десетилетия с известни прекъсвания ръководил съдбините на Османската държава, бил типичен представител на турската господствуваща върхушка, използуваща властта като средство за лично забогатяване. Някои западни историци описват несметните богатства на Синан паша като куриозен символ на азиатска алчност и стремеж към разкош[14]. Само служебните владения на Синан паша му осигурявали доход от около 2,25 млн. акчета. По-горе вече споменахме, че даже когато бил в немилост, той получавал пенсия от 300 000 акчета всяка година. Само в брой Синан паша оставил 600 000 златни дуката и 29 млн. сребърни акчета[15] — огромна за онова време сума, като се има предвид, че през 1592 г. всичките държавни приходи на империята по сведения на Лоренцо Бернардо възлизали на 10 млн. златни дуката[16].

От публикуваните в бившата Югославия вакъфски грамоти на Качаникли Мехмед паша научаваме за мюлковите имоти (поземлени и градски), които били собственост на Синан паша и на неговите наследници. Интересуващите ни данни се намират във вакъфнамето на Мехмед паша Качаникли, син на Коджа Синан[17]. Те са много показателни при проучването на наследствените привилегии на големите османски феодали не само при управлението на държавата, но и в земевладението.

Мехмед паша, който бил известен с прякора Качаникли[18], също бил виден представител на господствуващата феодална върхушка. По време на второто управление на баща си той бил еничарски ага, а през 1592 г. станал бейлербей на Румелия.

През 1593 г. откриваме Мехмед паша на поста валия на Дамаск, а през същата година — като везир. Вероятно от това време датира бракът му с Джемалие — една от сестрите на Селим II, благодарение на който Качаникли успял да затвърди кариерата си. Мехмед несъмнено получил поста везир със съдействието на баща си, който през 1593 г. за трети път поел управлението на империята. Следващото управление на Коджа Синан (и първото за 1582 г.) било прекъснато до голяма степен поради поражението на сина му при Гран. И самият Мехмед паша този път бил

---

[13] Калешки и Мехмедовски (цит. съч., с. 28) погрешно посочват 3.III.1594 г. като дата на смъртта на Синан паша.

[14] Диц (Denkwürdigkeiten von Asien. Bd. 1. Berlin, 1811, 101—103) подробно описва приказните богатства на Коджа Синан, като явно включва в описанието си легендарни елементи.

[15] Пак там, с. 102.

[16] Alberi, E. Цит. съч., 349—350.

[17] Калешки, Х. и М. Мехмедовски. Цит. съч.

[18] Сведенията за биографията на Качаникли Мехмед паша са почерпани от труда на Калешки и Мехмедовски (цит. съч., 5—8).

принуден да сподели с великия везир изпадането в немилост. Качаникли бил свален от поста бейлербей на Румелия и на мястото му бил издигнат синът на Соколу Мехмед — Хасан паша[19].

По време на последното управление на Коджа Синан (а може би и след смъртта му) Мехмед паша заемал постовете на валия на Коня и Дамаск. Въпреки че не блестял с качества на военачалник, благодарение на височайшите му връзки му била възложена отговорната задача да потуши въстанието на Кара Язъджи, към когото по онова време се присъединил и Хюсеин паша — управител на Караман[20]. Според някои източници самият Хюсеин бил роднина на Синан паша[21], следователно и на Мехмед Качаникли.

След въстанието на Кара Язъджи съдбата на сина на Синан е неизвестна. Някои историци смятат, че той умрял през 1605 г.[22] Обаче Калешки и Мехмедовски установяват, че това е станало не по-рано от 1608 г.[23]

Вакъфнаметата на Мехмед паша свидетелствуват за типично дублиране на служебното и неслужебното земевладение като факт, който несъмнено характеризира земевладелските привилегии на висшата феодална прослойка в империята през XV—XVI в.[24]

Градските и поземлените мюлкови владения, посветени през 1608 г. като вакъф от Качаникли Мехмед на джамията му в Скопие, били разхвърляни по Скопската, Тетовската, Кичевската и Дебърската нахия[25]. Характерно е, че наследниците на Синан паша станали собственици на мюлкове именно в областта, от която той произхождал — в Дебърско. Въпреки че в текста това се отбелязва рядко, по всяка вероятност част от мюлковете били получени от самия Синан, тъй като е известно, че Мехмед превърнал във вакъф един мюлков чифлик в Тополяне — родното село на неговия баща[26].

Сведенията за мюлковите владения на Синан, отразени във вакъфнамето на сина на Качаникли Мехмед, свидетелствуват, че бащата не се задоволил със служебните си ленове, сметнал за необходимо да осигури целостта на мюлковите си имоти в случай, че евентуално изпадне в немилост пред султана, като превърне мюлковете в голям наследствен вакъф[27]. Така наследниците на великия везир запазили потомствените си земевладелски привилегии и известна икономическа мощ[28] даже и след като името на родоначалника им било отдавна забравено.

---

[19] Hammer, I. v. Цит. съч., с. 243.

[20] Тверитинова, А. С. Восстание Кара Язиджи — Дели Хасана в Турции. М.—Л., 1946, с. 58 и сл.

[21] Пак там, с. 57.

[22] Duda, H. W. Balkantürkische Studien. Wien, 1949, 39—40.

[23] Калешки, Х. и М. Мехмедовски. Цит. съч., с. 7.

[24] Мутафчиева, В. Към въпроса за състава и облика на османовската феодална класа през XV—XVI в. — ИПр, г. 17, № 6, с. 34 и сл.

[25] Калешки, Х. и М. Мехмедовски. Цит. съч., с. 3 и сл.

[26] Пак там, с. 73.

[27] Пак там, с. 39, 59.

[28] Значителна част от вакъфа представлявал паричният капитал, който достигал 1600 000 акчета (пак там, с. 25, 72). Той бил завещан с точна препоръка да носи лихва в размер от 10% (пак там, с. 47).

* * *

Документът, чийто превод публикуваме тук от оригинала, е пълен опис на хасовете на Синан паша. Той се пази в Ориенталски отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“ със сигнатура: фонд 1, архивна единица 1. Документът съдържа 4 листа с формат 18 × 38 см, изписани от двете страни. Написан е от една ръка, с шрифт сиякат, с черен туш. Забележките са от друг писар.

Регистърът е запазен добре. Повредена е само долната част на последните му листове и затова отделни кратки пасажи от текста не се четат.

Самият документ не е датиран, обаче от първата бележка към него става ясно, че описаните хасове били дадени на Ферхад паша на 2. VIII. 1691 г. Следователно тези ленове се намирали във владение на Коджа Синан по време на второто му властвуване. Тъй като след Сиавуш паша, който получил хасовете на 7. IV. 1592 г. и ги владеел до 1593 г., Синан не бил на поста велик везир първия път само 6 месеца, а другия — само 3 дни, става ясно, че Синан паша запазил до смъртта си (1596) именно описаните по-долу владения.

ХАСОВЕ НА НЕГОВО ПРЕВЪЗХОДИТЕЛСТВО ВЕЛИКИЯ ВЕЗИР СИНАН ПАША

Хасове на негово превъзходителство великия везир Синан паша, Бог да го удостои с това, което желае.

[Бележка:] Дадени на везира, почетния Ферхад паша на 11 шевал 999 [2. VIII. 1591] г.

[Бележка:] Във владение на великия везир, почетния Сиявуш паша [написано на] 21 джемази II 1000 [14. IV. 1592] г.

В ЛИВАТА ПАША. НАХИЯ МАНАСТИР В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

[Град] Манастир, който се отнася към споменатата [лива] — 35 200 акчета. Село Долно Бекри [?], отнасящо се към споменатата [нахия] — 3000.

Село Юкари, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3000.

Село Сермич, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5800.

[Приходи от] ихтисаб, ихзарие и ... от самия Манастир и споменатата нахия — 10 000.

Половината ниабет от спахийските тимари от околностите на Манастир и джюрм-ю джинайет, и бад-у хава, и дештабане-и шехр, и ресм-и арусане, и ява, и качкун, и мал-и гайб, и мал-и мефкуд, и бейт-ул мал-и амеве хаса от споменатата нахия — 3000.

Всичко 60 000.

НАХИЯ КЕСРИЕ В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

[Бележка:] Във владение на великия везир Ферхад паша ([написано на] 6 джемази II 1003 [16. II. 1595] г.

Село Горичи, отнасящо се към споменатата [нахия] — 6000.

Село Чакуни-Кючюк, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3000.
Село Маврова, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5000.
Село Лесова, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3000.
Село Погачко, отнасящо се към споменатата [нахия] — 7000.
Село Садова, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3000.

Половината ниабет от тимарите на свободните спахии от свободните тимари в нахията Кесрие и нахията Корил, и джюрм-ю джинайет, и бад-у хава, и ресм-и арусане от спахиите, и юва, и качкун, и мал-и гаиб, и мал-и мефкуд, и бейт-ул мал-и аме ве хаса от споменатата нахия...*

Село Здредолесия, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5000.
Всичко — 27 000.
Общо — 32 000.

НАХИЯ ДЕМИР ХИСАР В ЛИВАТА ПАША

[Бележка:] Във владение на великия везир Ферхад паша от 6 джемази II 1003 [16. II. 1595] г.

Демир Хисар — 23 000.
Село Рупел-и Бюзюрг, отнасящо се към споменатата [нахия] — 4000.
Село Кърчова, отнасящо се към споменатата [нахия] — 4000.
Село Ризова [?], отнасящо се към Неврокоп — 2000.
Село Исланич, отнасящо се към Неврокоп — 2000.
Село Букович, отнасящо се към Неврокоп — 2000.

Половината ниабет от тимарите в нахията Демир Хесар и Кара даг, и нахията Руй Менлик, и джюрм-ю джинайет, и бад-у жаве, и ресм-и арусане, и дештбане-и шехр, и юва, и качкун, и мал-и гайб, и мал-и мефкуд, и бейт-ул мал-и аме-ве хаса от споменатите [села] — 3000.

Всичко — 40 000.

НАХИЯ ЗЪХНА В ЛИВАТА ПАША

[Бележка:] Във владение на великия везир Ферхад паша от 6 джемази II 1003 [16. II. 1595] г.

Село Доксан бор, отнасящо се към Зъхна — 16 000.

Село Мармара, включително и хората от прохода при село Орман — 9000.

Село Халус, отнасящо се към споменатата нахия — 9000.
Село Първица, отнасящо се към споменатата нахия — 14 000.
Мезра'а...* Шестак в землището на село Истанич — 400.
Село Раверлик, отнасящо се към Зихне — 4000.
Село Горяни, отнасящо се към споменатата нахия — 5000.
Село Свириче, отнасящо се към Зихна — 3000.
Село Брести, отнасящо се към споменатата нахия — 4000.
Село Лохта, наричано също Яновиче — 600.
Всичко — 70 000**.

* Пропуск в текста.
** Тук и по-нататък сборът не е точен.

НАХИЯ СИРУЗ В ЛИВАТА ПАША

[Бележка:] Във владение на великия везир Ферхад паша. 6 ден от месеца джемази II 1003 [16. II. 1595] г.

Село Коменос, отнасящо се към споменатата [нахия] — 11 119.

Село Лониче, отнасящо се към споменатата [нахия] — 9887.

Село Андрохор, отнасящо се към споменатата [нахия] — 12 300.

[Бележка:] От зиамета на Хюсеин, кехая на мирмирана.

Всичко — 33 306.

НАХИЯ ФЛОРИНА В ЛИВАТА ПАША

[Бележка:] Във владение на великия везир Ферхад паша. 6 ден от месеца джемази II 1003 [16. II. 1595] г.

Село Бирска, отнасящо се към споменатата [нахия] — 9000.

Село Силиче, отнасящо се към Джума пазар — 2000.

Село Върбляни, отнасящо се към Флорина — 7000.

Всичко — 18 000.

НАХИЯ ФИЛИБЕ В ЛИВАТА ПАША

Село Керечджилер, отнасящо се към Филибе — 5200.

[Бележка:] От зиамета на Хаджи Мурад.

[Бележка:] По прехвърляне от Бали бей.

Село Челопеч, отнасящо се към Филибе — 35 000.

[Бележка:] От предишния хас на Махмуд паша.

[Бележка:] Даден на сина на Сиавуш паша. Зарегистриран в новия кратък регистър.

Всичко — 39 200.

Общо в ливата паша — 283 506.

В ЛИВА НИКОПОЛ, НАХИЯ ЗИЩОВИ В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

Свищов, отнасящ се към споменатата [лива] — 431.

Село Чарев Кладенчи, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2040.

Село Орсан Павликян, отнасящо се към същата [нахия] — 10 000.

Село Белене Павликян, отнасящо се към споменатата [нахия] — 7000.

Село Саръ Яр, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2720... [скъсано].

Село Лирам Павликян, отнасящо се към споменатата [нахия] — 7000.

Село Ферах, отнасящо се към същата [нахия] — 2560.

Село Исливе-и кебир, отнасящо се към същата [нахия] — 3000.

Село Павели, отнасящо се към същата [нахия] — 4000.

НАХИЯ ЧЕРНОВИ

Село Терсеник, отнасящо се към същата [нахия] — 3500.

.... [скъсано]

Всичко — 92 946.

НАХИЯ ЧЕРНОВИ В ЛИВА НИГБОЛУ

Село Йергюи на другия бряг — 60 000.
Село Рахова, отнасящо се към споменатата [нахия] — 20 000.
Село Бабан, отнасящо се към споменатата [нахия] — 9000.
Село Косови, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5023.
Село Раховиче, отнасящо се към споменатата [нахия] — 6000.
Мукатаа-и капан и ресм-и кантар, и серхане [шемхане?], и юнхане в Русчук — 10 310.
Всичко — 110 233.

НАХИЯ ЯНБОЛУ В ЛИВА НИГБОЛУ

Село Ногобан, наричано още Токмаклар, отнасящо се към същата [нахия] — 1500.
Половината ниабет на Янболу — 1500.
Всичко — 3000.

НАХИЯ НИГБОЛУ

Село Вине, отнасящо се към същата [нахия] — 8000.
Общо в лива Нигболу — 217 678.

В ЛИВА МОРА, НАХИЯ ЕРХОС В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

[Бележка:] Във владение на великия везир Ферхад паша от 6 джемази II 1003 [16. II. 1595] г.
Ерхос — 3000.
Чифлик Андрия Кочи във владение на Мехмед чауш — 400.
Чифлик Авра Андрия Маркели — 200.
Чифлик на Мустафа войвода, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.
Чифлик на Мехмед спахия при село Лалока — 200.
Чифлик на Синан Войвода във владение на Мурад ага — 200.
Чифлик на Сюлейман Хатиб, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.
Друг чифлик на Мурад ага, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.
Чифлик на Джафер ага — 200.
Чифлик на Мехмед кетхудз, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.
Чифлик на Али Деместик, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.
Чифлик на Перване реис — 200.
Чифлик на Мехмед Дана, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.
Чифлик на Мустафа и Абдулкерим — 200.
Мезра'а Деместик, отнасяща се към споменатата [нахия] — 200.
Чифлик на Кире Кочи, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.
Чифлик на Хъдър челеби — 200.
Чифлик на Чехлон, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.
Чифлик на Нусух, син на Мустафа, отнасящ се към споменатата [нахия] — 40.

Чифлик на Юсуф, син на Мустафа, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Осман, син на Мустафа, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Мехмед, син на Мустафа, отнасящ се към споменатата [нахия] — 56.

Чифлик на Али, син на Мустафа, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Синан Солак, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Юсуф спахия — 200.

Чифлик на Искандер Деместик, отнасящ се към споменатата [нахия], сега във владение на Али — 200.

Чифлик на Ахмед Текфур, сега във владение на Хюсеин, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Ахмед Шалеш, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Андрий Кочи, във владение на Абдулкерим, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Корине, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Хадър спахия, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Мехмед Дайла [?], отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Лага Канадия, сега във владение на Худаверди — 200.

Чифлик на Хюсеин ага, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Хаджи Ширмерд, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Хюсеин Текфур, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Искендер Субаши — 200.

Чифлик на Мехмед Бога, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик [Бележка:] Друг. Мустафа и Абдулкерим — 200.

Чифлик на Рамазан Сакал — 200.

Чифлик на Али, син на Мустафа — 200.

Чифлик на Георги Божи, във владение на Хаджи Хасан, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Юсуф Драния, сега във владение на Шехман, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Календий, във владение на Хаджи ага, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Михаил Фируз, сега във владение на Ахмед, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Чифлик на Исмаил Лалок, отнасящ се към споменатата [нахия] — 200.

Мезра'а на Искеливе Черван.

Чифлик на Небук Никола, отнасящ се към споменатата [нахия] — 130.

Чифлик на Георги Адрания, отнасящ се към споменатата [нахия] — 70.

Чифлик на Демир Кавада, отнасящ се към споменатата [нахия] — 300.

Чифлик на Санай, отнасящ се към Перепонич[е] — 1000.

Село Берниче, отнасящо се към споменатата [нахия] — 4000.

Село Берник, отнасящо се към Ерхос — 200.

Село Даламян, отнасящо се към споменатата [нахия] — 150.

Село Фурма, отнасящо се към споменатата [нахия] — 250.

Село Демир кара Йола, отнасящо се към споменатата [нахия] — 200.

Село Йоскеши, отнасящо се към споменатата [нахия] — 600.

Село Бога, отнасящо се към споменатата [нахия] — 140.
Село Ири дербент, отнасящо се към Коринтос, заедно с чифлиците — 1000.
Чифлик Диме Белабенди, отнасящ се към споменатата [нахия] — 40.
Чифлик Макеса, отнасящ се към Архос — 125.
Всичко — 31 750.

ЛИВА ЯНИЯ, НАХИЯ МАЛКАС В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

[Бележка:] Във владение на великия везир Ферхад паша. 6 джемази II 1003 [16. II. 1595] г.
Село Маларин, отнасящо се към Малкас — 5000.
Село Волеч, отнасящо се към Рогос — 3000.
Село Мармара, наричано още Радио, с махалата Тире, отнасящо се към Кориндоз — 2000.
Село Мисули, отнасящо се към Подгорие — 3000.
Село Айя Мина, отнасящо се към Йянигур — 2000.
Село Коркара, отнасящо се към Яния — 1000.
Село Самария, отнасящо се към Керема — 3000.
Село Бунай и мезра'а..., отнасящо се сега към Яния — ...
Село Подгоряни, отнасящо се към Подгоряни — 1000.
Всичко — 34 000.

В ЛИВА ТИРХАЛА, НАХИЯ ТИРХАЛА И СПОМЕНАТАТА ЛИВА

[Бележка:] Във владение на великия везир Ферхад паша. 9 джемази II 1003 [19. II. 1595] г.
Село Чукур, отнасящо се към Тирхала — 40 050.
Село Радко, отнасящо се към споменатата [нахия] — 23 267.
Село Ая Парашкеви, отнасящо се към споменатата [нахия] — 7023.
Селата Ягула и Войнуган Насух, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5000.
Село Калиопа Яшаклур, отнасящи се към споменатата [нахия] — 8851.
Всичко — 86 341.

НАХИЯ ФАНАР В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

[Бележка:] Гедик със същата дата.
Село Керемид, отнасящо се към Фанар — 584.
Село Дореш, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5164.
Село Кованлар, отнасящо се към споменатата [нахия] — 7066.
Село Балури, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3000.
Село Кална [?], отнасящо се към споменатата [нахия] — 3200.
Село Гелан, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5688.
Село Кючюк Касаклу, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3011.
Всичко — 32 213.
Село Истогоряни, отнасящо се към Търхала — 6934.

[Бележка:] Посоченото село е на заима Мустафа.
[Бележка:] И то е гедик.
Село Бабадутлу, отнасящо се към Търхала — 1318.
[Бележка:] Посоченото село е на заима Мустафа.
[Бележка:] И то е гедик.
Село Охри Обасъ, отнасящо се към Фанар — 3566.
[Бележка:] Споменатото село е дадено на заима Мустафа.
[Бележка:] И то е гедик.
[Бележка:] От зиамета на Ахмед, миралай на Тирхала.
Село Пируяни, отнасящо се към Фанар — 10403.
[Бележка:] Дадено му отново.
Село Беглу и Бюзюрг, отнасящо се към Фанар — 8000.
[Бележка:] Споменатото село е дадено на заима Мустафа Доля.
[Бележка:] И то е гедик.
Село Перич Доган Обасъ, отнасящо се към Фанар — 1977.
[Бележка:] Гедик.
[Бележка:] Споменатото село е дадено на заима Мустафа.
Село Али Факъх, отнасящо се към Кесрич — 5748.
[Бележка:] Дадено му отново.
[Бележка:] От зиамета на Сюлейман.
Всичко — 30263.
Общо в ливата Тирхала — 166011.

ЛИВА АВЛОНИЯ, НАХИЯ АВЛОНИЯ В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

[Бележка:] Във владение на споменатия велик везир. 6 джемази II 1003 [16.II.1595] г.
Село Горище, отнасящо се към споменатата [нахия] — 18170.
Село Тирелу Али, отнасящо се към споменатата [нахия] — 14000.
Село Искора Горча, отнасящо се към споменатата [нахия] — 800.
Всичко — 32970.

НАХИЯ БЕЛГРАД

[Бележка:] Гедик със същата дата.
Село Дренова, отнасящо се към споменатата [нахия] — 15000.
Село Увлах Болим, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3000.
Село Болур, отнасящо се към споменатата [нахия] — 900.
Село Молище и Първани, отнасящи се към споменатата [нахия] — 17000.
Село Ратовик или Глава, отнасящо се към споменатата [нахия] — 4000.
Село Росоя, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5000.
Всичко — 44900.

НАХИЯ ТЕПЕДЕЛЕН В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

Село Райна, отнасящо се към споменатата [нахия] — 7000.
Село Извор и махала Камчича, отнасящо се към споменатата [нахия] — 4000.

Село Боса, отнасящо се към споменатата [нахия] — 7000.
Село Рабанда, отнасящо се към споменатата [нахия] — 800.
Село Мерахес, отнасящо се към споменатата [нахия] — 10000.
Село Глова, отнасящо се към споменатата [нахия] — 800.
Село Бух и махала Кесарлет, отнасящи се към Меракена — 8300.
Всичко — 34600.
Общо в лива Авлония — 130770.

В ЛИВА ДЕЛВИНА

[Бележка:] Във владение на споменатото превъзходителство 6 джемази II 1003 [16.II.1595] г.

НАХИЯ АНДОНАТ В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

Село Канон, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5655.
Село Граничан, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2890.
Надбавка: на воина на село Св. Никола Ринко [нахия] — 1200.
Село Хорилу и църква Богани, и църква Лерия до село Мехли, отнасящи се към споменатата [нахия] — 8300.
Всичко — 18045.

НАХИЯ МЕЗАРОВА [?] В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

Село Маргалич, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1000.
Село Коч и мюселемите на Менсух, отнасящи се към споменатата [нахия] — 2534.
Село Дука Баркар, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1416.
Село Изворнич, отнасящо се към споменатата [нахия] — 12957.
Село Ичветене, отнасящо се към споменатата [нахия] — 389 [скъсано]
Село Ербела, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3500.
Село Пилевча, отнасящо се към споменатата [нахия] — 210.
Село Вела, отнасящо се към споменатата [нахия] — 500.
Село Ребалар, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5000.
........................[скъсано]
Село Муруф, отнасящо се към споменатата [нахия] — 571.
Село Самунахия, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2298.
Село Пестани, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1619.
Данъци за зимните кошари и пасища в границите на споменатите села-хасове — 100.
.... [скъсано]
Село [.....] и мезра'а Яйла и Кандова, отнасящи се към споменатата [нахия] — 3676.
Всичко — 47784.
[Бележка:] Нахия Перекалмия.

НАХИЯ ПЕРЕКАЛМИЯ В ЛИВА ДЕЛВИНА

Село Варбанова, отнасящо се към споменатата [нахия] — 8401.
Село св. Евлиш, отнасящо се към споменатата [нахия] и махала Рахаб — 9369.
Село Истефан и мезра'а Истонич и Чил, отнасящи се към споменатата [нахия] — 7758.
Село Лопеш, отнасящо се към споменатата [нахия] — 8000.
Село Дерменче, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1400.
Село Дерамис, отнасящо се към Перекалмия — 9904.
Село Саленче, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1499.
Всичко — 46 331.
Общо в лива Делвина — 112 160.

В ЛИВА СЕМЕНДРЕ, НАХИЯ ЛЕФЧА В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

Село Долно Попо хаджи и манастирът Досмаи, отнасящи се към споменатата [нахия] — 3500.
Село Янин дол, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3000.
Село Диранково, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1087.
Село Горна Дирагил, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2500.
Село Нахия, отнасящо се към споменатата [нахия] — 500.
Село Варварин, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2787.
Село Средно-Долна Ирбанич, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2000.
Село Бараниче или Куюн, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1370.
Село Браниче, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2000.
Всичко — 18 644.

НАХИЯ НИШ В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

[Бележка:] Във владение на негово превъзходителство великия везир Ферхад паша. 6 ден от месеца джемези II 1003 [16. II. 1595] г.
Град Ниш — 10 000.
Село Калоипеща, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1300.
Село Долно Баневча, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2053.
Село Метум, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1878.
Село Боромалина, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1440.
Село Хербе, отнасящо се към споменатата [нахия] — 10 000.
Село Лалениче, отнасящо се към споменатата [нахия] — 880.
Село Долно Киренче, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1263.
Село Нивениче, отнасящо се към споменатата [нахия] — 542.
Село Бадинович, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1000.
Всичко — 21 356.
Общо в лива Семендре — 40 000.

В ЛИВА ВИДИН, НАХИЯ ПОЛЕМИЕ В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

Село Меткофча, отнасящо се към споменатата [нахия] — 11 000.
Село Червелани, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2500.
Село Долгашевче, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3500.
Всичко в лива Видин — 17 000.

В ЛИВА АЛАДЖА ХИСАР

[Бележка:] Във владение на негово превъзходителство, споменатия велик везир, 6 ден от месеца джемази II 1003 [16. II. 1595] г.

НАХИЯ ЗАГОРА В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

Село Каленик, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1100.
Село Бела, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1350.
Село Дрелофча, отнасящо се към споменатата [нахия] — 950.
Село Диргиофча, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1300.
Село Суханич, отнасящо се към споменатата [нахия] — 250.
Село Гирмиофча, отнасящо се към Пирос — 3500.
Село Бурам, отнасящо се към Аладжа Хисар — 540.
Село Беригофча, отнасящо се към Уркюп — 1100.
Село Ринорач, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3450.
Село Горно Бресниче, отнасящо се към Уркюп — 1100.
Село Мала градина, отнасящо се към споменатата [нахия] — 460.
Село Искелек махле-и кебир, отнасящо се към Аладжа Хисар — 600.
Махала Зир-и каля, отнасяща се към Искелек — 400.
Село Горно Босаниче, отнасящо се към Аладжа Хисар — 1300.
Село Порякофча, отнасящо се към Делбочиче — 2500.
Мезра'а Перидориче, отнасяща се към Аладжа Хисар — 100.
Мезра'а Диврана, отнасящо се към споменатата [нахия] — 100.
Мезра'а Поскориче, отнасяща се към Пиргос — 94.
Мезра'а Горна Рибария, отнасяща се към Еркюп — 100.
Село Манастир Лука, отнасящо се към Загърлена — 180.

Мезра'а Исмердик, близо до село Дестофча, отнасящо се към Аладжа Хисар — 60.

Манастирът Рохангел, близо до махалата Кебир Искелик, отнасяща се към Аладжа Хисар — 200.

Манастирът [свети] Димитър, близо до селото на споменатия Искелик, отнасящо се към споменатата [нахия] — 150.

Всичко в лива Аладжа Хисар — 22 863.

В ЛИВА СИЛИСТРА, НАХИЯ ЯНБОЛУ В [СПОМЕНАТАТА] ЛИВА

Янболу — 45 996.
Село Каргона, отнасящо се към споменатата [нахия] — 9834.
[Бележка:] Гедик.
Село Йокалар мюселем, отнасящо се към споменатата [нахия] — 6707.

Селата Саровикя и Емин бей* — ... 12.
[Бележка:] Гедик.
В село Еседлу или Йинелу, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2432.
[Бележка:] Гедик.
Село Кара Осман или Кятиб Осман, наричано още Язаджикьой, отнасящо се към споменатата [нахия] — 6070.
[Бележка:] Гедик.
Село Исмаил Факъхлу, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2155.
[Бележка:] Гедик.
Село Мераш, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2783.
[Бележка:] Гедик.
Село Мезра-и Такюр бунар, записано заедно с мезрата.
Спахи-и Мераш, отнасящо се към споменатата [нахия] — 500.
[Бележка:] Гидик.
Село Мезра-и Кючюк Оранлар, записано заедно с мезрата при село Еседлу — 300.
[Бележка:] Гедик.
Село Кара Синан и джемаат на неверниците, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2386.
[Бележка:] Гедик.
Село Ени кьой, отнасящо се към споменатата [нахия] — 4686.
[Бележка:] Гедик.
Мезра'а Орта кьой без рая, отнасяща се към споменатата [нахия] — 340.
[Бележка:] Гидик.
Мезра'а Саид, близо до селата Мераш и Кара хисарлу, без рая. Обработва се отвън [т. е. от приходящи хора], отнася се към споменатата нахия — 1518.
[Бележка:] Гедик.
Мезра Каваклу без рая. Обработва се отвън — 1504.
[Бележка:] Гедик.
Всичко — 98 901.

НАХИЯ ЯНБОЛУ — НАХИЯ В ЛИВА СИЛИСТРА

Село Сарич, отнасящо се към споменатата [нахия] — 8456.
Село Бин Туз, при Бели Суюли, в границите на село Сарич — 1000.
[Бележка:] Гедик.
Ниабет: половината от джюрм-ю джинает от тимарите на спахиите в нахия Янболу [и] Невахи-и Янболу, освен хасовете на султана, вакъфите и свободните тимари и ява и качкун и бейт-ул мал в посочения край — 3059.
Хисе — 5166. Хисе — 3290.
[Бележка:] Гидик.
[Бележка:] Споменатият го е получил с темесюк.
Всичко — 12 515.
Всичко в лива Силистра — 111 416.

* Неразчетено — бел. ред.

В ЛИВА КОНЯ

[Бележка:] Във владение на великия везир Ферхад паша ден 6 от месеца джемази II 1003 [16.II.1595] г.

НАХИЯ КАШ В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

Село Гедере Гюму, отнасящо се към споменатата [нахия] — 6632.
Село Касандрен, отнасящо се към споменатата [нахия] — 7000.
Село Бадан Шехир, отнасящо се към споменатата [нахия] — 8000.
Село Пирие, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1802.
Село Кара Илгар, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5804.
Всичко — 29 238.
Село Геремид, отнасящо се към Ларенде — 4992.
Село Кирван, отнасящо се към Хатун Серай — 4074.
Село Акче Мехималар, отнасящо се към Бир виран — 5462.
Всичко — 14 528.

НАХИЯ ЕСКИ ИЛ В ЛИВА КОНЯ

Село Хасанлар, отнасящо се към споменатата [нахия] — 7000.
Село Месуд, при село Хасанлар — 300.
Село Доаджилер, извън регистъра, отнасящо се към Ески Ил — 300.
Село Баркъс, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1000.
Село Серайлу, отнасящо се към споменатата [нахия] — 1200.
Мезра'а Ени Капу, отнасяща се към споменатата [нахия] — 300.
Мезра'а Ак клиса, отнасяща се към споменатата [нахия] — 100.
Мезра'а Тарутлар ве Демирлер, отнасяща се към споменатата [нахия] — 1000.
Мезра Уч башлу, отнасяща се към споменатата [нахия] — 434.
Всичко — 11 634.

НАХИЯ КОРЕС В ПОСОЧЕНАТА ЛИВА

Село Енди кара, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5665.

НАХИЯ ЕСКИ ИЛ В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

Село Ъсланджа, отнасящо се към Ески Ил — 400.
Мезра'а Чугеле, отнасяща се към Каш — 22.
Мезра'а Мерджеджие Узу, отнасяща се към споменатата [нахия] — 24.
Мезра'а Еюн бурну, отнасяща се към Ески Ил — 50.
Мезра'а Акче клиса, отнасяща се към споменатата нахия — 60.
Мезра'а Ески серай, отнасяща се към Ески Ил — 38.
Мезра'а Ушар, отнасяща се към Корес — 40.
Мезра'а Акче Уз, отнасяща се към споменатата [нахия] — 37.
Мезра'а Мирилич Гач, отнасяща се към споменатата [нахия] — 30.

Мезра'а Джеминха-и Месудоглу, отнасяща се към Ески Ил — 150.
Мезра'а Буджак кършла, отнасяща се към споменатата [нахия] — 24.
Мезра'а Ески дереси и Шухуди, извън регистъра, отнасящи се към Бин виран — 50.
Всичко — 920.
Общо в лива Коня — 61 545.

В ЛИВА АК ШЕХИР

[Бележка:] Във владение на споменатото превъзходителство.
[Бележка:] Гедик.
Илгун — 30 000.
Доход от чифт овалък в каза Илгун — 500.
Ресм-и отлак или [където] пасат биволите и биволчетата в местността Серай гюлджюк и Мур баири и Мюселим бунар и Саръ Муса и Каралар и Саръ Хамид и Кара чаири — 500.
Ресм-и къшлак в границите на Илгун и яйълак върху овцете отвън — 50.
Десятък от земите при Йлгун и други в село Чифтлик — 60.
.................[скъсано] от тимарите на спахиите....... освен свободните тимари — 400.
Всичко — 22 000.
[Бележка:] Нахия Илгун.

НАХИЯ ИЛГУН В ЛИВА АК ШЕХИР

Село Дюлгер, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5242.
Село Идрид, отнасящо се към споменатата [нахия] — 2000.
Всичко — 7242.
Селарие и [рюсюм-и] урфийе от селото Яръ Багсанан, отнасящо се към Ек шехир — 36 802.
[Бележка:] Споменатото село погрешно се приписва към султанските хасове в новите иджимал [дефтери]. След това въз основа на проверка в стария регистър е дадено на негово превъзходителство великия везир. [Така] е описано в новия иджимал [дефтери].
Общо в лива Акшехир — 36 802.

В ЛИВА АК СЕРАИ, НАХИЯ САХРА В СПОМЕНАТАТА ЛИВА

[Бележка:] Във владение на споменатото превъзходителство.
Споменатата дата. Гедик.
Село Кюстендегин, отнасящо се към споменатата [нахия] — 6187.
Село Ондембас, отнасящо се към Сахра — 100.
Село Декин, отнасящо се към споменатата [нахия] — 200.
Село Ибла Белуджа [?], отнасящо се към споменатата [нахия] — 638.
Село Алчак джеми Ердемир, извън регистъра, отнасящо се към споменатата [нахия] — 400.
Мезра'а Акче ахур, отнасяща се към споменатата [нахия] — 300.
Мезра'а Егдер, отнасяща се към споменатата [нахия] — 30.

Мезра'а Виранджак, отнасяща се към споменатата [нахия] — 20.
Село Омер Коджа, отнасящо се към Сакра — 2200.
Всичко — 4875.
Общо — 6875.

В ЛИВА НИГДЕ

[Бележка:] Във владение на споменатото превъзходителство. Гедик.
Тръстичище Султани, отнасящо се към споменатата [нахия].
Доходи от десятък и ресм-и и тапу-и земин, и дештбане от някои места, които се обработват — 1000.
Всичко във вилайета Караман — 106 217.

В ЛИВА АГРИБОЗ

Село Харбунел, отнасящо се към Ирдил — 7400.
Хисе — 5000.
[Бележка:] От тимара на Мустафа, син на Мехмед чауш.
Село Вобор, отнасящо се към Мандуд — 15 000.
[Бележка:] От хаса на Ахмед паша.
[Бележка:] Това село се намира извън владенията на негово превъзходителство Ибрахим паша. Ден 28, месец джемази II в година [?].
Всичко — 21000.

В ЛИВА МАРАШ

Мезра'а на Балнав ага, отнасяща се към Кара Хабат. През година [?] — 300.
Събирания от яйлак под името Сагър-кая, отнасящи се към Кара Хабар — 906.
Съгласно подробен [опис]:
Обща сума — 2 263 680.
По прехвърляне от покойния Ювеис паша, мирмиран на Мъсър, което представлява недостиг на споменатото при негово превъзходителство. Оформянето му е заповядано с височайш ферман от 26 реджеб 999 [20.V.1591] г.
[Бележка:] За недостига на великия везир.
[Бележка:] Споменатият зиамет е даден на синовете на садразама — Мустафа и на Мехмед бей. Получили берат през месец шевал 1000 [юли 1592] г. [Зачертано].

В ЛИВА АЙДИН, НАХИЯ ГЮЗЕЛ ХИСАР

Село Челтюкчи, наричано още Егридже дере — 2000.
Село Къзълджа, отнасящо се към споменатата [нахия] — 11 000.

Село Бади, отнасящо се към споменатата [нахия] — 3000.
Село Юсуфлу, отнасящо ... [скъсано].
[Бележка:] И сега ... [скъсано].
Село Дагдадъ, известно и под името Хеламур дере.
Село Ала-гьоз, отнасящо се към споменатата [нахия] — 6000.
Село Кара-баг, отнасящо се към споменатата [нахия] — 5000.
... [скъсано]

Восточные источники по истории народов Юго-восточной и Центральной Европы. Т. 1. М., 1964.

ОТКУПУВАНЕТО НА ДЪРЖАВНИТЕ ПРИХОДИ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ XV—XVII В. И РАЗВИТИЕТО НА ПАРИЧНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Проблемата за облика на стопанството на балканските земи под османска власт през първите векове след завладяването им все още не е достатъчно проучена. Въпреки че по въпроса за натуралния характер на османската икономика по това време в литературата не съществува спор[1], неизяснени остават ролята и мястото на паричните отношения в стопанството на империята през периода XV—XVII в. Съществен принос в това направление представляват трудовете на Ив. Сакъзов, където въз основа на материали от чуждите архиви е доказано съществуването на значителен търговски обмен между нашите земи и някои италиански търговски републики през въпросния период[2]. Предимно въз основа на тези проучвания нашата нова историография приема, че още през първите столетия след завладяването на балканските и по-специално на нашите земи от османците тук били налице немалки търговски и лихварски капитали и че стоково-паричните отношения бележели известно развитие[3].

За съжаление материалите за проучването на търговията в българските земи под турска власт през XV—XVII в. са твърде ограничени и се отнасят предимно за външната търговия. Ето защо изключително въз основа на тях не може да бъде изградена представата за ролята и мястото на паричните отношения в османската икономика от този период. Османските документални източници от същото време пък представляват изцяло държавни, а не частни архиви, поради което не съдържат почти никакви данни за състоянието на търговския обмен. Те обаче предоставят изобилни сведения за проучването на един сектор, където местните парични капитали се вплитали в мрежата на административно-финансовото устройство на империята — това е откупуването на държавните приходи. Анализът на този род източници впрочем може да разкрие не само сложната и непроучена система на османското откупничество, но ще хвърли изобилна светлина и върху ролята и функциите на паричните капитали, натрупани в нашите земи непосредствено след тяхното включване в пределите на турската държава.

Откупуването на държавните приходи било присъщо не само на османската феодална държава, макар че тук то безспорно достигнало

---

[1] Бурмов, Ал. Турският феодализъм в българските земи през XV—XVI в. — История на България. Т. I. С., 1954, с. 250; Натан, Ж. Стопанска история на България. С., 1957, с. 101, 122.

[2] Сакъзов, Ив. Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през XVI—XVII столетия. С., 1930; Дубровник и България в миналото. — БИБ, г. 5, № 11; Търговията на България с Анкона през XVI—XVII столетия. — ИИД, 9.

[3] Натан, Ж. Цит. съч., 121—122.

огромни размери. Специалната литература отдава неговата поява и широко разпространение на непрекъснатите финансови затруднения, в които империята навлязла при приемниците на Сюлейман I, когато била принудена да разпродава „на зелено" предстоящите си събирания[4]. Тази порочна система, при която откупвачът на държавния приход получавал правото да извлече от своята сделка неограничена печалба, т. е. да събере от податното население значително по-голям от определения размер на даден данък или такса, била истински бич за населението на турската държава. Неслучайно едно от основните обещания на османската власт, залегнало в Гюлханския хатишериф от 1839 г., било премахването на откупуването като система на реализиране на държавните събирания[5].

Естествено в хода на историческите изменения и системата на откупвачеството в Османската империя претърпяла значителни модификации, които са непроучени, но не представляват предмет на настоящото изследване. С оглед на конкретната задача тук ще се спрем на формите, проявите и резултатите на откупуването на държавните приходи в турската държава от средата на XV в. до началото на XVII в., тъй като именно по това време то представлявало един от важните сектори на приложение на местните парични капитали.

* * *

Невъзможно е да бъде проучена системата на откупвачеството в Османската империя, без да се очертае част от схемата на имперското финансово-административно устройство през XV—XVII в. — мрежата, в която се вплитали частните парични капитали. Отнася се за специфичната система на „заплануване" и реализиране на държавните приходи, която условно може да бъде наречена система на „мукатаа"-ите. В специалната литература не е отделено достатъчно внимание на тази османска финансова категория. Капитални съчинения, като тези на Моравиц[6] и Хайдборн[7], посветени на османските финанси, всъщност разглеждат тяхното устройство през по-късния период.

Подобно на редица термини от османската административна и финансова практика и думата „mukata'a" имала различно първоначално значение, което по-късно се е преляло в широко разпространеното понятие „мукатаа". Според турския историк М. Т. Гьокбилгин непосредствено след установяването на османската власт над част от Балканите „мукатаа" бил наричан наемът, който анадолските преселници плащали на държавата срещу правото на владение върху къщите, дюкяните и земите, изоставени от местното население[8]. След като градските жители се разбунтували срещу тази практика, въпросните наеми били премахнати, но съдържанието

[4] Heidborn, A. Les finances ottomanes. Vienne—Leipzig, 1912, p. 30.

[5] Aristarchibey, Legislation ottomane. T 2. Constantinople, 1847, p. 8.

[6] Moravitz, Ch. Les finances de la Turquie. Paris, 1902.

[7] Heidborn, A. Цит. съч. В краткия исторически обзор на турските финанси авторът споменава и „мукатаа"-ите, но въз основа на данни от началото на XIX в., когато същността на тази категория била вече значително изменена.

[8] Gökbilgin, M. T. XV—XVI-ıncı asırlarda Edirne ve Paşa livası vakıflar, mulkler, mukataalar. Istanbul, 1952, p. 87.

„наем“ терминът „мукатаа“ запазил и дълго, след като в него било влято ново съдържание[9].

В някои коментари към публикувани в последно време преводи на османски извори се натъкваме на бегли обяснения на термина „мукатаа“. Така според Гьокбилгин това била „финансово-административна система“, която съществувала под различни форми и била обособена в началото на XVI в.[10] (Тук трябва да отбележим впрочем, че обнародваните от Гьокбилгин документи за „мукатаи“ датират предимно от последните три десетилетия на XV в.) В коментара към кануннаметата на шест санджака, включени днес в Югославия, е дадено по-широко обяснение за термина: „мукатаа“ е откупуването на хасови и държавни приходи, при което „амилите“ или „амалдарите“ плащали на владелеца на хаса, държавата или феодала наведнаж или на вноски контрактуваната сума като „отсјек“[11]. Това откупуване се наричало „мукатаа“ или „илтизам“, а такова било названието и на самите приходи, отдавани под откуп. Откупвачите събирали откупените приходи сами или чрез свои хора, които се наричали „емини“ или „забити“[12].

Тези бегли обяснения, които нямат претенцията да изчерпват богатото съдържание на понятието „мукатаа“, са почти всичко, което срещаме в съвременната литература във връзка с тази финансово-административна система през периода XV—XVII в.[13]

---

[9] Така в пасажите „Мукатаа от къщата на Тимурташ черибаши“, „Мукатаа за чифлишка земя“, „Живеят на мукатаалу земя“, „Дадено с мукатаа“ и пр. (Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 87—88) е ясно, че с „мукатаа“ е означаван именно наемът. Подобно съдържание терминът има и в някои пасажи от османското законодателство от XVI в. Така в закона на о-в Имроз е споменато, че местното население не давало десятък от земеделските произведения, а „mukata'a-i zemin“ — наем за земята, своего рода арендно заплащане на правото на ползуване на мирийска земя (Barkan, Ö. L. XV—XVI-ıncı asırlarda osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları, C 1. Kanunlar. Istanbul, 1943, p. 237). Тази практика била наложена от обстоятелството,че в много беломорски острови не съществували ленни владения, при които населението плащало полагаемите се на феодала форми на феодална рента — „rusum-i raiyet“ — на фиска. Вероятно с оглед на това, че десятъчните постъпления варирали по размер в зависимост от реколтата, за което държавата трудно можела да държи сметка, тя наложила тук определено парично събиране под формата на „наем за земята“, което било твърдо установено според площта на обработваемата земя.

От друго постановление в закона за Пожег узнаваме, че и тук преди установяването на владението на мирийска земя с тапия, което владение било свързано с десятъчно облагане на добива, съществувала системата на „çiftlik mukataasi“ — наем за чифлик. Въпросните чифлици се наричали „mukata'alu çiftlikleri“. В закона изрично се променава: „. . .сега мукатаата е изцяло премахната и е излязъл ферман да се взима десятък“ (Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 305). Аналогично постановление срещаме и в закона за Срем от времето на Мурад III (1574—1595) (Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 309).

Въпреки премахването на последните остатъци от системата на мукатаата в смисъл на наем върху обработваната от зависимото население земя — форма на феодалната рента, изместена от десятъка — в определени изрази това съдържание на термина се запазило до късно време. Така в многобройни кадийски документи от XVII—XVIII в. фигурира изразът „mukata'a-i zemin“. Това било ежемесечна вноска, която собствениците на къщи, дюкяни, мази и пр., построени върху вакъфски парцели, плащали на вакъфа като наем за мястото, което не било тяхна собственост (срв. напр. Софийски сиджил № 1 бис, Ориент. отдел при ДБВК).

[10] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 87.

[11] „Отсјек“ — кесим, глобално определена сума.

[12] Kanuni i kanunname za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandjak. Sarajevo, 1957, p. 30.

[13] В последния труд на Л. Фекете също намираме елементарни пояснения на понятието „мукатаа“ (Die Siyaqat-Schrift. Budapest, 1954, p. 84).

Преди всичко „мукатаа“ означавало финансово-административна единица, обособена от предполагаемите приходи срещу едно или повече събирания — данъци, такси, мита и пр., — за определен период от време и от определена територия. Така напр. „мукатаа от джизието на неверниците в Солунско“ значи „предполагаем годишен приход от поголовния данък, платим от немюсюлманите в Солунско“; „мукатаа от пазара на роби и коне в Одрин“ — „предполагаем годишен приход от таксите, платими при покупко-продажбите на роби и коне в Одрин“; „мукатаа от Цариградската митница“ — „предполагаем годишен приход от митата, платими при внос на стоки през Цариградската митница“ и пр. Мукатаи били обособявани не само от по едно държавно събиране. Понякога, когато това налагала практическата целесъобразност, в една мукатаа били обединявани по няколко съвършено разнородни по същност приходи, напр. „мукатаа от пазара за плодове, от пазара за зърнени храни и от таксите по пътищата в Одрин“.

Мукатаи били оформяни не само от държавни събирания. На места те обхващали формите на феодалната рента, присвоявана от ленниците (rusum-i raiyet) в ленове, които временно били вакантни. Тези мукатаи били отбелязвани като мукатаи на тимари и зиамети и приходите им били продавани от фиска, докато властта не ги отдадяла на нов ленник (така напр. „мукатаа на зиамета Мелник“ означава „приходите от rusum-i rayet от вакантния зиамет Мелник“, а „мукатаа на тимарите Стефания, Брандоли и Булгарохор“ — „мукатаа от приходите на вакантните тимари...“).

Мукатаи съществували и като части от някои крупни ленове, предимно султански хасове. Те също били различни. В едни случаи те обединявали изцяло „rusum-i raiyet“ на част от хаса — напр. няколко села. В други случаи те обхващали само едно събиране, значително по размер, което представлявало част от феодалната рента, присвоявана от хасовия държател. Най-после имало и хасови мукатаи, които не били свързани с хас в смисъл на територия. В Одрин, който не бил включен към края на XV в. в никакъв хас, съществували над 20 мукатаи, обособени от пазарни такси, облагания върху занаятчийското производство и пр., които присвоявал султанът. Следователно това били „хасови мукатаи“, въпреки че населението, от което били събирани въпросните приходи, не живеело на хасова земя, а в „свободен“ град, т. е. в град, невключен в лен.

Изброените дотук основни видове мукатаи очертават най-грубо едната страна на понятието „мукатаа“. Това били впрочем приходи на хазната, султана или други крупни феодали, получавани срещу постъпленията на едно или повече събирания върху определена територия. Накратко казано, в изброените случаи те представлявали приходи от формите на феодалната рента независимо от това, дали била присвоявана от фиска, или от ленниците.

С това обаче не се изчерпват видовете мукатаи. Съществували и такива, които нямали нищо общо с облагането на податното население. Те били обособявани от прихода — в пари или в натура — на даден производствен отрасъл в определен район или селище. Естествено това следвало да бъде производство, приходите от което били право на фиска или султана. По този начин имало „мукатаа на оризищата в Пловдивско“, „мукатаа на мините в Кратово“, „мукатаа на солниците в Анхиало“ и пр. В тези случаи мукатаата обхващала едногодишния добив на ориз в Пловдивско или неговата парична равностойност, едногодишния добив на сребро в Крато-

во или паричната му равностойност и пр. Следователно тези мукатаи, въпреки че също били обособени от приходи, свързани с експлоатацията на зависимото население, нямали отношение към облагането с данъци, такси и пр. Явно е впрочем, че цитираните определения, които схващат мукатаата предимно като финансово-административна единица или система, изключват последната ѝ разновидност, която имала пряко отношение към производството.

Каква била целта, която османската власт преследвала с установяването системата на мукатаите?

Както е известно, една от основните особености на османската феодална система е наличието на уж строг централизъм, който наложил отпечатъка си върху земевладението, административното устройство, военната организация и финансите на империята. Трябва да се подчертае обаче, че относителната си устойчивост османската държава дължела не толкова на този централизъм, а и на умелото му съчетаване с децентрализацията. Именно това съгласуване превръщало държавата на османците в един твърде съвършен апарат за потискане и експлоатация на разнородното зависимо население, на чиито качества можела да завиди всяка феодална държава. Системата на мукатаите била частен израз на този всеобхващащ принцип. В централното финансово ведомство в столицата се съхранявали регистрите на всички мукатаи, т. е. на предполагаемите годишни приходи от отделните държавни събирания в определени териториални единици. Въз основа на тях били изработвани и бюджетите на държавата.

Част от тези приходи се стичали към централната хазна. Те служели за издръжката на двора и столичните войскови части, както и за нуждите на централната администрация. Останалата част от сумите по мукатаите оставали по места и от тях въз основа на издаден от централната власт ферман били отпускани средства за издръжката на местните административни органи, за държавните строежи, гарнизонните части и пр. Така напр. от някои одрински мукатаи били изплащани суми за еничарските части в Одрин, за издръжката на преминаващи европейски мисии и пр.[14] От приходите на пловдивските оризища пък по нареждане на централната власт били изземани суми за строеж на яхъри към султанския дворец в Пловдив, за ремонта на същия дворец, за изплащане заплатите на гарнизоните в Босна и Херцеговина и пр.[15] По този начин централното финансово ведомство избягвало прехвърлянето на големи парични суми от периферията към центъра и обратно, което при тогавашното състояние на транспорта било твърде рисковано. Следователно раздробяването на държавните приходи на отделни единици — мукатаи — било предизвикано от чисто практически съображения.

Твърде трудно могат да бъдат установени начините, по които били реализирани приходите от мукатаите. Докато от източниците от XVII—XVIII в. ясно личи успоредното наличие на две системи в това направление — възлагането на мукатаата на държавен чиновник (emaneten) и продаването ѝ на откупвач (iltizamen), — в по-ранните документи (от XV и XVI в.) тези две системи се преплитат. Според Гьокбилгин „мукатаите били възлагани от страна на хазната въз основа на кадийски протокол, писма или изложение на кадията и след указване на гаранти на най-подходящите лица,

[14] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 99, 109.
[15] Пак там, с. 125, 131.

които на първо време се наричали амили, а по-късно — емини или мюлтезими"[16]. От тази дефиниция преди всичко не е ясно в какво са се състоели правата на въпросните лица и при какви условия са ги получавали те. Очевидно е впрочем, че именно предвид голямата сложност на въпроса цитираният автор е ограничил своето определение.

Какво указват многобройните източници във връзка с поставения въпрос?

В най-многобройните случаи дадено лице получавало правото да владее или държи (dutmak) мукатаата по пътя на търг. От сведенията за подобни търгове личи, че владелецът на мукатаата можел да бъде лишен от нея дори преди изтичането на срока на контракта, ако се намерело лице, което да предложело по-висока сума за откупуването ѝ[17]. Както е отбелязал и Гьокбилгин, амилите били длъжни да представят гаранти, общата сума от чиито гаранции трябвало да бъде равна на номинала на мукатаата[18]. Спечелилият търга амил внасял на хазната част от контрактуваната[19], а понякога и цялата[20] сума предварително (pişin). Освен това той дължел известен процент под форма на такса за издаване на берат и за изчисление на мукатаата („resm-i berat ve resm-i hesap")[21]. Ако целият размер на мукатаата не бил внесен предварително, в самите условия на откупуването било указано в какви срокове и в какви вноски амилът следвало да издължи остатъка[22]. Понякога в условията било предвидено и какви държавни разходи трябвало да бъдат покрити от вноските по мукатаата[23]. Откупуването ставало за известен срок — обикновено 1 или 3 години[24]. След изтичането му бил обявяван нов търг, в който можел да вземе участие и амилът, чийто срок току-що бил завършен.

В други случаи — и те именно са най-трудни за изясняване — амилът реализирал приходите на мукатаата срещу заплата[25] или дори срещу държание на лен[26]. Не е ясно обаче защо и тук той встъпвал в правата си чрез търг, при който елиминирал конкурентите си[27], и чрез представяне на гаранти[28]. В трети случаи събирачът бил служебно лице, на което мукатаата била възлагана без всякакъв търг[29]. Не е изключено със споменатите случаи да не се изчерпват всички начини за реализиране приходите на мукатаите, но това са основните разновидности, за които разполагаме с данни.

---

[16] Пак там, с. 88.

[17] Неиздаден документ. Ор. отд. при ДБВК. Сигн. Цариград—дефтерхане. 1013. Мукатаи.

[18] Пак там. Сигн. Цариград—дефтерхане. Тимари. 994; Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 26 сафар 993.

[19] Пак там, Цариград—велик везир. Мукатаи. 29 шевал 1045; Цариград—велик везир. Мукатаи. 1 мухарем 1018; Цариград—велик везир. Мукатаи. 1 реби I 1018.

[20] Heidborn, A. Цит. съч., с. 31.

[21] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 91 и сл. В по-късно време тези такси били обединени под общото название „kalemiye" (срв. Heidborn, A. Цит. съч., с. 31).

[22] Пак там, 128—129 — регистри на одрински мукатаи от XV—XVI в.

[23] Пак там, с. 127, 131 и др.

[24] Пак там, с. 90 и сл.

[25] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 28 раби II 969; Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 1010.

[26] Пак там, Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 26 сафар 993; Цариград—дефтерхане. Данъци. 1010.

[27] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 16 сафар 969.

[28] Пак там, Синг. Цариград—дефтерхане. Данъци. 1010.

[29] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 129.

Тук трябва да се отбележи една особеност в османския феодален режим, която тясно свързвала мукатаите с тимарската система. От ред източници личи, че централната власт вероятно при липса на вакантни ленове отдавала „в тимар“ редица мукатаи. Тези мукатаи можели да бъдат или обособени от някое държавно събиране (такса, мито и пр.), или да представляват дори част от феодалната рента на някой хас. По този начин била отдадена в тимар „мукатаата на resm-i bevvab от Новата врата“ в Одрин[30], „мукатаата от баджа на гр. Серес“[31], „мукатаата от resm-i talyan в Солун“[32] и пр. В първия случай държателят на въпросния „тимар“ получавал правото да присвоява срещу службата си само таксите, събирани при преминаване през една от крепостните врати на Одрин — Новата врата. До това време, а също така и по-късно тези приходи били хасова мукатаа. Вторият от изброените „тимари“ се състоял от постъпленията срещу пазарните мита на гр. Серес. Самият град бил хас на бейлербея на Румелия. Третият „тимар“ бил обособен от таксите върху риболова в Солунския залив, които по начало били държавно събиране[33].

От изложените данни е ясно, че в империята още през XV в. съществували многобройни „безземни“ тимари, чиито приходи не били свързани с определена територия, а се състояли от едно-единствено събиране, отстъпено на тимариота от постъпленията срещу държавни данъци или такси, а също така и от някои хасови приходи. Освен това те доказват, че по това време съществувало преливане между мукатаите и тимарите.

Вън от споменатите мукатаи, които властта раздавала „в тимар“, т. е. срещу служба, съществували и други, наречени „маликяне“. Това били приходи, които държавата отдавала на дадено лице за пожизнено присвояване. Въпросните лица били или членове на управляващата върхушка, които получавали право върху тези приходи без всякаква компенсация[34], или откупчици, които наемали пожизнено мукатаата срещу голяма сума[35]. Мукатаите „маликяне“ добили голямо разпространение след началото на XVII в. От една страна, това се дължело на все по-нарастващата роля на придворната аристокрация, която заграбвала държавните приходи безвъзмездно, а, от друга — на увеличаващите се финансови затруднения на империята, която била принудена да разпродава доходите си на все по-неизгодни за фиска условия.

С тези елементарни определения върху същността на мукатаите и тяхното реализиране не може да се смята, че този тъй сложен и непроучен въпрос е окончателно изяснен, тъй като материалите, с които разполагаме,

---

[30] Пак там, с. 115.

[31] Пак там, с. 141.

[32] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. МК 26/2.

[33] За „безземните“ тимари вж. Mutafčieva, V. Sur le caractère du „timar“ ottoman. — Acta orientalia. Budapest, 1959, No 9, fasc. 1.

[34] Така например почти през целия XVII в. мукатаата на приходите от Прилеп и Мариово била маликяне на Айдин паша и наследниците му (Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Прилеп—население. 6 реби II 1190 и сигн. Прилеп—население. 1 джемази I 1143 г.).

[35] Така например мукатаата на няколко варненски хасови села, която някой Мустафа държал като откупчик, през 1717 г. му била отдадена в „маликяне“ (Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Варна—население. 26 реджеб 1130). „Маликяне“ била през XVIII в. и мукатаата на Анхиалските солници (Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Гюмюрджина—емин-и мемлиха. 27 мухарем 1116. За този род мукатаи през XIX в. срв. Heidborn, A. Цит. съч., с. 31).

са до голяма степен еднообразни. Необходими са още сериозни проучвания и привличане на разнообразни сведения, за да бъде изяснена еволюцията на тази специфична османска институция. Това впрочем не е и основна задача на настоящото изследване, което системата на мукатаите интересува главно и дотолкова, доколкото била значително поле за дейност на носителите на парични капитали — откупвачите — в империята през разглеждания период.

* * *

Голям брой от наличните източници, датиращи от времето до края на управлението на Сюлейман I, свидетелстват, че в империята били налице огромни парични капитали, които не участвували в търговско обращение. Техните функции били чисто лихварски, тъй като откупуването на държавните приходи на дело представлявало кредитиране на османския фиск. Тези капитали явно били местни, натрупани в резултат на икономическото развитие на самите балкански и малоазийски земи, завладени от турците.

Голяма част от въпросните сведения за откупвачеството са публикувани от турския учен М. Т. Гьокбилгин в неговия сборник от материали върху историята на Одрин и санджака Паша през XV—XVI в. Те са твърде ценни, тъй като в съхраняваните у нас османски архиви данните за мукатаите датират обикновено от периода след Сюлеймановото управление. Именно поради интереса, който тези сведения представляват за изучаването на икономическата история на Балканите под турска власт, ще приведем част от тях в разгърнат вид.

Най-ранните данни за откупуване на мукатаи датират от 860 (1455) г. и се отнасят за пловдивските оризища[36]. Следователно институцията на мукатаите била учредена най-късно през първите години на управлението на Мехмед II Завоевателя (1451—1481). Най-разгърнати сведения обаче съществуват за одринските хасови мукатаи през последните три десетилетия на XV в.

Една от значителните мукатаи в Одрин по това време била „мукатаата от баджа на пазара за коне, от салханата и от баджа на робския пазар". През 1488 г. тя била откупена за срок от 3 години при номинал 406 000 акчета от Атмаджа[37]. След изтичането на срока я получил Али бей Дурмуш, но бил принуден да я отстъпи на Георги, син на Суле, който наддал при търга 10 000 акчета. Въпросният Али не се помирил с това и я взел, наддавайки 20 000 акчета. През следващото тригодие (1494—1497) я откупил Ангел, син на Яни, който поради конкуренцията на Джафар бей Хамза бил принуден да наддаде 60 000 над номинала на мукатаата. След неговата смърт тя била наета от Самуил Евреина, който наддал още 5000 акчета[38].

Приблизително по същото време (1489) вече споменатият Атмаджа откупил и друга одринска мукатаа — тази от таксите върху свещоливниците в града — при номинал 100 000 акчета. Три години по-късно я наел Бадждар Али, но бил принуден да я отстъпи на цитирания Георги, син на

[36] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 126.
[37] Пак там, с. 92.
[38] Пак там, с. 93.

Суле, защото последният наддал 20 000 акчета. През следващите години мукатаата от облаганията на свещоливниците преминала последователно у откупчиците Джафар бей Хамза, евреина Соломон, цариградския евреин Аврам и сицилийския евреин Мордохай[39].

Друга голяма одринска мукатаа от това време била онази, която обединявала таксите върху търговията с плодове и зърнени храни, както и таксите по пътищата. През 1486 г. тя била откупена от Яхя за 930 000 акчета. След изтичането на трите години я наел вече споменатият Атмаджа, по-късно — Баджлар Али, докато в 1492 г. тя му била отнета чрез търг от Ангелос, син на Яни. В 1497 г. същата мукатаа била откупена от цариградския търговец на месо Ахмед бей Абдулла, но Антон, син на Ангелос, наддал цели 100 000 акчета и я получил. В 1500 г. тя попаднала у откупчика Михал, син на Ангелос, който приел исляма и името Мехмед[40].

От приведените сведения, които представляват само малка част от материалите за одринските мукатаи в края на XV и началото на XVI в., е явно, че около откупуването само на няколко прихода в един град на империята съществувала по това време ожесточена конкуренция. Въпреки че мукатаите от облаганията върху търговията в Одрин непрекъснато намалявали своите номинали[41], което се обяснява с факта, че след средата на XV в. Одрин загубил своето значение на пръв център на османската държава и с това западнал и търговският му живот, въпреки това впрочем наемането на одринските мукатаи продължавало да привлича откупвачите. В борбата си за получаване правото върху някои от въпросните мукатаи те хвърляли в търговете огромни суми. Така за мукатаата от таксите от робския пазар и пр. била наддадена в крайна сметка сумата от 65 000 акчета, а за тази на пазара за зърнени храни и плодове — 100 000 акчета. При това необходимо е да се напомни, че по същото време средният годишен приход на един тимариот едва достигал 5000 акчета[42], а дори в началото на XVII в., когато стойността на акчето катастрофално паднала, съществували ред крупни ленници, чиито приходи едва достигали 100 000 акчета[43].

Следователно още в края на XV в. в империята имало лица, които били в състояние да рискуват в сделка, необещаваща особен успех, суми, равни на повече от десетократния годишен доход на един спахия или на еднократния приход на един крупен феодал. При това въпросните суми били *наддадени* над номинала на мукатаите, докато самите номинали нерядко надвишавали ленния приход на Румелийския бейлербей[44].

Още по-показателни от предвидените сведения са данните за някои „производствени" мукатаи, т. е. за онези, които били обособени от производството на държавните или султанските оризища, мини, солници и

---

[39] Пак там, с. 95.

[40] Пак там, 104—107.

[41] Така първата от изброените мукатаи през 1488 г. се равнявала на 406 000 акчета, а през 1494 г. — едва на 301 000 (пак там, с. 93); втората от посочените мукатаи през 1488 г. била 100 000, а в 1519 г. — 72 000 акчета (пак там, с. 95) и т.н.

[42] Срв. Мутафчиева, В. За състоянието на спахилъка през XV—XVI в. — ИПр, 1959, № 3, 36—37.

[43] Tischendorf, P. A. v. Das Lehnswesen in den Moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche. Leipzig, 1872, p. 60 и сл.

[44] Докато хасът на въпросния крупен феодал бил равен на 1 100 000 акчета (Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 60), след средата на XV в. в империята имало мукатаи, продавани за 3 000 000, 5 000 000 или 8 000 000 акчета (Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 152).

пр. Тук, както ще проличи по-долу, били налице много по-големи възможности за спекулация от страна на откупчиците, поради което в тези случаи били в ход много по-големи интереси.

Една от най-старите мукатаи, за които разполагаме с данни, е мукатаата на оризищата в Маришката низина. Както е известно, една от категориите „рая със специални задължения" в османската държава били „чалтъкчиите" — оризари. Те предавали голяма част от своето производство (2/3 до 1/2) на държавата срещу освобождаване от други държавни събирания[45]. Част от тези оризари не владеели райетска земя, а обработвали само личните („hassa") оризища на крупните феодали, обикновено на султана. Семе за посев те получавали от държавата, която, както личи от източниците, ги експлоатирала на кесимджийски начала[46].

Въпросната мукатаа била обособена от постъпленията срещу онази част от оризовото производство, която чалтъкчиите били длъжни да предават на държавата. Характерно е в случая, че откупчиците на мукатаата от оризищата поемали задължението да предадат на хазната в *пари* равностойността на този ориз[47]. Този факт е твърде показателен за ролята на някои откупвачи в империята още в средата на XV в. Получавайки чрез търга определени държавни *натурални* събирания и задължавайки се да внесат паричната им равностойност на фиска, въпросните откупвачи се превръщали същевременно в крупни търговци. В цитирания случай напр. е явно, че грамадна част от оризовото производство на Маришката низина (а по-късно към въпросната мукатаа били прибавени и някои от беломорските оризища) се съсредоточавала в ръцете на едно-единствено лице — прекупчика-търговец, който естествено получавал неограничени възможности за спекулация на пазарите в европейските владения на империята, снабдявани с ориз предимно от посочените райони.

Първите данни за тази цветуща мукатаа датират от 1455 г. По това време тя била откупена от някои Юнус бей Баба и Али от Синоп. Шест години по-късно я наел кехаята на Одрин — Искендер челеби — за 1 679 920 акчета. През 1470 г. откупчици на тази мукатаа били Касъм Каплан, Георги и Лефтер от Трапезунд (при номинал на мукатаата 1 619 200 акчета). В 1473 г. я наел Бали бей Ягджи Хаджи Мукбил. Известно време след това приходите на мукатаата били реализирани от служебни лица, докато в 1480 г. отново била обявена за откупуване и получена от Осман бей Али за 2 650 000 акчета. В 1483 г. номиналът ѝ нараснал на 2 830 000 акчета, които при търга достигнали 3 000 000, а четири години по-късно тя вече била 3 400 000 акчета[48].

Значителна оризова мукатаа била и серската. В 1464 г. тя възлизала на 2 180 000 акчета при откупвач Хаджи Муслихедин. След неголеми промени в номинала ѝ тя била наемана последователно от споменатия вече Бали бей Ягджи Хаджи Мукбил и от освободения роб на баща му — Мубарек, от Махмуд бей Юсуф от Драма и от освободения роб на Хайредин — Хамза, от освободения роб на Ягджи Хаджи Мукбил — Хамза, от Манол от

---

[45] Barkan, Ö L. Цит. съч., с. 277, 275, 283 и др.
[46] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 128—129.
[47] Пак там, с. 125 и сл.
[48] Пак там, 125—133.

Нарда, от Алеко, син на Папа Симо, и в началото на XVI в. от Йован, син на Тодор, чието име сочи българския му произход[49].

Тъй като данните за мукатаите, публикувани от Гьокбилгин, обхващат само периода от средата на XV до първото десетилетие на XVI в., за по-късно време сме принудени да черпим сведения от необнародваните документи от османските архиви, които са по-малко системни. Ето и някои от тези данни:

Таблица 1

Мукатаа	Година	Размер	Наддадено
1	2	3	4
От държавните конфискации и джизието на немюсюлманите без определено местожителство в... неотбелязано)	1558—1559	436 000	64 000[50]
От митата в Никопол и държавните конфискации плюс джизието на немюсюлманите без определено местожителство в Софийско. . .	1561—1562	72 000	13 000[51]
От рудника Кремиковци	1561—1562	165 000	5 000[52]
От джизието на немюсюлманите без определено местожителство в Килийско	1561—1562	4 050 000	100 000[53]
От данъците на „пиаде“ и „мюселемите“ в Ореша—Галиполско .	1561—1562	500 000	неотбелязано[54]
От данъците на войнушките синове в Софийско и Пиротско	1572—1573	170 000	3 000[55]
От данъците на войнушките синове в Знеполско и Брезнишко	1572—1573	150 000	2 000[56]
От султанските хасове във Видинско	1578—1579	485 037	неотбелязано[57]
От пристанищата Шаич и Шекер (?)	1583—1584	1 126 448	„[58]
От риболовищата в Анатолико и др. мукатаи в казата Карлъили . .	1583—1584	2 152 000	300 000[59]
От пристанищата Тулча, Исакча и Мачин	1583—1584	3 000 000	неотбелязано[60]
От хасовете Баджък (?)	1583—1584	1 077 868	„[61]
От оризищата по Нишава и свещоливниците в Крушовац и Смедерево	1584	1 490 256	„[62]
От рудника и хасовете Чумерна . .	1585	296 089	„[63]
От пристанището Смедерево	1585	577 379	„[64]
От султански хасове в Янинско . .	1585	423 638	50 000[65]

49 Пак там, 135—137.
50 Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Цариград—дефтерхане. 15 раби II 969.
51 Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 13 джемази I 969.
52 Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 16 сафар 969.
53 Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. 20—30 раби I 969.
54 Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 15 сафар 969.
55 Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 981.
56 Пак там.
57 Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 986.
58 Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 5 шабан 996.
59 Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 27 зилхидже 991.
60 Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи, 26 сафар 993.
61 Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 5 шабан 996.
62 Пак там.
63 Пак там.
64 Пак там.
65 Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи, 26 сафар 993.

1	2	3	4
От рудника и хасовете във Врачанско	1585	900 000	неотбелязано[66]
От испенчето на гр. Кратово	1585	930 000	20 000[67]
От данъците на зеваид-войнуците и пр. в Никополско и Тутраканските султански хасове	1585	550 000	неотбелязано[68]
От „новите султански хасове" в Милоско	1585—1586	540 000	неотбелязано[69]
От някои хасове в санджака Ментеша	1595—1596	550 000	30 000[70]
От пристанищата Видин, Кладово, Смедерево, Оряхово и Никопол плюс две хасови села в Тутраканско	XVI в.	300 000	100 000[71]
От бозаджийниците в Цариград . .	1604—1605	600 000	50 000[72]
От облаганията върху производството на дъски за бъчви в Източна Тракия	1604—1605	720 000	13 000[73]
От някои султански хасове в Солунско	1607—1608	160 000	5 000[74]
От султанските хасове в Михалич	1607—1608	5 080 000	30 000[75]
От митата на пристанището Михалич	1607—1608	590 000	10 000[76]
От бозаджийниците на Цариград, Галата и Скутари	1607—1608	1 300 000	60 000[77]
От пазара за плодове в Цариград .	1609—1610	130 000	10 000[78]
От султанските хасове в Бузенище (?)	1635—1636	220 000	неотбелязано[79]
От рудника Сидерокапса	1712—1713	2 900 000	„[80] и пр.

Приведените данни[81] свидетелстват, че в Османската империя още непосредствено след завладяването на балканските земи съществували значителни парични капитали, които намирали приложение в лихварството и по-специално в откупвачеството на държавните приходи. Фактът, че

[66] Пак там.
[67] Пак там.
[68] Пак там.
[69] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. тимари. 994.
[70] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. мукатаи. 13 сафар 1004.
[71] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мюлтезими XVI в.
[72] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 1013.
[73] Пак там.
[74] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 13 раби I 1016.
[75] Пак там.
[76] Пак там.
[77] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 1 джемази I 1017.
[78] Пак там, Сигн. Цариград—велик везир. Мукатаи. 1 мухарем 1018.
[79] Пак там, Сигн. Цариград—велик везир. Мукатаи. 29 шевал 1045.
[80] Пак там, Сигн. Солун—мукатаа емини. Сребро. 27 зилкаде 1124.
[81] Изнесените в таблиците данни представляват извлечения от малка част от наличния изворен материал, за да не бъде излишно претрупано изложението. Изобилни материали по същия въпрос се намират в разделите „мукатаи", „мюлтезими", „данъци", „мини", „солници" и пр. в архивите фондове „Цариград—дефтерхане", „Цариград—велик везир", „Цариград—кадия", както и в съответните раздели на провинциалните архивни фондове, съхранявани в Ориенталския отдел на ДБВК. В предложената таблица, както и в по-нататъшното изложение използуваме само сведения за *откупуваните* мукатаи, като изоставяме данните за онези, които били възлагани на служебни лица.

веднага след учредяването на системата на мукатаите в откупвачеството започнала ожесточена конкуренция чрез наддаване на големи парични суми, доказва, че въпросните капитали не се натрупали в резултат на тази дейност на техните носители, а само намерили в откупвачеството своето приложение. Твърде показателен в това отношение е примерът с пловдивската оризова мукатаа. Веднага след нейното обособяване още в 1455 г., т. е. само две години след падането на Цариград, били налице откупвачи, които конкурирали за нейното наемане при размер на мукатаата от 1 600 000 до 3 000 000 акчета. Невъзможно е впрочем да се приеме, че в тази мукатаа, данните за която са хронологически най-ранните, стигнали до нас, били вложени капитали, натрупани постепенно в предшестващи обособяването ѝ по-дребни подобни операции. Очевидно е, че това били натрупвания, които учредяването на системата на мукатаите *заварило* у известни лица. До голяма степен тази констатация може да бъде отнесена и към всички подобни сделки поне до началото на XVI в.

* * *

Кои могли да бъдат носителите на паричните капитали, вложени през разглеждания период в откупуване на османските държавни приходи?

Безспорно ясно е, че номадите или полуномадите от малоазийските плата, които подложили на плен и пожар цветущите земи на Предна Азия и Европейския Изток, далеч не били достигнали онази степен на развитие, която обуславя създаването на стоково-парични отношения и натрупването на парични капитали. Затова пък върху част от завоюваните от тях земи условията за обособяване на подобни капитали били вече назрели. Въпреки непрекъснатите удари, които Византийската империя търпела през последните столетия на своето съществуване, тя продължила да бъде средище на търговията между Средновековния Изток и Запад, процъфтявали градовете ѝ, значително място в нейната икономика заемали паричните отношения.

Неотдавна турският историк Мустафа Акдаг изложи твърде ефектната си теза за „Егейската икономическа общност". Според него много развитите за времето си градове по крайбрежието на Бяло море и близките до него райони през XIII и XIV в. се задушавали поради липса на пазара и суровини. Те били откъснати от своя естествен хинтерланд поради възникването на турските феодални княжества в Мала Азия, както и поради непрекъснатите феодални междуособици и войни между многобройните по това време балкански феодали и държави. Това разпокъсване на политическата власт в Мала Азия и полуострова било пречка за развитието на занаятите, търговията и промишлеността в Егейския басейн.

Следователно източноевропейската икономика търпела тежка криза, от която я извело османското завладяване на тези земи. Намиращите се на много по-ниска степен на обществено-икономическо развитие малоазийски тюркски племена встъпили в оживени икономически отношения с егейските градове дълго преди началото на османската експанзия. Те създали за тези градове необходимите им пазари и ги снабдявали с дефицитните за тях суровини (вълна и кожи предимно). С това икономически развитото крайбрежие се свързало отново със своя естествен хинтерланд. Така създалата се „Егейска икономическа общност" впрочем според турския историк обусловила завладяването на цяла Мала Азия и Балканите от

османците, защото създаването на *една* империя върху тези земи се явявало не само исторически необходимо, но и желателно за населяващите тези пространства народи[82].

Ненаучните и явно тенденциозни страни на въпросната теория са прекалено очевидни. В случай, че подобна „икономическа" общност (впрочем тук авторът допуска и осъвременяване в редица отношения), предхождаща турското завоевание, била налице, то мъчно можем да се съгласим, че най-подходящата политическа обвивка, която би следвало тя да получи с оглед на по-нататъшното икономическо процъфтяване на егейското крайбрежие, била именно Османската империя. Безспорно установена от историческата наука е отрицателната роля на османското завладяване в съдбата на Европейския Изток и Леванта. Прекалено грубата тенденциозност на тази теория цели единствено да оправдае исторически османската експанзия и поробването на балканските народи от турците. В нея обаче се съдържат известни елементи, които са толкова по-ценни за нас, защото са част от тезата на един турски историк.

Преди всичко трябва да се отбележи, че дори реакционната турска историография не е в състояние да премълчи факта, че в новосъздадената империя османският елемент играел твърде второстепенна в икономическо отношение роля. Османските турци не само, че не внесли по-високи производствени оношения в завладените земи, но и напълно били подчинени на стопанското им развитие. Защото нито османското завоюване на тези икономически развити области, нито изграждането на новата империя били въпрос на година или десетилетие. Това били не събития, а процеси, които обхванали векове. И въпреки че въпросите за ролята на местното наследие в изграждането на Сюлеймановата империя са все още слабо проучени, с голяма вероятност може да се твърди, че през столетията, в които османците създавали формите на феодалната си държава и осъществявали нейното разширение, в областта на икономиката ѝ те не само не били ведущ, а дори твърде изостанал елемент.

Въпреки тежките удари, които турското завладяване нанесло на производителните сили в балканските земи, те постепенно били възстановени. Най-трудно този процес бил осъществен в селското стопанство, където високата феодална рента и неограничаваните произволи на феодалите убивали заинтересоваността на непосредствения производител. В градовете обаче били налице различни условия. Съществуването на голяма паразитна прослойка, състояща се от османските войници, административни органи и установени из градовете феодали, увеличавало търсенето на занаятчийски произведения и храни. Получила нов тласък и вътрешната търговия. А нуждата на фиска (чиито разходи по администрирането и опазването на огромната империя растели непрекъснато) да бъде кредитиран била значителен стимул за развитието на лихварството. Във всички тези отрасли, където ролята на пришълците била първоначално незначителна, местните занаятчии, търговци и лихвари намерили широко поле за дейност.

Това положение на нещата особено ярко личи от анализа на източниците, свързани с откупуването на мукатаите през първото столетие след учредяването на тази специфична османска система. Преди всичко то е

---

[82] Akdağ, M. Osmanlı Imparatorluğunum kuruluş ve inkisafının devrinde Türkiyenin iktisadi vasiyeti. — Belleten, т. 13, № 51.

отразено в народностния състав на откупвачите, които взимали участие в описаните операции. Ето защо тук ще се постараем да установим съотношението между отделните народности в откупуването на държавните приходи.

Преди всичко във въпросните сделки участвували голям процент немюсюлмани. Ето и някои от данните, извлечени от наличните източници, за откупуването на мукатаи от християни и евреи[83].

Таблица 2

Мукатаа	Година	Размер	Откупвач
1	2	3	4
От оризищата в Пловдивско . .	1470—1471	1 619 200	Георги и Лефтер от Трапезунд[84]
От солниците в Хришне (?) и Гюмюрджина	1471—1472	910 000	Дука[85]
От солниците в Солун, Цитрос, Либанова, Манолия и пр. . .	1472—1473	4 992 533	Георги Палеолог и Манол Скрайци[86]
Същата мукатаа	1473—1474	8 400 000	Димитър, Манол и Антон[87]
От митата върху зърнените храни в Цариград	1475—1476	1 000 012	Кесариолу и Петравери[88]
От солниците в Хришне (?) и Гюмюрджина	1476—1477	1 200 000	Комнен Палеолог[89]
Същата мукатаа	1480—1481	неотбелязано	Никола, син на Папа Георги[90]
От солниците в Солун, Цитрос, Либанова, Манолия и пр. . .	1480—1481	5 300 000	Никола, син на Степан[91]
От солниците в Хришне (?) и Гюмюрджина	1482—1483	1 200 000	Сабетай, син на Аврам[92]
От солниците в Изедин	1484	1 500 000	Димитри Радин[93]
От облагането на памучното масло, предназначено за оръжейната в Одрин	1489	26 000	Михал, син на Димитър[94]
От таксите от пазара за роби, пазара за коне и от кланицата в Одрин	1491—1492	330 000	Георги, син на Суле[95]
От таксите от пазара за зърнени храни, пазара за плодове и таксите по пътищата в Одрин	1491—1492	870 000	Ангел, син на Яни[96]
От таксите от пазара за роби, пазара за коне и кланицата в Одрин	1494—1495	301 000	Ангел, син на Яни[97]

[83] От въпросните източници не личи кои от християните-откупчици били гърци и кои българи. Затова занапред те ще бъдат отбелязвани просто като християни.
[84] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 127.
[85] Пак там, с. 151.
[86] Пак там, с. 152.
[87] Пак там, с. 153.
[88] Пак там, с. 88.
[89] Пак там, с. 151.
[90] Пак там.
[91] Пак там, с. 153.
[92] Пак там, с. 152.
[93] Fekete, L. Цит. съч., с. 245.
[94] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 113.
[95] Пак там, 90—93.
[96] Пак там, с. 106.
[97] Пак там, 90—93.

1	2	3	4
От хаса в гр. Нарда	1495	339 690	Михаил Илезаре[98]
От таксите от пазара за зърнени храни, от пазара за плодове и пътните такси в Одрин . . .	1495	970 000	Ангел, син на Яни[99]
От дунавските пристанища . . .	1496	5 090 000	Мордохай син на Самсун[100]
От село Акбунар, Одринско . .	1496	10 000	Манол[101]
От таксите от пазара за коне, пазара за роби и кланицата в Одрин	1497—1498	306 000	Самуил Евреина[102]
От оризищата в Серско	1497—1498	1 040 000	Манол от Нарда[103]
От солниците в Морея	1498	42 810	Павло и Хартвик[104]
От таксите от пазара за коне, пазара за роби и кланицата в Одрин	1499	325 000	Йехуда, син на Яков[105]
От таксите от пазара за зърнени храни, пазара за плодове и таксите по пътищата в Одрин	1499	900 000	Михаил от Одрин[106]
От митата на пристанищата в Морея и други данъци в Морея	1501	344 760	Яни, син на Исак, и Яни, син на Стефан[107]
От оризищата в Серско	1503	940 000	Алеко, син на папа Симо от Драма[108]
Същата мукатаа	1506—1507	1 080 000	Йован, син на Тодор[109]
От пристанището Буда	1558	неотбелязано	Соломон
От хаса от гр. Толна (Унгария). .	1558	„	Фаркаш
От градовете Буда и Пеща . . .	1558	„	Соломон
От гр. Бата (Унгария)	1558	„	Фаркаш и Степан[110]
От вносни мита в София и държавни конфискации в Никопол	1561—1562	72 000	Исак, син на Арслан, и Аврам, син на Исак[111]
От солунските риболовища . . .	1566—1567	неотбелязано	Андрей Бали, Франкопуло, Стани, син на Димитър, и Димо, син на Стилян[112]
От десятък върху виното в Бруса	1571—1572	„	Аврам Евреина[113]
От свещоливниците в Одрин . .	1573—1574	88 000	Соломон[114]
Същата мукатаа	1576—1577	90 000	„ [115]

98 Fekete, L. Цит. съч., 128—137.
99 Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 107.
100 Fekete, L. Цит. съч., 128—137.
101 Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 124.
102 Пак там, 90—93.
103 Пак там, с. 137.
104 Fekete, L. Цит. съч., 128—137.
105 Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 90—93.
106 Пак там, с. 107.
107 Fekete, L. Цит. съч., 128—137.
108 Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 137.
109 Пак там.
110 Fekete, L. Цит. съч., с. 245, 249, 261, 270.
111 Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 13 джемази I 969.
112 Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 974.
113 Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мюлтезими. 13 шевал 987.
114 Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 95.
115 Пак там.

1	2	3	4
От остров Ескерос (?)	1602—1603	90 000	Константин[116]
От бозаджийниците в Цариград, Галата, Скутари и пр.	1603—1604	600 000	Георги[117]
Същата мукатаа	1604—1605	650 000	Исак, син на Моше и Аврам, син на Исак, от Цариград[118]
Същата мукатаа.	1605—1606	1 350 000	Соломон Евреина[119] и пр.

Изложените сведения доказват безспорно, че през разглеждания период християните и евреите, носители на парични капитали, играели значителна роля в откупуването на държавните приходи в империята. Тези материали обаче разкриват една закономерност, която бие на очи: това е почти пълното изчезване от полето на откупвачеството на християнските елементи след средата на XVI в. Немногобройните немюсюлмани, на които се натъкваме след време, са почти изключително евреи.

Непосредственото заключение, което налага този факт е, че с постепенното натрупване на парични капитали у самите турци ролята на местните носители на подобни капитали била изиграна и те били принудени да отстъпят място на откупвачите от господствуващата народност. До известна степен такъв извод не може да не бъде правдоподобен, тъй като с течение на времето самите турци чрез извъникономическа принуда или открит грабеж несъмнено успели да натрупат крупни състояния. При съществуващите условия, както вече бе изтъкнато, един от основните сектори на приложение на паричните капитали било откупвачеството, където турците не закъснели да се наложат. Явно е впрочем, че появата, по-късно преобладанието и най-после изключителното господство на турския елемент в откупуването на държавните приходи било напълно закономерен факт. Тук обаче следва да се отбележи, че твърде многочислени източници налагат и друго обяснение на отбелязаното явление, обяснение, което поставя под въпрос *турския* произход на откупвачите-мюсюлмани.

Както е известно, всеки друговерец, приел исляма, получавал лично мохамеданско име. Що се касае до презимето му, което при установената османска практика било изразявано чрез личното име на бащата, в случая то било заменяно с „ibn-i Abdulla", „bint-i Abdulla" („син на Абдулла", „дъщеря на Абдулла"), т. е. син или дъщеря на „раба божи". С това се избягвало позорното споменаване на християнското или еврейското име на бащата на новопомохамеданчения, за да бъде прекъсната формално всякаква връзка между него и народността, към която принадлежел. „Ibn-i Abdulla" била официалната формула, възприета за означаване на първото мохамеданско поколение, която в някои паметници е опростена в нарицателното „abdullaoğulları", т. е. „синове на Абдулла" — новопомохамеданчени[120]. Ето такива именно „синове на Абдулла" фигурират в

[116] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 26 зилкаде 1011.

[117] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 1013.

[118] Пак там, Сигн. Цариград—велик везир. Мукатаи. 1 шабан 1014.

[119] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 1013.

[120] Например в пасажа „стар закон е синовете на Абдулла да стават джамбази" (Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 247), отразен в Сюлейманово законодателство, „abdullaoğalları" е

много голям брой в източниците по откупуването на държавните приходи. Не би било пресилено дори твърдението, че почти във всеки документ за наемане на мукатаа се натъкваме на един или няколко „синове на Абдулла", вписани като бивши или настоящи откупвачи, като конкуренти в търга или поне като гаранти. Тук са приведени данните от част от тези източници:

Таблица 3

Мукатаа	Година	Размер	Откупвач
1	2	3	4
От оризищата в Драмско	1481—1482	8 000	Хамза, син на Абдулла, от Драма[121]
От оризищата в Серско	1482—1483	120 000	Шахин, син на Абдулла[122]
От наемите на дюкяните на сарачите, производителите на лъкове и стрели в Одрин	1486	110 000	Балабан, син на Абдулла[123]
От десятъка върху ориза в Пловдивско	1486—1487	53 000	Хаджи Юсуф, син на Абдулла, и Мехмуд, син на Абдулла, от Пловдив[124]
От бозаджийниците в Одрин . . .	1488—1489	40 000	Хамза, син на Абдулла, и Хаджи Елиас, син на Хамза[125]
От кервансарая Кятиб Джев в Одрин	1488—1489	3 000	Насух, син на Абдулла[126]
От оризищата в Драмско	1488—1489	9 000	Юнус, син на Абдулла[127]
От облагането на памучното масло за оръжейната в Одрин . .	1491—1492	29 000	Танрървермиш, син на Абдулла[128]
От кервансарая Кятиб Джев . .	1493—1494	4 000	Хамза, син на Абдулла[129]
От таксите от пазара за зърнени храни, пазара за плодове и таксите по пътищата в Одрин	1497—1498	870 000	Ахмед, син на Абдулла, от Цариград[130]
От същата мукатаа	1499	900 000	Мехмед (бивш Михал) от Одрин[131]
От таксите върху теглилките на пазара за зърнени храни в Одрин	1504—1505	48 000	Хадър, син на Абдулла[132]
От таксите от пазара за зърнени храни, пазар за плодове и таксите по пътищата в Одрин . .	1505—1506	900 000	Капанджи Юсуф, син на Абдулла[133]

употребено като нарицателно — новопомахамеданчаните. (В джамбазкия корпус били допускани само първо поколение мохамедани.)

121 Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 134.
122 Пак там, с. 137.
123 Пак там, с. 120.
124 Пак там, с. 133.
125 Пак там, с. 97.
126 Пак там, 116—117.
127 Пак там, с. 134.
128 Пак там, с. 113.
129 Пак там, 116—117.
130 Пак там, с. 106.
131 Пак там, с. 107.
132 Пак там, с. 110.
133 Пак там, с. 107.

1	2	3	4
От вносни мита в София и държавни конфискации в Никопол	1561—1562	72 000	Харам, син на Абдулла[134]
От рудника Кремиковци	1561—1562	165 000	Месих, син на Абдулла, от Челопеч и Кара Синан, син на Абдулла[135]
От данъците на „пиаде" и „мюселемите" в Ореша, Галиполско	1561—1562	неотбелязано	Хасан Авлония[136] Еничар[137]
От солунските риболовища	1566—1567	„	Али, син на Абдулла[138]
От облагания (неотбел.) във Варна	1573—1574	„	Киван, син на Абдулла, от Силистра[139]
От Митилинските хасове	1575—1576	„	Мехмед, син на Абдулла, от Солун[140]
От хасове в Гюргево	1576—1577	„	Юсуф, син на Абдулла[141]
Същата мукатаа	1577—1578	„	Реджеб, син на Абдулла[142]
От четири никополски мукатаи	1585—1586	„	Перване, син на Абдулла от Плевен[143]
От таксите върху търговията в Богазкесен—Галата	1585	13 000	Фаик, син на Абдулла[144]
От пристанищата Тулча, Исакча, Мачин и пр.	1585	3 000 000	Ахмед, син на Абдулла[145]
От „новите хасове" в Милоско	1585—1586	504 000	Меми, син на Абдулла[146]
От пристанищата Видин, Кладово, Смедерево, Оряхово, Никопол и пр. и от две хасови села в Тутраканско	XVI в.	400 000	Хюсеин и Махмуд, синове на Абдулла, от Белград[147]
От бозаджийниците в Цариград, Скутари и Галата	1605—1606	1 300 000	Биале, син на Абдулла[148]
От хасове в Солунско	1607—1608	160 000	Пири, син на Абдулла[149]
От таксите от пазара за плодове и митата в Одрин	1625—1626	неотбелязано	Хюсеин, син на Абдулла[150]
От хасовете Бузенище (?)	1635—1636	220 000	Сюлейман, син на Абдулла,[151] и пр.

[134] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 13 джембази I 969.

[135] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 16 сафар 969.

[136] Помюсюлманчените християни, включвани в еничарския корпус, носели като презимена имената на областите, от които били отвлечени (срв. документите, публикувани у Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 118).

[137] Неиздаден документ. Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 15 сафар 969.

[138] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 974.

[139] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 981.

[140] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 10 зилхидже 983.

[141] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Емини. 2 рамазан 985.

[142] Пак там.

[143] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 26 сафар 993.

[144] Пак там.

[145] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мюлтезими. 993.

[146] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Тимари. 994.

[147] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мюлтезими. XVI.

[148] Пак там, Сигн. Цариград—велик везир. Мукатаи. 1 шабан 1014.

[149] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 1016.

[150] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Одрин — мукатаа-емини. Заплати. 5 мухарем 1035.

[151] Пак там, Сигн. Цариград—велик везир. Мукатаи. 29 шевал 1045.

Изложените данни безспорно свидетелствуват за твърде голямото участие в откупвачеството на новопомохамеданчени елементи. Тук трябва да отбележим, че от оскъдните източници за народностния и социалния състав на градското население през разглеждания период също проличава значителното място на „синовете на Абдулла" в прослойката на имуществено силните градски жители. Преди всичко следва да се спрем на един род документи, които също имат отношение към откупвачеството на мукатаите. Това са списъците на гарантите, които всеки амил бил длъжен да представи, за да получи право на наемане на дадена мукатаа. Сборът от сумите, срещу които гарантирали с имота си въпросните лица, трябвало да бъде равен на парите, които мукатааджията се задължавал да внесе на разсрочки.

От един подобен списък на гаранти узнаваме, че при откупуването на мукатаата от хаса Коншуплу, Янинско, откупвачът, турчин, посочил 6 души кефили, от които двама „синове на Абдулла"[152]. Като се вземе предвид, че тези лица гарантирали общо за 474 638 акчета, явно е, че всеки от шестимата залагал в сделката имот за по средно 78 106 акчета. Откупвачът на мукатаата от данъците на „пиаде" и „мюселемите" в Аджа ова (?) — Мустафа — представил трима гаранти: двама турци (с гаранция от по 30 000 акчета) и един „син на Абдулла" (с гаранция 60 000 акчета)[153]. За получаване правото върху мукатаата от таксите върху мерките и теглилките в султанските хасове в Морея откупчикът се позовал на гаранцията на пет лица, от които двама братя евреи и трима „синове на Абдулла"[154]. Списъкът на гарантите, който Махмуд представил при откупуването на мукатаа в Никополско и Тутраканско, обхваща имената на 161 души. От тях 76 били турци от Оряхово, Видин, Плевен и Никопол, 13 евреи — почти изключително от Никопол, 48 българи от села в Никополско, Разградско, Търновско и от Плевен и 24 „синове на Абдулла" — почти изцяло от градовете Русе, Разград, Плевен, Никопол, Враца, Видин и много малко от селата. Между гарантите „синове на Абдулла" е и бъдещият откупчик на същата мукатаа Перване, син на Абдулла, от гр. Плевен[155].

Освен от списъците на гарантите по откупуване на мукатаите съществуват и други сведения от XVI в., които доказват, че по това време между състоятелните граждани се срещали многобройни „синове на Абдулла". В един регистър на лицата, обложени с джелепски данък в средата на XVI в., само в един град — София — се натъкваме на около 25 души новопомохамеданчени, които, освен че били търговци или занаятчии, се явявали и крупни овцевъдци. Между тях срещаме бакали, кюркчии, търговци на дървен материал, абаджии, ахтари, хлебари, лихвари и пр. Типично в случая е, че част от тези нови мюсюлмани вече успели да станат хаджии[156]. Както е известно, през епохата на турското господство хаджилъкът, освен че бил израз на подчертана религиозна ревност, се смятал и за белег на особено благосъстояние.

---

[152] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 26 сафар 993.
[153] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 9 зилхидже 968.
[154] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи 974.
[155] Пак там, Сигн. Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 26 сафар 993.
[156] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Пазарджик—кадия. Джелепкешани. 10—20 шабан 984.

Пак по същото време (около средата на XVI в.) между запазените протоколи на софийския кадия намираме данни за лихвари „синове на Абдулла". Спахията Сюлейман, тимариот на с. Желява, Софийско, продал „на зелено" феодалната рента, дължима му от неговите зависими селяни, срещу кредит от 2900 акчета на Хасан войвода, син на Абдулла[157]. Друг спахия — Хаджи Бекир — заел 2000 акчета от Хаджи Али, син на Абдулла (още един новопомохамеданчен, който станал хаджия), срещу десятъка от 26 зависими домакинства на село Иваняне, Софийско[158].

Изнесените сведения доказват твърде масовото приемане на исляма от страна на имуществено силните градски елементи и по-специално от носителите на парични капитали, участвуващи в откупуването на държавните приходи. При това, както личи от предходните таблици, масовата поява на „синове на Абдулла" във въпросните сделки съвпада по време с постепенното намаляване, а по-късно и с изчезването на немохамеданите в откупването на мукатаите. Това е твърде убедително указание, че участвуващите в наемането на държавните приходи помохамеданчени елементи били онези християни и евреи или поне техните потомци, които намираме в описаните сделки преди средата на XVI в.

Какво би могло да бъде обяснението за това поголовно приемане на исляма от страна на местните носители на търговско-лихварски капитали?

Не е изключено, разбира се, то да било резултат от общия натиск, упражняван от завоевателите над всеки по-изтъкнат представител на покорените народности, още повече че констатираният факт съвпада по време със засилването на религиозно-народностната дискриминация в империята (през и след управлението на Селим II, 1512—1520 г.)[159]. В случая обаче вероятно били налице и други причини, които способствували за народностната измяна на ред носители на търговско-лихварския капитал.

Приемането на исляма от страна на един „неверник", както е известно, било онзи акт, който го очиствал в очите на властта от тежестта на не едно престъпление или простъпка. Не били редки случаите, в които определени виновни или просто набедени поданици на империята прибягвали към това последно средство, изправени пред палача[160]. А сделките, в които участвували амилите по мукатаите, освен големите печалби, които им носели, били съпроводени и от огромен риск не само за тяхното имущество, но и за свободата и дори за живота им.

---

[157] Гълъбов, Г. Превод на Софийски кадийски регистър 313/2 от 1550 г. Ръкопис, лист 26 III (оригиналът е унищожен по време на бомбардировките над София през 1944 г.).

[158] Пак там. 313/1, лист 6а I.

[159] Тодоров, Н. Насилственото помохамеданчване на родопските българи. Из миналото на българските мохамедани в Родопите. С., 1958, с. 64 и сл.

[160] Известно е, че част от родопските българи приели исляма, понеже били заплашени с поголовно избиване (срв. Захариев, Ст. Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. Виена, 1870, 81—96). Че приемането на мохамеданството било акт, към който представителите на покорените или зависими от Портата балкански народности прибягвали при всевъзможни поводи и дори *нееднократно* с оглед на конкретни изгоди или необходимост, личи от определени източници. Така през 1560 г. с един ферман на Сюлейман I до кадията на Силистра се нарежда анкета. Нейната цел била да установи дали непокорните боляри на Мирча (войвода на Молдова, забягнали в Османската империя, приемали исляма за пръв път. До Портата бил стигнал слух, че въпросните боляри веднъж вече приели мохамеданството, след което се били отметнали, надявайки се да възстановят своите права в Молдова (Библиотека на Румънската академия на иауките. Фонд. „Турски документи", Папка DLXXIX, док. № 64а. Срв. пак там, док. 56а и 57а).

След като откупвачът получел правото да събира определен държавен приход в рамките на известна територия и за даден срок, той внасял предварително наддадената при търга над размера на мукатаата сума, както и част от самия ѝ размер, а останалата част дължел на разсрочки, фиксирани в условията на наемането. Естествено той невинаги успявал да реализира навреме събиранията си, за да устои на сроковете на вноските. В такъв случай той бил принуден да авансира на фиска известна сума от своя собствен капитал при перспективата, че не само ще я възстанови, но и че ще се добере до печалба.

Подобни надежди обаче невинаги били оправдавани. Причина за това бил фактът, че размерите на някои мукатаи били съвсем нереално повишавани от страна на властта. Ето защо понякога, след като двама, трима или повече откупвачи поред не успявали да издължат контрактуваната сума, държавата била принудена да намали чувствително първоначалния размер на мукатаата[161]. Измененията в размера на мукатаите впрочем били сигурни, но никога не можели да се предвидят с точност, тъй като в подобни административно-финансови единици били обикновено обособявани инцидентни по характер държавни събирания (мита, такси, глоби и пр.) или производство, чийто обем не можел също да бъде „плануван" предварително (оризища, солници и пр.).

Следователно докато, от една страна, съществувала възможност за значителни печалби при наемане на подобен държавен приход, от друга страна, амилът бил изправен пред непрекъсната заплаха от разорение. Залагайки на първата възможност, в състояние били да понесат риска на подобни сделки естествено онези откупвачи, които притежавали големи капитали. С оглед да компенсират евентуалните загуби от дадена мукатаа, както ще видим по-долу, те предпочитали да хвърлят капитали едновременно с откупуването на няколко мукатаи. Дребните спекуланти обаче и тук както винаги се намирали в по-голяма опасност.

Неиздължилият се в срок откупвач попадал под ударите на закона. За нищожна понякога сума той пролежавал в цариградските тъмници дълги години, докато някой заплател дълга му или „му дойдела помощ". Най-често тази помощ се изразявала в предложение да приеме исляма (в случай, че още не бил успял да стори това). Твърде показателен в това отношение е един списък на затворени в цариградския затвор амили от 1504 г.

Яни, син на Стефан, и Исак, син на Яни, задлъжнели на фиска с 250 762 акчета. Техните поръчители, също християни, излежали заедно с тях 3 години и 10 месеца, докато се издължили и били освободени[162]. Мордохай, син на Самсун, дължел на хазната 884 105 акчета срещу мукатаата на дунавските пристанища (при общ размер 5 090 280 акчета). Той лежал в затвора 8 години и половина и „когато високият диван му дошел на помощ", станал мохамеданин и бил освободен[163]. Умрели в затвора Мехмед, Сюлейман и Ахмед, затворени за задължения по мукатаата на митата в Цариград и Галата. Единственият им оцелял съдружник през 1504 г. бил в затвора от 22 години и продължавал да лежи[164]. Михаил

[161] Срв. Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 92—94, 96—97 и пр.
[162] Fekete, L. Цит. съч., с. 130.
[163] Пак там.
[164] Пак там, с. 132.

Илезаре, откупчик на мукатаата от хаса Нарда, бил затворен за дълг от 339 690 акчета. След 5 години и 8 месеца приел исляма и бил освободен[165]. Съдружниците Павло и Хартвик излежавали дълг от 303 366 акчета. След 4 години и 8 месеца „приели исляма пред високия диван и били освободени"[166] и пр.

Характерно е, че турците, а също и помохамеданчените преди затварянето им откупчици (Ахмед, син на Абдулла, и Елиас, син на Абдулла[167]), които фигурират във въпросния списък, продължавали да гният в цариградските тъмници, докато влезлите в тях „неверници" относително леко се отървали, встъпвайки в Мохамедовата вяра.

От материалите по одринските мукатаи също личат многобройни случаи на затворени амили, част от които били освободени при общата амнистия на задлъжнели откупвачи през 1508 г. (датата на откриването на джамията Байезид II)[168], след като били излежали понякога над 10 години, а други дори били екзекутирани[169]. Единственият случай на християнин, помохамеданчен при описаните обстоятелства, тук бил Михаил, син на Ангел, който приел името Мехмед в 1505 г.[170] Почти веднага обаче новият Мехмед фалирал повторно и пролежал 9 години, за да бъде освободен по ходатайството на ред крупни сановници[171].

Изтъкнатите факти доказват безспорно, че един от основните мотиви за приемане на исляма от страна на местните носители на парични капитали и специално на откупвачите било спасението на живота и свободата им. Следователно натискът, който търпели тези лица, бил една от причините за тяхната народностна измяна. Едва ли обаче може да се смята, че това била единствената подбуда на твърде многобройните случаи на потурчване между местните представители на паричния капитал. Голяма роля в това направление ще да е изиграла личната заинтересованост на въпросните лица, която диктувала включването им в господствуващата народност и сближаването с мюсюлманската управляваща върхушка.

Както е известно, „неверникът" в империята оставал „неверник" при всички обстоятелства и независимо от своето имуществено положение. Неговият имот и живот били подложени на непрекъснат риск от страна на „господарската" народност. И докато единичните помохамеданчвания в селата, където зависимият селянин нямал какво да загуби освен собствената си кожа, били рядкост[172], по същото време в градовете действували други, твърде различни фактори. Преди всичко тук успяла да се съхрани известна имуществено силна прослойка, която била отмината от разрухата на завоеванието и, нещо повече, виждала при новосъздалите се условия реални възможности за увеличаване на състоянието си и на своето политическо влияние. И тъй като единствената пречка по този път се явявала „неправата" вяра, която тези елементи изповядвали, съвсем понятно е, че

---

165 Пак там.
166 Пак там, с. 134.
167 Пак там, с. 136.
168 *Gökbilgin*, M. T. Цит. съч., с. 92, 95, 104 и др.
169 Пак там, с. 152.
170 Пак там, с. 107.
171 Пак там.
172 Срв. напр. с феодалните регистри на някои балкански земи от XV—XVI в. (Необнародвани документи. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ТН/31—10; ОР 331; Серес — окръжно управление. Население XVI в. и др.)

мнозина сполучливо преодолявали тази пречка, изменяйки на своята народност.

Фактът, че голяма част от местните носители на парични капитали около и след средата на XVI в. приела исляма, е доказателство за предателската роля на имуществено силните градски елементи, които влезли в съглашателство със завоевателите, за да запазят своите материални интереси. Същият факт обаче има и друга страна: той поставя под въпрос турския произход на откупвачите с мюсюлмански имена.

Поради вече изтъкната практика добавката „син на Абдулла" към личното име на новопомохамеданчения друговерец засягала само първото мюсюлманско поколение. Защото, ако споменатият Михаил, син на Ангел, от Одрин получавал името Мехмед, син на Абдулла, то неговият син вече би бил само Хасан или Ахмед, син на Мехмед, при което нищо не би свидетелствувало за неговия гръцки произход. Като се има предвид тази особеност в изразяването на турските лични имена, с голяма вероятност може да се твърди, че поне част от мохамеданите, участвуващи в откупуването на държавните приходи, били от нетурски произход. Това предположение е подкрепено и от факта, че откупвачеството повече или по-малко се предавало от баща на син (тъй както се предавали и паричните капитали, на които откупвачите били носители), факт, на който ще се спрем по-долу.

* * *

Друг основен въпрос, свързан с характеристиката на откупвачите на държавните приходи в Османската империя през XV—XVII в., е въпросът за техния социален облик. За съжаление той не може да бъде задоволително разрешен въз основа на данните, с които разполагаме. Османските документи, посветени на мукатаите, предоставят твърде оскъдни данни в това направление. Те отбелязват почти изключително имената на откупвачите, особено когато се отнася до откупвачи-християни. Турските лични имена много рядко са съпровождани от прякори, от които може да се съди към коя обществена прослойка принадлежели въпросните амили. По този начин се натъкваме на някои откупчици-търговци: Балабан Унджу (търговец на брашно)[173], Ахмед Касап, син на Абдулла[174], Папасоглу Базиргян (търговец)[175], Касап Юсуф[176], Чохаджи (търговец на сукно), Карагьоз[177], Тюджар (търговец), Ходжа Рустем и пр. Както вече бе отбелязано, подобни прякори съпровождат изключително турски имена. В замяна на това от документите твърде точно личи местожителството на въпросните откупвачи. Въз основа на тях може да се забележи, че през разглеждания период с много малки изключения откупвачите били градски жители[178]. В такъв случай е логично да се предложи, че това били лихвари,

[173] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 97.
[174] Пак там, с. 106.
[175] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Цариград—велик везир. 29 мухарем 1115.
[176] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 124.
[177] Пак там
[178] Пак там, 90—155; Неиздадени документи. Ор. отд. на ДБВК. Сигн. Цариград—велик везир. 20 — 30 сафар 993; Цариград — дефтерхане. Мукатаи. 26 сафар 993; Цариград—дефтерхане. Емини. 2 рамазан 985; Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 969; Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 15 раби II 969; Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 981; Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 993; Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 13 джемази I 969 и пр.

едри търговци, а може би и преуспели занаятчии, които с натрупаното от занятието им състояние се впускали в описаните операции.

Липсата на указания за качеството на мнозинството откупчици до края на XVI в. обаче имало своето обяснение. До това време явно откупвачеството на държавните приходи било в ръцете на частни лица, които не притежавали никаква служебна титла, тъй като османските източници от въпросния период никога не пренебрегват служебното качество на споменаваните в тях лица. Единствените откувачи, чийто имена са свързани с известна служебна титла фигурират в източниците до края на XVI в., са някои военни ленници.

И наистина през ранните векове след създаването на империята, когато ролята и значението на придворната аристокрация били още твърде незначителни, известен паричен капитал, що се отнася до османските елементи, могъл да бъде натрупан преди всичко от представителите на военно-ленните среди[179] чрез ограбване на зависимото население или плячкосване на новозавоюваните земи. Както ще видим по-долу, крупните военни-ленници се въздържали от пряко участие в откупвачеството. Затова пък редниците във феодалното опълчение и военно-ленното земевладение, както личи от многобройни източници, след средата на XVI в. нерядко участвували в наемането на мукатаи[180]. От други документи узнаваме, че тимариотите-откупчици били освобождавани от военна служба поради заетост в работата по мукатаите[181].

Последните десетилетия на XVI и първите на XVII в. са свързани със значителни промени в социалната структура на османското общество, предимно с промени в състава на господствуващата класа. Придворната знат, която през първите векове след създаването на държавата била още послужбена и на дело играела незначителна роля, по това време разширила и затвърдила своите позиции. Постепенно тя изтласкала от земевладението военните ленници и започнала да упражнява своето влияние в управлението на държавата. Във връзка с това нараснала и ролята на придворните военни части, които били основната опора и постоянният резерв на новосъздадената дворцова аристокрация.

Освен в земевладението, където представителите на тази аристокрация нахлули масово през указаното време, те започнали явно да играят определяща роля и в откупуването на държавните приходи. След началото на XVII в. се натъкваме на твърде многобройни сведения за наемане на мукатаи от служебни лица, чиято служба нямала никакво отношение към финансовите дела на империята. Това били предимно офицерски чинове от дворцовите части, между които срещаме чауши[182], мютеферики[183], спахии

---

[179] Д Косев изтъква, че през епохата на турското робство, докато представителите на османската господствуваща класа могли да трупат състояния чрез упражняване на извъникономическа принуда, представителите на поробените народности можели да извършат това само чрез търговия или лихварство. Оттам и по-голямата роля на местните елементи в областта на икономиката (Срв. Косев, Д. Към изясняването на някои проблеми... — ИПр, 1956, № 3).

[180] Неиздадени документи. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Цариград—дефтерхане. Дефтердар. 998; Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 5 шабан 996; Цариград—дефтерхане. Тимари. 994; Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 27 зилхидже 991 и пр.

[181] Неиздадени документи. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Цариград—дефтерхане. Мюлтезими. 27 зилхидже 998; Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 985 и пр.

[182] Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 26 сафар 993; Цариград—велик везир. Мукатаи 1 реби I 1018; Солун—емин на мукатаата. Сребро. 27 зилкаде 1124; Цариград—дефтерхане. Данъци. 1010; Цариград—дефтерхане. Мукатаи. 13 реби I 1016 и пр.

[183] Пак там, Сигн. Цариград—велик везир. Мукатаи. 26 джемази II 1057; Цариград—велик везир. Мукатаи. 26 зилкаде 1091 и пр.

на заплата[184], силяхдари[185] и пр. Твърде типично е, че това били същите елементи, които масово проникнали в османското феодално земевладение в края на XVI и началото на XVII в. и предизвикали упадъка на военно-ленната система[186].

Наличието на многобройни служебни лица в операциите по откупуването на държавните приходи в империята след края на XVI в. не може да бъде смятано за някаква нова мярка от страна на централната власт срещу частните лица, носители на парични капитали. Отново следва да се напомни, че по същество службата на чаушите, мютеферикитe, силяхдарите и пр. дворцови военни чинове нямали никакво отношение към имперските финанси. В откупвачеството впрочем те участвували не въз основа на някакво служебно качество, а също като частни лица, което се потвърждава и от източниците (въпросните военни чинове наддавали в търговете наравно с другите конкуренти, заплащали предварително част от размера на мукатаата и пр., от което е явно, че те заемали мукатаите *не служебно*). В конкретно-историческата обстановка този факт трябва да бъде разглеждан като една от многобройните прояви на растящото значение и влияние на придворната аристокрация, която използувала всички налични възможности за своето обогатяване.

Успоредно с това следва да се отбележи, че след началото на XVII в. сведенията за амили, несвързани със служебно качество, все повече намаляват. Явно е впрочем, че придворната аристокрация постепенно иззела откупуването на държавните приходи от ръцете на частните лица, носители на парични капитали, принуждавайки ги да търсят друг сектор за приложение на своите парични натрупвания. Явно е обаче и друго: след началото на XVII в. известна част от османската феодална аристокрация чрез участие в парични спекулации достигнала до натрупване на значителни парични средства или увеличила наличните си капитали, получени от извъникономическа принуда.

Във връзка със социалната характеристика на откупвачите през разглеждания период в източниците се натъкваме на сведения за амили, чиято социална принадлежност е в рязко противоречие с тяхното поприще. Това са многобройните данни за участието на освободени роби в откупуването на държавни приходи, което, както личи от документите, било най-усилено през последните десетилетия на XV и началото на XVI в.

Така в 1488 г. освободеният роб на Махмуд паша — Атмаджа — наел за 406 000 акчета мукатаата от таксите на пазара за роби, пазара за коне и таксите от кланицата в Одрин. Тъй като не успял да издължи на фиска 181 101 акчета, той бил затворен и пролежал до 1505 г., когато бил амнистиран[187]. Пак през 1488 г. въпросният Атмаджа наел и друга мукатаа, тази на свещолеярните в Одрин, за 100 000 акчета. Тази сделка прибавила към задълженията му още 69540 акчета и удължила срока на неговото затворничество[188]. Все през 1488 г. същият освободен роб на Махмуд паша откупил трета одринска мукатаа от таксите на пазара за зърнени храни,

---

184 Пак там, Сигн. Одрин—мукатаа-емини. Заплати военни. 5 мухарем 1035; Цариград—велик везир. Мукатаи. I шабан 1014 и пр.

185 Пак там. Сигн. Цариград—велик везир. Мукатаи. 29 шевал 1045 и пр.

186 Мутафчиева, В. За състоянието на спахилъка..., с. 44 и сл.

187 Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 92.

188 Пак там, с. 96.

пазара за плодове и пътните такси за 900 000 акчета. От нея той задлъжнял с 328349 акчета, с което участта му била отегчена[189].

Мукатаата на серските оризища през 1464 г. била наета от освободения роб на Ягджи Хаджи Мукбил — Мубарек — в съдружие със сина на бившия му господар за 2 667 824 акчета, а по-късно и с някой Али. Понеже не успял да се издължи, Мубарек бил осъден и екзекутиран[190]. Същата мукатаа през 1482 г. била откупена от друг освободен роб — Хамза, — чийто предишен господар бил бадждарът (държавен чиновник, събирач на пазарните такси) Хайредин. Въпросният Хамза също не успял да се издължи на фиска[191]. През 1486 г. един друг бивш роб на споменатия Ягджи Хаджи Мукбил — Хамза — получил правото върху същата мукатаа[192]. Също и друг освободен роб на вече цитирания бадждар на Серес Хайредин — Кятиб Искендер — в съдружие с някой Иса Бали наел през 1482 г. мукатаата от серския бадж за 430 000 акчета[193]. Трети освободен роб на същия Хайредин — Сюлейман — откупил мукатаата от приходите на селата Брандоли, Булгархор и Саляни, Серско, за 45 000 акчета през 1485 г.[194] Това естествено не са всички сведения за участието на освободени роби в откупуването на държавни приходи в края на XV и началото на XVI в.[195]

Известно е, че според шериата никой мюсюлманин не можел да бъде роб на друг мюсюлманин. Ето защо приелите исляма заробени християни веднага били освобождавани. Че част от тези освободени роби се установявали в градовете, залавяли известни занаяти или търговия и успявали да натрупат някакво състояние, свидетелствуват ред факти. Ще споменем само, че от един източник — регистъра на едрите овцевъдци в София от средата на XVI в. — черпим данни за повече от 10 души освободени роби на паши или богати турски граждани, които освен че упражнявали известен занаят (между тях намираме абаджии, бояджии, ахтари, хлебари, халваджии и пр.), били и крупни притежатели на овчи стада[196].

Установяването на освободените роби в градовете е напълно понятен факт, тъй като заробването на тези хора било причина те да бъдат отвлечени далеч от родните си краища, да загубят всякаква връзка със земята, както и всякаква собственост или право на владение. Ето защо след тяхното помохамеданчване и освобождаване за тях било по-приемливо да останат в същия град, където били завлечени, и да търсят на самото място начин за препитаване. Обаче колкото и да успявали те в това направление, трудно може да се приеме, че в течение на няколко години един освободен роб би бил в състояние да натрупа достатъчно значителен паричен капитал, за да участвува в такива крупни спекулации, каквито са изброените по-горе. При това следва да се отбележи, че към името на нито един от въпросните бивши роби не е прибавено указание за неговото евентуално занятие. Те просто фигурират като свободни роби на Махмуд паша, на бадждара

[189] Пак там, с. 105—106.
[190] Пак там, с. 135.
[191] Пак там, с. 136.
[192] Пак там.
[193] Пак там, с. 141.
[194] Пак там, с. 142.
[195] Пак там, с. 97, 119, 133 и др.
[196] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Пазарджик—кадия. Джелебкешани. 10—20 шабан 984.

Хайредин и пр. Очевидно е освен това, че въпросните лица не участвували в дребни сделки. Само споменатият Атмаджа в една-единствена година заложил капитали в три от най-големите одрински мукатаи с общ размер 1 406 000 акчета. Откъде би могъл да се вземе у един вчерашен роб, който напуснал с голи ръце дома на господаря си, паричен капитал, равен на годишния приход на санджакбейски хас?

Твърде правдоподобно е предположението, че поне част от освободените роби, участвуващи в откупуването на мукатаите, били подставени лица на своите бивши господари. Както е известно, през периода XV—XVI в., характерен със строг уж централизъм в империята, турските висши сановници зависели от централната власт, която често ги подменяла. Не били изключение и случаите, когато даден везир или паша бил сneman (а понякога и екзекутиран), за да може държавата да сложи ръка върху голямото състояние, което бил натрупал. Конфискациите на тези крупни имущества били немалко приходно перо на османския фиск[197]. Тази несигурност в утрешния ден, в която живеели турските сановници през ранните векове след създаването на империята, била смятана от някои европейски наблюдатели за основна причина за съхраняването на централизацията в османската държава[198].

При тези условия естествено не било безопасно за един висш сановник да дава израз на своето богатство, участвувайки пряко в откупвачество на държавни приходи. Ето защо вероятно отделни представители на османската управляваща класа си служели с подставени лица във въпросните сделки. Такъв, изглежда, е случаят с освободения роб на Махмуд паша, който само в една година заложил огромни капитали в три мукатаи. Такъв сигурно е и случаят с робите на бадждара на Серес — Хайредин, — който едва ли искал да рискува доходоносната си служба чрез пряко участие в откупвачество. Колкото за робите на Ягджи Хаджи Мукбил, на тяхната намеса в сделките по мукатаите ще се спрем по-долу.

Вече бе изтъкнато, че участието в откупуване на държавните приходи в Османската империя било свързано с голям риск за състоянието и дори живота на амила. Въпреки това не може да не ни направи впечатление фактът, че изброените случаи, където подозираме подставяне на освободени роби в откупвачеството, завършили с катастрофа. Въпросният Хамза, бивш роб на Махмуд паша, лежал в затвора за неиздължаване на крупни суми и по трите мукатаи, които откупил, а един от робите на Ягджи Хаджи Мукбил дори бил обесен. При все, че за участта на останалите фалирали освободени роби в източниците не е споменато нищо определено, сигурно е, че и те не са избягнали предвидените от закона санкции за неиздължили се амили.

При това състояние на нещата съвсем основателно е предположението, че в изброените случаи съществували системни злоупотреби със сумите, получавани от амилите срещу откупените събирания. При това вероятно тези злоупотреби не били извършвани от подставените лица, а от фактическите притежатели на капиталите, с които били откупувани мукатаите. Последните всъщност не рискували нищо, защото участието им в сделките оставало недоказано. Следователно намесата на освободени

[197] Morawitz, Ch. Цит. съч., с. 9.

[198] Relazioni degli ambasciatori veneti senato. Raccolte etc. da E. Alberi. Firenze 1848—1855, Serie III, vol. I, p. 261.

роби на крупни османски сановници в операциите по мукатаите до голяма степен може да бъде разглеждана като един от начините за натрупване на парични капитали от управляващата върхушка за сметка на фиска.

Че някои от представителите на висшите управляващи среди в империята не били чужди на интересите по откупуването на мукатаите, доказва и фактът, че те понякога полагали явни усилия да подпомогнат своите пропаднали „протежета". През 1508 г. везирите Али паша, Мустафа паша, Яхя паша, румелийският бейлербей Хасан паша и двама от дефтердарите на хазната уравнили задълженията (повече от 700 000 акчета) на някой Елиас, които направил във връзка с откупуването на пловдивските оризища, както и издействували освобождаването му от затвора. Трябва да се отбележи обаче, че за тази милост затворникът бил принуден да чака повече от 15 години[199].

Когато ролята на османската придворна аристокрация към края на XVI и началото на XVII в. се засилила поради отслабване на централизма, представителите на висшите управляващи среди вече не смятали за необходимо да се крият зад подставени лица, за да участвуват с натрупаните от тях парични капитали в откупвачеството. Така от някои документи от 1634 г. узнаваме, че „мукатаите в Триполи в Сирия са откупени — едни от бейлербея, а други — от хората му"[200]. Ето защо през този период вече не се натъкваме на сведения за откупчици (предимно освободени роби), които можем да смятаме за подставени лица.

* * *

За очертаване характеристиката на откупвачите на държавни приходи е съществено да се установи доколко това били лица, за които откупвачеството представлявало случайна проява, единична сделка, от която излизали с печалба или загуба, и доколко наемането на мукатаите било основно поле за приложение, натрупване и увеличаване на лихварските им капитали през разглежданата епоха. Защото в случай, че за определени лица откупвачеството представлявало основна професия, в случай, че натрупаните по този път капитали заедно с участието в мукатаите били предавани от баща на син, за да обхванат по-късно в мрежите си многобройните дребни производители от селото и града, то тогава можем да счетем, че през разглеждания период в империята била налице *прослойка* на крупни носители на парични капитали.

В установяването на този факт изследването е затруднено по вече изтъкнатата причина: липсата на фамилни имена в османската епистоларна практика. Поради това ние не сме в състояние да установим доколко отделните Мехмедовци, Маноловци и Ангеловци се намирали или не в родствени връзки, т. е. доколко паричният капитал през разглеждания период притежавал устойчивост и растял чрез бавно натрупване, преминавайки през поколения спекуланти, т. е. доколко можем да твърдим, че през въпросните векове в империята съществувала прослойка от носители на този капитал, бил той търговски, или пък лихварски.

Въпреки изтъкнатата трудност в източниците се набелязват отделни случаи, които доказват, че определени лица съвсем неслучайно и откъслечно

---

[199] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 131—132.
[200] Неиздаден документ. Сигн. Цариград—дефтерхане. 1044. Мукатаи.

се явявали в описаните сделки, че за тези лица кредитирането на фиска било системна проява, в която прилагали и увеличавали своите капитали, натрупани навярно от търговия или лихварство.

Някой си Георги, син на Суле, се среща като откупвач на две мукатаи в Одрин[201]. Друг грък — Ангел, син на Яни — през 1494 г. откупил също две мукатаи[202]. Неговият син (Ангел умрял в 1496 г.) наел една от тези мукатаи и през 1497 г.[203], а през 1500 г. тя преминала у брат му Михаил, който бил затворен за недобори и приел исляма в 1505 г.[204] Следователно тук са налице сведения за близо десетгодишната откупваческа дейност на едно *семейство*.

По същия начин се натъкваме на данни за редица откупвачи, които през една и съща или през последователни години наемали няколко мукатаи[205], както и на амили, за които е явно, че стоели в родствени връзки помежду си[206]. В отделни случаи дори въпреки отбелязаните затруднения може да се набележи и доста продължителната и широка дейност на дадени откупвачи. Трябва да се подчертае, че това са малобройните случаи, в които е отбелязано фамилното име на откупвача.

В края на XV в., както личи от някои документи, крупен представител на богатите откупвачи бил Ягджи Хаджи Мукбил Юскюби, умрял към 1471 г. От името му е явно, че произхождал от Скопие и бил ягджия (маслар). Тук вероятно не става дума за производител, а за търговец, и то крупен търговец на масло. Самият Хаджи Мукбил не участвувал пряко в откупвачеството на държавни приходи. Неговия син Бали обаче срещаме като откупвач на ред мукатаи през указаното време.

Първата отбелязана сделка на Бали била в съдружие с един от бащините му освободени роби — Мюбарек, син на Абдулла. Към 1465 г. след екзекутирането на неиздължилия се откупвач те наели мукатаата на серските оризища за 2 806 160 акчета. Съдружниците напълно устояли на условията на откупуването[207]. През 1473 г. същият Бали откупил за две години мукатаата на пловдивските оризища при размер 1 299 546 акчета и 3363 муда ориз в натура, който се задължавал да предаде на държавата. И в тази сделка Били успешно се издължил[208]. След 1478 г в организацията на същата мукатаа настъпили промени и тя била разбита на няколко малки района, от които Бали откупил този на оризищата около Къзъл Хисар и реката Мик (?). В тази сделка Бали останал с пасив от 30 000 акчета, което обаче не го отвело в цариградската тъмница[209]. Напротив, в 1481 г. той бил откупвач на драмските оризища, които задържал чрез пренаемане чак до 1489 г., когато вече работел в съдружие с един новопомохамеданчен — Юнус, син на Абдулла[210].

---

[201] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 93, 95.

[202] Пак там, с. 93, 106.

[203] Пак там, 106—107.

[204] Пак там.

[205] Пак там, с. 93, 95, 106 (Баджар Али, син на Тур Али); с. 104, 109 (Тур Али, син на Мехмед); с. 109 (Ахмед, син на Дурасан); с. 110, 120 (Мехмед, син на Мустафа); с. 135, 152 (Хаджи Муслихеддин, син на Хаджи Дурсун) и пр.

[206] Пак там, с. 134, 135 (Драмалъ Хамза и син му Хасан, син на Драмалъ Хамза); с. 93, 148 (Йехуда, син на Яков, и Яков, син на Йехуда); с. 17, 123 (Хаджи Али, сина на Мехмед, и Мехмед, син на Хаджи Али); с. 96, 116 (Хамза, син на Абдулла, и Хаджи Елиас, син на Хамза, които работели като съдружници) и пр.

[207] Пак там, с. 135.

[208] Пак там, с. 127.

[209] Пак там, с. 128.

[210] Пак там, с. 134.

В откупвачеството на мукатаи, предимно производствени, участвувал не само синът на въпросния Ягджи Хаджи Мукбил — Бали. Само в документите по наемането на оризовите мукатаи се натъкваме на трима освободени роби на скопския хаджия, които оперирали с крупни капитали. Вече бе споменат Мюбарек, съдружник на неговия син. След успешното завършване на съдружието Мюбарек влязъл в друго — с Али, син на Муса, при което откупил отново мукатааta на серските оризища за 1 165 000 акчета[211]. През 1470 г. същата мукатаа била наета от друг освободен роб на Хаджи Мукбил — Хамза, син на Абдулла — за 950 000 акчета[212]. Същият Хамза плюс друг освободен роб на хаджията — Мустафа — и един солунски гражданин в 1468 г. откупили друга мукатаа — тази на солниците в Хришне (?), Гюмюрджина и Кара су[213]. В тази сделка Хаджи Мукбил бил гарант на Мустафа, който не успял да се издължи, и въпросната сума била удържана от наследството на бившия господар на откупчика (по това време Хаджи Мукбил вече бил покойник)[214].

В описания случай ясно се натъкваме на едно лице — въпросния Бали, — чиято основна професия била откупвачеството на мукатаи. С натрупания от баща му паричен капитал Бали участвувал в ред спекулации, като използувал като съдружници или поставени лица и бившите роби на баща си. Неговото влияние очевидно се простирало дотам, че Бали дори не бил затворен за недобори както други фалирали откупвачи, а продължил да наема все нови и нови мукатаи.

Друг случай на семейство, което в течение на няколко десетилетия натрупвало капитали чрез участие в откупвачеството, е този с фамилията Палеолог, която била сродена с друго гръцко семейство — Комнен. Съществува вероятност това да са били потомци на известните византийски феодални фамилии, тъй като от един фрагмент от регистър, публикуван от Гьокбилгин, узнаваме, че един от тези Комнени притежавал в пълна собственост земи в Серско до края на XIV в. Въпросният пасаж гласи: „Мюлкова земя на Михаил, син на Комнен, в село Каваклула Алан. Сега е мюлк на силяхдара Заганоз, който го е *купил* (к. а. — В. М.) от споменатия Михаил. Притежава за това берати от покойните Байезид Худавендегяр (Байезид I) и Емир Сюлейман, лека им пръст, както и шериатски документи.“[215]

Цитираният случай е от голям интерес не само за изследването на паричните капитали в империята през разглеждания период, но и за аграрните отношения до Сюлеймановото време. Тук явно един византийски феодал успял да запази своето право на земевладение и при турската власт. Самият факт, че той официално успял да продаде това свое право, достатъчно красноречиво говори за това. Може би впрочем сумата, която въпросният Заганоз броил срещу владението на земите в Серско, съставила част от онзи паричен капитал, с който при учредяване системата на мукатаите вече сродените семейства Комнен и Палеолог вложили в откупвачески спекулации.

Първото сведение за участието на въпросната фамилия в откупвачеството датира от 1476 г. По това време един Комнен-Палеолог наел

---

[211] Пак там, с. 135.
[212] Пак там, с. 136.
[213] Пак там, с. 151.
[214] Пак там.
[215] Пак там, с. 89.

мукатаата на солниците в Гюмюрджина и Хришне (?) за 1 200 000 акчета, от които не успял да издължи 469 235. Въпреки това той не само че не бил затворен, но и през 1478 г. откупил мукатаата на джизието от християните без установено местожителство в Серско, Демирхисарско и Солунско за 35 000 акчета в съдружие с един турчин — Хъдър[216]. Гаранти в тази сделка били трима гърци и един новопомохамеданчен, всички от Серес.

Няколко години по-късно, в 1481 г., друг член от същото семейство — Георги Палеолог — в съдружие с трима гърци от Цариград откупил мукатаата от солниците в Солунско и Цитрос за 4 999 533 акчета. След като внесли на фиска по-малко от половината от контрактуваната сума и задлъжнели с над 3 000 000 акчета, съдружниците успели да забягнат в чужбина. Единствен бил заловен някой Манол Скрайци (?) и обесен в Цариград[217]. Този инцидент обаче явно не бил в състояние да злепостави цялото семейство пред властта. Така по същото време друг негов член получил във владение земи в Драмско в качеството си на мевкуфджия и яваджия (държавен чиновник — събирач на конфискации от безстопанствени имущества за сметка на хазната)[218]. Очевидно въпросното семейство било гледано с добро око от властта, щом като един от представителите му бил турски чиновник, при което дори не бил приел исляма.

В описания случай се натъкваме на едно християнско семейство, което използвало новосъздадените политически условия не само за да запази част от своето състояние, но дори и да го увеличи. Както видяхме, един от споменатите Комнени твърде далновидно се отървал от поземлените си владения, тъй като поземлената феодална собственост в новосъздадената империя била явно несигурна. Много по-изгодно през същия период било кредитирането на османския фиск, където и въпросното семейство заложило своите капитали. Влизайки в съдружие със свои сънародници, с помохамеданчени християни и дори с турци, а също и заздравявайки връзките си с властта чрез заемане на държавни длъжности, семейството Комнен-Палеолог провело редица успешни сделки. Фалирането на един от неговите членове не може да бъде прието за реално без съмнение. Фактът, че при указания размер предходните и по-сетнешните откупвачи на мукатаата от солниците в Солунско и Цитрос успявали без изключение да се издължат, ни навежда на предположението, че Георги Палеолог едва ли не бил в състояние да реализира своите събирания. Твърде вероятно е съдружниците просто да са присвоили огромната сума от 3 000 000 акчета. Това предположение се потвърждава и от обстоятелството, че те успели да избягат — единственият отбелязан в източниците случай на бягство на подлежащи на наказание откупвачи. Активът на въпросното семейство пред властта бил значителен, тъй като родствениците на Георги Палеолог продължили да се ползуват с нейното доверие. Впрочем като какво, ако не като знак на изключително благоволение може да се тълкува фактът на запазване правото на владение на земите на Михаил Комнен?

---

[216] Пак там.
[217] Пак там, с. 152.
[218] Пак там, с. 89.

* * *

Изнесените сведения очевидно доказват, че в империята още през XV в. съществували значителни натрупвания на парични капитали, разпределени у многобройни носители. Въпреки че от наличния материал не сме в състояние за съдим за цялостните функции на тези капитали, безспорно е, че откупуването на държавните приходи, т. е. кредитирането на фиска, през периода XV—XVII в. било един от основните сектори на приложение на тези капитали. Това до голяма степен се обяснява с факта, че в условията на османската феодална държава търговията била изложена на всевъзможни рискове и пречки. Тя била спъвана от държавните монополи, както и от капитулациите, които Турската империя започнала да раздава на европейските държави след управлението на Сюлейман I. Крайната несигурност на пътищата, подложени на разбойнически нападения, липсата на единен курс на монетата и пр. съвсем не стимулирали търговския обмен в империята. Ето защо твърде понятно е масовото влагане на парични капитали в спекулациите по откупуването на държавни приходи, спекулации по същност лихварски.

Голяма част от паричните натрупвания, които били влагани в откупвачеството, очевидно били заварени в балканските земи от османското завладяване. За това свидетелствува преди всичко фактът, че техните притежатели били лица от поробените народности, както и твърде ранното им наличие (непосредствено след падането на Цариград). Ето защо през първото столетие след учредяването на системата на мукатаите твърде голям дял в откупуването на държавните приходи се полагал на местните носители на парични капитали, както и на новопомохамеданчените християни и евреи. Особено голяма била ролята на потурчените откупвачи, които преобладавали във въпросните сделки до самия край на XVI столетие. До същото време този сектор за приложение на паричните капитали се намирал почти изцяло в ръцете на частни лица, тъй като до последните десетилетия на XVI в. османската господствуваща класа все още разчитала предимно на завоевателните и грабителски войни за своето обогатяване.

Към края на XVI и началото на XVII в. характерът на откупвачите рязко се изменя. Оформилата се до това време османска придворна аристокрация заела централно място в откупуването на държавните приходи с натрупаните от експлоатацията на зависимото население парични капитали. Успоредно с това системата на мукатаите обхванала още по-широк кръг държавни приходи.

При положение, че в Османската империя още към средата на XV в. съществували значителни натрупвания на парични капитали, пръснати у многобройни носители, че паричните отношения следователно били достигнали известно развитие, че лихварството, изразено в откупуването на държавните приходи, процъфтявало нашироко, може ли да се смята, че тези придобивки били в състояние да въздействуват върху натуралния облик на османското стопанство, върху господствуващите феодални отношения?

Изложените факти красноречиво говорят, че в азиатските формации лихварството може да съществува много дълго, без да предизвика нищо друго освен икономически упадък и политическа корупция. Ролята на значителните парични натрупвания, вложени в лихварски спекулации още непосредствено след завладяването на балканските земи от османците,

следователно трябва да бъде правилно осветлена. Тези капитали имали напълно паразитни функции. Те дори не участвували в сферата на търговското обращение. Затова и при условията на османската феодална система те се превърнали в един паразитен и подлежащ на извънредно бавно развитие придатък на феодалната икономика. И тук впрочем силното развитие на лихварския капитал не само не ускорило разложението на феодалния начин на производство, но и значително допринесло за късното и бавно възникване на капиталистическите производствени отношения.

Откупвачеството, което с течение на времето се утвърдило като основна система за реализиране на държавните приходи в империята, било и една от причините за извънредното нарастване на корупцията в нея. Чрез продаването на мукатаите властта развързала ръцете на лихварите да грабят безнаказано податното население. Извънредно големите изменения в размерите на мукатаите, които растели или намалявали през всяка отделна година, доказват, че държавата малко държела сметка за реалните обеми на продаваните свои доходи. Тя явно се ръководела от конкретните си нужди от парични средства, които, веднъж авансирани от лихварите, последните получавали правото не само да покрият, но и да увеличат с оглед на печалбите си. Тези сделки, които формално протичали между крупните носители на парични капитали и османската държава, фактически имали тежко отражение върху положението на раята. Те допринасяли за усилването на икономическия гнет над податното население, което централната власт изоставяла открито на произвола на откупвачите.

Исторически преглед, 1960, № 1

ЗА СЪСТОЯНИЕТО НА СПАХИЛЪКА ПРЕЗ XV—XVI В.

Османската държава, която през първите столетия на своето съществуване успява да наложи военното и политическото си надмощие в Близкия и Европейския изток, след управлението на Сюлейман I (1520—1566) навлиза в дълга криза, отбелязана от османските политически писатели и хронисти[1] и модерната историография[2]. Част от тази обща криза е упадъкът на турската военноленна система — спахилъка, — основата на класическото османско феодално земевладение.

Историографията, заимствувайки аргументите си от османските автори от XVII в., обяснява под тяхно влияние упадъка на спахилъка[3]. Най-пространно върху изясняването на този процес се е спрял руският учен В. Д. Смирнов в труда си върху трактата на Кочи бей Гюмюрджински. За него разпадането на османското военноленно държание било резултат от нахлуването на инородни елементи във феодалното земевладение, местната и централната администрация, както и от отклоняването на властта от старите закони[4].

Това ненаучно обяснение на причините за упадъка на спахилъка бе подложено на аргументирана критика от А. С. Тверитинова, която доказва, че под „чужденци" (ecnebi) Кочи бей е разбирал нахлулите в земевладението и в управлението на държавата елементи, които не произхождали от военноленните среди, т.е. били „чужди" не в народностен, а в социален смисъл[5]. С това Тверитинова измести въпроса за упадъка на спахилъка от плоскостта на надстроечните прояви в сферата на общественоикономическите отношения в Османската империя през разглеждания период. Задачата на нейното изследване обаче не бе да разкрие същността и съдържанието на този процес, който и на днешния етап на изучаване на османската история все още не е намерил окончателно разрешение.

Проучването на упадъка на османското военноленно държание би било невъзможно, ако този процес се разглежда изолирано от фона на условията, в които е протекъл, ако се откъсне от общата криза на османската държава, започнала в края на XVI в. То не би могло да се постигне и без да се състави

---

[1] Koçibeg, Risale (Смирнов, В. Д. Кучибей Гюмюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. СПб, 1873), Tarih-i Selaniki. Ракопис Ор. отд. ДБВК, сигн. 782; Haci Kalfa, Fezleke-i Tarih. Ръкопис. Ор. отд. ДБВК, сигн. 561.

[2] Tischendorf, P. A. v. Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten, insbesondere im Osmanischen Reiche. Leipzig, 1872, p. 43; Tarih. Istanbul, C. III, 1931; Языджи — Дели Хасана в Турции. М. — Л., 1946; Османская феодальная империя. — Всемирная история. Т. 4. М., 1958; Миллер, А. Ф. Мустафа паша Байрактар. М. — Л., 1947, с. 29 и сл.; Гандев, Хр. Причини за упадъка на Турската империя в периода XVII до XIX в. — ИПр, 1946 — 1947, № 1; Бурмов, Ал. Упадък на турското могъщество. — История на България. С., 1954, с. 254 и сл.; Натан, Ж. Стопанска история на България. С., 1957, с. 123 и сл.

[3] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 43 и сл.; Tarih, 59—60.

[4] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 265 и сл.

[5] Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 41.

картината на структурата на османската феодална класа преди началото на въпросния процес. Освен това многостранното проявление на упадъка на спахилъка, преливането на този процес в изменението на ред обществено-икономически институции или явления в живота на империята и най-после неговата продължителност, обхванала повече от два века, не позволяват изясняването на въпроса в рамките на едно кратко проучване. Ето защо цел на настоящото изследване е да очертае само някои незасегнати в литературата моменти във връзка със структурата на османската феодална класа и възникналите в нея промени, довели до упадъка на военноленното държание.

* * *

Периодът от края на управлението на Сюлейман I (1566) до мира в Карловац (1699)[6] отбелязва началото на упадъка на османската държава. Военните неуспехи на империята от това време все още не представляват непрекъснат низ от катастрофи както през следващия исторически период. В края на XVI и през XVII в. османското оръжие продължава да извоюва отделни победи в Египет, Персия, Крит, Морея, Унгария и Задкавказието. За разлика от предходната епоха обаче турските армии по това време не напредват неудържимо. На техния път наместо разпокъсани феодални държавици застават централизирани монархии. Затова и действията на османските армии се затягат, успехите им се редуват с поражения и от някои отделни удари на неприятелите на империята (Лепанто — 1571 г., Сен Готард — 1664 г., Виена — 1683 г., Мохач — 1687 г. и пр) личи, че османците са изгубили военното си надмощие в Европейския изток.

Този период, означаван от турската историография като „епоха на застой" (tevakküf devri)[7], е всъщност период на упадък на османската военна мощ, който предхожда разпадането на могъщата някога империя.

Военните неуспехи се отразяват и върху политическия престиж на османската държава. Европейските страни, които изкупуват спокойствието си с трибути или периодични „подаръци", постепенно се отърсват от унизителната си зависимост спрямо султана. Коалиции между източноевропейските държави се насочват срещу заграбените от турските територии и подготвят поделянето на османските владения в Европа.

Докато военните и външнополитическите неуспехи на империята се редуват за известни периоди с относителна стабилизация в положението ѝ, във вътрешния ѝ живот следват неумолимия си ход процеси, които допринасят и за военния, и за политическия ѝ упадък: разраства се безизходната финансова криза, разлага се административният апарат, бунтува се армията, избухват дълги въстания.

Финансовата криза, предизвикана от растящите нужди на централизираната османска монархия и от изчезването на приходите от плячка и контрибуции, при приемниците на Сюлейман I се разразява с пълна сила. За да намали дефицита на бюджета си, държавата прибягва до рязко увеличаване на присвояваната от фиска феодална рента — държавните

[6] За историята на Турция през този период вж. Hammer, J. v. Geschichte des Osmanischen Reiches. T. 4. Pest, 1827—1835, № 40, 41, 42; De la Jonquière. Histoire de l'empire Ottoman. T. 1. Paris, 1914, 204—281.

[7] Tarih, т. 3, с. 56.

данъци[8]. Положението на непосредствения производител става тъй отчаяно, че дори някои от представителите на османските господствуващи среди не могат да не го отбележат. Така Кочи бей Гюмюрджински в гл. IX „За чрезмерното увеличение на данъците и налозите от бедната рая“ на своя трактат констатира: „Такова притеснение и угнетение, в което се намират бедните селяни, никога, в никоя страна на света, в никоя държава не е съществувало.“[9]

Данъчният гнет над експлоатираното население обаче малко допринасял за стабилизирането на имперските финанси. Зависимият селянин започнал да се стреми само към осигуряване на необходимия продукт, а когато държавата посягала и на него, в ред провинции населението се пръсвало или избухвали стихийни бунтове. Че увеличението на данъчното бреме на раята не успяло да заздрави разклатените финанси на империята, доказват ярко следните факти: до 1582 г. поголовният данък възлизал на 40—50 акчета, а след тази година бил увеличен на 240[10], т. е. 5—6 пъти. Паричният авариз, който по Сюлеймановo време бил събиран в размер на 20 акчета[11], след посочената дата нараснал на 300[12], т. е. бил увеличен 15 пъти. Облагането на овцете, което по Сюлеймановo време възлизало на 1/2 акче на овца[13] през 80-те години на XVI в. достигнало 7—8 и дори 20—30 акчета[14], или било увеличено 14—16 до 40—60 пъти. Въпреки това приходите на хазната, които през управлението на Сюлейман I били равни на 1830 товара акчета, в 1596 г. след многократното увеличение на държавните данъци не били дори удвоени, т. е. достигнали едва 3000 товара акчета[15].

Успоредно с усилването на данъчния гнет през разглежданото време османската власт прибягва и до други мерки — започва да сече монети с непълноценно съдържание. В 1584 г. тя пуска „сребърни“ акчета с тъй силен меден примес, че изглеждали червени, а сребърните пари според думите на съвременниците били „леки като бадемови листа и нищожни като капки роса“[16]. Опитът на властта да заплати войските си с тези непълноценни пари довежда до първите бунтове на еничарите и дворцовите части. За да усмири недоволниците, султанът бил принуден да им даде главите на дефтердаря и на други сановници и да смени великия везир. Успехът на този метеж разкрива слабостта на централната власт и насърчава роптаещите войски в размирните им действия.

През следващите десетилетия бунтовете на еничарите, дворцовите части и местните гарнизони в Египет, Персия, Задкавказието, Унгария и пр.

---

[8] Според известни изчисления, направени въз основа на оригинален османски материал, в някои балкански провинции на империята от средата на XV до средата на XVI в. иземаната от зависимото население феодална рента възлизала на около 1/3 до 1/2 от произвежданите от едно селско домакинство зърнени храни. През последните десетилетия на XVI в. тя вече надхвърляла значително стойността на зърненото производство и следователно засягала приходите на селянина от другите земеделски култури и скотовъдството (вж. Мутафчиева, В. Феодалната рента в Османската империя през XV—XVI в. Дисертация. 1958.

[9] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 142.

[10] Пак там, с. 141.

[11] Barkan, Ö. L. Avariz, Islâm ansiklopedisi, т. 1, p. 16.

[12] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 141.

[13] Хаџибегић, Х. Канун-нама султана Сулејмана Законодавца. — Гласник Земаљског музеја. Сарајево, 1949—1950, с. 34.

[14] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 142.

[15] Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 38.

[16] Hammer, J. v. Цит. съч., с. 193.

стават системно явление. В Мала Азия избухват продължителни въстания на лишените от ленове спахии, поддържани от разореното селячество[17]. Енергичните мерки, взети от отделни държавници (Мурад IV — 1623—1640 г., везирите Кюпрюлю — 1656—1702 г.) срещу анархията, която подкопава силите на мощната някога империя, само за кратки периоди смогват да я задушат. Управлението на държавата попада в ръцете на придворната аристокрация и войската, чиито послушни оръдия стават везирите, та дори и самият монарх. Това безсилие на централната власт, което води до надделяване на центробежните сили в империята през следващото XVIII столетие, стои в тясна връзка с упадъка на военноленното държание, чиито представители — спахиите — били широката и здрава основа на централизираната османска монархия от XV—XVI в.

* * *

Какво било впрочем положението на спахийството през периода на османското могъщество?

Спахия можел да стане всеки войник, показал храброст на бойното поле. Срещу свидетелството на своя пряк началник и на другарите си той получавал документ (tezkere) от бейлербея и бил снабдяван с държание от централната власт (ако се касаело за лен с приход над 3000 акчета) или от самия бейлербей (в случай, че този приход бил до 3000 акчета). Военен ленник можел също да стане всеки спахийски син с гаранцията на двама заими или десет тимариоти[18].

Срещу приходите от част от феодалната рента, извличана от зависимото население на тимарите им, чиито съставки и размери точно фиксирало законодателството, спахиите били длъжни да участвуват лично на кон в походите, да водят по 1,2 или повече въоръжени (cebelu) или невъоръжени (gulâm) дружинници, да носят палатка и пр. Броят на дружинниците на даден спахия и тяхното въоръжение зависели от размера на годишния доход на ленника[19]. При повторна проява на храброст ленникът получавал надбавка (terakki) към лена си в размер на 10% от прихода на държанието му[20].

Военните ленове се делели на eşkinci timarları — техните държатели участвували лично във всеки поход, служели в крепостните гарнизони и по охраната на застрашени райони; benevbet timarları — държани от двама и повече души, които участвували посменно в походите, и gediklü timarları — обикновено зиамети, чиито държатели отивали на война само когато великият везир лично заставал начело на армията. Последните били раздавани най-вече на придворните офицерски чинове (müteferika), от които държавата рекрутирала командния състав на спахийството в отделните провинции[21].

За да бъде провеждано ефикасно бързото свикване на феодалната конница, спахиите били длъжни да живеят в границите на военноадмини-

---

[17] За тези въстания вж. Тверитинова, А. С. Цит. съч.

[18] Deny, J. Timar. — Enzyklopädie des Islam. T. 4. Leiden — Leipzig, 1934, с. 834; Смирнов, В. Д. Цит. съч., 88—89.

[19] Хаџибегић, Х. Цит. съч., с. 313; Бурђев, Бр. Расправа Али чауша из Софије о тимарској организацији у XVII ст. — Гласник Земаљског музеја, 1948, с. 177.

[20] Deny, J. Цит. съч., с. 834.

[21] Пак там, 834—835.

стративната териториална единица, към която спадали леновете им[22]. Тяхната роля в земевладението се изчерпвала с правото им върху част от феодалния приход на държанията им и с контрола на земеползуването в тимарите[23]. С това властта целяла да осигури обработването на максимална площ от мирийските земи и оттам — извличането на максимална феодална рента.

Както е известно, ленниците имали право само върху част от феодалната рента, изземана от зависимото население в държанията им. Така например към края на XV в. в Търновско ленните държатели присвоявали 53—64% от цялостната рента, платима от зависимото население в леновете им[24]. В края на XVI в. поради рязкото увеличение на държавните събирания този процент намалял. В Костурско например той достигнал едва 38% през 1592 г., 29% през 1593 г. и само 19% през 1597 г.[25]

Какъв бил средният годишен ленен доход на един тимариот?

Това е въпросът, чийто отговор най-убедително би определил мястото на спахийството в структурата на османската господствуваща класа. Въпреки че данните, с които разполагаме за приходите на тимариотите през XV—XVI в., са твърде откъслечни, те издават известна закономерност.

Така например от един опис на леновете в Софийско по времето на Мехмед II узнаваме, че тук имало:

1 лен до 1000 акчета	
3 лена от 1000 до 2000 акчета	3 лена от 6000 до 7000 акчета
7 лена от 2000 до 3000 „	6 лена от 7000 до 8000 „
16 лена от 3000 до 4000 „	1 лен от 8000 до 9000 „
7 лена от 4000 до 5000 „	1 лен от 9000 до 10000 „
4 лена от 5000 до 6000 „	2 лена над 10000 „ [26].

Следователно общо 34 лена имали приход до 5000 акчета, а 17 — до 10 000[27].

В Търновско в края на XV в., както личи от друг опис на ленове, били налице:

10 лена от 1000 до 2000 акчета	3 лена от 4000 до 5000 акчета
6 лена от 2000 до 3000 „	8 лена над 5000 „[28].
2 лена от 3000 до 4000 „	

Тук е явно преобладаването на леновете до 5000 акчета (21 срещу 10) и дори на държанията до 3000 акчета.

По същото време в нахиите Загория и Тимок (в Северозападна България) между леновете до 5000 и тези над 5000 акчета съществувало равновесие[29]. Същото положение през този период наблюдаваме и в Костурско[30].

---

[22] Пак там.
[23] Миллер, А. Ф. Цит. съч., 30—31.
[24] Мутафчиева, В. Цит. съч., 267—269.
[25] Пак там, с. 270.
[26] Неиздаден феодален регистър. Ор. отд. ДБВК. Инв. № 1, 1959.
[27] И двата лена над 10000 акчета не били държани от спахия.
[28] Неиздаден регистър. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ТН 31/10.
[29] Пак там, Сигн. ВД 110/10.
[30] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. XVI в. Тимари.

През XVI в. в Сараевско (Босна) имало 7 тимара над 5000 акчета и 14 — под 5000[31]. В небалканските провинции на империята по това време средният спахийски приход бил по-нисък. Така през 1587 г. в Грузия били налице: 45 тимара под 3000 акчета; 17 тимара от 3000 до 5000 акчета; 34 тимара над 5000 акчета[32]. Очевидно е преобладанието на леновете до 3000 акчета. Пак в края на XVI в. в санджаците Бруса, Кютахия и Михалич (Мала Азия) имало 101 „tezkerelü" тимари (получени срещу тезкере на бейлербея, т. е. с приходи над 3000 акчета) и 739 „tezkeresiz" тимари (раздадени направо от бейлербея, т. е. с доходи под 3000 акчета)[33]. Между малките държания тук преобладавали леновете от 1000 до 2000 акчета (общо 107)[34].

В значително по-неизгодно положение от спахиите били поставени участниците в други военноленни корпуси, например доганджиите. Този род войска, която в мирно време доставяла соколи и яребици за султанския лов, а при война участвувала в походите, била снабдена с тимари най-вече по времето на Байезид II (1481—1512)[35]. От един обширен регистър на доганджийските държания от края на XV в. може да бъде съставена следната таблица за приходите на ленниците-соколари[36]:

22 тимара до 300 акчета	
22 тимара от 300 до 500 акчета	4 тимара от 2000 до 3000 акчета
44 тимара от 500 до 1000 „	4 тимара от 3000 до 5000 „
6 тимара от 1000 до 2000 „	5 тимара над 5000 „ [37].

От тези данни се вижда, че годишните приходи на ленниците, които не спадали към спахийския корпус, били значително по-малки от спахийските.

Приведените сведения доказват, че средните годишни доходи на спахийството дори през периода, предхождащ упадъка на военноленното държание, били неголеми. В множеството случаи те не надхвърляли 5000 акчета. Когато говорим за тези доходи обаче, невъзможно би било да си съставим представа за техните реални размери, ако не вземем предвид покупателната сила на акчето през същия период.

Така например към края на XV в. в същия Търновски район, където масата тимари били под 5000 акчета, едно киле[38] жито струвало 10 акчета, киле ечемик — 6 акчета, киле овес — 5 акчета и пр.[39] По това време едно средно зависимо домакинство в с. Рошово, пак Търновско, произвеждало само зърнени храни на обща стойност 426 акчета[40], в с. Речин (Търновско) стойността на произведените зърнени храни възлизали следно на 569 акчета на домакинство, а в с. Мусина (Търновско) — на 531 акчета[41].

---

[31] Неиздаден регистър. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 3 вилкаде 983. Тимари.

[32] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 4 вилкаде 988. Тимари.

[33] Пак там, Сигн. НПТА XVI 1/11.

[34] Пак там.

[35] Gökbilgin, M. T. XV—XVI-ince asılrarda Edirne ve Paşa livası vakıflar — mülkler-mukaalar. Istanbul, 1952, 81—82.

[36] Тук става дума за соколарите-ленници, а не за онези, които носели служба срещу владение на „свободни" бащини.

[37] Неиздаден регистър. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Дефтери 331.

[38] Киле — мярка за зърнени храни, равна на около 40 кг.

[39] Неиздаден регистър, Ор. отд. ДБВК. Сигн. ТН 31/10.

[40] В изчисленията не са включени данни за приходите на зависимия селянин от другите култури и скотовъдството, които поради характера на изворния материал не се поддават на уточнение.

[41] Мутафчиева, В. Цит. съч., 267—269.

Следователно един търновски спахия дори с тимар от 5000 акчета получавал феодална рента, 10 пъти по-голяма от паричната равностойност на произвежданите от едно зависимо домакинство в този район зърнени храни. Естествено от непосредствения производител била извличана голяма феодална рента, която, както вече бе споменато, в този край и по това време възлизала на около 1/2 до 1/3 от стойността на зърненото производство. Приходът на спахията обаче също не бил чист. От него той отделял за набавяне на кон, за въоръжение и издръжка на дружинници и пр. Свръх всичко спахията носел тежка и опасна служба, от която било свободно зависимото население.

През XVI в. в Софийско една къща струвала	1000—4000	акчета
Една воденица с два камъка—	5200	"
Един роб—	1000—4500	"
Една робиня—	1000—2200	"
Един кон—	800— 900	"
Един жребец—	1500	"
Едно киле ечемик—	10	

и пр.[42]

Явно е впрочем, че и в Софийско, където множество тимари имали приходи до 5000 акчета, спахиите не живеели охолно[43].

Когато сравняваме ленните приходи на спахиите през XV—XVI в. със съществуващите по това време пазарни цени, при което заключаваме, че реалните доходи на военните ленници били твърде малки, ние не можем да не вземем под внимание един съществен момент, премълчаван от османските извори — момента на произвола, на извънзаконното обогатяване на господствуващата класа за сметка на експлоатираното зависимо население. Естествено реалният приход на тимариота не съвпада с онзи, отбелязан в официалните регистри. Колкото и точно да били установени размерът и съставките на рентата, присвоявана от ленника, в качеството си на представител на господствуващата класа той разполагал с възможност да увеличава експлоатацията на зависимата си рая. Неизгодното положение, в което той бил поставен поради ниското заплащане на неговата служба, непрекъснатото поскъпване на градския живот и най-вече грабителските методи на османския феодализъм изобщо стимулирали у спахията стремеж към извънзаконното извличане на по-голяма феодална рента.

Моментът на произвола в отношенията между спахийството и зависимото население обаче бил присъщ не само на периода XV—XVI в., не само на следващия XVII в., а на османския феодализъм поначало. През цялата епоха на турското господство над нашите земи раята била подложена на жестока експлоатация, чрез която се обогатявали представителите на османската управляваща класа, включително и спахийството. Защо тогава

[42] Гълъбов, Г. Превод на софийски сиджил №313 от 1550 г. (ръкопис; самият сиджил, съхраняван по-рано в Ориенталския отдел на ДБВК, е изгубен).

[43] От някои извори от началото и края на XVI в. узнаваме, че средната надница на някои физически работници в големите градове по това време възлизала на 10—12 акчета, което дава годишно 3650—4380 акчета Akdag, M. Osmanlı Imparatorluğunun kuruluş ve ınkişafının devrinde Türkiyenin iktiradi vaziyeti. — Belleten, т. 13, 1949, № 51, 531—532; Barkan, Ö. L. XV asir sonunda bazi büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fyatlarının tesbit ve teftişi hususlarının tanzim eden kanunlar. — Terih vesikaları, т. 1, № 5, p. 332.

през периода XV—XVI в. дребните военни ленници намирали изгода в спахилъка, а след това време бил поставен въпросът за нерентабилността на ленното държание?

Научната литература нееднократно е изтъквала, че турските спахии през XV и XVI в., подобно на цялата османска войска, пък и самият фиск разчитали на военната плячка като на главен източник за обогатяване[44]. Честите и продължителни войни, чрез които империята завоювала едни от най-богатите за времето си земи, непрекъснатите грабителски набези, извършвани от войските ѝ дори в периодите на мирно затишие, носели на участниците в армията богата плячка в злато, добитък и роби.

Както е известно, 1/5 от военната плячка присвоявал халифът-султан. Сама по себе си тази част била едно от основните приходни пера на османския фиск по времето на турската териториална експанзия[45]. Останалите 4/5 от плячката били разпределяни между бойците. Тази практика, установена още в ранния арабски халифат[46], била могъщ боеви стимул за османската армия при завоевателните ѝ походи.

Увеличените разходи на империята и острата нужда от пари, която била почувствувана още към края на Сюлеймановото управление, довели и до първите мерки, които засягали приходите на спахиите от военна плячка. Така от един ферман до софийския кадия от 1550 г. узнаваме, че държавата поискала от румелийските спахии да върнат на хазната златото (във флоринти), което им било раздадено от бейлербея след победите на османското оръжие в Средна Европа[47]. Тази мярка явно била осъществена на практика, тъй като от един кадийски протокол от същата година личи, че заимът Ахмед, държател на софийското село Драгалевци, възстановил получените флоринти[48].

Други съвременни извори указват до какви мерки били принудени да прибягнат спахиите, изправени пред необходимостта да върнат раздадената им плячка. В същия кадийски регистър намираме ред сведения, датирани от 1550 г., за кредити, отпуснати от частни лица на софийски спахии. Така например държателят на с. Иваняне (Софийско) заел 2000 акчета от някой Хаджи Али б. Абдула. Срещу този кредит тимариотът бил длъжен да заложи още неприбрания десятък на зависимите селяни от лена си (26 домакинства), които станали и негови поръчители пред лихваря[49]. По същия начин получил заем от 2900 акчета (цялата феодална рента от тимара си в с. Желява, Софийско) и спахията Сюлейман от Хасан войвода. Той пък заложил всички дължими от раята му събирания[50]. Пак през същата година друг софийски тимариот — Хадър — взел заем от 1407 акчета от дубровничанина Баро, син на Петър, чрез поръчителството на Мустафа челеби, спахия[51]. Дубровнишкият лихвар явно кредитирал и други спахии, тъй като през същата година осъдил наследниците на ленника Бали Челеби да възстановят дълга на покойния, срещу който той бил заложил някаква скъпоценност[52].

---

[44] Миллер, А. Ф. Цит. съч., с. 30; Бурмов. Ал. Цит. съч., с. 254.
[45] Karamursal, Z. Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler. Ankara, 1940, 2—5.
[46] Fagnan, E. Abou Joussouf b. Jakoub. Le livre de l'impôt foncier (Kitab el kharadj). Paris, 1910, p. 27.
[47] Гълъбов, Г. Превод на софийски сиджил 313/2, с. 17а, док. II.
[48] Пак там, с. 25а, док. II.
[49] Пак там, 313/1, с. 6а, док.I
[50] Пак там, 313/2, с. 2б, док. I.
[51] Пак там, 313/2, с. 9а, док. III.
[52] Пак там, 313/1, с. 4б, док. III.

От приведените сведения личи, че още по времето на Сюлейман I, когато империята стояла на върха на своята мощ и финансите ѝ се намирали в относително равновесие, поради което дори не била още увеличена феодалната рента, извличана от зависимото население, османската власт посегнала върху плячката на спахийството. Тези нейни мерки поставили ленниците в крайно затруднение. Не разполагайки с никакви резерви и разчитайки предимно на приходите от плячка, мнозина били принудени да заложат „на зелено" рентата от ленове. Цитираните данни при това сочат, че както би следвало да се очаква, към кредит били принудени да прибягват именно спахиите с малки държания (2000—3000 акчета), докато онези с по-големи приходи (заимът на Драгалевци например) успявали да се издължат и без заем. Накрая сведенията от софийския сиджил указват, че в посочените случаи приходите на спахиите от плячката на един поход били равни на доходите им от феодална рента.

* * *

От изложеното дотук стана явно, че османският спахия още през периода на военнополитическия разцвет на империята въпреки принадлежността си към османската господствуваща класа, която принадлежност била обусловена от отношението му към земята, бил поставен в неизгодно положение. Ленникът-конник присвоявал нищожна част от извличаната от експлоатацията на зависимото население рента; приходите му в много случаи едва смогвали да задоволят нуждите на едно средно домакинство, камо ли да стигнат за набавянето и изхранването на кон и за издръжката на дружинник или дружинници, които спахията бил длъжен да води на война.

Очевидно е впрочем, че още през XV—XVI в. спахийството представлявало най-низшата и масова прослойка на османската господствуваща класа. По мястото, което заемало в социалната структура на турското общество, то основателно може да бъде сравнявано с полугладното западноевропейско рицарство, което носело същата незавидна участ. Спахията не може да бъде смятан за типичен представител на османската господствуваща класа, а по-скоро за събирач на незначителна част от феодалната рента, чиито форми и размери били фиксирани от държавата. Той получавал и губел право върху приходите си по разпореждане на централната власт, която изисквала от него срещу минимална компенсация тежка и опасна служба. Османската държава изразявала интересите на феодалите, но тези феодали не били само и главно спахиите.

Османската държава, която през XIV в. се простряла върху цяла Мала Азия и част от Балканите, премахнала не само политическото господство на заварените тук държави. В Анадола тя ликвидирала и строя на дребните турски княжества, създадени отчасти на територията на разпадналия се Иконийски султанат, отчасти на византийска земя. С особена последователност новата централизирана държава провела ликвидирането на местната турска родова аристокрация, която се противопоставяла на превръщането на завоюваните земи в държавна собственост[53]. С течение на времето в османската военна монархия служебната аристокрация, издигната

[53] Срв. Barkan, Ö. L. Seri miras hukuku ve evlatlık vakıflar. — Istanbul üniversitesi iktisat fakültesi mecmuası, т. 4, № 1, 156—181.

от средите на армията, се превърнала в придворна аристокрация, към която се прибавили и елементи, чужди на военноленните среди. Тази неголяма прослойка, която обхващала висшите чинове на ленната войска, висшите държавни сановници, дворцовите фаворити, членовете на династията и самия монарх, съсредоточавала в свои ръце огромната част от феодалната рента на завладените земи.

Докато средният доход на спахията през XV—XVI в. достигал до 5000 акчета, по времето на Сюлейман I земите на короната носели грамадния приход от 4 500 000 дуката, или 225 000 000 акчета[54], а султанът държал около 1/3 от цялата мирийска земя[55]. Приходите на останалите крупни феодали не се поддават на сумарно отбелязване по липса на пълни данни. От известни източници обаче може да се направи заключение за размера на някои от тях.

Твърде ценно свидетелство за установяване на приходите от крупните военни държания през първите години на XVII в., както и за съотношението между доходите на едрите и малките военни ленници представлява сбирката от закони, съставени през 1609 г. от Айни Али Мюезинзаде[56]. От този източник узнаваме например, че бейлербеят на Румелия имал годишен приход от 1 100 000 акчета, на Анадола — 1 600 000 акчета, на Дамаск — 1 000 000, и пр. Общият ленен приход на 23-мата бейлербейове възлизал на 19 216 578 акчета[57].

Много по-голяма била общата сума на приходите от санджакбейските ленове. Така санджакбеят на София получавал 1 000 000 акчета годишно, на Морея — 507 766 акчета, и пр. Сборът от приходите на всички санджакбейове възлизъл на 81 603 749 акчета. Следователно общата сума от доходите на всички крупни военноленни държатели се равнявала на 100 820 372 акчета. Тази огромна сума, която впрочем възлизала на по-малко от половината на султановия ленен приход, била присвоявана само от 312 ленни държатели.

Срещу това в първите години на XVII в. в империята съществували 3289 зиамета и 41 770 тимара, държани от редниците на ленната конница, или общо 45 059 спахийски ленове[58]. За съжаление невъзможно е да бъде установена цялостната сума от приходите на дребните военни ленници, понеже липсват пълни данни. Наличните сведения у Айни Али обаче могат да послужат за установяване на средния спахийски ленен приход по това време в ред провинции на империята[59]. Въз основа на тези сведения е съставена следната таблица:

---

[54] Relazioni degli ambasciatori veneti al sanato. Raccolte, andate ad edite da E. Alberi. T. 3. Firenze, 1840—1855, 130—131, 190—191.

[55] Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 156.

[56] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., с. 57 и сл.

[57] Предложените изчисления са извършени въз основа на данните от сбирката на Айни Али.

[58] Общият контингент на спахийската войска бил по-голям, тъй като в нея били включени и дружинниците, водени от ленните държатели.

[59] При изчисленията на средния спахийски приход в отделните провинции поради характера на материала не е възможно да бъде отделен и приходът на тимарите от този на зиаметите. Ето защо даваме и процента на зиаметите във всяка област, от който зависи повишаването на средния ленен доход.

Таблица 1

Провинции	Брой на спахийските ленове	Среден приход	Процент на зиаметите
Румелия	9274	5240	10,9
Анадола	7311	4271	2,7
Караман	1504	5069	7,7
Темешвар	1090	5677	1,7
Джезаир[60]	1492	4492	8,4
Мераш	2140	3127	1.3
Диарбекир	2140	5170	5,7
Сивас	3021	3363	3,4
Сирия	868	3638	12,8
Триполи	571	5538	9,9
Алепо	799	4470	11,5
Чълдър	559	6812	16,8 и пр.

От предложените изчисления е явно, че и в началото на XVII в. средният спахийски приход достигал до 5000 акчета. Като се има предвид обаче, че в случая включването на зиаметите при определянето на този среден доход завишава размера на тимарските приходи, очевидно е, че по това време тимарът в множеството случаи бил около 3—4000 акчета.

Съставената въз основа на сведенията у Айни Али картина за съотношението между размерите на крупните и малките ленове изтъква и друга особеност на османското феодално държание. Тук не съществувало постепенно преливане между едрите и малките ленове, а била налице рязка граница, при която участниците в ленната конница имали приходи под 5000 акчета, докато средният доход на началниците им възлизал на 300 000 акчета. Това обстоятелство личи и от отделните османски описи на ленове, в които много рядко се срещат зиамети над 30 000 акчета[61].

Следователно разслоението в средите на военните ленници било твърде ярко очертано през периода XV — началото на XVII в. Срещу огромната маса на дребни военни в системата на османското феодално държание съществувал малоброен слой на едри ленници. С тях обаче не се изчерпвала прослойката на турските крупни феодали по това време.

Вече бе споменато, че самият султан имал ленен приход от 225 000 000 акчета, т. е. присвоявал феодална рента повече от два пъти по-голяма от онази, разпределяна между крупните феодали в системата на военноленното държание. Грамадни били приходите и на членовете на династията. Така например Селим шах челеби (бъдещият Селим I—1512—1520 г.), баща на Сюлейман I, държел целите еялети Трапезунд и Ризе в качеството си на престолонаследник[62].

Висшите дворцови сановници (везири, велики везири, баш дефтердари, нишанджии и пр.) също имали право на големи части от феодалната рента, извличана от зависимото население. Така през последните години на XVI в. ленният приход, свързан с длъжността на великия везир, която по това време била заемана последователно от Синан паша, Ферхад паша и Сиавуш паша, възлизал на 2 263 680 акчета[63].

---

[60] Беломорските острови, намиращи се под началството на капудан пашата. Ленниците в Джезаир служели в османската флота.

[61] Неиздаден феодален регистър. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 4 зилкаде 988 г.; срв. със заповедите за отдаване на зиамети от архивния фонд ЦГ — Велик везир, раздел Зиамети.

[62] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 159.

[63] Неиздаден регистър. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Велик везир, 21 джемази II 1000 г. Хасове.

Пак според данните на Айни Али в началото на XVII в.:

Един еничарски ага имал ленен приход от	500 000	акчета
Един нишанджия —	450 000	„
Един главен дефтердар —	450 000	„
Един капуджибашия —	400 000	„
Един главен соколар —	350 000	„
Един началник на султанската конюшня —	400 000	„ и пр.[64]

Тези данни ясно говорят, че висшите държавни сановници държели ленове с приходите на един средно крупен феодал от ленната войска.

Естествено количествените различия в положението на отделните прослойки на османските господствуващи класи били свързани и със значителни качествени отлики. Така например един спахия, който според османската законодателна терминология бил държател на „несвободен лен“, не разполагал нито с административна, нито със съдебна власт. За разлика от него крупният военноленен държател, санджакбеят например, обединявал в свое лице три власти: военна, административна и отчасти съдебна. Той бил командуващ феодалното опълчение, набирано на територията на поверения му санджак, представител на административната власт и съдебна инстанция при делата, в които участвували военните ленници от санджака.

Въпреки че централната власт всячески се стремяла да ограничи крупните феодали от страх пред техните отцепнически стремежи, на практика тяхното привилегировано положение им осигурявало сериозни предимства над дребните военни ленници. Така например в случаите, когато ленът на санджакбея бил включен в пределите на поверения му санджак, той имал пълна възможност да упражнява произвол над зависимото население, понеже разполагал със значителна власт и влияние. Някои изворни сведения определено говорят за произволното увеличение на феодалната рента от страна на санджакбейовете[65].

Освен раята от привилегированото положение на крупните феодали страдало и подчиненото им спахийство. По закон санджакбеят имал право и върху част от феодалната рента на „несвободните“ тимари на спахиите, включени в поверената му териториална единица. Въз основа на това постановление всеки спахия бил длъжен да отделя от прихода си половината от постъпленията срещу т. нар. „свободни данъци“ в полза на своя началник[66]. Това бил реалният икономически израз на зависимостта, в която централна власт поставяла малките феодали от крупните.

* * *

В края на XVI и началото на XVII в. в османската господствуваща класа настъпили значителни промени. Към прослойката на крупните феодали, която до това време била попълвана най-вече от висшия състав на ленната войска, се прибавили многобройни представители на създадената и укрепнала след управлението на Сюлейман I придворна аристокрация.

---

[64] Tishendorf, P. A. v. Цит. съч., 86—87

[65] Barkan, Ö. L. XV ve XVI-ıncı asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî, ve mali esasları. C.1. Kanunlar. Istanbul, 1943, p. 113.

[66] Хаџибегић, Х. Цит. съч., 321—322.

Именно на това нахлуване на елементи, чужди на военноленните среди, във феодалното държание, което било извършено за сметка на спахийството, някои османски автори отдават упадъка на спахилъка. Тази теза, която, както ще видим по-долу, правдоподобно отразява историческата действителност, е била възприета и от някои съвременни автори[67].

Основният турски източник за промените, настъпили в османската феодална класа в края на XVI и началото на XVII в., и за връзката на този факт с разстройството на военноленното държание е трактатът на Кочи бей Гюмюрджински, написан по времето на Ибрахим I (1640—1648). Кочи бей, който твърдо застава на страната на разореното спахийство, бичува порядките, предизвикали упадъка на спахилъка. Безпощадната критика, на която той подлага придворната аристокрация и нейната политика, както и целенасочеността на неговото съчинение и до днес правят от трактата му един изключително ценен източник за състоянието на Турция през XVII в.

В глава VI на трактата, озаглавена „За първоначалната причина за промяната в състоянието на големите и малките тимари[68] и за това, в чии ръце са преминали те", авторът разкрива процеса на изтласкването на спахийството от феодалното държание и на изместването му от дворцовата аристокрация. „... Една от важните причини за възникването и разпространението на вълненията и метежите по лицето на земята — четем там, — а също и за засилването и преуспяването на подлеците и злодеите се заключава в това, че на владелците на големите и малките тимари, които съставяха истинската рат за вярата и държавата, сега е отнета издръжката им и от тях ни следа, ни име е останало... До 992[69] селата и нивите бяха в ръцете на военни мъже и синове на оджаците, а чужденците и всякаква измет нямаха достъп до тях, не попадаха те (т. е. приходите от тях, б. н.) и в ковчезите на велможите и знатните."[70]

След това време обаче според Кочи бей, понеже вакантните тимари започнали „да се раздават от Прага на щастието"[71], то велможите и държавните сановници давали освободените места „на членовете на техните свити, на слугите и подчинените си". „По-добрите от намиращите се в ислямските владения големи и малки тимари — продължава Кочи бей — противно на свещения шериат и великия закон бяха присъединени едни към пашмаклъците[72], други към арпалъците, а трети към личните султански

[67] Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 39.

[68] Често в османските извори с „тимар" се означава ленът изобщо (срв. Хаџибегиħ, Х. Цит. съч., с. 321), а не само военният лен с годишен приход до 20 000 акчета. Смирнов неправилно е превел този термин с „имения" или „поместия" (Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 123).

[69] Годината на първия метеж на дворцовите военни части, които принудили властта да удовлетвори исканията им. Годината 992 (1584) се смята от османските и европейските историци за начало на военната, административната и финансовата анархия в Османската империя (срв. Hammer, J. v. Цит. съч., т. 4, 194—195).

[70] Смирнов, В. Д. Цит. съч., 120—121.

[71] Цариград. До 1530 г. леновете под 3000 акчета били раздавани направо от бейлербейовете, а над тази сума — от централната власт въз основа на писмената препоръка на бейлербея. С оглед на засилването на централизацията в държавата Сюлейман I наредил раздаването на всички ленове да се извършва в Цариград, при което косвено било улеснено навлизането на придворната аристокрация в ленното държание (срв. Тверитинова, А. С. Цит. съч., 39—40).

[72] Видове непослужбени ленове в Османската империя, раздавани за специални заслуги или за издръжка на знатни лица.

владения. Някои се превърнаха в наследствени владения и вакъфи, други — в пенсионни приходи на телесно здрави лица. С една дума големите и малките тимари станаха жертва на велможите. От много време вече големите и малките тимари се намират в ръцете на бейлербейовете и санджакбейовете, везирските аги и мютеферикитe, чаушите, писарите, немите[73] и шутовете, у султанските любимци и най-знатните от придворната войска. Някои издействуват берати за слугите си, а някои — за неосвободените си роби... Между тях има хора, които държат по 20—30 и дори 40—50 големи и малки тимари, от чиито плодове се угояват... Живеят по княжески, а за вярата и държавата не помислят... Врагът може, не дай боже, да завладее целия свят, а те и не знаят що е война."[74]

От ярката картина за състоянието на ленното държание, нарисувана от Кочи бей, е явно, че през последните десетилетия на XVI в. започнало бързото изместване на спахийството от „новите" феодали — придворната аристокрация. В подкрепа на неговите сведения говорят и цифровите данни. Така, сравнявайки числата за спахийския континент (включително дружинниците, водени от ленниците) в отделни провинции, които дава Кочи бей за времето преди 1584 г., с тези от сборника на Айни Али, получаваме следната таблица:

Таблица 2

Провинции	Число на ленната войска преди 1584 г.	Число на ленната войска през 1609 г.
Румелия	80 000	33 000
Босна	40 000	3 000
Анадола	30 000	17 000
Диарбекир	30 000	9 000
Ерзерум	20 000[75]	7 800[76] и пр.

От таблицата личи, че за по-малко от четвърт век ленната войска на империята катастрофално намаляла. Този процес продължил с все по нарастваща сила, докато по времето на Ибрахим I според Кочи бей общият контингент на спахийската войска спаднал до 7000—8000 души, при което тя била вече съставена от слугите на „новите" феодали—чауши, мютеферики, писари и пр., — а от истинските спахии не останало „ни име, ни следа"[77].

Колкото и убедителни да са констатациите на Кочи бей, неминуемо възниква въпросът: могат ли да бъдат считани сведенията на този автор, явен поддържник на „стария ред" и изразител на интересите на изместеното от ленното държание спахийство, за безпристрастни и меродавни?

Най-достоверен сравнителен източник по въпросите, набелязани в трактата на Кочи бей, представляват османските официални документи от съ-

[73] Така била наричана част от охраната на монарха.
[74] Смирнов, В. Д. Цит съч., 123—124.
[75] По Кочи бей (Смирнов, В. Д. Цит. съч., 91—92).
[76] По Айни Али (Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., 61—76).
[77] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 127.

щата епоха. Въпреки че въз основа на тях не е възможно да се състави пълна картина за състоянието на ленното държание, те предоставят ред опорни пунктове за установяване състава на „новата“ феодална прослойка и размера на нейните ленове.

От един обширен регистър на държанията на придворните мютеферики и чауши от края XVII в. например узнаваме, че само в Румелия имало 141 лена, чиито приходи прибирали някои от участниците в придворната войска. Общият доход на тези ленове възлизал на грамадната сума от 5 766 469 акчета. Един мютеферика, който държел лен в Румелия, имал среден годишен приход от 45 633 акчета, а един чауш — от 30 635 акчета[78]. Като се вземе пред вид, че през XVII в. средният спахийски тимар в тази провинция възлизал на 5240 акчета[79], явно е, че споменатите 141 души придворни офицери присвоявали феодална рента, от която можели да се издържат 1100 румелийски спахии.

Все от XVII в. датират и ред документи за ленове на капуджибашии (78 400 акчета)[80], силяхдари (30 000 акчета)[81], тирдари (22 000 акчета)[82], еничари (20 000 акчета)[83] и други лица от придворната гвардия и охрана. От масата на изворния материал личи, че първенството между дворцовата войска в снабдяването ѝ с ленове държели чаушите и мютефериките[84].

Придворните военни чинове обаче не изчерпвали състава на „новите феодали“. От ред документи личи, че през XVII в. ленове били получавани и от лица, които нямали никакво отношение към военна служба. Преди всичко тук трябва да бъдат отнесени много финансови и административни органи, които преди това време получавали заплати. Така със зиамети били снабдени началникът на дефтерхането (63 559 акчета)[85], писарите му (25 000 акчета)[86], писарите при дивана (20 000—40 000 акчета)[87], та дори и техните ученици (24 000—25 000 акчета)[88].

Напълно достоверно изглежда и твърдението на Кочи бей за отдаване на ленове, на приближените, слугите, та дори и на робите на висшите сановници и придворните фаворити. Така например синът на великия везир Ахмед паша държел зиамет от 91 000 акчета[89], интендантът на везира Кенан паша — от 23 000 акчета[90] и пр. Един придворен чауш, който участвувал в битката за Ереван, изложил списъка на своите „синове и близки, които презимували в къщата му“. Списъкът обхваща 22 имена на лица, снабдени с ленове от 13 000—20 000 акчета[91]. Държания на обща сума 407 674 акчета

[78] Неиздаден регистър. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Малешево—Заим. 1105. Зиамети.
[79] Вж. по-горе.
[80] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ—Кадия. 10 раби I 1064. Тимари.
[81] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 20—30 шевал 1100. Зиамети.
[82] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 1—10 сафар 1000. Зиамети.
[83] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 26 зилхидже 1090. Зиамети.
[84] Фондове ЦГ — Велик везир. Дефтерхане. Султански двор. Кадия. Зиамети.
[85] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Велик везир. 16 сафар 1092. Зиамети.
[86] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 994. Тимари.
[87] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 13 шабан 1063. Зиамети, ЦГ — Кадия. 2 сафар 1072. Тимари. ЦГ — Дефтерхане. 28 мухарем 1066. Тимари.
[88] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 20—30 мухарем 1101. Тимари. ЦГ — Дефтерхане. 26 зилкаде 1065. Тимари.
[89] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 23 шевал 1065. Зиамети.
[90] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 22 шабан 1063. Зиамети.
[91] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 20—30 реби I 992. Тимари.

имали и „приближените" на везира Осман паша[92]. В Софийско държел зиамет от 21 400 акчета неосвободеният роб на дефтердаря Мехмед[93]. Между „новите" феодали, чужди на военноленните среди, се срещали дори лица с духовно звание. Съществуват сведения за ленове, държани от шейхове[94], завиедари[95] и пр.

Явно е следователно, че преминаването на голяма част от ленната земя, предназначена за издръжката на спахийството, у участниците в придворната гвардия и охрана, у административните и финансовите чиновници, у приближените на дворцовата аристокрация, та дори и у духовенстното (факт, който Кочи бей премълчава), било повсеместно явление. При това, въпреки че не разполагаме с данни за увеличаването на ленния приход на самите крупни феодали, които и при „стария ред" на нещата държели огромни ленове (везирите, санджакбейовете, бейлербейовете, та и самият султан), несъмнено е, че при установили се хаос във военното държание преди всичко те ще да са се възползували от властта и влиянието си, за да уголемят своите доходи.

Така за намаляването на приходите от феодална рента, предназначени за издръжката на военните ленници, допринесло чувствително разрастването на султанските хасове. Техният растеж естествено не засегнал леновете на крупните феодали, крепители на съществуващия режим. От няколко сведения от края на XVI и началото на XVII в. узнаваме, че ред села, включени в тимари и зиамети, били просто „прибавени" (ilhak olunup) към земите на короната. Така например султанът сложил ръка на малкия тимар на един спахия в Хамидско[96]. През 1603 г. няколко спахийски села в санджаците Айдин и Сарухан били прибавени към султанските хасове. Техният доход бил значителен — 166 000 акчета[97]. Пак в началото на XVII в. били включени в султанските държания и ред села в Тутраканско, като изрично било наредено да не се вземат под внимание постъпките на лица, които биха твърдели, че въпросните села са техни тимари или техни зиамети[98]. Към земите на короната били придадени и приходите на няколко села в Морея с доход от 90 000 акчета[99].

Тук трябва да се отбележи, че разрастването на султанските хасове чрез заграбване на земи, предназначени за издръжката на ленната войска, изглежда, започнало още по времето на Сюлейман I, при първите финансови затруднения на империята. Само в санджака Буда през 1558 г. над 10 села били прибавени към султанските владения[100].

От приведените данни може да се заключи, че в процеса на уедряване на леновете, който протичал за сметка на малките военни феодали — спахиите, — известна (и вероятно голяма) роля изиграл и самият монарх. Явно е впрочем, че стремежът на централната власт, олицетворена от султана, към извличане на максимални приходи от експлоатацията на зависимото

---

[92] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 20 джемази I 991. Тимари.

[93] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 17 шевал 1097. Зиамети.

[94] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 20—30 шевал 1071. Тимари.

[95] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 1—10 джемази I 1100. Зиамети.

[96] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 10 шабан 985. Мукатаи.

[97] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 1—10 раби I 1012. Финансови органи.

[98] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 1 раби I 1016. Мукатаи.

[99] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 1016 Мюлтезим.

[100] Fekete, L. Die Syaqat-Schrift. T. 1. Budapest, 1955, 246—268.

население, се постигал по две линии: чрез увеличение на държавните данъци и чрез разрастване на земите на короната. Тези мерки, които с цялата си тежест се отразили върху положението на раята, имали и друга страна — те допринесли за подкопаване на основите на спахилъка и за намаляване боевата мощ на империята.

* * *

Какви били преките последици за османската държава от изместването на спахийството от феодалното държание и от заменянето му с „новите" феодали?

Сама по себе си тази промяна би била без значение, ако „новите" ленници биха държели земите си при условията, при които ги държело по-рано спахийството. На практика обаче резултатите от нахлуването на придворната аристокрация в ленното държание били различни.

Наистина голяма част от придворната гвардия и охрана (мютеферики, чауши, бостанджии, еничари и пр.), която от заплата преминала на издръжка чрез присвояване на феодалната рента, т. е. била снабдена с ленова, ги държела срещу военна служба. Тази служба обаче не била равностойна на спахийската. Тя била изпълнявана в свитата и охраната на владетеля при двора, а във военно време — в неговата или на военачалниците му квартира. С това новите ленници се считали отчетени във военнослужебно отношение и дори, както ще видим по-долу, освободени от събиранията, които фискът изисквал от спахиите в мирно време. По този начин държавата в същност изключвала от редовете на боевата си армия значителен брой от ленните държатели.

Но докато споменатите нови ленници все пак изпълнявали известна (макар и неравностойна на спахийската) военна служба, останалата част от нахлулите в ленното държание в края на XVI и началото на XVII в. елементи (финансови и административни чиновници, духовници, фаворити на султана и висши сановници и пр.) нямали никакво отношение към нея, което и обусловило катастрофалното намаляване на контингента на феодалната конница.

Освен това, докато спахиите носели задълженията си срещу нищожни приходи от феодалната рента, изземана от зависимото селячество, „новите" феодали, както вече видяхме, имали много по-големи доходи. Следователно срещу тяхната служба, която с нищо не допринасяла за военната мощ на империята, те заграбили приходи многократно по-големи от тези на действуващата войска, с което косвено нанесли удар и на държавните финанси. Явната неизгодност от преминаването на част от новите феодали от заплата на ленна издръжка личи и от някои конкретни примери. Така например един силяхдар с дневна заплата от 64 акчета (23 360 акчета годишно) я заменил срещу зиамет с приход от 30 000 акчета в Призренско[101]. Един чауш с дневна заплата от 30 акчета (10 150 акчета годишно) бил снабден срещу службата си с държание от 20 000 акчета[102]. Един завиедар с дневна заплата от 43 акчета (15 695 акчета годишно) получил зиамет от 30 000 акчета[103] и пр.

---

[101] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Велик везир. 20—30 шевал 1110. Зиамети.

[102] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 20—30 джемази I 993. Зиамети.

[103] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 1—10 джемази I 1100. Зиамети.

Следователно новите ленни държатели, които се отказвали от заплати срещу ленна издръжка, увреждали финансовите интереси на държавата, получавайки приходи, понякога двойно по-големи от размера на годишните им възнаграждения. Стремежът на придворната войска и аристокрация към снабдяване с ленове бил обусловен не само от жаждата за обогатяване. Както бе споменато, през последните десетилетия на XVI в. хазната започнала често да забавя плащането на войските и чиновниците или им раздавала развалени пари. Ето защо разполагащите с власт и влияние придворни сановници и военни чинове предпочитали да преминат на издръжка чрез присвояване на феодална рента.

Друга неблагоприятна последица за фиска от нахлуването на лица, несвързани с военни задължения, в ленното държание било тяхното освобождаване от събиранията, плащани от спахиите. Тъй като военните ленове били отпускани на спахийството срещу неговата служба, през всяка година, когато ленникът не бил призоваван на поход, гарнизонна охрана и пр., той плащал т. нар. „cebelu bedeli" (един вид военен откуп) срещу правото да държи лена си и при неизпълняване на военни задължения. Откупът „cebelu bedeli" бил значително по размера събиране[104] и представлявал съществено приходно перо за османския фиск. Тъй като новите ленници обикновено изпълнявали непрекъсната служба при двора или разполагали с влиятелни връзки, те били освобождавани от това събиране, което личи от многобройни документи. В множеството случаи в заповедите, с които въпросните ленници получавали тази привилегия, изобщо не са упоменати мотивите за освобождаване от „cebelu bedeli"[105]. Обикновено и самите ленници в молбите, с които издействували подобни заповеди, не излагали никакви съображения за получаване на това право[106]. Широко разпространената практика по освобождаване на новите феодали от „cebelu bedeli" лишила хазната от един немалък приход.

Накрая нахлуването на елементи, чужди на военните среди в ленното държание, предизвикало пълен хаос в кадастъра на мирийските земи. Новите ленници не се подчинявали на реда и организацията на спахийския корпус, нито на нормите на военното земевладение. Тъй като в голямата си част те се добирали до ленове по извънзаконен начин, явно е, че и понататъшното прехвърляне, увеличение и пр. на тези ленове се извършвало в разрез с установените закони.

Още Кочи бей отбелязва, че „новите" феодали държели по 20—50 лена[107]. Колкото и критично да бъде прието това твърдение, многобройни източници доказват, че то съдържа доза от истина. Така например в Софийско през 1685 г. един лагъмджия държел тимар и зиамет[108]. Някой Ибрахим, който не носел военна служба, прибирал приходите на два големи

---

[104] Така за зиамет от 49 099 акчета през 1651 г. бил платен „cebelu bedeli" от 24 550 акчета (ЦГ — Кадия. 1062. Зиамети); за тимар от 6200 акчета през 1670 г. — 4000 акчета (ЦГ — Дефтерхане. 20 мухарем 1081. Тимари) и пр.

[105] Неиздадени документи. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 19 шевал 1065. Тимари; ЦГ — Велик везир. 2 зилкаде 1086. Зиамети; ЦГ — Велик везир. 23 шевал 1065. Зиамети; ЦГ — Дефтерхане. 26 зилкаде 1065. Тимари и пр.

[106] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане, 7 шабан 1063. Тимари; ЦГ — Дефтерхане. 5 шабан 1063. Тимари и пр.

[107] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 124.

[108] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Велик везир. 17 шевал 1097. Зиамети.

зиамета — в Софийско и Солунско[109]. Един мютеферика при двора също държел два зиамета в Морея[110]. Пак мютеферика на име Мустафа имал два зиамета в Болу и Трикала, единия от които успял да му отнеме чаушбашията и да го присъедини към своите приходи[111]. Според донесението на един спахия, който дълго време очаквал овакантяване на лен, друг мютеферика държел няколко тимара[112] и пр. Явно е впрочем, че противно на закона част от новите феодали успявали да се снабдят с повече от един лен.

Освен това в османската кадастрална практика от XVII в. се набелязва едно масово явление: съществуването на т. нар. „спорни“ (niza'lu) ленове. Според Кочи бей „само една десета от намиращите се в ислямските владения тимари и зиамети били безспорни, всички останали били спорни“. Великият везир се занимавал „само с това да заповядва на подчинените си да изслушват тъжби за големите и малките тимари“, а не му оставало време „да се занимава с други дела и важни държавни въпроси“[113].

Сведението на Кочи бей се потвърждава и от ред официални турски документи. От тях научаваме, че в много случаи „новите“ феодали използували отсъствието на спахиите по служба, за да заграбят леновете им[114], извършвани били чести необосновани прехвърляния на държания[115], водели се безкрайни спорове между тимариоти за цели ленове и части от тях[116], стигало се до подправяне и кражби на документи за държание[117] и пр.

В резултат на всевъзможните машинации на лицата, стремещи се към получаване на ленове, се стигнало до такъв хаос в кадастъра, че се наложило да бъдат изпращани пълномощни чиновници за проверка на документите за ленно държание. От един доклад на такъв чиновник узнаваме, че в Изворнишкия санджак голяма част от менните държатели не успели да представят никакви документи, а между останалите се намерили всякакви декласирани елементи, та дори и роби[118].

Тази анархия във феодалното държание засегнала не само спахийските ленове. Тя се разпростряла и над по-незначителните военни държания — мюселемските чифлици например, които представлявали преходна форма между лена и селската бащина[119]. Тези чифлици, чиито владелци били задължени с военнопомощна служба към държавата, както личи от един обширен регистър от средата на XVII в., по това време изцяло попаднали у

[109] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 25 реби II 1129. Зиамети.
[110] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 4 джемази I 1090. Зиамети.
[111] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 1 реджеб 1117. Зиамети. 1 реджеб 1117.
[112] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 16 шевал 1088. Зиамети.
[113] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 124.
[114] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 9 шевал 992. Тимари; ЦГ — Велик везир. 10—20 реби II 1100. Тимари.
[115] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 1—10 сафар 1100. Тимари.
[116] Пак там, Сигн. Казанлък — Кадия. 20—30 шевал 1038. Тимари; Казанлък — Заим. 18 шабан 1140. Зиамети; ЦГ — Дефтерхане. 20—30 шевал 1071. Тимари.
[117] Пак там, ЦГ — Войска. 19 сафар 1089. Тимари; ЦГ — Велик везир. 8 мухарем 1097. Зиамети.
[118] Филиповић, Н. Седам докумената из Кадекја. — Прилози за орјенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, т. 3—4, 1953—1954, с. 444.
[119] Мутафчиева, В. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV—XVII в. — ИПр, 1958, № 1, с. 35 и сл.

преминали на ленна издръжка дворцови сановници, у фаворитите на разни паши или били прибавени към приходите на някои крупни феодали[120]. Фактът на преминаването дори на тези, минимални владения с годишен приход от 200 до 500 акчета у представителите на паразитната феодална върхушка доказва ярко глада за феодална рента, който се появил по това време и бил причина за изместването не само на спахиите, но и на участниците в някои военнопомощни корпуси от феодалното държание.

При съсредоточаването на голяма част от земите, чиято феодална рента била предназначена за издръжката на ленната войска, в ръцете на „новите" феодали били рязко намалени военните държания и състава на спахийската войска. При това държавата не винаги смогвала да снабди с ленове и ограничения брой налични спахии.

Както вече бе споменато, когато даден войник на империята проявял храброст, бил снабдяван с нарочен документ (tezkere) за получаване на тимар. При повторна подобна проява към лена му се прибавял допълнителен приход (terakki). Тази практика била осъществявана без затруднения, докато териториалната експанзия на османската държава следвала победоносния си ход, при което към империята били непрекъснато прибавяни нови земи, чиято феодална рента задоволявала господстващата класа. С промяната на условията обаче от многобройни изворни свидетелства личи, че военните ленници били снабдявани с тимари, които носели много по-малки приходи от онези, на които те имали право. Така например един тимариот, който притежавал документ за лен от 12 000 акчета, бил принуден да се задоволи с тимар от 5010 акчета[121]. В Агрибоско държел тимар спахия, които имал право на зиамет[122]. Заимът Ибрахим бил снабден със заимет от 23 352 акчета при документи за 58 888 акчета[123] и пр. Някои спахии, които имали право на тимари, били принудени да дочакат смъртта на бащите си, за да заемат оказаните от тях държания[124]. Понякога това изчакване продължавало тъй много, че веднъж проявеният спахия успявал да получи документи за една, две и повече надбавки към лена, с който изобщо не бил снабден, и в края на крайщата се добирал до тимар, равен само на една от надбавките му[125].

Красноречиво доказателство за невъзможността на османската държава да снабди с ленове наличното, вече немногобройно, спахийство е една молба, подписана от някой Ибрахим, датираща от 1716 г. В нея молителят изтъква, че получил право на лен още през „Морейските години"(войната между Турция и Венеция в Пелопонес през 1685—1686 г.). По липса на вакантно държание продължавал да участвува в походите без компенсация, „само срещу един хляб". Той дори останал неженен, защото бил съвсем беден. Едва през 1716 г., след като донесъл, че някой Сюлейман, който не носел военна служба, държел два зиамета, му бил отделен тимар от единия от тях[126]. Следователно действуващият спахия бил принуден да чака цели 30 години, за да получи своето право.

---

[120] Неиздаден регистър. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Нова Загора. Чифлици. 17 раби 1081.

[121] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Султански двор. 1 джемази II 1072. Тимари.

[122] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 4 джемази I 1090. Зиамети.

[123] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 27 реджеб 1089. Зиамети.

[124] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 1—10 шабан 1100. Тимари.

[125] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 20—30 шабан 1100. Тимари.

[126] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 25 раби II 1129. Зиамети.

От изложеното дотук е явно, че кризата във военноленната система в края на XVI и началото на XVII в., предизвикана от нахлуването на придворната аристокрация в ленното държание, била съпроводена от друг, не по-малко съществен процес — уедряването на леновете, концентрацията в присвояването на феодалната рента. Пряка последица от този процес било увеличението на финансовите затруднения на империята и упадъкът на боевата ѝ мощ. Лишена от най-ефективните си боеви части — спахийското опълчение, — държавата била принудена да увеличи броя на наемната войска. Докато по времето на Сюлейман I съществували 40 470 платени войници, след по-малко от половин столетие, в 1609 г., техният брой възлизал вече на 91 209 души[127] с тенденция към по-нататъшен растеж. Този факт допринесъл значително за усилването на финансовата криза на османската държава, като при това не спомогнал особено за укрепване на армията.

* * *

Може ли обаче навлизането на придворната аристокрация и дворцовата войска в ленното държание, т. е. насилственото изтласкване на спахийството от „новите" феодали, да бъде считано за единствена причина за упадъка на спахилъка?

Вече бе отбелязано, че това е именно обяснението, което не само Кочи бей, но и част от модерната историография дават на този важен процес. Научната литература обаче е пренебрегнала наличието на друга, също съществена причина за разстройството на дребното военно държание — това е нерентабилността на спахийския тимар, изтъквана от многобройни османски източници от същия период. Тази нерентабилност, заложена в самата същност на тимара, била подсилена от ред мероприятия на османската държава, които довели до реалното намаляване на онази част от феодалната рента, чието присвояване било право на ленниците.

Вече бе споменато, че периодът на управлението на Сюлеймановите приемници бил характерен между другото и с непрекъснатото падане на османската монета. Така, докато по времето на Мехмед II (1451—1481) 100 драма сребро се равнявали на 300—337 акчета, а през управлението на Сюлейман I (1520—1566) — на 457 акчета, при Мурад III (1574—1595) вече същото количество сребро било равно на 800 акчета, а в началото на XVII в. — на 950 акчета[128]. Следователно за периода от средата на XVI до началото на XVII в. сребърното съдържание на акчето намаляло наполовина.

Успоредно с развалата на монетите естествено се извършвало повишаване на цените на продуктите от първа необходимост. Така, докато през управлението на Сюлейман I едно киле пшеница струвало 8—11 акчета[129], в 1589 г. пшеницата вече струвала 30 акчета килето[130], а през 1595—50 акчета[131]. Цената на една овца нараснала съответно от 30 на 60 и 70—80 акчета[132].

---

[127] Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 37.
[128] Akdağ, M. Цит. съч., 517—518.
[129] Barkan, Ö. L. Kanunlar, c. 254.
[130] Akdağ, M. Цит. съч., с. 530.
[131] Пак там.
[132] Пак там.

Обаче въпреки острото падане на парите и увеличението на цените, както вече видяхме, средният размер на спахийския тимар не само че не бил уголемен, но и намалял. Докато през XV—XVI в. той възлизал на около 5000 акчета, през края на XVI и началото на XVII в. той вече се движел около 3000—4000 акчета. Това намаляване на номинала на тимарите било подсилено съществено от растежа на пазарните цени и от падането на парите. На какво впрочем се дължал тази факт? Защо централната власт не съобразила средния размер на спахийските приходи с новосъздадените икономически условия?

Вече бе споменато, че с настъпването на финансовите затруднения на империята били рязко увеличени държавните данъци — присвояваната от фиска феодална рента. Така, докато поголовният данък до 1582 г. бил 40—50 акчета, след тази година бил увеличен на 240[133] и дори на 300[134]. Паричният авариз, който по времето на Селим I и Сюлейман I бил 20 акчета[135], в 1597 г. вече стигнал 300 акчета[136] (според други източници — 500[137]). През XVII в. освен съществуващите категории данъци в империята били наложени и нови — т. нар. „tekâlif-i şakka“, предназначени за издръжката на местната администрация и гарнизоните[138].

Нарастването на данъчното бреме в края на XVI и началото на XVII в. според свидетелствата на съвременниците довело зависимото население до пълна нищета и разорение[139]. Напълно убита била неговата заинтересованост в създаването на принаден продукт. Самият факт, че въпреки повече от десетократното увеличение на държавните данъци приходът на империята дори не бил удвоен[140], доказва най-убедително, че податните възможности на населението били изчерпани до крайност и фискът не успявал да реализира събиранията си. Ето защо, за да осигури максимални приходи за хазната, държавата прибягнала до „заковаването“ на феодалната рента, присвоявана от ленниците. Не допускайки, щото феодалните държатели да увеличат своята част от рентата успоредно с растежа на държавната, тя дори попречила на съобразяването на спахийските събирания с променения курс на монетата.

Този факт личи твърде нагледно при сравняване на законодателните паметници от Сюлеймановото време с подобни сведения от много по-късна епоха — например от началото на XVIII в. Това се вижда от следната сравнителна таблица.

От известни изворни свидетелства личи, че „заковаването“ на рентата, присвоявана от ленните държатели, било задържано дори до премахването на османското феодално облагане по време на Танзимата. Така от един опис от 1835 г. на приходите на вакъфа на Яхя паша (само във вакъфските земи след реформите било съхранено старото облагане) в Никополско е

[133] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 141.
[134] Tarih-i Selâniki, ръкопис, цитиран по Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 47.
[135] Tschudi, R. Цит. съч., с. 41.
[136] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 141.
[137] Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 48.
[138] Akdağ, M. Цит. съч., 562—563.
[139] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 142.
[140] Вж. по-горе.

Таблица 3

Спахийски събирания	Средата на XVI в.	Началото на XVIII в.
„Resm-i çift"	22 акчета	30 акчета
„Resm-i benak"	12 „	12 „
„Resm-i mücerred"	6 „	6 „
„Ispence"	25 „	25 „
Данък върху овцете	0,5 акчета на глава	1 акче на глава
Десятък и саларие	1/8 от добива[141]	1/8 от добива[142]

явно, че и по това време изброените форми на феодалната рента запазили същите размери[143].

Според приведените от М. Акдаг известия още през първите години на XVII в. ленниците направили постъпки пред държавата, за да издействуват законното увеличение на някои от полагаемите им се събирания — например данъка върху овцете. Искането им било напълно основателно, тъй като въпросният данък запазвал своя стар размер (0,5 акче), въпреки че през последните десетилетия цените на овцете били почти утроени. Държавата обаче допуснала увеличаването на този размер (на 1 акче) само в султанските хасове и не удовлетворила постъпките на ленниците[144].

От изнесените данни е явно, че резкият растеж на феодалната рента в края на XVI и началото на XVII в. бил в същност увеличение само на онази нейна част, която пряко присвоявал фискът в качеството си на върховен собственик на мирийските земи. Що се отнася до ленните държатели, те продължавали да получават полагаемите им се приходи в старите размери, което при създалите се през разглеждания период условия означавало на практика намаляване на техните доходи. Ето защо и уедряването на някои ленове по това време не следва да бъде разглеждано само като стремеж на прослойката на крупните феодали към обогатяване. Фактически до голяма степен то изразявало усилията на тази прослойка да избегне намаляването на своите приходи. Обаче малките ленници, спахиите, които не разполагали с възможността да разширят своите държания, понесли цялата тежест на мероприятията на държавата по „заковаването" на приходите им[145].

Друго важно обстоятелство, което допринесло за фактическото намаляване на ленните доходи, било разорението и масовото забягване на раята от някои райони вследствие на засиления данъчен гнет от страна

---

141 Хаџибегић, Х. Цит. съч., 331—335.

142 Barkan, Ö. L. Цит. съч., 326—328.

143 Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. Никопол — Вакъфско управление. Раби II 1835. Вакъфи.

144 Akdağ, M. Цит. съч., с. 551.

145 Когато става дума за „заковаване" на размерите на формите на феодалната рента, присвоявана от ленниците, ние имаме пред вид паричните форми на тази рента. Онези събирания, които ленникът реализирал в натура (предимно десятъка), естествено следвали повишаването на пазарните цени на съответните продукти. В края на XVI в. обаче според известни изчисления, извършени въз основа на османските феодални регистри от това време, в нашите земи под турска власт преобладаващо място във формите на рентата, присвоявана от феодалните държатели, заемали паричните събирания (вж. Мутафчиева, В. Феодалната

на държавата. То довело до наличието на грамаден брой държания, които в османската кадастрална практика били отбелязвани като „развалени и без приход" (çörük ve bihasıl). Големият брой документи, с които разполагаме, отнасящи се за леновете „без приход", носят твърде шаблонна форма, от което става ясно, че установяването и регистрирането на този род държания били масово явление.

Така например един заим от Радомирско през 1655 г. доказал, че ленът му не носи приход, и бил освободен от военни задължения[146]. Друг заим в Карнобатско получил същите облекчения, понеже раята му била изцяло забягнала и той останал без доходи[147]. По същото време един охридски тимариот си отказал от лена си, защото нямало кой да обработва земята му[148]. Подобен случай, пак тогава, съществувал в Кюстендилско, където властта установила, че тимарът в с. Чешновче бил „съвършено развален и без приход"[149]. Сведения за аналогични случаи в малоазийските провинции на империята от същото време са още по-многобройни[150]. Те съвсем определено говорят за масовото разорение на тимариотите. Така например, когато от гарнизона на крепостта Османджик било поискано да заплати паричните си задължения към фиска, спахиите се събрали и заявили на държавния чиновник: „Всички сме бедни, тимарите ни са запуснати и без приход. Те имат име, но нямат данъци" (ism-i mevcud ve resm-i na mevcud olup)[151].

Твърде показателен за безнадеждното състояние на спахийските държания е един документ за Естергом (Унгария), от който узнаваме, че 13 души спахии, изтъквайки, че земите им не носели приходи, замолили властта да им отпусне заплати: на тимариотите — по 15 акчета дневно, а на заимите — по 25[152]. Обстоятелството, че един заим (минималният доход на зиамета бил 20 000 акчета) бил съгласен да служи срещу заплата от 9125 акчета годишно, говори достатъчно убедително, че военните ленове давали приходи далеч под техния номинал. Следователно, докато придворната аристокрация се стремяла от заплата да премине към ленна издръжка, снабдявайки се с крупни държания, някои малки ленници не намирали изгода в ленното държание и доброволно изоставяли леновете си срещу заплащане в пари.

За масовото наличие на държания без приход говори една обемиста преписка, от която се вижда, че само през една година (1661) само в един

рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя, с оглед на нашите земи през XV—XVI в. — ИИБИ, 7, 1957, с. 197). Ето защо мероприятията на държавата по „заковаването" на паричните форми, полагащи се на ленника, се отразили тежко върху прихода на тимариотите.

[146] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Велик везир. 7 мухарем 1066. Зиамети.

[147] Пак там, Сигн. Карнобат — Заим. 3 раби II 1124. Зиамети.

[148] Пак там, Сигн. Охрид — Санджакбей. 23 раби I 1125. Тимари.

[149] Пак там, Сигн. Кюстендил — Население. 9 мухарем 1110. Тимари.

[150] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 1—10 зилхидже 1109. Тимари; ЦГ — Дефтерхане. 15 реджеб 1076. Тимари; ЦГ — Велик везир. 18 рамазан 1117; ЦГ — Велик везир 1095. Зиамети; ЦГ — Дефтерхане. 18 шабан 1075. Тимари, и мн. др.

[151] Пак там, Сигн. ЦГ — Султански двор. 19 джемази I 1051. Тимари.

[152] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 5 джемази II 1012. Зиамети.

санджак (Сугла) били изличени от кадастралните описи 6 тимара, понеже населението им изцяло забягнало, а след него забягнали и спахиите[153].

Изброените обстоятелства, които довели до реалното намаляване на приходите от ленните държания и обусловили нерентабилността на спахилъка, били съпроводени от някои фискални мерки, предизвикани от непрекъснатите финансови затруднения на османската държава.

Така от известни източници личи, че през отделни години, когато нуждите на хазната от пари достигали особено голяма острота, държавата предприемала конфискуването на цялостния приход от ленните държания. Тези своего рода „вътрешни заеми", които носели нищо неозначаващото название „miri bedeli" (фискален откуп), на практика лишавали ленниците от едногодишната им издръжка. И тъй като голяма част от държанията носели доходи значително по-малки от техния номинал, то дребните военни феодали били понякога принудени да предават на хазната пари, които не били получили срещу полагаемите им се по документи събирания. А понеже ленните държатели не могли да останат без каквато и да било издръжка в течение на цяла година, явно е, че споменатите фискални мерки засягали в последна сметка зависимото население, от което феодалите били принудени да извличат незаконно допълнителни средства. Конфискуването на едногодишния приход на държанията се отразявало особено тежко на дребните ленници, които не разполагали с резерви за посрещане на тези големи извънредни задължения.

Провеждането на въпросните „вътрешни заеми" не е отбелязано в литературата. Затова въз основа на откъслечните сведения не сме в състояние да определим неговата честота. От няколко документи личи, че „miri bedeli" бил събиран през 1641 и 1661 г. Първото сведение говори за отказа на спахиите, охрана на крепостта Османджик, да изплатят това задължение[154], а от данните на документите, свързани с налагането на „miri bedeli" през 1661 г., се вижда, че ред тимариоти напуснали земите си и оставили държавата да реализира своите събирания направо от зависимото население[155].

Лишаването на спахийството, чието положение през разглеждания период било крайно тежко, през отделни години и от цялостния му ленен приход било още един значителен удар върху неговата заинтересованост във военното държание, тъй като минималните доходи, които то извличало от експлоатацията на зависимото население, били вече оспорвани от държавата, оръдие на крупните феодали.

* * *

Пряка и основна последица от неизгодността на военноленното държание било отлъчването на наличните спахии от тяхната служба. Въпреки че подобни действия влечели след себе си отнемането на държанията им, доказаната нерентабилност на спахийските тимари съвсем не стимулирали военните ленници в изпълнението на техните задължения.

---

[153] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 5, 6, 7, 8 рамазан 1071. Тимари.

[154] Пак там, Сигн. ЦГ — Султански двор. 19 джемази I 1051. Тимари.

[155] Пак там, Сигн. 3, 5, 7, 8 рамазан 1071. Тимари; ЦГ — Дефтерхане. 20 шабан 1071. Тимари.

Все по-масовото отлъчване на спахиите от участието им в походите, в гарнизонната служба и пр. започнало още в края на XVI в. Така Паоло Контарини, посланик на венецианския сенат при Портата съобщава през 1583 г., че султанът имал на книга 60 000 спахии-ленници, но само малка част от тях се явявали при призив. Причината за тяхното отлъчване Контарини търси в бедността им, тъй като голяма част от тях държели ленове под 300 акчета. Първите прояви на това пакостно за османската военна мощ явление авторът отнася към времето на персийските походи на Селим II и Мурад III[156].

Многобройни изворни сведения, отнасящи се за всички краища на империята, датирани от целия XVII в. и от началото на следващия век, говорят за повсеместното отбягване на военната служба от страна на наличното спахийство. Както би следвало да се очаква, отлъчвали се от участие в походите предимно ленниците с малки приходи[157]. За силата на това явление говори красноречиво фактът, че след битката при Керезтеш (Унгария), когато на самия фронт била проведена проверка на явилите се в армията спахии, се оказало, че били дезертирали 30 000 души[158]. Следователно, ако се приеме сведението на Контарини, че по това време (управлението на Мурад III) общият брой на спахиите бил 60 000 души, явно е, че само през унгарската кампания от тях се явили едва половината.

За масово отлъчване на ленниците-спахии от военните им задължения говори също един обширен списък на тимариотите и заимите от Скопско, Сремско, Солунско, Кукушко, Ениджевардарско и Караферия, които взели участие в боевете при Естергом и Мохач през 1687 г. Списъкът завършва с бележка на сремския санджакбей, която гласи: „Общият брой на леновете в споменатия санджак е 214, но под знамената участвуваха в похода 109 души спахии и заими, бедни раби. Те са и отбелязани тук."[159] И в този случай впрочем едва 51 % от спахийството в изброените области се явило на война. Фактът, че и в райони, които се намирали в непосредствена близост със зоната на военните действия и които били застрашени от неприятелско нахлуване, спахиите дезертирали масово, доказва, че военните ленници били съвършено дезинтересирани от съдбата на държанията им дори когато над земите им надвисвала реална опасност.

Това състояние на спахийската войска основателно тревожело централната власт. Лишена от една от най-ефективните си боеви сили — еничарството, което от времето на Сюлеймановите приемници се занимавало с всичко друго, но не и с военните си задължения[160], — изоставена фактически и от другата съществена съставка на армията си —

---

[156] Alberi, E. Relazioni..., серия III, т. III, 218—219.

[157] Неиздадени документи. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 20 реджеб 1080 (спахия с приход от 1500 акчета); ЦГ — Султански двор. 7 мухарем 1039 (приход от 4000 акчета); ЦГ — Кадия. 1063. Тимари (приход от 3000 акчета); ЦГ — Войска. 30 реджеб 1089 (приход от 3000 акчета); ЦГ — Дефтерхане. 1—10 реджеб 1098. Тимари (приход от 1200 акчета); ЦГ — Дефтерхане. 20—30 джемази II 1100. Тимари (приход от 5000 акчета); ЦГ — Велик везир. 18 джемази II 1039. Тимари (приход от 4000 акчета); ЦГ — Дефтерхане. 4 рамазан 1005. Тимари (приход от 6000 акчета); ЦГ — Дефтерхане 10—20 зилкаде 1106. Тимари (приход от 5000 акчета), и мн. др.

[158] Твеританова, А. С. Цит. съч., с. 52.

[159] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 1—10 раби I 1100. Зиамети.

[160] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 133 и сл.

спахийството, — империята правела отчаяни опити да възстанови боевата си мощ по пътя на административните мерки.

Тези мероприятия се изразили най-вече в провеждането на многократни проверки, с които властта целяла да установи доколко държателите на наличните военни ленове изпълнявали своите задължения. Сведения за подобни проверки (yoklama) датират от 1596, 1691, 1694, 1695, 1698, 1699 и 1782 г. Първата проверка от този род, както бе споменато, била проведена на фронта в Унгария. На всички дезертирали спахии били отнети леновете, още на мястото били екзекутирани няколко заловени бегълци, а останалите подлежали на преследване[161]. За останалите йоклами, извършени към края на XVII в., не разполагаме със сумарни данни. От някои откъслечни сведения, съдържащи се най-вече в берати, с които било потвърждавано правото на държание или били прехвърляни отнетите поради неизпълнение на служба ленове, не личи доколко и тези проверки били съпроводени от строги санкции. Във всеки случай явно е, че и този път многобройни тимари и зиамети били иззети от държателите им[162].

Твърде интересни са уводите на споменатите берати, които предават констатациите на самата власт за състоянието на спахилъка през разглеждания период. Характерно е, че тези уводи са почти напълно шаблонни. Така например началото на бератите, издадени през управлението на Ахмед II (1691—1695 г.) гласи: „Поради това че зиаметите и тимарите на заимите и тимариотите, включени във войските на империята, на които е поверено опазването на границите и са длъжни да осигурят (успеха на) походите, в голямата си част са объркани, някои са спорни, а останалите — запуснати и разстроени, а е необходимо да бъдат държани[163], защото войните се протакат и възпрепятстват, сега във връзка със станалото възшествие на престола има заповед за подновяване на всички фермани и берати. Излязло е нареждане да се уредят споровете, да се въдвори ред в държанията и да се проведе пререгистрация.“[164]

Тази обща проверка, свързана с началото на управлението на Ахмед II, била предшествувана от друга, която обаче не засегнала всички военни ленове. Тя била проведена през 1678 г. и обхванала тимарите и зиаметите на „гедиклиите“[165] и тези, включени в еялета Джезаир — Беломорските острови, — начело на който стоял капудан пашата. Проверката на „gediklü timarları“се наложила, защото било установено, че голяма част от тези ленове не били държани от гедиклии[166]. Същото било и положението на държанията, чиито тимариоти и заими служели във флотата. Значителен брой от тях изобщо не били раздадени, останалите били запуснати или се

---

[161] Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 52.

[162] Неиздадени документи. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Войска. 30 реджеб 1089. Тимари; ЦГ — Дефтерхане. 10—20 реджеб 1111. Тимари; ЦГ — Войска. 17 сафар 1089. Тимари; ЦГ — Войска. 6 джемази II 1089. Тимари; Неврокоп — Население. 27 раби I 1197. Тимари; ЦГ — Дефтерхане. 10—20 джемази II 1107. Тимари; ЦГ — Войска. 14 мухарем 1089. Тимари, и мн. др.

[163] Да бъдат държани от носещи военна служба лица.

[164] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 1—10 мухарем 1103. Тимари. Този увод фигурира в бератите, издадени след 1691 г. и изброени в бел. 3.

[165] Gediklü — военен ленник, който участвувал само в походите, предвождани от великия везир (вж. Deny, J. Цит. съч., с. 834).

[166] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 27 раби II 1089. Тимари.

намирали в ръцете на „незаслужили лица“[167], при което „състоянието на тези ленове било съвсем объркано“.

От приведените сведения личи безспорно, че военното държание в Османската империя ще да е било в процес на неудържим упадък, щом самата централна власт, която допуснала изместването на спахийството във феодалното земевладение от „новите“ленници, се опитвала да вземе мерки срещу последиците, предизвикани от този факт. Обстоятелството обаче, че провежданите йоклами, чрез които държавата целяла да принуди ленниците да участвуват във военните мероприятия, били повтаряни многократно в продължение на близо два века, при което констатациите на властта за плачевното състояние на военното държание не се променили, доказва, че тя не постигнала желаните резултати, защото упадъкът на спахилъка бил последица от закономерното уедряване на феодалното земевладение в Османската империя, съпроводено от разорението на малките феодали.

Крайно неблагоприятното положение, в което изпаднало спахийството в края на XVI и началото на XVII в., предизвикало неговата съпротива. Освен в масовото отлъчване на военните ленници от техните задължения тя се изразила и в големи въстания на лишените от ленове или разорени спахии, подкрепяни от доведеното от отчаяние от усиления данъчен гнет селячество.

Повод за първото такова въстание — въстанието на Кара Язъджи и Дели Хасан[168], наречено по имената на ръководителите му или „въстание на бегълците“, защото първоначално редовете му били попълнени от дезертьорите от унгарски поход, — дала споменатата вече проверка през 1596 г. Завръщайки се в провинциите, където се намирали иззетите им държания, изключените спахии се обединили с местните ленници, които изобщо не се били явили на война и се вдигнали на бунт. Въстанието намерило широк отзвук сред експлоатираното селячество.

Че това въстание било насочено срещу нововъдворените във феодалното държание порядки, свидетелствува фактът, че изпратеният от централната власт Хюсеин паша, който бил натоварен да го потуши и който се присъединил към въстаниците, се постарал да приобщи разбунтуваните спахии, като им раздал ленове от земите на местните крупни феодали.

Въстанието продължило до 1604 г. Осемте години на неговото разгръщане доказват, че то било надеждно подкрепено от разорените дребни ленници и раята. Накрая то било ликвидирано от властта, подпомогната активно от крупните феодали. Въпреки това през следващите години в Анадола се набелязват и други подобни движения със същия състав.

Тези движения въпреки своя подчертано селски характер отбелязали настъпването на преврата в османското феодално земевладение, т.е. изместването на военните ленници от придворната аристокрация, разоряването на спахийството вследствие на уедряването на крупните ленове и били ярък израз на сблъскването на интересите на двете основни прослойки на турската феодална класа — на крупните и малките феодали.

Въпреки че упадъкът на спахилъка продължил и през следващия период с неотслабваща сила, подобни масови прояви на съпротива от страна на

---

[167] Пак там, Сигн. ЦГ — Дефтерхане. 1—10 раби I 1089. Тимари.
[168] За това въстание вж. Тверитинова, А. С. Цит. съч.

малките военни ленници след първото десетилетие на XVII в. не се набелязват. Това се дължало на факта, че по това време спахийството вече било до голяма степен декласирано. Не случайно през феодалните междуособици в края на XVIII и началото на XIX в., когато дезорганизираните платени войски и крупните феодали разстройват издъно живота на империята и довеждат зависимото население до пълно разорение, не виждаме спахийството в редовете на метежниците.

Въпреки това от изолирани сведения е явно, че и през XVII в. били налице известни прояви на съпротива от страна на спахиите. Така например по това време в Щипско и Кюстендилско се подвизавали двама спахии, които подбуждали населението да не плаща държавните данъци. Уличени в разбойничество, те успели да унищожат насочените срещу тях кадийски протоколи[169]. От друг източник узнаваме, че спахиите в Карахисар Сахиб отказали да издължат събиранията, наложени им от властта[170]. Едно сведение от началото на XVIII в. говори за подобни прояви на военните ленници в Трапезундско. Спахиите от този санджак в продължение на цели 15 години не плащали своите данъци (вероятно се касае за „cebelu bedeli" и miri bedeli", тъй като в документа е употребен терминът „bedelleri"), въпреки че многократно били подканяни да сторят това. Те заявявали, че леновете им не носят приход и че ще се издължат, когато самите те успеят да реализират събиранията си. Накрая търпението на властта се изчерпило и с нарочен пратеник, който имал на ръка списъка на непокорниците, те били изпратени на заточение[171].

От изнесените факти е явно, че спахийството, което при новосъздадените условия в османската държава в края на XVI и началото на XVII в. било поставено в неизгодно положение, участвувало в масови или изолирани прояви на съпротива срещу централната власт, като комбинирало действията си с тези на разореното селячество. Означава ли това обаче, че спахиите и зависимото население по това време имали общи интереси?

Противоречието в тези интереси се проявило особено ярко във въстанието на Кара Язъджи и Дели Хасан. В момента, когато почти цяла Мала Азия била в ръцете на въстаниците, възглавяващото движението спахийство, на което централната власт обещавала ленове, предало интересите на народа и осъдило въстанието на поражението[172].

* * *

От изнесеното е явно, че упадъкът на военноленното държание — спахилъка — бил предизвикан преди всичко от измененията в самата османска феодална класа, които се изразили в широка офанзива на крупните феодали и държавата срещу дребните военни ленници. Изключването на спахийството от феодалното държание се извършило по две направления: чрез насилственото им, противозаконно изтласкване, чрез заграбването на приходите от феодалната рента от мирийските земи от

---

[169] Шопова, Д. Македонија во XVI и XVII в. Скопје, 1955, с. 76.

[170] Неиздаден документ. Ор. отд. ДБВК. Сигн. ЦГ — Велик везир. 26 сафар 1063. Знамети.

[171] Пак там, Сигн. ЦГ — Велик везир. 1117. Знамети.

[172] Тверитинова, С. Г. Цит. съч., 78—80.

страна на крупните феодали и чрез реалното намаляване на доходите на дребните ленове, което довело до нерентабилността на спахилъка и до доброволното му напускане от страна на военните ленници. Успоредно с този процес протичал и друг — уедряването на владенията и постепенното премахване на техния по-служебен характер.

Ясно е впрочем, че османската военноленна система в края на XVI и началото на XVII в. претърпяла крах. След този период тя вече не представлявала основната форма на земевладение в империята, въпреки че в ограничени рамки дочакала реформата от 1832—1834 г. От 200-хилядната феодална конница, която по времето на Сюлейман I се стичала под знамената, през управлението на Мурад III вече били налице само 60 000 души, а при Ибрахим I — едва 7000—8000. Въпреки че не разполагаме със сумарни сведения за състоянието на военните ленове към края на XVII в., явно е, че палиативните мерки на властта не били в състояние да попречат на по-нататъшното задълбочаване на този процес. И ако в средата на XVII в. състоянието на спахилъка според съвременните свидетелства било катастрофално, толкова повече тази констатация следва да бъде отнесена и към следващия исторически период.

Очевидно е следователно, че в продължение на XVII столетие върху мирийските земи, предназначени първоначално за издръжката на ленно-спахийската войска, се наложил нов режим на феодално земевладение, който не носел чертите на спахилъка. Ето защо необосновано е твърдението на някои автори, според които „от началото на XVIII до 20-те години на XIX в. османската военно-феодална система бързо се разлагала, с което бил приготвен преходът към чифликчийството“[173] или поне „окончателния преход към чифликчийството“[174].

В действителност военноленната система, чийто основен белег бил послужебният, временен и условен характер на земевладелието, западнала много по-рано и не била *пряко* заместена от чифликчийството. Докато чифликчийското земевладение отбелязало в края на XVIII и началото на XIX в. наченките на разложението на феодализма, упадъкът на спахилъка в никакъв случай не може да бъде свързан с възникването на нови отношения в османската икономика. Цели два века след крушението на военноленната система османското стопанство запазило своя феодален облик. Затова и упадъкът на спахилъка не би следвало да се свързва неминуемо със създаването на нефеодални форми на земевладение. В историческото развитие на турската държава при този упадък се наложили други, също феодални форми на земевладение, които предхождали появата на чифликчийството. Изучаването на тези форми, които само по традиция запазили името „спахилък“, на тяхната специфика и развитие е предстояща задача на историографията.

Исторически преглед, г. 15, № 3

---

[173] Гандев, Хр. Обществено-икономическо развитие от средата на XVIII до първата четвърт на XIX в. — История на България. Т. I. С., 1954, с. 297.

[174] Натан, Ж. Цит. съч., с. 127.

ЗА ХАРАКТЕРА НА ОСМАНСКИЯ ТИМАР

Проблемите на османската феодална поземлена собственост не са нови за науката. Разработени още през XIX в. от М Белен[1] и П. А. фон Тишендорф[2], допълнени и обобщени от Ж. Дени[3], те получават нова интерпретация в трудовете на днешните историци. В резултат от тези продължителни изследвания се стигна до окончателна концепция за видовете османска феодална поземлена собственост.

Така например цитираните автори приемат османския феодален режим на управление като система от военни ленове и нямат различия по въпроса за характера на тези владения, които държавата преотстъпвала на своите конници, военачалници и други служащи за определен срок.

Според тази концепция османският ленник нямал пълно право на разпореждане върху територията, която му била отстъпена и над която в действителност държавата запазвала това право. Владеенето на *тимар* всъщност се изразявало в прибиране на някакъв доход, отпуснат на тимариота от централната власт. Тази концепция, поддържана от Белен, Тишендорф и Дени, е възприета и от някои днешни учени[4], докато в трудовете на други се наблюдават нови тенденции — да се приписват на османския спахия от XV—XVI в. повече или по-малко черти на типичен европейски феодал[5].

Въпреки това различие в мненията, наблюдавано в изследванията върху феодалните отношения в Османската империя, съществува един пункт, по който всички учени са единодушни — по въпроса за характера на османския *тимар*.

Още М. Белен, чийто труд е първият в тази област, възприема *тимара* изключително като лен, *територия*[6], спорейки с Джевдет паша, според когото тимарът е по-скоро „доход от земя"[7]. Тезата на Тишендорф не се различава: той също разглежда *тимара* изключително като лен[8]. Проблемът е обобщен най-сполучливо от Дени: „Османското законодателство доказва чисто аграрния характер на тимара."[9]

Очевидно е впрочем, че всички автори, изследвали или само засегнали[10] проблема за *тимара*, са единодушни, че системата на османските тимари

---

[1] Belin, M. Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et principalement en Turquie.— In: JA VI Sér. T. XV. Paris, 1870.

[2] Tischendorf, P. A. v. Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche. Leipzig, 1872.

[3] Deny, J. Tīmār. — In: Enzyklopaedie des Islam. IV. Leiden, 1934.

[4] Миллер, А. Ф. Мустафа паша Байрактар. М., 1947, с. 30.

[5] Ђурђев, Бр. О утицају турске владавине на развитак наших народа. — Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине, г. II, 1950, с. 60, 76.

[6] Belin, M. Цит. съч., 241 — 253.

[7] Пак там, с. 189.

[8] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч., 44 —47.

[9] Deny, J. Цит. съч., с. 831.

[10] Тверитинова, А. С. Восстание Кара Языджи — Дели Хасана в Турции. М. — Л., 1946, с. 30; Миллер, А. Ф. Цит. съч., 29 — 30 и т.и.

била свързана със земята, с експлоатацията на зависимото население, и приемат дохода на османския спахия като сума от постъпленията от данъци и такси, чиито брой и размер били точно определени в закона (*канун*).

Данъците и таксите, отстъпвали на спахията от османския фикс, са изброени за първи път от Й. фон Хамер[11]. Дени допълва този списък[12], който е възприет повече или по-малко от съвременните автори[13].

Накратко, научната литература, посветена на проблемите на османския поземлен режим, разглежда *тимара* като територия, отдавана в качеството ѝ на лен, а приходите от него, получавани от спахиите, произхождали от някои данъци и такси, които плащала раята.

Данни от официалните турски документи от XV и XVI в. доказват обаче, че терминът *тимар* освен установеното значение имал и друго, което не е разкрито в цитираните трудове. Част от тези данни намираме в труда на турския учен М. Т. Гьокбилгин[14].

* * *

1. М. Т. Гьокбилгин публикува[15] няколко фрагмента от регистрите от *мукатаите* на Одрин от XV и XVI в. Приходите от тези мукатаи принадлежали на султана, понеже градът бил негов *хас*. Тези доходи били събирани или от нарочни служители на монарха (начинът е указан в османската финансова практика с термина „еманетен“), или от лица, които откупували правото да ги събират („илтизамен“).

Така в цитираните регистри на мукатааите се откриват данни за прихода от *„ресм-и беваб“* — такса, заплащана при влизане в града, при вратите на крепостта (*баб-и каля*). В Одрин през XV в. съществували четири такива мукатааи в съответствие с броя на градските порти[16].

Приходите от *„ремс-и беваб“* от Новата порта (*Баб-и джедид*), които за три години възлизали на 2500 акчета, били преотстъпени като тимар на Махаледжи Али през 885 г. (1480 — 1481)[17]. Аналогичен приход от друга порта — Истанбулската — също бил трансформиран в тимар, даден на Екмекджи Хъзър. Петдесет години по-късно този тимар претърпял обратна метаморфоза и продължил да съществува под формата на *мукатаа*[18].

Кое бие на очи в цитираните данни?

Най-напред, в разгледаните случаи били преотстъпвани като тимар приходи, които произхождат от източници с *напълно неаграрен характер* и които изобщо не са следствие от експлоатацията на раята. Този вид тимари били получени от такси, плащани при вратите на града, на които Махаледжи Али и Екмекджи Хъзър не били нито собственици, нито владелци.

---

[11] Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung I. Wien, 1815, 211 — 215.

[12] Deny, J. Цит. съч., 836 — 837.

[13] Тверитинова, А. С. Цит. съч., с. 32; Ђурђев, Бр. Цит. съч., 61 — 74; Цветкова, Б. Принос към изучаването на турския феодализъм. — ИИБИ, т. 6, 120 — 152. Унгарският учен Л. Фекете, опирайки се в своите изследвания на данните от турските дефтери, изброява почти същите елементи на дохода на османския васал (Die Siyâqat-Schrift. Budapest, 1955, 79 — 81).

[14] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası vakiflar — mülkler — mukataalar. Istanbul, 1952.

[15] Необходимо е да се подчертае, че проф. Гьокбилгин, който публикува в резюме тези документи, ги остави без никаква интерпретация въпреки тяхната голяма научна стойност.

[16] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 115.

[17] Mešaleği Aliye tīmār olarak verildiği.

[18] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 115.

Освен това споменатите порти всъщност се намирали върху територията на султанов *хас*, какъвто бил град Одрин. По този начин във вече създаденото феодално владение били създадени тези два нови тимара, което е в разрез с тезата за чисто аграрния характер на тимара.

Впрочем очевидно е, че в разгледаните случаи под термина *тимар* трябва да се разбира *приход, при което невинаги от аграрен обект*. Трябва да се добави, че трансформирането на *мукатаа* в *тимар* и обратното (както се наблюдава в цитираните случаи) доказва бездруго, че държавата се отнасяла към тимара като към приход, а не като към територия.

2. Данъкът „*челтюк бедели*", който централната власт събирала от производителите на ориз в околностите на Менлик, възлизал на значителната сума от 220 000 акчета (за 3 години). През 886 г. (1481 — 1482) *мукатаата* от този данък също била трансформирана в *тимар* и преотстъпена на Исхак паша[19].

В общи линии случаят е аналогичен на предишния. Това, което го отличава, е характерът на прихода, който съставя новия тимар на Исхак паша. Тук централната власт давала под форма на тимар един данък, по принцип събиран от фиска, а не от тимариота (*мириден забт олунур*). Необходимо е да се подчертае, че този *тимар* също бил създаден върху територията на вече съществуващ лен, тъй като Менлик и околността му били *зиамет* на Мехмед паша Карамани[20].

Друга особеност, за която свидетелствува цитираният случай, е, че приходът от *тимара* на Исхак паша (220 000 акчета за 3 години, т. е. 73 333 акчета годишен доход) всъщност е приход на зиамет (от 20 000 до 100 000 акчета), а не от тимар (който не можел да превишава сумата от 20 000 акчета). Това доказва, че терминът „*тимар*" понякога означавал приход, надхвърлящ предвидения от закона предел.

3. Град Сяр към края на XV в. бил част от *хаса* на бейлербея на Румелия. Сред приходите от данъци и такси, присвоявани от него, били и постъпленията от *бадж* (вътрешни мита), които възлизали на 45 000 акчета за година. През 887 г. (1482 — 1483) тази значителна сума била отнета от *хаса* на бейлербея[21], а от нея държавата обособила *мукатаа*. След 10 години мукатаата била разделена на три части: първата прибрал фискът; втората била отстъпена като *тимар* на санджакбея на Чирмен, а последната, трансформирана също в *тимар*, била дадена на Мехмед паша Херсекзаде[22].

Този случай, както и предишните, доказва, че терминът „*тимар*" бил използуван през XV и XVI в. в смисъл, доста различен от възприетия. Тук също доходът от *тимара* бил съставен само от едно събиране (по-точно само от една такса), което няма никаква връзка със земята. И тук новият *тимар* се създавал във феодално владение (*хаса* на бейлербея). Но най-вече разглежданият пример е доказателство за пълната липса на финансов имунитет за турския ленник — факт, оспорван от някои автори[23]. Начинът, по който държавата действувала с вътрешните мита на Сяр, показва обаче, че отсъствието на такъв имунитет било съвсем реално. Така властта отнела

---

[19] Пак там, с. 139.

[20] Пак там.

[21] ʻAn tīmār-i mīrmīrān ifrāz šude būd.

[22] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 141.

[23] Така според Б. Цветкова отсъствието на финансов имунитет на османските васали от XV—XVI в. е само „теоретично" (Цит. съч., с. 150).

от *хаса*, вече отдаден на бейлербея, значителния приход от *бадж* като, така да се каже, го „одържавила“. От него тя формирала по-късно два нови тимара, които се състоели от облагане върху търговията във владението на бейлербея. С една дума, освен служителите на фиска, които събирали данъци, плащани от жителите на Сяр и областта, още двама тимариоти се ползували от правото на мито, от което следва, че бейлербеят на Румелия нямал никакъв финасов имунитет върху територията, отдадена му като лен.

4. С двамата цитирани тимариота, които събирали *„бадж като тимар“*, не се изчерпват събирачите на приходи, произтичащи от *хаса* на бейлербея. През 885 г. (1481 — 1482) държавата образувала в *хаса* друг *тимар*. Той бил съставен от такси, носещи общото име *„бекчи башълък“*, които преди това били събирани от фикса. Този нов *тимар* бил отстъпен на някой си Али[24], което още веднъж свидетелствува за пълното отсъствие на финансов имунитет за бейлербея.

5. Последният случай, публикуван от М. Т. Гьокбилгин, който хвърля нова светлина върху съдържанието на термина *„тимар“*, е повод за един ферман на султан Байезид II. С този височайши указ на принц Селим (бъдещия Явуз Селим, баща на Сюлейман Кануни) били дадени „като тимар“ приходите от *хараджс (джизие)* на вилаетите Трапезунт и Ризе[25].

Въпросният пример доказва пак, че *тимарът* можел да бъде съставен само от *един* приход, произтичащ от територията, която не се намира във владение на имащия право върху този приход. Нещо повече, държавата и тук отстъпвала „като *тимар*“ прибирането на данък, присвояван по принцип от фиска — поголовният данък бил основното държавно приходно перо.

* * *

Изложените данни за неизвестното досега съдържание на термина *тимар*, публикувани от М. Т. Гьокбилгин, са подкрепени от някои сведения, почерпани от турските архиви в София.

Така от кануннамèто на град Солун научаваме, че към края на XV в. постъпленията от *„ресм-и талян“* (такса върху риболова) били трансформирани „в тимар“ и отстъпени на субашията на Солун[26]. По този начин субашията бил владелец на *тимар*, който не произтича от територия.

През 1529 г. таксите *„ихзар“* и *„ихтисаб“* от град Вълчитрън били отстъпени на някой си Мехмед[27]. Тук изразът „в тимар“ не е използуван. Той е заместен от „във владение“ (*дер тасарруф*), което, както е известно, в османската дипломатика има аналогичен смисъл.

Други извори свидетелствуват, че не само терминът *тимар* бил използуван в смисъл на приход. Такова съдържание имал и терминът *хас*. Така в регистъра на мюселемите в Галиполско (от края на XVI в.) откриваме пасажи: *„Мукатаа* от пиаде и мюселемите, която е *хас*“[28]. Ясно е, че монархът имал право върху данъците и таксите, плащани от

[24] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 143.
[25] Пак там, с. 159.
[26] Неиздаден турски документ от Ориенталския архив на НБКМ в София, СН 16 —35.
[27] Пак там, МК 26.
[28] Неиздаден документ от Ориенталския архив на НБКМ в София. Фонд Дефтерхане, 20 раби II 969, Муката'а.

участниците в корпусите на пиаде и мюселеми, макар те да не живеели върху султанова земя.

По същия начин султанът прибирал под формата на *хас* постъпленията от категорията такси „*бад-у хава*"[29], внасяни от войнуците из Никополско и Силистренско[30].

Двата последни случая показват предназначението на данъците и таксите, плащани от пиаде, мюселеми и войнуци, т. е. от някои категории „население със специален статут" (третирани в историографията като „привилегировано население"). Една от основните черти, по които тези категории се отличавали от раята, било тяхното право да обработват „свободни бащини" — земи извън леновете. На това основание очевидно султанът събирал като *хас* данък от тях, макар „населението със специален статут" да не обитавало земи, владение на суверена, което свидетелствува, че и терминът *хас* също бил използуван в смисъл на приход.

* * *

Какви са изводите, които могат да бъдат направени от изложените данни и техния анализ?

1. Термините *тимар* и *хас* в османската финансова практика от XV и XVI в. невинаги означават лен. Те могат да имат просто смисъл на приход.

2. Приходът от тимара невинаги е съставен от постъпленията срещу такси и данъци, определени от закона и обединени в категорията „райетски", т. е. свързани със земевладението и плащани на тимариота. Съществуват тимари, състоящи се от прихода от един само данък или такса, който освен това няма никаква връзка със земята и експлоатацията на раята (*бадж*, *джизие*, *ихтисаб* и т. н.).

3. Така характерът на тимара изобщо не трябва да бъде дефиниран като „напълно аграрен", защото той може изобщо да не е свързан със селското стопанство. Тази практика вероятно турците възприели от Византийската империя, където също имало множество пронии, съставени от приходи от такси върху риболова, върху бродовете и т. н.[31]

4. Накрая, цитираните примери доказват неспоримо пълното отсъствие на финансов имунитет за османския васал от XV и XVI в., защото държавата си запазвала правото да отнема от неговото владение част от прихода му, да го „одържавява", както и да създава от него един или няколко нови тимара.

Acta orientalica. T. 9. Fasc. 1. Budapest, 1959

---

[29] За категорията бад-у хава вж. Mutafčieva, V. Sur la catégorie bad-u hava. — Przegląd orientalystyczny, 1958/3.

[30] Мутафчиева, В. Един неиздаден закон за Силистренските и Никополските войнуци. — ИДБВК, 1953, с. 267.

[31] Мутафчиев, П. Пронията във Византия и отношението ѝ към военната служба. С., 1923.

ЗА РОЛЯТА НА ВАКЪФА В ГРАДСКАТА ИКОНОМИКА НА БАЛКАНИТЕ ПОД ТУРСКА ВЛАСТ (XV—XVII В.)

Османският феодализъм наложил в българските земи свои специфични институции, които в различна степен се отразили на стопанския им живот. Нещо повече, за един период от три до пет столетия те представлявали неделима част от балканската икономика. Някои от институциите на османския феодализъм са вече достатъчно проучени, за да бъде правилно отчетена ролята им в развитието на балканското стопанство. Към тези проучени институции следва да бъдат отнесени преди всичко формите на тимарското земевладение, на чифлишкото земевладение, на селското земевладение, феодалната рента и пр.[1]

Все още съвсем бегло засегната в изследванията върху османската феодална система е мюсюлманската институция вакъфът[2], наложена на Балканите след турското завладяване. При това сферата на тази институция в икономиката на заробените земи била огромна. Вакъфът играел съществена роля не само във феодалното земевладелие, но и в градското стопанство, в развитието на паричните отношения и натрупването на капитал на докапиталистическа основа.

[1] Tischendorf, P. A. — Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten, insbesondere im Osmanischen Reiche. Leipzig, 1872; Deny, J. Timar, Enzyclopädie des Islam. Leiden — Leipzig, Bd. IV, 1934; Тверитинова, А. С. К вопросу о доминальном землевладении феодалов-ленников в Османской империи XV—XVI вв. — Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР, XXXVIII; Димитров, Стр. Към въпроса за отменянето на спахийската система в нашите земи. — ИПр, 1956, № 6; Mutafčieva, V. P. Sur le caractere du „timar“ ottoman. — Acta orientalia. Budapest. T. IX, fasc. I, 1959; Косев, Д. Към изясняването на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в. — ИПр, 1956, № 3; Димитров, Стр. Чифлишкото стопанство в България през 50-те—70-те години на XIX в. — ИПр, 1955, № 2; Христов, Хр. Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. — ИПр, 1961, № 3; Мутафчиева, В. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV—XVII в. — ИПр, 1958, № 1; Новичев, А. Д. К вопросу о феодальных отношениях и положении крестьян в Турции во второй половине XV века. — Ученые записки Ленинградского государственного университета, № 249. Серия востоковедческих наук, вып. 12; Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянском землепользовании в Османской империи XV—XVI вв. — Ученые записки Института востоковедения, XVII; Димитров, Стр. За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в. — ИИИ, 8, 1960; Мутафчиева, В. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя с оглед на българските земи през XV—XVI в. — ИИБИ, 7, 1957; Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. С., 1958 и пр.

[2] Вакъфската институция е била разглеждана до днес или с оглед на свързаните с нея формални шериатски постановки, като е отчитано преди всичко различието между отделните религиозно-правни школи по въпросите на вакъфа (вж. Krčsmarik, J. Das Wakfrecht vom Standpunkte des Sa'riatrechts nach der Hanefitischen Schule. — Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft. Bd. 45, 1891), или с оглед на съвременните форми на институцията, съхранени в редица страни на мюсюлманския Изток и Африка, където те все още не са загубили ролята си в икономиката (вж. библиографията към статията на Heffening, A. Waqf, Enzyklopädie des Islam, Bd. IV); изключение прави студията на Barkan, O. Ser'i miras hukuku ve evlátlık vakıflar. Istanbul üniversitesi Iktisat fakültesi mecmu'asi. C. IV, S. I, 1940, в която вакъфът е третиран от гледна точка на шериатското наследствено право в Османската империя, при което е приведен значителен изворов материал.

Тъй като в някои свои последни изследвания авторът е разгледал определени въпроси, свързани с поземления вакъф, а именно: обособяването на поземлените мюлкове, преминаването им във вакъфи, тяхната експлоатация и мястото им в аграрната структура на империята, при което доказва голямата роля на въпросната институция в обособяването и развитието на османските аграрно-феодални форми[3], тук ще се спрем изключително на същността и функциите на градския вакъф, на ролята, която той изиграл в икономиката на балканския град през XV—XVII в.

* * *

Въз основа на твърде изобилните напоследък проучвания върху османския феодализъм като основна черта на системата, наложена от завоевателя на Балканите през XV — XVI в., изпъква безусловно *централизмът*.

През първите векове на своя живот османската държава представлявала изключително централизиран апарат за извличане на феодална рента, за разпределение на резултатите от феодалната експлоатация между отделните представители на господстващата класа, за охраняване и разширяване на териториалните завоевания, които обогатявали управляващата върхушка. Пипалата на държавата на завоевателите се усещали във всяка проява на всекидневието. От нейния фискален гнет, от регламентацията, която налагала чрез върховното законодателство, от централизираната юрисдикция, от държавните монополи над известни отрасли на производството и размяната, от правото ѝ върху значителна част от продукцията на основни за икономиката производства непосредственият производител от селото и града не можел да убегне.

Където и да отидел, върху чийто и лен да се установял, селянинът плащал законно установената феодална рента. Експлоатацията еднакво тежала върху му независимо от това, дали останел в селото на дедите си, или потърсвал друго село и друг спахия. Гнетът, който тегнел над него, той не бил в състояние да намали или отбегне, защото нормите на неговата експлоатация били установени всеобщо и централно, защото значителна част от резултатите на тази експлоатация получавала пряко хазната, докато другата ѝ част властта отчитала до пара, за да я разпредели с оглед на нуждите си между членовете на феодалната класа.

Каквото и закононарушение да извършел, без значение, дали бил селянин, или гражданин, поданикът на империята подлежал на едно и също наказание. Навсякъде той бил под ударите на единните закони, бил съден от органите на държавата и само плащаните при отделни нарушения глоби присвоявали понякога феодалът му, а понякога хазната.

Независимо от това, на чия земя живеел и работел поданикът на империята, ако той произвеждал ориз, масло, желязо, дървени въглища, катран и пр., дължал на централната власт значителна част от своето производство. Неин изключителен монопол при това била продукцията на сол, селитра, барут и др. Обособявайки тия отрасли в нарочни единици „мукатаи", тя ги продавала на откупчици.

---

[3] Мутафчиева, В. Към въпроса за състава на османската господствуваща класа през XV—XVI в., Мюлксахибите. — ИПр, 1961, №6; Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. С., 1962.

Определяща била ролята на централизма и в градския живот, в регламентацията на занаятчийското производство и пазара. Специални закони, издадени още в края на XV в.[4], определяли най-точно цената на всеки произвеждан продукт, качествата, които той задължително следвало да има, работните надници на наемниците, законната лихва. Чрез своите органи — мухтесибите — властта следяла за съблюдаването на наложената от нея регламентация, надзиравала качеството и цените, глобявала последния ахчия, който поднасял чорба в неизмити съдове, и папукчия, който продавал папуци, скъсали се преди определения от закона срок.

Притиснат от всички страни от сковаващите норми на държавата, непосредственият производител не можел да промени съдбата си, да намали обема на тежащата над него експлоатация. Централизмът, чиято положителна черта било гарантирането на държавни съобщения, липсата на вътрешни граници, мита и пр., от друга страна, лишавал производителя от инициатива, налагал му норми, които спъвали развитието на производителните сили. С течение на времето, когато корупцията завладяла държавния апарат, отрицателното действие на централната регламентация взело все повече да тегне над градския или селския производител. А когато спънатото развитие на производителните сили все пак успяло да доведе до наченки на нови производствени отношения, закостенелите норми на феодалните институции, поддържани от държавата, се превърнали в непреодолима пречка по пътя на икономическото развитие на включените в империята народности.

Господар на имота и живота на експлоатираните маси, вън от централизма, който бил съвсем достатъчен, за да не им позволи по-сносно съществуване, османската държава упражнявала и пълен правов произвол. Тя посягала на имуществото на мнозина забогатели търговци, пълнела затворите с откупчици на данъците, конфискувала богатствата на великите везири. Пълната несигурност в утрешния ден, страхът, че всяка стопанска активност и последвалото я забогатяване носят опасност, сковали, от друга страна, инициативата на имуществено силните елементи на империята.

Всеобемащата и всепотискаща сила на османската държава не можела да бъде преодоляна от непосредствения производител, който стихийно и безрезултатно ѝ се съпротивявал при всяка възможност. Дотолкова, доколкото централизмът тежал обаче и върху дейността на господствуващата класа, тя съумявала да се провре през железните норми на държавната власт, да използува нашироко някои феодални институции, за да развърже ръцете си. Значителна роля в това отношение играел вакъфът.

По своите формални белези вакъфът представлявал имущество, чийто приход бил предназначен за издръжката на религиозни или благотворителни институции: джамии, завиета, медресета, муалимханета, мостове, чешми, кервансараи и пр. За да бъде една вещ вакъфирана — превърната във вакъф, — тя следвало преди всичко да бъде пълна собственост на вакъфиращия я, да бъде негов „мюлк“. Недопустимо било вакъфирането на имущество, върху което вакъфиращият имал непълна собственост[5]. Като обект на вакъфа мюсюлманските правоведи сочат земята (само мюлковата), дърветата, постройките, водата (напоителни. канали), хората (роби),

[4] Barkan, Ö. L. XV — ıncı asır sonunda ba'zı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fyatlarının tesbit ve teftişi hususlarının tanzim eden kanunlar, Tarih vesikaları, C. I., S. 5, p. 330 и сл.

[5] Heffening, A. Цит. съч., с. 1187; Krčsmàrik, J. Цит. съч., с. 512.

паричния капитал, предметите и пр[6]. Приходите, които били извличали от експлоатацията на посочените обекти, били употребявани за издръжката на института, на който те били завещани.

Ако условието за вакъфиране на дадено имущество била пълната собственост на завещателя над завещания обект, то основната черта на вече вакъфираното имущество била неговата неотчуждаемост. По шериата никой не можел да посегне върху имот или вещ, които веднъж били вакъфирани, независимо от това, дали това посегателство означавало продажба, дарение, конфискация и пр. Вакъфираното имущество впрочем се считало извадено от обръщение (считало се „екстра комерциум")[7]. Единствено приходите, които то носело, можели да бъдат използувани за различни цели.

Тук няма да се спираме на отделните видове и форми вакъфи, въпрос, който засяга правния статут на вакъфа. Необходимо е само да се спомене, че между тия видове съществували два: потомственият вакъф (евлятлък вакфъ) и потомственият тевлиет (евлятлък тевлиети), които са от значение за настоящото изследване. Характерното при потомствения вакъф е, че неговите приходи трябвало да ползуват издръжката на определена религиозна институция едва след пълното измиране на потомството на завещателя. Дотогава приходите от завещаните обекти били изцяло присвоявани от низходящите на завещателя или пък на определен клон от потомството му, който бил указван в акта на вакъфиране. По този начин завещателят изваждал от обръщение дадена земя, градска недвижимост или вещи, като същевременно запазвал приходите им за семейството си, т. е. осигурявал срещу всяко посегателство издръжката на своите низходящи[8].

Тъй като между някои ранни мюсюлмански школи съществувал спор върху валидността на потомствените вакъфи (които, трябва да се признае, не представлявали на практика никакви вакъфи, а само гарантирано наследяване на дадено имущество), и османската власт в отделни случаи не зачитала формата на потомствения вакъф[9], особено богатите представители на османската феодална класа прибягвали до много по-сигурната форма на наследствения тевлиет. Неговата същност се състояла в това, че имуществото било завещавано на някакъв религиозен институт, чието поддържане изисквало всъщност само една нищожна част от прихода на вакъфа. Останалата част по завещание се полагала на мютевелията (управителя) на вакъфа, който следвало задължително да бъде от коляното на завещателя[10]. По този начин била спазвана формата на „истински вакъф" (асъл вакф), като същевременно цялото управление на имуществото и законното присвояване на подавляющата част от прихода му все пак оставали у потомството на завещателя. Твърде удобната форма на наследствения тевлиет била широко разпространена в империята. Характерно е, че именно този род вакъфи имали особено дълъг живот. Така например повече от пет столетия просъществувал наследственият тевлиет, основан от Евренос бей в Ениджевардарско[11]. Той бил управляван от

---

[6] Heffening, A. Цит. съч.; Krcsmarik, J. Цит. съч., 529—530.

[7] Krcsmàrik, J. Цит. съч., с. 512.

[8] Barkan, Ö. L. Şer'i miras hukuku..., p. 159 и сл.

[9] Krcsmàrik, J. Цит. съч., 554—6; Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livası vakıflar, mülkler, mukataalar. Istanbul, 1952, p. 170, 195.

[10] Елезовић, Гл. Турски споменици. Т. I. Београд, 1940, с. 19, 34 и пр.

[11] Пак там, с. 8.

поколения Евреносови потомци, които под формата на наследствени мютевелии разполагали с огромните имущества на своя прадед. Същото почти било времетраенето на вакъфа на Исхак паша, един от първите феодали в Скопско, чиито потомци управлявали наследствения тевлиет на Исхак до 1912 г.[12] Една от правнучките на великия везир Пири Мехмед паша (управлявал през 1518 — 1523 г.) продължавала да се разпорежда като потомствен мютевелия с вакъфираните от везира земи в Силистренско до средата на XIX в.[13] и пр.

Беглото изложение на някои типични черти на вакъфа доказва неговата особена изгодност за запазване от централната власт значителни движими и недвижими имущества и парични капитали. В системата на всеобемащия османски централизъм, на всекидневния произвол, упражняван от държавата, явно е, че подобна институция не можела да не бъде използувана от представителите на господствуващата класа, както и на известни представители на градската върхушка, за да гарантират своите имущества от конфискация, както и да освободят инициативата си в стопанския живот от намесата на държавните органи. Впрочем дейността на вакъфа интересува изследването на балканската икономика дотолкова, доколкото именно в проявите на тази институция могат да бъдат наблюдавани ония явления, които османският централизъм парирал или поне застрашавал в запазения от вакъфа сектор на балканското стопанство.

* * *

Според някои последни изследвания ролята на вакъфа в аграрната система на империята се заключавала, най-общо казано, в това, че формите на експлоатация на селските производители върху вакъфска земя били твърде разнообразни, не били подчинени изцяло на нормите на законодателството, които визирали преди всичко ленната рая. Поради това, че вакъфът се считал не условен владелец, а безусловен собственик на земята си, то той разполагал с възможността да настанява върху тази земя роби, освободени роби, ничии или спорни селяни и пр., като нормирал в зависимост от интересите си обема и формите на тяхната експлоатация. Затова и във вакъфските владения още през твърде ранния период на османското владичество се натъкваме на наченки от отношения, които наблюдаваме в империята в разгърнат вид много по-късно. Между тях следва да бъдат споменати изполицата, кесимът, заменянето на продуктовия десятък с глобално парично облагане и пр.[14] В резултат на тази гъвкавост в експлоатацията на селския производител вакъфите извличали значително по-големи приходи от феодална експлоатация, отколкото били възможни в системата на служебното, условно земевладение. Освен това, както е известно, вакъфските владения били с обширна площ и съставяли около една трета от общия поземлен фонд на империята[15]. С това и

---

[12] Пак там, с. 78.

[13] Ор. отд. при НБВК, Турски архив, сигн. ВН 26/2. До 1913 г. вакъфът на Яхя паша (основан в 1506 г.) бил управляван от потомците му. Известни са 14 поколения наследствени мютевелии на тоя вакъф. (Елезовић, Гл. Цит. съч., с. 210).

[14] Върсите за експлоатацията на въкъфските земи са разгледани подробно у Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в., гл. II. Мюлкът и вакъфът.

[15] Heffening, A. Цит. съч., с. 1191.

мястото, и ролята на вакъфа в аграрната структура на османската държава били значителни.

Колкото и важна обаче, ролята на вакъфа в османското феодално земевладение не може да бъде сравнена с мястото му в градския живот, в развитието на паричните отношения и натрупването на капитали на докапиталистическа основа. Тази именно роля на вакъфа е останала без всякакво внимание от страна на специалната литература, въпреки че има несъмнено значение за изясняването на някои черти от градския живот на Балканите през XV — XVI в.

Преди всичко от дейността на владелците на поземлени вакъфи, за която вече бе споменато, произтичал и друг вид тяхна дейност — търговски. За разлика от спахиите, чиито феодални приходи в продукти им осигурявали твърде незначителни излишъци, които можели да имат разменна стойност, при вакъфите тия излишъци били големи, понякога дори огромни. Безспорно е впрочем, че даден вакъф, който владеел десетки села (а такива вакъфи били много), разположени из най-плодородните области на империята[16] и експлоатирани в разрез със закостенелите норми на феодална рента, налагана от властта в спахийските ленове, разполагал годишно със стотици и хиляди килета зърнени храни. Владелецът на вакъфа използувал за своите и на семейството си нужди нищожна част от продукти. Друга, също не особено голяма част поглъщала благотворителната дейност на институцията (готвенето на безплатна храна за просяци и странници, изхранването на служителите при вакъфските постройки и пр.). С една дума, незначителна част от продуктовата феодална рента, която присвоявали поземлените вакъфи, имала потребителна стойност. Останалата грамадна част от нея можела да бъде използувана в един смисъл — като стока.

Поради изброените причини вакъфите в Османската империя изнасяли на вътрешния и външния пазар големи количества селскостопански произведения, като се започне от жито и ориз и се свърши с мед, масло, овци, дървен материал и пр. С вакъфската институция са неразривно свързани и някои преработвателни промишлености, например масларството. Вакъфските маслари, т. нар. „ягджии" имали специален статут, нормиран от централната власт, и предавали големи количества „чисто масло" на вакъфа[17]. Така вакъфите се явявали почти монополни търговци на масло на вътрешния пазар. Като се вземе предвид, че маслото било основната мазнина, употребявана от мюсюлманското население на империята, очевидно е, че тази промишленост носела грамадни приходи на вакъфите. Въпреки това търговията със зърнени храни представлява много по-приходоносно перо във вакъфските бюджети.

Така например само в продажбата на зърнени храни, феодална продуктова рента на 4 села от Бунархисарското, вакъф на Мурад II, били получени 306 206 акчета за две години (1489—1491)[18]. Вакъфът Мурадие в

---

[16] На Балканите вакъфските владения заемали компактно земите на Беломорието, Източна Тракия и част от Марицката низина, както и най-плодородните райони на Северна България (срв. Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя, гл. II, раздел „Разпространение на поземлените вакъфи", където подробно е указано местонахождението на по-важните вакъфски владения в нашите земи).

[17] Barkan, Ö. L. Osmanlı Imparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve malî esasları. I. Kanunlar. Istanbul, 1943, 245—246.

[18] Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa livasında vakıflar mülkler, mukataalar. Istanbul, 1952, 211—212.

Одрин продавал годишно зърнени храни за 69 619 акчета[19]. Един от големите провинциални вакъфи — този на Шахабеддин паша в Пловдив — продавал през 30-те години на XVII в. жито 51 425 акчета годишно и ориз за 6481 акчета[20].

Освен продуктите на селското стопанство вакъфите изнасяли на пазара и други, също произвеждани в земите им от тяхното зависимо население. Така например вакъфът на Сюлейман паша в Булаирско получавал още през средата на XV в. по 25 000 акчета от продажбата на сол[21]. Владелците на вакъфа на Хасан паша в 1632 г. взимали над 200 000 акчета годишно от продажба на дървен материал, овце и пр.[22]

При анализа на цитираните примери следва неминуемо да се има предвид високата покупателна сила на акчето през XV в. Що се касае да средата на XVII в., то по това време османската основна монетна единица вече била твърде обезценена. Във всеки случай не може да бъде пренебрегнат фактът, че в посочените случаи отделни вакъфи получавали редовно по десетки и стотици хиляди акчета срещу търговия.

Несъмнено в условията на пълен правов произвол, който малко благоприятствал развитието на търговията, охраняваната от шериата дейност на вакъфите изиграла голяма и положителна роля за създаването и разширяването на вътрешен пазар в империята. При това, разполагайки с основателна свобода за по-гъвкаво организиране на експлоатацията в своите земи, владелците на вакъфи можели да насочват в едно или друго направление производството на владенията си с оглед на изискванията на пазара.

Във връзка с търговската дейност на вакъфа стояла и друга негова проява, може би най-важната, в градските отношения — лихварството.

Известно е, че в империята още през най-ранния период след създаването ѝ били налице многобройни носители на крупни парични капитали. В известна своя част тия капитали били заварени тук от османското завоевание и били резултат от развития градски живот в част от завладените балкански земи. Тези парични капитали обикновено не участвали в сферата на търговското обръщение и били предназначени почти изключително за кредитиране на фиска — за откупуване на държавните приходи. Несъмнено е, че тази дейност на носителите на паричен капитал им носела крупни печалби. Наред с това тази дейност била причина за гибелта на не един откупчик, тъй като централизираната османска държава посягала при малък или изобщо без всякакъв повод на значителните състояния на своите поданици[23]. Затово в условията на османския феодализъм от XV — XVI в. упражняването но лихварство било съблазнителен, но и твърде опасен начин за придобиване на големи печалби.

Специфичният статут на вакъфа бил обаче в състояние да запази от всякакво посегателство не само „завещаните“ недвижимости, но и капиталите, натрупани в резултат на експлоатацията на тия недвижимости. Затова и въпросната институция изиграла решаваща роля през разглежда-

---

[19] Пак там, с. 205.
[20] Ориент. отд., сигн. ПД 17/12.
[21] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 163—164.
[22] Ориент. отд., ф. 1, ед. 15085.
[23] Мутафчиева, В. Откупуването на държавните приходи и развитието на паричните отношения в Османската империя през XV—XVI в. — ИПр, 1960, № 1, с. 65 и сл.

ния период за развитието на лихварството в империята. Веднъж натрупали значителни парични средства чрез експлоатацията на градския или земеделски производител, владелците на вакъфи можели да употребят тия средства като лихварски капитал, да ги пуснат в лихварско обръщение без каквато и да било опасност от конфискация. Именно липсата на подобен риск била особено благоприятна за разцвета на „вакъфското лихварство", за превръщането на вакъфа в основна кредитна институция в империята.

При анализа на източниците на вакъфа бие на очи един основен факт — огромните суми, с които разполагали редица вакъфи. Тук ще приведем данни само за някои от тях:

Таблица 1

Вакъф на	Център	Годишен приход	Дата
Сюлейман паша	Булаир	165 448	времето на Орхан I
Мурадие	Одрин	436 718	1487
„	„	789 885	ср. на XVI в.
Дарюлхадис (на Мурад II)	„	310 206	1489
Юч шерефли	„	363 626	1490
Имарет на Мурад II	Ергене	160 141	1489
Имарет на Мехмед II	Цариград	1 535 536	1489
„	„	1 771 060	1540
Еюб (на Мехмед II)	„	32 649	1485
Байезид II	Цариград	1 552 131	нач. на XVI в.
Байезид II	„	29 023 015	1650
Шехабедин паша	Одрин	179 987	1572
„	Пловдив	406 831	1640
Нуреддин	Ст. Загора	156 700	1528
Али Хадъм паша	Одрин	471 998	1509
Давуд паша	Цариград	378 886	1485
Ибрахим паша	„	135 980	1568
Мактул Мустафа паша	„	558 041	1546
Фейруз бей	Търново	80 206	1540
...	Северна България	94 224	1540
Софие Фатма хатун	Цариград	121 960	нач. на XVIII в.
Касъм паша	„	977 851	1621
Сюлейман I	„	1 537 746	1652
Дженфре хатун (?)	„	275 940	1658
Софу Мехмед паша	София	409 882	1552 и пр.[24]

Срещу грамадните приходи на вакъфи, посочени тук, следва да се припомни, че през XVI в. средният спахийски приход бил 3000—5000 акчета[25], а дори в началото на XVII в. след катастрофалното спадане на османската монета служебният лен на румелийския бейлербей носел приход от 1 100 000 акчета, докато санджакбейските владения имали среден годишен доход към 350 000 акчета[26]. Очевидно е, че владелците на вакъфи разполагали с огромни за времето си феодални приходи. При това, докато крупните представители на служебното земевладение задържали своите

[24] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 139, 205, 210, 211, 215, 219, 314, 378, 260, 337, 403, 410, 425; Ор. отд. сигн. ОАК 217/8; ф. 1, ед. 15100; ф. 1, ед. 15089; ф. 1, ед. 15102; ф. 1, ед. 15110; Дефтери; № 62.

[25] Мутафчиева, В. За състоянието на спахилъка през XV—XVI в. — ИПр, 1959, № 3, с. 36 и сл.

[26] Tischendorf, P. A. v. Das Lehenswesen in den moslemischen Staaten, insbesondere im Osmanischen Reiche. Leipzig, 1872, с. 60.

ленове в течение на известно време, владелците на вакъфи ги получавали от своите предци и ги предавали на потомството си. По този начин във вакъфа съществувала възможност за дълго натрупване на парични капитали, което в някои случаи траяло със столетия.

Определена част от вакъфския приход бил употребяван безспорно за поддържане на институцията, към която били учредени: джамия, медресе, имарет и пр. Трудно може да се приеме обаче, че тази част била тъй значителна, както я отбелязват някои отчетни документи по вакъфите[27]. В същност мютевелията бил лице, което се отчитало пред местния кадия само ако било назначавано от властта, т. е. ако не заемало тази служба по силата на учреден потомствен тевлиет. В останалите случаи той не бил длъжен да дава сметка за постъпленията и разходите на вакъфа и очевидно не прахосвал особено голяма част от неговия приход за богоугодни цели. Така или иначе ежегодно част от дохода, след приключване на балансите, оставал „дер кисе-и вакф" (в кесията на вакъфа). Това била частта, която се натрупвала и с течение на времето достигала до значителен паричен капитал, много по-голям от годишния приход на даден вакъф. Така например от 121 960 акчета годишен приход на вакъфа на София Фатма хатун годишно оставали 62 000, т. е. половината[28]. Вакъфът на Касъм паша, основан по времето на Байезид II[29], натрупал до 1621 г. капитал от 1 340 229 акчета[30] и пр. Така на дело „в кесията на вакъфите" се оказвали огромни парични средства, които растели от година на година и на които централната власт не можела да посегне под никаква форма.

Отделянето на значителни части от годишния приход на вакъфа съвсем не представлявало единственият начин за натрупване на паричен капитал от вакъфите. Самите норми на вакъфа, както вече бе споменато, допускали завещаването на парични суми за „богоугодна" цел. По този начин съществувала възможността за запазено от посегателствата на властта лихварство чрез завещаване на парични капитали. Колкото и ограничен, началният материал ни дава многобройни сведения за вакъфиране на парични суми. Характерно е, че в случая завещатели се явявали не само феодали, а и хора без всякакво качество, очевидно забогатели граждани. Ето и някои данни за завещани парични капитали през XV—XVI в.

Таблица 2

Завещател	Сума	Лихва	Дата
1.	2	3	4.
Балабан паша	30 000 акчета	–	1442
Хаджи Муслихеддин, ягджия	10 000 „	1 000	Мурад II
Абу Бекир б. Хаджи Юсуф	3 500 „	350	„
Хаджи Мехмед б. Хюсеинджe	10 000 „	–	Мехмед II
Ходжа Хамза	3 000 „	300	„
Кади Салахеддин	1 700 „	–	„
Тат·Ахмед, касапин	20 000 „	–	„
Софуджа Халил, реис	60 000 „	6 000	„
Беркук ага	6 000 „	–	„
Кая бей Исфендиароглу	180 500 „	18 050	„
Салюлмелик челеби	20 000 „	2 000	„

[27] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 205, 211, 219, 378, 260 и пр. Ор. отд., ф. 1, ед. 15089, 15102, 15110.

[28] Ор. отд., ф. 1, ед. 15100.

[29] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 433.

[30] Ор. отд., Дефтери, № 62.

1	2		3	4
Тути хатун	10 000	„	–	Мехмед II
Ходжа Рустем	60 000	„	6 000	„
Айше хатун	2 500	„	–	„
Синан бей	23 000	„	–	Мурад II
Насух бей	866 000	„	86 600	Байезид II
Фахрюниса хатун	40 000	„	–	Байезид II
Касъм паша	1 300 000	„	–	Байезид II
Искендерпашаоглу Мустафа бей	11 000	„	1 100	Байезид II
Мехмед бей, капудан	19 000	„	1 900	„
Насух бей	40 000	„	–	„
Ахмед б. Мехмед	50 000	„	–	„
Хаджи Мехмед б. Елиас	40 000	„	–	„
Хаджи Али, сарафин	15 000	„	–	„
Хаджи Ибрахим, освободен роб	2 000	„	–	„
Хаджи Али	30 000	„	–	„
Хаджи Шнрмерд	10 000	„	–	„
Инджю хатун	5 000	„	–	„
Курд б. Абдуллах, освободен роб	1 000	„	–	„
Мержан ходжа	100 000	„	–	„
Юсуфхан б. Хюсеин	6 000	„	–	„
Джафер челеби, казаскер	20 000	„	–	„
Ахъ челеби, лекар	10 000	„	1 250	Селим I
Лютфи паша	100 000	„	–	Сюлейман
Рустем паша	1 200 000	„	–	„[31]
Качаникли Мехмед паша	1 920 000	„	10%	1608
„	200 000	„	–	„[32]

Въпреки че това са данните за вакъфирани суми от жителите на един град на империята — Одрин, — като се изключат отделни случаи на завещания на крупни феодали, които не били одринчани, получаваме обща сума на тия вакъфирани капитали близо 7 500 000 акчета.

Както личи от изнесените сведения, наред с едрите завещатели — везири, паши и др. — налице били и многобройни представители на градската върхушка — занаятчии, търговци, духовници, собственици на кораби и дори съвсем средна ръка граждани, които завищавали по 1000—3000 акчета за лихварски цели. Че въпросните парични средства били използувани за лихварство, се вижда безспорно от отбелязаните печалби срещу лихва, както и от изрични пасажи в документите, които указват, че сумите следвало да носят лихва (муамеле), от която да бъде поддържан вакъфът[33]. Особено характерен в това отношение е един пасаж от вакъфнамето на Качаникли Мехмед паша, който завещал повече от 2 милиона акчета лихварски капитал: „От вакъфираната сума, според както е разрешено от шериата, да се взима лихва и печалба за десет — единадесет със солиден залог и с достоен за доверие гарант или с едно от двете, според както изисква случаят. На господата[34], кадиите и газиите, и изобщо на всички лица, които нямат възможност да плащат и връщат, да не им се

---

[31] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 223, 273, 283, 287, 289, 290, 295, 323, 330, 338, 433, 439, 449, 459, 461, 462, 463, 465, 466, 470, 487, 489, 506, 519, 562, 435, 430, 252, 343, 349, 356 и др.

[32] Калешки, Х., М. Мехмедовски. Три вакуфнами на Качаникли Мехмед паша. Скопие, 1958, с. 25, 57.

[33] Вж. забележката към предходната таблица.

[34] „Садат“, мн. ч. от „сеид“ — господин, обръщение към първенец.

дава. Да се дава на търговците, които са добродетелни и имотни. На други да не се дава."[35] А в друго вакъфname на същия завещател четем: „Споменатата сума с шериатска лихва от 1 и 1/2 на десет да се дава на търговците, които имат мъки и неволи, но не са много видни. Да им се дава или със здрава гаранция, или с гаранти. В присъствието на праведни свидетели това да се вписва в книгите, които ще се съхраняват. Видните хора, господата, а най-вече кадиите и газиите да не заборчляват на вакъфа."[36]

И така, несъмнено е, че лихварството като дейност на вакъфа не било негова допълнителна проява, резултат от натрупването на големи парични средства у владелците на вакъфи, а било указвано в самите завещателни актове. В известни случаи дори представлявало основната и единствена причина за учредяването на вакъфа. При общата несигурност в утрешния ден, съществуваща в османската държава, многобройни носители на паричен капитал предпочитали да го въведат в лихварско обръщение под сигурната закрила на вакъфа. Част от посочените примери доказват, че завещателите на парични състояния постъпвали съвсем предвидливо, прибягвайки до защитата на вакъфската институция.

Така например Рустем паша, везир и зет на Сюлейман I, бил известен с несметните си богатства, считани за причина да изпадне в немилост. При неговото снемане държавата конфискувала 15 000 000 дуката[37] (по това време 1 дукат бил равен на 120 акчета[38]). В горната таблица вече видяхме, че везирът успял да завещае 1 2000 000 акчета на вакъфа си в Цариград и с това да ги запази от конфискация и пусне в лихварско обръщение. На друг османски велик везир, Синан паша, управлявал пет пъти през последното десетилетие на XVI в., също конфискували имуществата, при което хазната сложила ръка на 1 100 000 негови дуката[39]. Предвидливостта му обаче отишла по-далеч от тази на Рустем. Той не вакъфирал лично част от състоянието си, а го предоставил на своя син, вече споменатия Качаникли Мехмед паша, който от своя страна завещал над 2 000 000 акчета на джамията си в Скопие с изричното указание да бъдат пуснати под лихва. Вакъфът наистина предоставял незаменима защита на носителите на лихварски капитал независимо от това, дали те принадлежали към феодалната върхушка, или към градските първенци.

При липсата на държавен кредит, при упражнявания от централната власт произвол, който заплашвал всеки разбогатял лихвар, безспорно е, че вакъфът представлявал основната за империята кредитна институция. Към нейните услуги прибягвали обаче не само „търговците, които имат мъки и неволи", но и притиснатите от нищета градски и селски дребни производители. Например през 1647 г. бил продаден имотът на софийски жител от вакъфа на Хаджи Али в същия град за неизплатен дълг[40]. През същата година вакъфът на Сюнет хатун, пак в София, устроил публична продан на имуществото на друг софийски гражданин за непогасено

---

[35] Калешки, Х., М. Мехмедовски. Цит. съч., с. 33.
[36] Пак там, с. 73.
[37] Morawitz, Ch. Les finances de la Turquie. Paris, 1902, p. 9.
[38] Калешки, Х., М. Мехмедовски. Цит. съч., с. 25.
[39] Morawitz, Ch. Цит. съч.
[40] Galabov, G., H. W. Duda. Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia, München, 1960, p. 350, doc. 1156.

задължение[41]. Впрочем от многобройни източници личи, че към вакъфски кредит прибягвали твърде често бедни и средни граждани и селяни[42].

Трябва да се отбележи, че законната лихва от 10% явно не била задължителна за вакъфския кредит, тъй като дори в някои завещателни актове (вж. данните за Ахъ челеби и Качаникли Мехмед паша) се натъкваме на лихва от 12,5% и дори от 15%. Така че, ако голяма част от вакъфите се придържали към законното положение, то това било не поради съблюдаването на държавните норми, а защото търпели конкуренция от лихварите, невключени в системата на вакъфа.

Следователно с основание може да се заключи, че една от основните прояви на вакъфа като институция било лихварството. Неговата същност напълно отговаряла на интересите на паразитната господствуваща върхушка, която под сигурното му прикритие извличала грамадни лихварски печалби. Че вакъфските владелци гледали на кредита като на своя основна дейност, личи и от някои конкретни убедителни случаи.

Така например един от големите вакъфи в София бил на Софу Мехмед паша. Към него принадлежали редица села, пръснати от Драмско до Плевенско, както и многобройни градски постройки в София, Одрин, Солун и пр. Тригодишният приход на вакъфа възлизал на 409 882 акчета. Част от доходите си той давал под лихва. Характерно е, че в приходоразходния регистър на вакъфа натрупванията, отдавани под лихва, са разделени на „стари" (т. е. постъпили преди отчитаната година) и „нови", при което са отбелязвани имената на някои от дебиторите. Особено съществено в описания случай е, че въпросният вакъф продавал част от недвижимостите си, за да пусне под лихва получените срещу тия продажби суми. Така например през 1695—1698 г. вакъфът продъл за 11000 акчета свой кервансарай в Одрин, както и Куршумлу хамам в София за 7000 акчета. Тия пари, както е изрично казано в документа, били пуснати под лихва и за указания срок донесли на вакъфа 4800 акчета[43]. От този случай е очевидно, че вакъфите явно имали особена изгода от лихварството, щом разпродавали част от имотите си, за да увеличат лихварските си капитали.

И така, въз основа на изложеното вече може да бъде съставена доста пълна представа за една от основните прояви на вакъфската институция. След като натрупвали огромни средства от феодална експлоатация на зависимо население или път от експлоатация на градските дребни и средни производители, вакъфите ги пускали в лихварско обръщение. По този начин вакъфът се явявал двоен експлоататор. От една страна, той извличал грамадна поземлена рента, а, от друга — под формата на лихва ограбвал от непосредствения производител последните му жалки средства и дори посягал на имота му. Освен това съвсем не били редки и вакъфите, учредявани изключително от парични капитали, чието едничко предназначение било лихварството.

[41] Galabov, G., H. W. Duda. Цит. съч., с. 357, док. 1152.

[42] Пак там, с. 295, док. 991; с. 253, док. 875. Вж. и многобройните вписвания за кредит, отпускан от вакъфите на граждани и селяни от Софийско, в кадийския регистър със сигн. София № 1 бис, съхраняван в Ор. отд.

[43] Ор. отд., ф. 1, ед. 15110.

* * *

Друга характерна черта на вакъфа било обстоятелството, че той бил най-крупният в империята градски собственик. Тази негова неизследвана черта е от безспорно значение за изясняването на въпросите за градския живот в османската държава през разглеждания период. Освен това с ролята на вакъфа като крупен градски собственик е свързан и въпросът за общественото строителство в балканските градове под турска власт, което съществено се различавало от общественото строителство в европейските средновековни градове.

Преди всичко трябва да се изтъкне, че единствено въз основа на публикуваните от Гьокбилгин документи за вакъфите в санджака Паша наброяваме над 4000 вакъфски дюкяна, повече от 1000 къщи, стотина хамама, около 25 кервансарая, над 20 хана, около 1000 постройки за търговски и занаятчийски цели (худжерат), десетки керемидарници, безирханета, фурни, такабхани, бузханета, башханета, сапунханета, магази и пр. Като се вземе предвид, че по същото време в този санджак имало 35 града и градчета[44], а също така и че данните за вакъфските градски имоти са все пак твърде непълни, то явно е, че във всеки град имало средно по около 100 вакъфски дюкяна, по тридесетина търговски и занаятчийски постройки и толкова къщи, по три хамама, по около един хан и кервансарай и по няколко работилници. Средното число в този случай е твърде ненадежден показател, тъй като в качеството си на градски центрове в посочената цифра (35) фигурирали и Одрин и Неврокоп, и Пловдив и Зъхна. Както личи от източниците, изброените вакъфски градски имоти били в същност концентрирани в няколко по-големи центъра: Одрин, Пловдив, Галиполи, Стара Загора, Гюмюрджина, Димотика и пр. Следователно в тези центрове броят на вакъфските имоти надминавал многократно посочените средни числа, докато в малките центрове (т. нар. касаби) той бил много под тези числа.

Необходимо е да бъдат подробно анализирани няколко случая на едри градски вакъфи, за да си съставим представа за огромната роля на вакъфа като крупен градски собственик, като основен експлоататор на градското производително население. Тук трябва да се подчертае, че вакъфът не играел ролята на абсолютен паразит в градския живот. Част от сумите, които той получавал било срещу феодална експлоатация, било срещу експлоатация на градските производители (под формата на наеми), било чрез лихварство или търговия, той инвестирал в значителни градски строежи. Трудно би могло да се намери голям строеж от времето на турското владичество на Балканите, който да не е издигнат от някой вакъф. Тези строежи били не само джамиите, имаретите, медресетата и пр., за чиято издръжка вакъфът формално бил учреден, но и многобройни кервансараи, ханове, хамами, безистени, цели чаршии, чието предназначение било да увеличат рентата от наеми, получавана от вакъфа. Това били следователно типични инвестиции на вакъфския институт. Въпреки че с техния строеж вакъфът преследвал една единствена цел — да увеличи експлоатацията на градското население и оттам своите приходи, — обективно тези крупни и многобройни строежи допринасяли за развитието

---

[44] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 11.

на градовете. Нещо повече, при ограничените държавни строежи и скованата инициатива на частните лица, носители на парични капитали, вакъфът се явявал единствената институция, която можела да отговори на нарастващите нужди на града от известни обществени строежи: бани, ханове, безистени и пр. Тази обективно прогресивна роля на вакъфа следва да бъде взета пред вид при изучаването на градския живот на Балканите под турска власт.

Вакъфските строежи, както и вакъфирането на градска неподвижност започнали в балканските земи още твърде рано след завоеванието. Така например Челеби Мехмед, един от синовете на Байезид Светкавицата, построил в Одрин голям безистен, в който имало 108 дюкяна и 35 одаи. Освен тази значителна постройка той вакъфирал незастроените места около нея, върху които по-късно израснал един кервансарай и 285 дюкяна. Във вакъфските дюкяни работели под наем мутафчии, обущари, шивачи, кърпачи, даракчии и пр. Вакъфът прибирал годишно от наемите на тези си имоти над 81 000 акчета[45]. Типично е, че около тези вакъфски строежи били по-късно групирани други султански градски имоти, посвещавани на други вакъфи[46], с което се целело териториалното окръгляване на вакъфа и неговото разширяване.

Един от значителните вакъфи в нашите земи е на Шехабедин паша, бейлербей на Румелия през първата половина на XV в. Само одринските дюкяни към този вакъф носели годишна печалба от 12 000 акчета. В същия град към него принадлежали и 2 башхана, керемидарница, хамам, няколко къщи и земята на три махали. В гр. Малгара вакъф на Шехабедин паша бил един безистен и над 50 дюкяна вън от него[47]. Значителни били имотите на този вакъф и в Пловдив. Тук той прибирал 32 554 акчета срещу наеми на дюкяни, притежавал 2 хамама, една работилница за лед и многобройни парцели. Към същия вакъф спадала и една масларска работилница в Солун[48].

В течение на три поколения били натрупвани градските имоти на вакъфа Саруджа паша — Умур бей — Али бей. Той притежавал 10 дюкяна в Чирмен и редица воденици в чирменските села, 10 дюкяна в Ине пазар и 25 сергии при кервансарая в този град. Той имал дюкяни и в Стара Загора, Казанлък, Хасково, както и 2 кервансарая, 3 хамама и пр.[49] Освен това към вакъфа принадлежал откритият пазар в Стара Загора, за който е изрично отбелязано: „Папукчиите, които седят на чердака със сергиите държат 8 сергии. В 4 сергии седят продавачи на сушени плодове. Има и други 8 сергии, в които седят дошлите отвън касапи. Тези всички сергии са заети само в пазарен ден."[50]

Един от големите вакъфи в балканските земи бил и този на Али Хадъм паша. Само в Цариград той имал 184 дюкяна и 266 постройки с търговско и занаятчийско предназначение, 1 кервансарай, 2 големи фурни, 2 мази и пр. Безистенът, който вакъфът построил в Ямбол, имал 40 външни и 114 вътрешни дюкяна. Към него спадал и един голям хамам в Нова Загора, 2

---

[45] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 197—198.
[46] Пак там, с. 206, 212 и пр.
[47] Пак там, 255—259.
[48] Ор. отд., сигн. ПД 17/12.
[49] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 262—263.
[50] Пак там, с. 263.

хамама и 33 дюкяна в Метон (Морея), хамам и 52 дюкяна в Корон, хамам в Наварин, 17 дюкяна в Хърсово. Грамадни били имотите на този вакъф и в Аадола. Само в гр. Пазар яр хисар (санджак Айдин) нему принадлежали 438 дюкяна[51].

Вакъфът на Давуд паша притежавал 58 дюкяна и 28 постройки в Цариград, както и два големи хамама. В Скопие той имал 2 хамама, робски хан (?), дарбхона, серхана и дюкяни, а в Битоля построил безистен[52].

Пири Мехмед паша вън от многобройните села, които завещал, образувал и значителен градски вакъф. Към него спадали десетки дюкяни, постройки, одаи, къщи, работилници за лед, за безир и фурни в Цариград, Одрин, Варна, Хърсово, Солун, Кафа и др. Големи били и градските имоти на вакъфа в Анадола[53].

Един от вакъфите с най-дълъг живот в нашите земи бил на Яхя паша, основан в 1505 г., с център Скопие и просъществувал до 1913 г. Само в Скопие към него принадлежали над 50 дюкяна, 1 хамам, 7 къщи, 4 воденици, 2 фурни, 14 одаи и един хан. В Ловеч на вакъфа принадлежала една минерална баня, в Хърсово също. В Шумен вакъфът имал сапунджийска работилница. Значителни били имотите му и в София — 40 дюкяна и един безистен от 101 дюкян, 8 одаи, 1 кервансарай, 4 воденици, 2 къщи и една черварница. Особено големи имоти имал вакъфът на Яхя паша в Никопол. Тук на него принадлежали 127 дюкяна, 52 одаи, 1 къща, 1 стоварище (скеля) и 1 кервансарай. В Цариград вакъфът имал хамам, 12 къщи, 36 магази, 28 дюкяна, 2 бозаджийници, 1 башхана, 10 одаи, воденица, касапница, кухня и голям брой дворни места[54].

Изглежда, също в Никопол (по данни от фрагментарен източник) вакъф на неотбелязано лице имал 38 дюкяна; 25 дюкяна — вакъфът на Мехмед бей, син на Михаил, 6 дюкяна — вакъфът на Хъдър бей, син на Михал, 15 дюкяна на Пир Али субаши и други дюкяни — вакъф на Али бей, син на Михал. Вакъфът на Мехмед бей, син на Михал, имал и 16 дюкяна във Видин, воденица и хамам. В Оряхово към вакъфа на Чакър бей, санджакбей на Изворник, спадали 24 дюкяна и 1 хамам. В Ловеч вакъфът на Мехмед челеби имал 9 дюкяна, на Абаджи Муслихеддин — 11 дюкяна, на Хаджи Мехмед — 4 дюкяна, на Абдуррахман кади — ... дюкяна, а вакъфът на Али Кочи — воденица и хамам. Търновският вакъф на Хъдър бей притежавал 11 дюкяна, на Емир кади — 14 дюкяна, на Али челеби — 13 дюкяна, на Айо Йосиф (?) — 5 дюкяна, на Язъджъ Бали — 5 дюкяна, на Муса челеби — ... дюкяна, на Танръ вермиш бей — 4 дюкяна, на Хаджи Бали — 3 дюкяна, на Касъм паша — 5 дюкяна, на Хаджи Али — 2 дюкяна, на Хасан, син на Иса Беше — 3 дюкяна и пр. В Червен и Русе вакъфът на Хайредин имал 47 дюкяна, на Месих войвода — 6 дюкяна, на Ярлъ хаджи — 4 дюкяна, на Мехмед челеби — 13 дюкяна и 1 хамам. На споменатите вакъфи бил завещан и паричен капитал от общо 75 600 акчета[55].

Изложените данни представляват нищожна част от наличния материал за градските вакъфи в балканските земи под турска власт. Въпреки това и въз основа на тях могат да бъдат набелязани някои важни въпроси,

---

[51] Пак там, 395—399.

[52] Пак там, 405—408.

[53] Пак там, 489—494.

[54] Елезовић, Гл. Цит. съч., 384—401.

[55] Ор. отд. сигн. ОАК 217/8. Този регистър, който сам по себе си е фрагмент от общата регистрация на вакъфите през 1540 г., е твърде повреден и затова извлечените от него данни са непълни.

свързани с ролята на вакъфа в градския живот на империята през XV—XVI в.

Съвсем очевидно е, че през разглеждания период грамадната част от градската покрита недвижимост (като се изключват жилищата) била в ръцете на вакъфите. Само в Никопол по съвсем непълни данни бяха разкрити общо към 200 вакъфски дюкяна, 52 одаи, стоварище и кервансарай. Впрочем на бихме могли да считаме, че през XVI в. тук имало много повече от 200 дюкяна, да не говорим за стоварища и кервансараи. При това пак трябва да бъде подчертано, че не разполагаме с пълните данни за вакъфските имоти в този град. Въпреки това ясно е, че ролята на вакъфската институция в икономиката на този център била определяща.

Няколко били средищата на стопанския и обществения живот в турския средновековен град — безистенът, чаршията, кервансараят, ханът, дори хамамът, — където гражданите прекарвали по цели дни. Тук не съществувала практиката на западноевропейските „hôtels de ville", нито на домовете на цеховете. Османската власт, заета изключително с военните си приготовления и походи и с експлоатацията на заробените народности, не отделяла внимание за обществени строежи през разглеждания период. Отделният гражданин, колкото и богат да бил той, не бил в състояние, а и не смеел да рискува да построи хан, кервансарай или хамам. Затова единствено вакъфът с огромните си натрупвания, със сигурността, която му гарантирал шериатът, можел да отговори на обществените нужди от строителство и с това да реализира крупни печалби, което ѝ било основен за него стимул. В това се кореняла и обективно прогресивната му роля в градския живот. Тази му дейност обаче имала и друга страна.

Веднъж обсебили всички или поне по-голямата част от обществените постройки, от дюкяните и работилниците, вакъфите били в състояние да диктуват наемите им, установявали „монопол" в това отношение. Очевидно е, че всеки занаятчия, особено ако това бил пришълец, установил се отскоро в града, бил принуден да наеме вакъфски дюкян, работилница или одая, ако държал да работи на чаршията или в безистена. В останалите случаи той трябвало да строи собствен дюкян някъде из покрайнините на града (тъй като голямата част от местата в центъра на града също били вакъфски)[56] и с това предварително да се осъди на неблагополучие. Ако ли пък възможностите му позволявали, той можел да издигне дюкян на вакъфско място, което го задължавало да изплаща за това място на вакъфа значителен месечен наем, т. нар. „мукатаа-и земин"[57]. Каквото и да изберел, градският занаятчия или търговец зависел от вакъфа и не можел да се отърве от неговата експлоатация.

Твърде показателни за експлоататорската роля на вакъфа в градовете са наемите на вакъфските постройки. Трябва да се изтъкне, че в мнозинството случаи вакъфът не експлоатирал пряко своите имоти. Вече видяхме, че тези имоти рядко били концентрирани в един единствен градски център. Учредителите на вакъфи, чиято основна грижа била да не проявят своето благосъстояние, преди да са успели да го завещаят и запазят от посегателствата на властта, очевидно изкупували или строели градска недвижимост в отделни градове. Впоследствие тя била обединявана от акта

---

[56] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 258, 442, 448 и пр.

[57] Пак там, с. 442, 490; Ор. отд. сигн. ПД 17/12. Срв. с многобройните вписвания за изплащане на „мукатаа-и земин" от жители на София в сиджила № 1 бнс, съхраняван в Ор. отд.

на завещанието — вакъфнамето. Тази разпръснатост на вакъфската градска собственост обаче затруднявала пряката експлоатация на имотите. Мютевелията, бил той наследствен, или назначаван от кадията, живеел в един от градовете, където вакъфът притежавал имоти. Останалите той бил заставен да дава под наем на имуществено силни местни хора. По данните за наемите на хамами, кервансараи, ханове и пр., както и за наемите на дюкяни и одаи, плащани направо от непосредствените производители, можем да си съставим представа за обема на експлоатацията, налагана от вакъфа на гражданите.

Така например натъкваме се на следните данни за наеми на хамами: 4000, 5000, 20 000, 33 000, 34 000, 40 000 и пр.[58] Колкото и нисък да е бил наемът от 4000—5000 акчета годишно за хамам, следва само да се припомни, че това бил най-постоянният номинален годишен приход на военните ленници. Най-чест наем за градски хамам (4000—5000 акчета носели хамамите в села или касаби) бил този от 20 000 — 40 000 акчета — сума, равна на 4—8 спахийски тимара. Не по-малки били наемите на хановете и кервансараите[59]. Значителни приходи носели и занаятчийските работилници, строени и обзавеждани или закупени от вакъфите. Техните наеми се движели между 2000—3000 и 10 000—15 000 акчета.

Въпреки големите доходи, които имали от изброените видове постройки, вакъфите извличали лъвската част от своя приход от дюкяните. Както видяхме, в редица вакъфи техният брой възлизал на няколко десетки и дори стотици. При все че наемите на дюкяните, одаите и постройките за занаятчийски и търговски цели били несравнено по-малки от тези на хамамите, хановете и пр., значителният им брой и относително евтиният им строеж ги правели твърде рентабилна инвестиция за вакъфите. Така например вакъфът на Ахъ челеби прибирал годишно 11 520 акчета наем от 24-те си дюкяна в Одрин, 2720 — от 13-те си дюкяна в Галата, 10 532 — от 34-те си дюкяна в Одрин и пр.[60] Вакъфът на Мактул Мустафа паша взимал 12 696 акчета наем годишно от 81 дюкяна в Цариград, 2800 акчета — от други 6 дюкяна, 1600 — от други два, 4248 — от 28 дюкяна, също в Цариград, 2000 акчета — от други 11 и пр.[61]

Многото примери за вакъфски дюкяни, които могат да бъдат приведени тук, не биха изменили един основен извод: съществувала значителна разлика между наем и наем за дюкяни. Това се дължало, от една страна, на вида на самия дюкян — той можел да бъде малък или голям, нов или порутен. От друга страна, имало значение и местоположението на наемания дюкян — дали той се намирал на съответната чаршия (известно е, че чаршиите в турските и изобщо средновековните градове били тясно специализирани) или вън от нея, дали бил в центъра на града или в периферията му. Както личи от наличния материал, само изтъкнатите два показателя не определяли размера на наема на дюкяните.

От многобройните пасажи в документите по вакъфското счетоводство се вижда, че значителна част от дюкяните, давани под наем от вакъфите, били специализирани. Те не били наемани просто като дюкяни, чиито наематели следвало да обзавеждат с необходимия инвентар, а като помещение, пригодено за упражняване на определен занаят. Така например

[58] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 223, 236, 254, 281, 337, 397, 405 и пр.
[59] Пак там, с. 407, 491, 236, 442, 337, 359 и мн. др.
[60] Пак там, с. 488.
[61] Пак там, с. 442.

към вакъфа на Хаджи Хамза в Галиполи спадали между другото 5 ахтарски дюкяна, 1 ахчийски, 1 бакалски и 2 налбантски[62]. Вън от 22-та дюкяна без точно предназначение вакъфът на Хаджи Мехмед в същия град имал и 1 мутафчийски и 3 папукчийски[63]. Един сапунджийски дюкян намираме във вакъфа на Давуд паша[64], 10 папукчийски — във вакъфа на Касап Ахмед[65] и пр. Очевидно именно този вид вакъфски помещения носели значително по-големи наеми, тъй като наемодателите им не били принудени да ги обзавеждат за своя сметка. Така например един сапунджийски дюкян бил наеман за 504 акчета[66], един касапски — за 130[67] и пр. С това, че вакъфите до известна степен обзавеждали отдаваните под наем дюкяни, те усилвали експлоатацията над непосредствения градски производител, който, веднъж принуден да работи в наемно помещение, в посочените случаи дори не разполагал с инвентара, необходим за упражняването на занаята му. В негова собственост оставали само неговите елементарни оръдия на труда, които пренасял от един във друг вакъфски дюкян.

Все във връзка с въпроса за наемите на вакъфската градска недвижимост могат да бъдат направени и някои важни наблюдения върху конкретния материал, които осветляват състоянието на градския живот в империята през ранните векове на съществуването ѝ. Така от един важен източник на вакъфското счетоводство, вече цитирания регистър на вакъфа на Софу Мехмед паша с център София, можем да научим за движението на вакъфските приходи за цяло десетилетие — 1110—1120 г. (10.VII.1698 — 12.II.1709). Тъй като измененията в приходите на отделните вакъфски обекти за този срок са твърде показателни, тук ще приведем част от регистъра. За да не бъде излишно претрупвано изложението, ще бъдат посочени приходите от началната и крайната година на отчитания период.

Таблица 3

Обект	Приход за 1110 г.	Приход за 1120 г.
Чохаджийският хан в София	19 200	19 200
С. Маджарлар, Драмско	33 600	21 600
С. Козлидже, Димотишко	12 000	4 800
С. Десовиче, Плевенско	6 000	2 400
С. Куру, Софийско[68]	7 200	6 000
Голяма Маза в Кюстендил	2 000	3 000
Воденица в София	720	720
Постройки към Чохаджийския хан в София	3 540	4 100
Мезра Бабиче, Кратовско	300	400
Наем на дюкяни в София	8 640	16 000
Аладжа хан в Солун	1 800	1 800
Къщи, наемани от евреи в Солун	1 760	1 600
Кесим от самокови в Костенец	320[69]	–
Кесим от самокови в Дупнишко	320	
Кервансарай в Одрин	1 500	1 500
Хамам в София	1 800	1 800[70]

[62] Пак там, с. 284.
[63] Пак там, с. 285.
[64] Пак там, с. 408.
[65] Пак там, с. 290.
[66] Пак там, с. 408.
[67] Пак там, с. 223 и пр.
[68] В по-ранните приходо-разходи на същия вакъф това село е отбелязано като чифлик. Подобни случаи на преминаване на вакъфски чифлици в селата се наблюдават изобилно при поземлените вакъфи (вж. Мутафчиева, В. Аграрните отношения, гл. II).
[69] Липсват данни за кесима на самоковите до края на отчитаното десетилетие.
[70] Ор. отд., ф. 1, ед. 15110.

Изнесените данни показват определено един съществен факт. За изтеклото десетилетие на границата между XVII и XVIII в. в приходите на вакъфа Софу Мехмед паша се очертавала устойчива тенденция. Докато сумите, които вакъфът получавал срещу феодална експлоатация, непрекъснато намалявали, то онези, които той взимал срещу наеми на градска недвижимост, били стабилни и в някои случаи дори чувствително нараствали. Това обстоятелство до голяма степен обяснява стремежа на вакъфите да притежават преди всичко градски имоти, чиито доходи били по-сигурни. Затова с течение на времето, вакъфът се превърнал предимно в градска, а не в поземлена институция. Изнесените факти говорят безусловно и за друг факт — за стабилизирането на градския живот в империята през посочения период, за развитието на вътрешния пазар и паричните отношения. Ролята на вакъфа в това направление, както вече бе изтъкнато, била значителна.

* * *

Вакъфската собственост въпреки голямото си устойчивост в сравнение с другите институции на османския феодализъм все пак не била „вечна“, както казвал шериатът. Преди всичко твърде примитивният строеж, характерен за турските сгради (от него изключваме постройката на хановете, кервансараите, хамамите, чешмите, мостовете, джамиите и пр.), нямал особена трайност. Рушели се част от вакъфираните къщи и дюкяни — повечето дървени или паянтови. Цели безистени, чаршии и жилищни квартали ставали жертва на стихийните пожари, които били непрекъснато и неизбежно зло за турските градове. В задълженията на вакъфските мютевелии било включено и ремонтирането на порутените постройки, принадлежащи на вакъфа[71]. Въпреки че в отчетните вакъфски документи се натькваме на твърде големи суми, които мютевелиите отчитали като изразходвани по ремонти и строежи[72], едва ли всички управители на вакъфи изпълнявали добросъвестно задълженията си по поддържането им. Това важало най-вече за малките вакъфи, които често „се изгубвали“[73]. Изгубвало се с течение на времето и потомството на завещателите. Тогава вакъфът бил управляван от назначено от властта лице, което поради своята сменяемост гледало през пръсти на поверените му имоти. Не случайно в редица документи по „ревизията“ на вакъфското счетоводство от органите на централната власт се натькваме на многобройни случаи на крупни злоупотреби и прахосване на вакъфски имущества[74]. В някои случаи при измирането на потомството на завещателя властта давала вакъфа на откуп. Тогава към мютевелийството му се насочвали придворни фаворити или забогатели лихвари, които се стараели да се доберат до лека печалба[75].

В разрез с основните норми на вакъфа, според които той следвало да остане неизменен, докато свят светува, твърде чести са случаите на продажба на вакъфски градски имоти, особено на тия, които не били достатъчно рентабилни[76]. Въпреки че в тия случаи мютевелията бил считан

---

[71] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 419; Ор. отд. ф. 1, ед. 15100; ф. 1, ед. 15089 и пр.
[72] Ор. отд., ф. 1, ед. 15100; ф. 1. ед. 15089.
[73] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 391—392, 504—505; Ор. отд. ф. 1, ед. 15088.
[74] Galabov, G., H. W. Duda. Цит. съч., док. № 875, 991, 1136; Ор. отд. сигн. ОАК 250/4.
[75] Ор. отд., сигн. ПД 15/6; ф. 1, ед. 15097.
[76] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., с. 272, 253, 420.

задължен да изразходва получените срещу продажбата пари за целите и нуждите на вакъфа, малко вероятно е това да ставало. Безспорно е обаче, че в други случаи пък мютевелиите наистина извършвали изгодни за вакъфа сделки чрез покупко-продажба на градска недвижимост. Така например вакъфът на Чандарлъ Ибрахим паша в Одрин продал един разсипан хамам, няколко къщи и дребни постройки за 35 000 акчета, с 15 000 от тях купил кервансарай и други къщи, а останалите пуснал под лихва[77]. Освен че вакъфът бил експлоататор на градското население чрез даване под наем на значителна част от имотите в града и чрез лихварство, той играел и ролята на крупен спекулант с градска недвижимост. Тази негова роля особено се засилила през по-късния период, когато поради изчезването на потомството на множество завещатели някои вакъфи били просто ликвидирани. Така например вакъфът на Михримах султан в Копривщица разпродавал градски имоти и пасища през XIX в.[78]; някои български селища в Родопите, възникнали през XVIII в. върху вакъфска земя, я изкупили от органите на вакъфа[79], в началото на XX в. в Прилеп били продавани вакъфски имоти на гражданите[80] и пр.

Естествено със зараждането на нови производствени отношения в градовете на империята, с натрупването на все по-значителни парични капитали у част от крупните занаятчии и търговци и с нарастването на стопанската активност на този градски елемент вакъфът загубил своето значение. По своята същност той представлявал типична ислямска средновековна институция, която на даден етап на историческо развитие изиграла своята огромна роля в икономиката на мохамеданското и по-тясно — на турското общество. С изживяването на феодалните производствени отношения обаче тя загубила своето място в стопанския живот, запазила отделни, вече съвсем не решаващи позиции в земевладението и градската икономика. Тези слаби позиции вече имали при това реакционно съдържание, особено в земевладението, където вакъфската институция останала последния пост на феодалната експлоатация, съхранявайки форми, отдавна изживени в невакъфските земи.

Въз основа на изложеното вече до голяма степен може да бъде очертана ролята на вакъфа в градското стопанство на Балканите под турска власт.

Абсолютно безспорно е, че вакъфът натрупвал огромни парични състояния от феодална експлоатация на градските производители. В този смисъл основателно може да се твърди, че вън от султанския институт, който в условията на османския феодализъм не можел да бъде отчетливо разграничен от държавата, вакъфският бил най-крупният носител на парични капитали. В този смисъл вакъфът изиграл съществена, ако не и основна роля в развитието на паричните отношения в империята през ранните векове на живота ѝ. Това било роля на крупен търговец, крупен лихвар, крупен градски собственик и спекулант с градска недвижимост.

При крайно дребното в основната си маса спахийско земевладение османският ленник не би могъл да се превърне в износител на земеделски продукти, извличани върху феодална рента. За вакъфа търговията с

---

[77] Пак там, с. 420.

[78] Копривщенски музей, а. е. 15.

[79] Дечев, В. Миналото на Чепеларе. Т. 1. С., 1928, с. 29.

[80] Ор. отд. сигн. МК 22/28 и пр.

произведения на селското стопанство била обаче възможна и произтичала по необходимост от същността му на крупен феодал.

При съществуващия правов произвол, който заплашвал всеки носител на лихварски капитал, при липсата на държавен или обществен кредит едър лихвар можел да бъде само вакъфът, който се ползувал от охраната на шериата. Затова и вакъфите още през XV—XVI в. обръщали милиони акчета и лихварски спекулации.

Вакъфът бил и най-едрият градски собственик в империята. На него принадлежали функциите по организацията на обществените строежи в градските центрове на държавата. В хилядите му дюкяни работели под наем занаятчии и търговци. На всяка крачка градският производител в империята се сблъсквал с вакъфа — той бил не само лихвар и наемодател, но и силен конкурент, тъй като организирал и редица производства. Някои вакъфи произвеждали грамадни количества сол, масло, желязо и пр., експлоатирали пряко множество от работилниците си за лед, боза, кожи и пр. Така на дело вакъфът бил основната експлоататорска сила в градския живот на империята през ранните ѝ векове, трупал огромни състояния за сметка на непосредствения производител.

С оглед на своята конкурентноспособност вакъфите в някои случаи прегрупирвали своите имущества и парични капитали. Така например през XVII в. се натъкваме на сведения за обединяване на значителни, но не и крупни вакъфи[81] явно, за да успеят да се противопоставят по-успешно на мощта на по-силните си конкуренти в градския живот. В източници от XV—XVI в. намираме сведения за многобройни вакъфи от по две-три къщи и дюкяни или с по 3000 — 10 000 акчета паричен капитал[82], за които вече не срещаме данни през следващите столетия[83]. Този факт може да бъде обяснен с поглъщането на малките вакъфи от големите. Това ставало или по пътя на изкупуването на имотите на дребните вакъфи от едрите, или просто по силата на обстоятелството, че крупният вакъф, разполагайки с огромни средства, успявал да лавира по-успешно в стопанската обстановка, да влага средства в големи, рентабилни строежи и пр.

Несъмнено с изложеното дотук не се изчерпват въпросите за ролята на вакъфа в градската икономика на заробените от турците балкански земи. Тези въпроси са все още твърде неразработени, за да могат да бъдат изяснени докрай. В настоящото изследване е направен опит да бъдат осветлени някои от тях въз основа на наличните източници. В хода на по-нататъшните проучвания ще изпъкне по-релефно и убедително дейността и значението на вакъфа в живота на заробените от турците балкански градове.

---

[81] Ор. отд., ф. 1, ед. 15093.

[82] Gökbilgin, M. T. Цит. съч., 161—522.

[83] Така в разделите „Вакъфи" на фондовете „Дефтерхане", „Кадия", „Велик везир" и пр. на турския архив при Ориент. отд. в София за XVII—XVIII в. се натъкваме почти изключително на известия за крупни вакъфи.

ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ В ИЗУЧАВАНЕТО НА ВАКЪФА КАТО ЧАСТ ОТ СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКАТА СТРУКТУРА НА БАЛКАНИТЕ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ (XV—XIX в.)

През последните десетилетия световната османистика посвещава изследователските си усилия не толкова на въпросите на османската политическа история, колкото на тези, засягащи социално-икономическото състояние на Османската империя на даден етап от развитието ѝ. Дълбоко и резултатно биват изследвани отделни институции на османската феодална системи, тяхната еволюция и взаимодействие; биват проследявани отделни социално-икономически процеси или пък характеризирани отделни социални прослойки, различаващи се по своето място и роля в цялостния обществено-икономически живот на Империята.

Радостна последица от въпросните компетентни изследвания (така многобройни напоследък, че е невъзможно да бъдат изброени тук) е уплътняването и детайлирането на нашите представи за социално-икономическата история на Османската империя. Една картина, която беше почти изцяло неизвестна на османистите дори до Втората световна война.

При изучаването на частични или по-общи проблеми от посочената сфера изследвачите обикновено изхождат от неоспоримата засега постановка, че османската система е била строго централистична и монократична — черта, която я е отличавала от съвременните ѝ европейски феодални системи и която ѝ е гарантирала за дълъг период надмощие над тях (военно и политическо). Именно в светлината на източния феодален централизъм, намерил най-късната си проява в Османската империя, биват по начало разглеждани нейните социално-икономически институции и развитието им.

Изследователският подход, който произтича от горната постановка, е резултатен. Той спомогна да бъдат проучени и разкрити най-важните османски институции, а именно: спахийската ленна система, формите на зависимост и на експлоатация на производителното население, данъчната система, откупуването на държавните приходи, организацията на придворните наемни войскови части, централната администрация, морското дело, принудителното изкупуване на селскостопански и занаятчийски произведения, насилствените вътрешни миграции и тюркската колонизация на Балканите, планомерната им ислямизация, еснафските организации, регламентацията на вътрешния пазар и на външната търговия и пр. Дори когато само изброяваме задоволително изяснените проблеми из османската социално-икономическа история, прави впечатление, че това са всъщност отделните черти и прояви именно на *централизма* в империята на османците. Чужд на социално-икономическия и политическия живот на Балканите преди тяхното завладяване, той обективно представлявал (освен инородното потисничество) значителна тежест и спънка за спонтанността

на тяхното по-нататъшно развитие, което вече било поело пътя на децентрализацията, характерна за зрелите феодални общества.

Извън спор е, че стройно начертаният и последователно налаган османски централизъм бил диктуван от интересите на монокрацията и трябвало да ползува онзи неголям слой от османското общество, който бил кръвно заинтересован от могъществото и трайността на новоизградената държава — управляващата върхушка. Въпреки това днешната османистика трябва да си зададе въпроса: ограничавал ли се е интересът на споменатата прослойка само в старанието ѝ да бъде османската държава могъща и трайна? Тоест съвпадали ли са напълно интересите на управляващите с интересите на държавата като цяло? Във връзка с този въпрос възниква и друг: дори в случай, че благото на Империята напълно съвпадало с благото на управниците ѝ, била ли е в състояние една централна власт в условията на XIV, XV или XVI в. да ги *осъществи* на равнището на замисъла и намеренията си? Ако съдим по много от досегашните изследвания по османска обществено-икономическа история, би трябвало да отговорим положително. Защото те очертават една социално-икономическа динамика, успешно подчинена на централизма, една действителност, в която той се отразявал навсякъде и всякак, като започнем от аграрните отношения, финансите, администрацията, военното дело и завършим със занаятите, пазара, снабдяването, транспорта и пр.[1]

Ако социално-икономическият живот на Османската империя действително е представлявал това, което проличава от повечето изследвания по изброените проблеми, то се изправяме лице в лице с една небивала и неповторима средновековна държавна формация, смогнала да нормира, контролира и направлява исторически процеси, които обикновено са спонтанни и неуправляеми. Неуправляеми по принцип са демографските изменения, миграциите, производството (земеделско, занаятчийско, промишлено), вътрешният и външният търговски обмен, натрупванията на поземлени и парични богатства в частни ръце. Дадена държавна норма или акт може да стимулира или препятствува изброените процеси, но не и да ги измести от руслото на закономерното им развитие.

Особено съществен за спонтанните изменения в социално-икономическата картина на Империята още от началото на съществуването ѝ бил процесът на натрупване на частни богатства, понеже именно тяхната концентрация в условията на едно феодално общество неминуемо обуславяла и чисто *социални* явления: създаването на могъщ по своите възможности слой, чийто интереси вече *не* съвпадали с държавните. Неслучайно при обрисуване на османския централизъм по традиция се изтъква, че всички крупни частни натрупвания в Империята били застрашени от конфискация, че централната власт преследвала без изключение именно замогналите се свои представители — това били мерки

[1] Barkan, Ö. L. XV-ve XVI-inci aslrlada Osmanli Imparatorlugunda toprak işçiliginin organizasionu alinan şakiller. — Istanbul Universitesi Iktisat Fakültesi mecmu'asi. C. 1, S. 2, 1939; Osmal Imparatorlugunda bir iskân ve kolonizasion metodu olarak sürgünler. — Istanbul Universitesi Iktisat Fakültesi mecmu'as, C. XI, XIII, XV; Osmanlı Imparatorlugunda çifiçi sınıflarinin hukukî statüsü. — Ülkü, C. IX. S. 49, C. IX. S. 50, C. IX. S. 53, C. X. S. 56, C. X. S. 58, C. X. S. 59; Köprülü, M. Ortazaman Türk-Islâm feodalizmi. — Belleten, C. V. S. 19; Uzunzarsili, I. Osmanli Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâti. Ankara, 1948.

против икономическите предпоставки за политически сепаратизъм[2]. И дори такава констатация да не е напълно вярна, логично е условията на една източна деспотия да са били поне неблагоприятни за широкото разгръщане на частна стопанска дейност, понеже тя не само не обслужвала централизма, а, напротив — представлявала заплаха за целостта му. Впрочем, макар че на практика османската монокрация допускала и дори способствувала да забогатеят първенците, тя същевременно държала тяхното икономическо могъщество да бъде непременно свързано със службата им, тоест да бъде послужбено земевладение. В този смисъл ленната система в крупните ѝ въплъщения най-пълно удовлетворявала интересите на централизма. Въпросът е там, че де факто големите натрупвания в Империята обикновено нямали за база послужбеното земевладение. Иначе казано, техните собственици търсели и намирали начини да ги поставят извън контрола на централизма.

* * *

Наскоро турският учен Яшар Юджел публикува неголяма студия под заглавие „Децентрализацията в Османската империя“. С нея той разчупва рамките на традиционната турска историография в областта на социално-икономическите проблеми. Докато най-видният представител на споменатата научна насока — О. Баркан, във всички свои изследвания изтъкваше безупречната реализация на османския централизъм, то Я. Юджел подчертава обратното: че този централизъм дори по времето, когато бил теоретично обоснован — през управлението на Мехмед II, — не е бил нито осъществим, нито осъществен. Че в Османската държава от самото ѝ начало съществували както институции на централизма, така и на децентрализацията. Че въпреки усилията на централната власт да подчини „втората линия“ в социално-икономическия живот на имперските земи — линията на децентрализацията, — тя никога не успяла в тези си усилия. Докато от XVII в. нататък въпросната линия окончателно надделяла и нейните сили сложили край на централизма като концепция и практика[3].

Новаторската, смелата теза на Я. Юджел за съжаление не е подкрепена от документални данни, тя представлява по-скоро хипотеза, при все че авторът ѝ би могъл да я аргументира с някои конкретни разработки на османисти от балканските страни, които, без да формулират така крайно въпросната теза, поставиха на преразглеждане въпросите за пълнотата и трайността на османския централизъм в плоскостта на социално-икономическите процеси. Тези разработки до голяма степен обосновават правотата на схващането на Я. Юджел, т. е. че още след средата на XVI в. в Империята наистина се забелязва децентрализация, която след XVII в. постепенно изкристализирала в структура на властта, като изместила административната, аграрната, финансовата и военната структура, нало-

---

[2] d'Ohasson, M. Tableau général de l'Empire ottoman. Vol. 1. Paris, 1787, p. 164; Barkan, O. L. Ser'i miras hukuku ve evlâtlik varkiflar. — Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi mecmu'asiz, C. VI, S. I, 156 — 157.

[3] Ucel, Y. Osmanli Impratorlugunda desantralizasiona. [Adem-i merkeziyet]. — Belleten, C. XXXVIII, 684 — 699.

жени към средата на XV в. от Мехмед II и поддържани все по-малко успешно от неговите приемници[4].

В основата на спонтанната и непрекъснато разширяваща своето поле на действие децентрализация закономерно лежали икономически институции и преди всичко институциите на частното феодално земевладение. Както твърди Юджел, след XVII в. мирийските земи се оказали извън контрола на фиска[5], но това твърдение се нуждае от доказателства. Необходимо е освен всичко да бъде проследен процесът, който довел до изтъкнатия резултат. Някои предпоставки за зараждането и развитието му, някои етапи в неговото протичане вече са били изследвани[6], като резултатът от тия изследвания съвпада с тезата на Юджел. Според него, преди да бъде кондифицирана институцията на мирийските земи в османската държава, продължавали да съществуват предосманските, но ислямски форми на земевладение, а именно поземленият мюлк, чиято ранноосманска разновидност била системата „маликяне-дивани", и произтичащият от тези две институции вакъф. Понеже до времето на Мехмед II спахилъкът все още не представлявал преобладаваща в аграрните отношения поземлена институция, едрите военачалници и сановници, членовете на династията в същност били едри *частни* феодални собственици. Опитът на Завоевателя да ликвидира изцяло частното земевладение в полза на послужбеното за кратко време успял. Баязид II — поставеник на частновладелческата феодална аристокрация, я възмездил, като възстановил поземлените мюлкове и вакъфи. Известно равновесие между „двете линии" в земевладението се установило едва към края на XVI в., когато спахийството чувствително отслабнало и се впуснало в ожесточени въстания срещу централната власт. Въпреки това процесът на изземане на мирийски земи — предимно спахийски тимари — от контрола на фиска и превръщането им в разни форми на частно земевладение продължил. Този процес създал основа за децентрализация на властта, която се проявила в пълна сила — вече като политически сепаратизъм — след средата на XVIII в.

И така, ако приемем периода от средата на XVIII в. до управлението на Махмуд II за връхна точка на децентрализацията в Османската империя, началният ѝ момент — моментът, който съдържал *предпоставките* ѝ — трябва да отнесем не дори към края на XVI в., а към по-ранно време. А понеже икономическа база на децентрализацията представлявали крупните частни богатства (поземлени или парични), необходимо е да изучим ония институции, които позволили частното натрупване в условията на османския централизъм.

* * *

Както доказват някои изследвания, институцията, върху която почивало едрото частно земевладение, представлявал поземленият мюлк.

---

[4] Mutafcieva, V., Str. Dimitrov. Sur l'état du système des timars des XVII—XVIII s. Sofia, 1968; Mutafcieva, V. L'institution de l'ayanlik pendant les dernières décennies du XVIIIe s. — Etudes balkaniques, 5, 1965; Към въпроса за състава и облика на османската феодална класа през XV—XVI в. — ИПр, 1961, № 6; За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под Турска власт (XV—XVI в.). — ИИИ, 10, 121—145.

[5] Üсеl, Y. Цит. съч., с. 696.

[6] Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. С., 1962, 247—250; Кърджалийско време. С., 1977, 16—32.

Него османците наследили от Анадолските бейлици. Тенденциите към централизъм (изразени преди всичко в етатизацията на всички завладени земи) се зародили още при първите османски султани, затова поземлените мюлкове с право били смятани за застрашени от постановленията на централната власт. Собствениците на такива владения бързали да ги вакфират, с което под разновидните форми на вакъфа гарантирали трайността на своите земевладелчески права. Впрочем, за да си съставим представа за относителния дял на частното феодално земевладение на Балканите под османска власт например, следва да съдим за него не по данните за мюлковете, а за вакъфите, тъй като *без изключение* мюлковите владения преминавали във вакъфски.

Подробното изучаване на вакъфа като социално-икономическата реалност ще осветли мястото и ролята на „частния сектор" в условията на османския централизъм, ще уточни неговите форми, дейност, еволюция и резултати. В крайна сметка то ще ни разкрие съотношението между централизма и децентрализацията, между центроустремителните и центробежните сили във вътрешния живот на Империята.

* * *

Теоретичните религиозноправни постановки, свързани с институцията на вакъфа, са отдавна и задоволително изяснени[7] в степента, която би разрешила да се пристъпи към изследване на реалните и конкретните прояви на вакъфската институция в османското земевладение и в градския живот, чиято цел ще бъде да определи мястото и ролята на вакъфа в османската социално-икономическа структура. Тъй като това изследване ще бъде реализирано в една предстояща цялостна монография, тук набелязваме основните проблеми и постановки, които тя ще съдържа, а именно:

а. Доколко вакъфските форми, съществували в Османската империя, били онаследени и какви модификации претърпели те, включвайки се в османската социално-икономическа структура.

б. Какво било абсолютното и относителното място на вакъфа в аграрната система и в градския живот.

в. Какви били етапите в развитието на вакъфа в условията на Османската империя.

г. Кои били категориите османски феодали и междинните слоеве — предимно градски, които търпели в институцията на вакъфа гаранция за своето частно богатство.

д. Какви били взаимоотношенията между вакъф-сахибите и централната власт.

е. Какви били формите на експлоатация над зависимото и на намиращото се извън лична зависимост производително население, упражнявани от вакъфите.

ж. Каква била дейността на вакъфа като едър поземлен частен

---

[7] Hilmi, O. Ahkâm-ul evkaf. Istanbul, 1307; Krcmàrik, J. Das Waqtfrecht vom Standpunkte des Sari'atrechts nach der hanefitischen Schule. — Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Bd. 45, 1891; Heffening, A. Wakf. — In: Enzyklopädie des Islam. Bd. IV. Leident—Leipzig, 1934; Barkan, Ö. Seri'miras hukuku. . .; Malikáne-divani sistemi. — Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmu'asi. C. II, 1939; Mülk topraklar ve sultanlarin temlik hakki. — Istanbul Universitesi Iktisat Fakültesi mecmu'asi, C. VII, S. I, 1941.

собственик, като едър градски собственик, като кредитен институт и като дребен — селски или градски — собственик.

з. Какви били социално-икономическите, а в крайна сметка и политическите резултати от разпространението и дейността на вакъфите в Османската империя.

Както виждаме, отговорът на поставените въпроси би изяснил реалното място и роля на „частния сектор" в една социално-икономическа система, която претендирала за последователен „етатизъм". Защо при цялата си значимост за пълнотата на картината на османската действителност те не са проучени досега?

Причината за това не е само субективна — тоест не се корени само в стремежа на традиционната турска историография да представи империята на Османовци като модел на „концептуална държава", където властта си е поставила за цел да установи „социална справедливост"[8]. В полза на подобно тълкуване на османския централизъм естествено не би следвало да бъдат изучавани и изтъквани ония черти на реалната действителност, които биха опровергали постулата за равенството между всички правоверни пред халифа. Но се каза, че причината вакъфът да остане недостатъчно изучен като *практика*, лежи не само в споменатата субективна тенденция — тя има и обективни корени.

Известно е, че Османската империя, именно защото била централизирана, е оставила най-изобилния архив, завещан на науката от една феодална държава. Но тъй като това са архиви, произхождащи изключително от ведомствата на централната власт, те могат да бъдат и са доказателство единствено за централизма. Не от тях ще заключим доколко желаното било и действителност — доколко стремежът на монокрацията да установи контрол над всички ресори означавал и *реален* контрол. Османският държавен архив още по-малко може да бъде използуван за изследване на „частния сектор" — на вакъфа като реалност, защото описите и балансите на отделни вакъфи нямали място в дефтерхането, те били съхранявани в *частните* архиви. Извън всичко именно частният характер на вакъфската стопанска дейност предполагал тази дейност да не бъде задължително осчетоводявана или поне осчетоводяването ѝ да било непълно, както и подправяно.

Впрочем изследването на вакъфа като социално-икономическа реалност е било обективно затруднено по липса на достатъчен и достоверен архивен материал. Османистиката е разполагала предимно със самите завещателни актове, вакъфнаметата[9], които уточняват стопанисването на вакфираното имущество, без да има данни, дали нормите на тия

---

[8] Barkan, Ö. Osmanli Imparatorlugunda çiftçisiniflarinin hukuki statüsü. . ., 102 — 103.

[9] Голям брой такива вакъфнамета са обнародвани в специализирания годишник Vakiflar dergisi, издание на Vakiflar umum müdürlügü. C. I—VII. Ankara, 1938—1968. Съкратени вакъфнамета — şart-ı vakf — на брой 2515 са поместени в регистъра на цариградските вакъфи от 1546 г., обнародван от Ö. Barkan et E. Ayverdi (Istanbul vakıfları tahrir defteri, 953 (1546). Istanbul, 1970). Вакъфнамета от XV и XVI в. се съдържат в сборника Турски споменици. Кн. I. Св. I на Гл. Елезови (Београд, 1940). Немалобройни са и изданията на отделни вакъфнамета за вакъфи на Балканите. Ихчев, Д. Акт за завещание на Карловски тевлиет. — ИИИ, 3, 1911; Калеши, Х., М. Мехмедовски. Три вакуфнами на Качаникли Мехмед паша. Скопије, 1958; Ergin, O. Fayih imareti vakfiyesi. Istanbul, 1945; Sabanovic, H. Dvije najstarije vakufname u Bosni. Sarajevo, 1952; Kalesi, H. Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku. Pristina, 1972.

вакъфнамета са били спазвани от потомството на завещателя или на кадията, натоварен с управлението на вакъфа, чиито потомствени мютевелии били измрели.

Всъщност в държавните архиви на Империята били включени кадастралните описи на поземлените „истински вакъфи" върху дадена териториална единица — истински по своето предназначение, а не по произхода си от „истински мюлк". В същите описи обаче не фигурирали „евлятлък-вакъфите" нито „наследствените тевлиети". Така че дори когато разполагаме с регистъра на вакъфите от дадена област[10], той е съвсем непълен, понеже третира само част от тях.

По правило централното ведомство по вакъфите трябвало да притежава годишните баланси на султанските имарети и на най-големите джамии или на вакъфите, посветени на Мека и Медина — правило, което очевидно не било твърде спазвано; от първите години на XVII в. датира един опис на султански и везирски вакъфи, които вече били прехвърлени за издръжката на войската[11]. Също по правило вакъфското ведомство държело сметка за броя и размера на градските вакъфи, описвайки ги по махали. Такъв един обнародван запис за вакъфите в Цариград от времето на Сюлейман Законодателя доказва обаче, че във въпросните описи не били включвани *едрите* вакъфи[12].

С една дума, изучаването на вакъфа като социално-икономически компонент на османската действителност е сериозно възпрепятствувано от спецификата на архивната база по поставените въпроси, както и от местонахождението на част от вакъфските документи. Нека като куриоз да отбележим случая, при който бератът на Селим III за разрешаване на спора около тевлиета на вакъфа на Гази Евренос бей в Йениджевардарско, Гюмюрджинско и Сярско от 1792 г. днес се съхранява у Жанет Юнке в Мюнхен, едва ли — потомка на османския пълководец[13].

* * *

И така, като изоставяме напълно въпросите, свързани с обстановката, трактовката, тълкуванието и пр. на шериатското право и султанските нормативни актове за вакъфа, ще пристъпим към първия основен проблем от предстоящото монографично изследване, а именно: доколко вакъфските форми, съществуващи в Османската империя, били онаследени и какви видоизменения претърпели те, включвайки се в османската социално-икономическа структура.

В целите европейски и част от малоазийските си владения Османската империя онаследила християнски държави, затуй там тя не се оказала наследник на вече съществуващи от предосманско време вакъфи. Следователно по поставения въпрос можем да привлечем материали за вакъфа върху териториите, които до XI—XV в. спадали към други мюсюлмански държавни формации: Анадолските бейлици и Халифата.

---

[10] Фрагмент от такъв вакъвски опис за част от Северна България се съхранява в Ориенталския отдел при НБКМ под сигнатура ОАК 217/8.

[11] Ор. отд. НБКМ, сигн. Дефтери, № 62, л. 1.

[12] Barkan, Ö., H. Ayverdi. Цит. съч.

[13] Atsiz, B. Ein unbekannter Erlass Sultan Selim III betreffs Vakf-Verwaltung in Nordgriecheland. — In: Studi preottomani e ottomani. Napoli, 1976, p. 15.

Приемствеността в земевладелческите институции между доосманските мюсюлмански и османското общество е компетентно изучена от И. Х. Узунчаршълъ, О. Баркан и З. Карамурсал[14]. Обнародвайки регистров материал за вакъфите в Сирия и Карамания от XVI в., авторът на тези редове направи редица наблюдения върху преходните аграрни форми, характеризиращи периода XIV—XVI в.[15] От тях пролича, че и „истинският" поземлен мюлк, а още повече институцията „маликяне-дивани" (която се задържала до 1593 г.[16]) били силно застъпени в аграрната структура на въпросните територии, като по османско време този род владения в огромната си част били вакъфирани. Многообразието в статута на вакъфските земи създало усложнени поземлени отношения, в които били неспасяемо преплетени интересите на местните феодали, на османския фиск и на дребните производители. В крайна сметка тази сложна социално-икономическа динамика трябвало да обслужи вътрешнополитическите цели на младата Империя, като постепенно (за по-безболезнено) остатъците от феодалната аристокрация на Бейлиците била измествана от безусловното едро земевладение, като постепенно те били подменяни със спахийството или с формиращата се из същите области *османска* феодална аристокрация централната власт си гарантирала политическия интегритет из земите, където влиянието на заварените мюсюлмански благороднически фамилии било все още могъщо. Впрочем динамиката в обществено-икономическата структура на въпросните земи особено точно отразявала политическите взаимоотношения в младата Империя, които централизмът се стремял не само да овладее, но и да направлява.

Според наблюденията, извършени въз основа на регистъра за вакъфите в Карамания, от времето на Селим II, може да се заключи, че Байезид II не възстановил изцяло безусловните поземлени владения, съществували там до секуларизацията им, наложена от баща му Мехмед II. Не били върнати на потомството на завещателя именно крупните вакъфи, основани от членове на победената династия или на местната доосманска аристокрация. Това изключение от султанския акт за възстановяване на *всички* вакъфи ще да е било диктувано от стремежите на централизма да лиши от икономическата им мощ малоазийските феодали, свързани с властта на Карамалоогуллуръ и враждебно настроени спрямо завоевателите[17]. (Единствено Ибрахим бей Караманоглу, запазил големия си вакъф вероятно заради лични заслуги към каузата на завоевателите)[18]. Това предположение се потвърждава от обнародвания „Регистър на вакъфите в еялета Караман

---

[14] Uzunçarsılı, I. Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu. Karakoyunlu devletleri. Ankara, 1937; XIV-ve XV-inci asirlarda Anadolu beylinklerinde toprak ve halk idaresi. — Belleten, C. II, 5—6; Barkan, Ö. Mülk topraklar. . .; Malikâne-divanî sistemi. — Türk hukuk ve iktisat tarihi necmu'asi, C. II, 1939; Karamursa, Z. Osmanli malî tarihi hakkinda tetkikler. Ankara, 1940.

[15] Mutafcieva, V. Die Wakfe in Karaman (XV—XVI Jhd.). — Etudes balkaniques, 5, No 1 (цялостният текст на регистъра е под печат в издателството Klaus Schwarz,Freiburg); К вопросу о землевладении в Сирии XIV—XVI вв. — ВВр., XXIV, 1965.

[16] Barkan, Ö. Kanunlar. . ., C. I. Istanbul, 1943, p. 83.

[17] Mutafcieva, V. Цит. съч., 71, 72.

[18] Пак там, с. 72. Промените във вакъфа на Ибрахим бей Караманоглу могат да бъдат проследени по редица публикации, а именно: Uzunçarşılı, L. H. Karamanoglu Ibrahim beg vakfiyesi. — Belleten, C. I, S. I, 1937; същото е преразказано в съкратен вид от Шамсутдинов, А. Вакъф-наме Ибрагима бея из княжества Караман. — Краткие сообщения Института востоковедения, XXII, 75—81; Uzluk, F. Fatih devrinde Karaman eyaleti vakiflari fihristi. Ankara, 1958.

от времето на Мехмед II“, където откриваме множество фондации на местни първенци, основани при властта на Караманогуллуръ, които не се намират в описа, датиращ от след едно столетие[19].

Ако проследим по споменатите и по други[20] източници измененията във вакъфското земевладение в малоазийските предели, ще забележим, че то постепенно напускало формите, типични за доосманска Анадола (изчезвали истинските поземлени мюлкове, маликянетата и маликяне-дивани) и приемало османските (на неистинския мюлк, основаван със султански темлик); ще забележим, че се променял и персоналният състав на вакъф-сахибите, като от него отпадали представителите на доосманската феодална аристокрация. Но анализираният материал предоставя възможност и за друго наблюдение: в аграрната структура на Анадола и Близкия Изток от XVI в. преобладавали *дребните* вакъфски владения, учредени преди османското завоевание.

При анализа на вакъфското земевладение в Сирия през XVI в. например се налага на вниманието обстоятелството, че там вакъфските площи възлизали на 1—2, рядко на 3—4 чифта. Това означава, че сирийските вакъфи представлявали някога *еднолични селски стопанства*, чиито завещатели преди османско време са били пълни собственици на въпросните надели — факт, който свидетелствува за липсата на зависимост за част от селячеството там дори до XIV в.[21] Макар и не така дребни, но значително по-ограничени от румелийските били и поземлените вакъфи върху територията на Карамания от XV—XVI в.[22] Тук не можем да говорим за еднолични селски стопанства, но затуй пък сме в правото си да допуснем, че караманските феодали вакъфирали *не изцяло* своята поземлена собственост, а само *части* от нея. И това е логично — в условията на една социално-икономическа система, която не издигала етатизацията на земята като свое ръководно начало, феодалът не бил принуден да търси закрилата на вакъфския статут като гаранция за потомствено владение на собствеността си, затуй завещавал само част от нея с действително религиозна цел.

Забелязаното количествено различие във вакъфския режим на Анадола, от една страна, и на Румелия — от друга, най-общо се дължи на това, че доосманските вакъфи из Мала Азия възниквали *спонтанно*, а не под натиска на централизма, който натиск карал феодалите да учредяват вакъфи от *цялата* си заплашена недвижимост, какъвто бил случаят с румелийските вакъф-сахиби. Заслуга за това, че из Румелия вакъфите били много по-обширни от анадолските, се падала и на централната власт: тукашните земи били християнски, тяхното колонизиране с тюркски елемент и ислямизирането на коренното им население представлявало държавна политика. Като последица от този държавен интерес разпространението на вакъфското земевладение тук нямало спонтанен характер, то не произхождало и от *повсеместна* частна феодална собственост, а от темлик — разпореждане на централната власт. Естествено султанът не дарявал темлици кому да е и без

---

[19] Barkan, O. Malikâne-divanı. . ., 126—143; Mülk topraklar. . ., 158—160.

[20] Uzunçarsilı, L. Osmanlı devleti teşkilâtina methal. Istanbul, 1941, 166—170.

[21] Мутафчева, В. К вопросу о землевладении в Сирии. . ., 64—66.

[22] Мутафчиева, В. Регистър на вакъфите в еялета Караман от управлението на Селим II (под печат). Оригиналният регистър се съхранява в Ор. отд. на НБКМ под сигнатура ЦГ 78/19.

оглед на интересите на централизма; крупни поземлени мюлкове възниквали по правило из граничните — за даден етап на завоеванието — балкански области[23]. За османския централизъм било изгодно да заинтересова своите големи военачалници в по-бърза и безпощадна експанзия, като ги превърне в едри поземлени собственици. За османския централизъм било от значение да постави значителни маси инородно население под пряка феодална зависимост от своите предани пълководци, сановници, династия. Ето защо из Румелия получили разпространение точно едрите вакъфски поземлени владения.

Типично е, че през XVI в. вече можела да бъде прокарана доста точна разлика между вакъфските владения, завещани при доосманските ислямски династии, и владенията на вакъфи, възникнали по силата на османски султанов темлик. Докато през XV в. на територията на бившето княжество Караман например поземлените вакъфи все още имали очертани граници, тоест представлявали териториални единици[24], през следващото столетие преобладаващият брой от вакъфските владения в същата област били обособени вече само от частта „маликяне" (твърде често дори от 1/2, 1/3, 1/4 на частта „маликяне"); частта „дивани" от въпросните владения се оказала в разпореждане на фиска, от която формирал друг вакъф, няколко тимара или пък присвоявал пряко приходите ѝ[25]. По това време из Румелия поземлените вакъфи притежавали точни граници, описани подробно в техните синурнамета или худуднамета[26], тоест били териториално очертани владения.

* * *

В същност централният въпрос за вакъфа като практика е въпросът за неговото абсолютно относително тегло в цялостната социално-икономическа структура на Империята и на Балканите в частност. Защото качествената характеристика на въпросната институция стои в пряка зависимост от количествената.

Непонятно защо (въпреки че в науката подобни ситуации не са редки) проблемът за вакъфа се е оказал в своеобразна „отбрана" спрямо проблема за спахилъка. Другояче казано: изследването е принудено да доказва мястото, ролята и значението на вакъфа като реалност, защото те *по начало биват подценявани*. Причината за това е, че тимарската система по традиция, а и напоследък съсредоточи вниманието на османистиката, поради което бе взета за *определяща* в османската социално-икономическа структура.

В същност шериатът е недвусмислен; той е интерпретиран компетентно от малцината изследвачи на вакъфа: 1/3 от всички завоювани земи у османците били определяни за султански хасове, 1/3 била предвиждана за издръжка на ленната конница, а 1/3 била вакъфирана[27]. Това постановление на шериата — не повече и не по-малко достоверно от прословутата фетва на Абу Сууд за статута на мирийските земи и на раетския чифлик — бива подминавано от османистиката като недоказано, макар че въпросната

---

[23] Мутафчиева, В. Аграрните отношения. . ., 108—119.
[24] Uzluk, F. Цит. съч., 9—60.
[25] Мутафчиева, В. Регистър на вакъфите. . .; Die Wakfe in Karaman. . ., 61—65.
[26] Мутафчиева, В. Аграрните отношения. . ., 91—95.
[27] Barkan, Ö. Şer'i miras hukuku. . ., p. 170; Heffening, A. Цит. съч.

фетва също може да бъде оспорвана във фактическото ѝ приложение, понеже върху мирийска земя все пак възниквали и безусловни владения, понеже и тя понякога се оказвала в свободен търговски оборот[28]. И така излиза, че науката си избира на кое шериатско постановление да вярва и на кое — не.

Вече бе изтъкнато, че подценяването на вакъфа като предмет на изследване е диктувано от тенденциозните съвременни концепции на някои турски историци. От тази тенденция логически произтича стремежът на същите историци да подценят и *количествената* страна на въпроса. О. Баркан например смята, че в началото на XVI в. вакъфското земевладение заемало незначителен дял от аграрната картина на Империята, а през по-късно време то нямало как да бъде увеличено[29]. Основанията за това неаргументирано твърдение проличават веднага: според същия автор било „неправилно да се счита, че една от причините за назадничавостта в икономиката на ислямските страни бил вакъфът"[30]. Впрочем „политизирането" на проблема за вакъфите в страните на исляма е довело дотам, че да бъде отричано и тяхното разпространение.

В някои наши досегашни изследвания бе направен опит да бъдат изброени във възможния обем *поземлените* вакъфи до XVI в. върху територията на днешна България. Данните за този списък бяха крайно непълни, защото бяха черпени не от вакъфските кадастри на въпросните земи, а предимно от единични документи, където е споменат някой и друг вакъф. Въпреки непълнотата на съставения списък той обхващаше около 250 вакъфски села[31]. Ето и някои сравнения, които ни карат да твърдим, че е непълен: над 200 били вакъфските села само върху територията на вилаета Караман в Анадола през XVI в.[32] въпреки секуляризацията на Мехмед II, която унищожила едрите вакъфи там, а те съдържали преди всичко села. През 1603—1604 г. само *християнските* къщи в поземлените вакъфи на Анадола и Румелия били 95 000[33], а известно е, че тъкмо вакъфската рая била предимно мюсюлманска — както от тюркски произход, от колонисти, така и от помюсюлманчени по пътя на освобождаване от робство[34]. Впрочем дори състоянието между християни и мюсюлмани върху вакъфска земя да е било едва 1:2, то вакъфските селски домакинства само в Румелия и Анадола ще да са били 300 хиляди или милион и половина души. Разбира се, всякакви пресмятания в случая ще бъдат твърде приблизителни, но очевидното е едно: и след секуляризацията на крупните поземлени вакъфи мястото на вакъфа в аграрната османска структура не било „незначително", а напротив.

Едва ли би бил перспективен и методът на сравняване на данните за вакъфи и за тимари върху територията на даден еялет, защото изобщо са несравними бройката тимар с бройката вакъф. Докато вакъфът на Балканите по принцип обхващал *целите селища* с цялостния им приход, с прилежащата към тях мера, пустеещи земи, планински пасища[35] и пр., то

---

[28] Мутафчиева, В. Аграрните отношения. . ., 97—103.
[29] Barkan, Ö. Şet'i miras hukuku. . ., p. 169.
[30] Пак там.
[31] Мутафчиева, В. Аграрните реформи. . ., 111—119.
[32] Mutafcieva, V. Die Wakfe in Karaman. . ., p. 61.
[33] Ор. отд. НБКМ, сигн. Ф. 1, ед. 15115.
[34] Мутафчиева. В. Аграрните отношения. . ., 147—149.
[35] Inalcik, H. Fatih devri üzerinde telkikler ve vesikalar. C. I. Ankara, 1954, p. 219.

тимарът рядко покривал цяло село, а обикновено бил формиран от част от феодалната рента на определен брой райетски домакинства, живеещи в част от селото или в части от две-три села[36]. Следователно броят на тимарите, сьотнесен към броя на вакъфите, всякак би ни заблудил в полза на тимара като преобладаваща категория в земевладението на дадена териториална единица.

И все пак от огромна важност за изучаване на цялостната социално-икономическа структура на Балканите под османска власт би било да уточним броя и размера на *всички* поземлени вакъфи тук. Изясняването на този въпрос ще хвърли светлина не само върху спецификата на статута, експлоатацията и цялостното стопанско развитие на вероятно хиляди балкански селища, но ще разкрие и чисто политически моменти в това развитие — моменти, на които ще се спрем в заключението.

Набирането обаче на материал по въпроса е особено трудно и трудоемко, защото документалната база на вакъфите е пръсната и фрагментарна. Тази задача едва ли е по силите на един единствен балкански османист. Но като се има пред вид, че изучаването на проблема на вакъфите ще бъде от полза за историографията на всички балкански страни, може да се очаква, че османистите там ще намерят форми на плодотворна кооперация за издирване и публикуване на достъпните данни за вакъфа и дейността му на Балканите. Доколкото ни е известно, засега само в Сараево е създадена комисия от османисти, работещи върху тази задача.

* * *

Не е по-лесно да се изследва и въпросът за етапите в развитието на вакъфа на Балканите. Споменахме, че тукашните вакъфи не изживели етапа, характерен за малоазийските — те пропуснали „предосманската фаза" в това развитие, пропуснали и преходния етап от предосманските към османските форми. На Балканите вакъфът бил внесен от самите османци, затуй еволюцията му поела началото си от *османските* вакъфски форми.

Знаем, че значителните, понякога огромни мюлкове от времето на османската експанзия на Балканите били по правило вакъфирани още от първия си владелец. Следователно „мюлковият етап" за мнозинството от османските балкански вакъфи също бил прескочен за разлика от Мала Азия. (Оставяме настрана обстоятелството, че върху балканската земя били учредени голяма част от султанските вакъфи или вакъфите на членове на династията, при които напълно липсвал мюлковият етап.) Редица османски везири и велики везири си издействували от султана темлик за дадено владение, което незабавно вакъфирали. Остава тайна обаче по какъв правен път се сдобивали с обширни земи в частна феодална собственост множество представители на спахилъка (бейлербейове и санджакбейове например, чиито владения по принцип били *послужбени,* тоест без право да бъдат вакъфирани). Колкото и недопустимо от гледна точка на шериата, има данни, че някои османски феодали *изкупували* райетски чифлици или части от такива, след което ги вакъфирали[37].

---

[36] Inalcik, H. 1431-tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1954, Timar N 16, 21. 22, 31, 32, 33 ect., Ор. отд. сигн. ОАК 45/29, ОАК 52/59, ОАК 45/30 и др.

[37] Мутафчиева, В. Аграрните отношения. . ., 101—102.

И така, тъй като „неистинският“ характер на поземлените мюлкове на Балканите принуждавал собствениците им да търсят гаранциите на вакъфската форма върху евентуални конфискации, мюлковият етап в предисторията на вакъфите тук бил минимален по време. Затрудненията при установяване на по-нататъшните етапи, през които преминали те, произтичат от това, че вакъфът, бидейки институция „вечна“ и чието стопанисване, функции и пр. бивали строго фиксирани от „шарт-и вакъф“ (сиреч по нормите, детайлно определени от завещателя)[38] според правния вакъфски статут *не можело и не бивало* да претърпят каквито и да било изменения нито като собственост, нито като експлоатация.

Този шериатски постулат е абсурден, когато разглеждаме вакъфа не формално-юридически, а като жив компонент на една социално-икономическа динамика. Съвсем уместно авторите, с които полемизира О. Баркан, са изтъквали, че „вакъфите са една от причините за изостаналостта в икономиката и нищетата на ислямските страни“[39]. Именно консервативната до абсурдност вакъфска институция — особено ако вземем пред вид огромното ѝ разпространение — не можела да не се отрази съвсем върху цялостния социално-икономически живот на османската държава. Тази констатация, близка до ума, трябва обаче да бъде нюансирана във времето.

Няма спор, че през периода XIV—XVI в., когато именно били учредени на Балканите многобройни и обширни поземлени вакъфи, техните завещатели фиксирали в „условията на вакъфа“ форми на експлоатация и стопанисване, паричен капитал и лихва, заплати, суми за ремонт и пр. в съгласие с обективно съществуващите, с текущите социално-икономически дадености и отношения от същия период. В тия условия вакъф-сахибът като крупен поземлен частен собственик или като крупен градски собственик играел *положителна роля* за развитието на икономиката, защото — бидейки не условен, а безусловен собственик — той бил в правото си да нормира по-гъвкаво и адекватно за момента експлоатацията, функциите, изобщо стопанската дейност на вакъфа си, отколкото би сторил това един тимариот, чиито стопански инициативи били ограничавани от централизма. Затуй по правило монументалните вакъфски строежи на Балканите, оживяването и разрастването на вакъфските селища, израстването им до касаби и паланки се отнася към XIV—XVI в. През този период „условията на вакъфа“ все още *съответствували* на изискванията на обективното развитие на османската социално-икономическа система. Но тази система имала своя органична динамика, която най-общо водела от централизма към децентрализацията във всички отрасли на имперския живот, докато „условията на вакъфа“ спъвали поредния му мютевелия да пригоди владяното или управляваното от него вакъфско стопанство към изискванията на тази променена действителност.

Според М. Бегович, изследвал правният статут на вакъфите в Югославия, повечето такива вакъфи западнали през XVII—XVIII в., защото рентата, постъпваща в касите им, била нормирана според цените, наемите и лихвата от много по-ранен период. Главоломното спадане на курса на османската монета[40] в същност свело до минимум вакъфските приходи.

---

[38] Вж. например Шамсутдинов, А. Цит. съч., 77—81.

[39] Пак там.

[40] Беров, Л. Движението на цените на Балканите през XVI—XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976, с. 165 и сл.

Поради това мютевелиите дори не били в състояние да поддържат вакъфските сгради, нито да устояват на „условията на вакъфа" по благотворителността, по заплащане на духовниците и пр.[41]

Изводът на М. Бегович почива върху многобройни конкретни сведения, а освен това е и логически издържан: наистина невъзможно би било да поддържаш през XVIII в. разклоненото стопанство на един вакъф с дребните акчета, получавани срещу наеми, аренда и лихва, нормирани през XVI в. Впрочем гъвкавостта, проявявана от вакъф-сахибите при учредяване на техните фондации, от XVII в. нататък се превърнала в антипода си: в пагубна липса на гъвкавост, произтичаща от задължението да бъдат съблюдавани най-дребнаво фиксираните преди векове, но вече остарели „условия на вакъфа". Като социално-икономическа реалност вакъфът станал нежизнеспособен, вакъфският статут му запрещавал всякакво развитие и водел към пълен упадък икономиката му.

Проследявайки този процес едностранчиво — от описаната по-горе страна, и то само в сферата на градските вакъфи, М. Бегович пропуска да анализира друг момент от същия процес: намаляването, дори изчезването на редица известни поземлени и градски вакъфи на Балканите. Така например вакъфът на Хаджи Муслихеддин в Одрин, учреден през 1423 г., към края на XVI в. бил продаден на Соколу Мехмед паша[42]; част от вакъфа на Синан бей, също в Одрин, бил купен от Рустем паша[43]; зависим селянин от спахийски тимар купил едно лозе от вакъф, учреден още при Мехмед II[44]; при незвестни обстоятелства през периода от управлението на Байезид II до това на Сюлейман I от вакъфа на Мустафа паша отпаднали няколко села[45]; седемте села от вакъфа на Ахмед паша Херсекзаде, основан в началото на XVI в., към средата на същия век вече били едва три[46]; Ибрахим паша, везир при Сюлейман I, вакъфирал на джамията си три села в Къзълагачко, които били посочени като „изчезнали" (сиреч изчезнал бил вакъфският им статут) дори през управлението на същия султан — през 1562[47], и пр. Успели да „изчезнат" и голям брой цариградски градски вакъфи до управлението на Сюлейман I, както проличало при пререгистрацията им от 1546 г. Най-незабелязано това ставало в случаите, когато обект на вакъфа бил паричният капитал — определени хиляди акчета[48], които поредният мютевелия просто присвоявал. Нека мимоходом отбележим, че няма свидетелства за това някой вакъфски владелец или мютевелия да бил привлечен под отговорност за превишаване на правоароразпореждането си — очевидно според османската съдебна практика наследникът или потомственият мютевелия отговарял не наказателно, а морално пред починалия завещател, ако потомството му не било изчерпано. Пред кадията формално се отчитали само *назначените от него* мютевелии на вакъфи с изчерпано потомство на учредителя.

---

[41] Беговић, М. Вакуфи у Југославији. Београд, 1963, 62—69.

[42] Gökbilgin, M. XV-ve XVI-inci asirlarda Edirne ve Paşa livasi vakiflar, mülkler, mükata alar. Istanbul, 1952, p. 272.

[43] Пак там, 253.

[44] Пак там, 288—289.

[45] Пак там, 444—446.

[46] Пак там, 391—392.

[47] Пак там, 504—505.

[48] Barkan, Ö., H. Avverdi. Цит. съч., с. 1 и сл.

В разрез със съществуващото схващане, че поземлени мюлкове, *само* от които можел да произлезе вакъф, *не били раздавани* след началото на XVI в.[49], намират се данни, които опровергават това схващане. Вярното е, че последният султан, който учредил огромен поземлен вакъф, бил Сюлейман I[50], но до края на неговото управление били основани особено многочислени вакъфи[51]. Следователно масовото раздаване на темлици продължило поне до средата на XVI в. При това можем да се уверим, че вакъфи произлизали не само от поземлените мюлкове, дарявани през XV—XVI в., както твърди О. Баркан. Така например през 1745 г. бил учреден вакъфът на Шериф Халил паша в Шумен, чийто завещател бил откупил една и половина четвърт от мукатаата на с. Карагур, Варненско, която владеел като маликяне, т. е. с правата на пожизнен откуп[52]. Пашата издействувал темликнаме, което превърнало маликянето му в пълна собственост, и веднага го завещал на джамията си. По-късно той откупил и останалите части на същата мукатаа, получил за тях допълнително темликнаме, като завещал и тях[53]. С други думи, дори през XVIII в., когато практиката по даряване на поземлени мюлкове били отдавна забравена, някои управляващи (Халил паша бил кехая на великия везир), откупчици на държавни приходи, успявали противозаконно да се снабдяват с темлик, превръщайки *прихода* от дадено селище в *собственост* над същото селище, за да го вакъфират. Типично е, че въпросният завещател не учредил „истински" по предназначение вакъф, а наследствен тевлиет — най-добре гарантираната срещу конфискации форма на частна феодална собственост в Империята.

Впрочем, ако приемем, че след средата на XVI или в началото на XVII в. настъпил нов етап в развитието на вакъфа, а именно постепенното намаляване и дори изчезване на множество поземлени вакъфи (било поради несъответствие между „условията на вакъфа" и курса на парите, било поради разпродажба на вакъфската недвижимост или поради конфискация), все пак следва да отбележим, че това правило имало изключения — и след посочената граница продължили да възникват вакъфи, обособявани вече не от поземлени мюлкове, а от мукатаи, откупени като маликяне, които неправомерно получавали статута на поземлен мюлк.

Въпреки общият упадък на вакъфа като едър поземлен и градски собственик не бива да пренебрегваме най-съществения за поставения въпрос факт, а именно: като изключим случаите, когато фискът отнемал вакъфския статут на дадена земя, за да я върне към общия режим на мирийските земи, при всички останали случаи — на присвояване, на продажба, на дарение, на прехвърляне, на замяна (случаи също в разрез с шериата, какъвто е и предходният) — бившият вакъф си запазвал статута на *пълна и безусловна частна собственост* въпреки промяната на собственика си. Ако се касаело за градска недвижимост, смятана от шериата за „истински" мюлк, то къщата, ханът, банята, дюкянът или

---

[49] Barkan, Ö. Ser'i miras hukuku. . ., p. 169.

[50] Gökbilgin, M. Цит. съч., 497—498.

[51] Пак там, с. 248, 259, 315—317, 328, 370—371, 394, 408, 414, 417, 424, 455, 457, 503, 506, 525 и др.

[52] Suceska, A. Malikâna, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turckom vladavinom. T. XVIII—XIX.

[53] Duda, H. Balkantürkische Studien. Wien, 1949, 77—78.

лозето просто се връщали към статута, от който били произлезли като вакъф — ставали отново градски мюлк. Другояче било обаче с поземлените вакъфи, произхождащи от „неистински“ мюлк.

В научната литература е отделено голямо внимание на проблема за възникването на чифлиците като форма на пълна феодална собственост в Османската империя, характерна за периода XVIII—XIX в. Известно е например, че поземлените владения на многобройните и имуществено силни аяни от този период били главно чифлиците[54], Авторите, изследвали чифликчийството, почти единодушно изтъкват, че то възникнало, следвайки тези пътища: изземане на селска мера, изкупуване на райтски стопанства, откупуване на мукатаи — т. е. снабдяването с маликянета[55]. Тази констатация е безусловно вярна, макар да не е подкрепена от маса документални свидетелства. (Създаването на чифлици по начало било следствие от *извънзаконна* дейност, поради което не могат да бъдат масови и документите за нея.) По наше убеждение обаче (също недостатъчно аргументирано от положителни свидетелства) един от пътищата за създаване на чифлици е било и *изкупуването на вакъфска земя* от страна на частни лица. Наченките на подобна практика се набелязали още при предходния етап в развитието на вакъфа — това било „изчезването“ на цели села, на мезри, на чифлици и пр. от вакъфския фонд. Тъй като те нямало как да изчезнат, явно е, че били *продавани* на частни лица, нямащи нищо общо със съответната фондация.

От някои селищни истории е известно, че дадено село или юрушки джемаат били изкупили от някой вакъф пасище, гора[56]. Следователно, ако такъв терен бъдел изкупен не от цяла селска община, а от частно лице, то би се сдобило с пълна собственост над него и можел да го превърне в чифлик.

Изказаното тук твърдение не е повече от хипотеза, макар че основанията ѝ са не по-малобройни от ония, които доказват сочените досега от литературата пътища за образуване на чифлици. Необходимо беше да се изложи тази хипотеза, за да насочи изследвачите на чифликчийството да издирят местни спомени и предания, които биха аргументирали наличието на още един начин за създаване на чифлици[57].

И така, когато се опитваме да обрисуваме етапа в развитието на балканските вакъфи от XVII в. нататък, въпреки ограничените данни, с които разполагаме, трябва да приемем, че той бил характерен с две направления: А. Множеството градски вакъфи из Балканите били разпродадени на частни лица в града, с което се възвърнали към изходния си статут — на „истински“, т. е. градски мюлк, а монументалните обекти, на които били завещани те за издръжка и ремонт (джамии, кервансараи, медресета, безистени), били запуснати и се порутили по липсата на

---

[54] Димитров, Стр. Историята на един аян. — В: Изследвания в чест на академик Д. Косев. С., 1974; Мутафчиева, В. Кърджалийско време, с. 21 и сл.

[55] История на България. Т. 1, 1954, с. 297; Димитров, Стр. За аграрните отношения в България през XVIII в. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, с. 138 и сл.; Гандев, Хр. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в. С., 1962, с. 16 и сл.

[56] Дечов, В. Миналото на Чепеларе. Ч. 1. С., 1928, 31—32.

[57] По устни сведения на В. Димитриадес, изследвач на големия вакъф на Евренос бей (The tomb of Ghazi Evrenos bey at Yenitsa and its inscription. — Bulletin of the School of oriental and african studies of London, v. XXXIX, 1976, p. 2), през XVIII и XIX в. именно върху територията на този вакъф се създали обширни и богати чифлици.

вакъфски приходи. Б. Голяма част от вакъфските земи на Балканите от XVII в. нататък били разпродадени или конфискувани. При конфискация те се възвръщали към режима на мирийските земи. Ако бъдели изкупувани от раи, те приемали статута на райетски чифлици и пак били приравнявани към земите мирие; ако ги купували местни първенци, те ставали чифлици в пълна собственост.

От само себе си се разбира, че не всички вакъфски владения „изчезнали" през периода XVII—XIX в. Някои от тях имали извънредно дълъг живот, макар и не в териториалните рамки, фиксирани от завещателя им. До освобождението от османска власт просъществували например вакъфът на Рустем паша в Арбанашките села[58], някои от плевенските вакъфи на Гази Михаловци[59], вакъфът на Карлъзаде в Гьопсата[60], на Михримах султан в Копривщица[61], на Шериф Халил паша в Шумен[62], на Евренос бей в Гюмюрджинско и Ениджевардарско[63], на Исхак бей в Скопско[64] и др. Както виждаме, думата наистина е не за султански, но не и за „редови" вакъфи; това били предимно т. нар. „везирски вакъфи" — владения, достатъчно обширни, за да се запазят и след известно орязване. Затуй пък извънредно многобройни са случаите, когато — след като за някой вакъф имаме сведения до XVI в. — не го срещаме вече споменат през следващия исторически период.

Така изброените етапи в развитието на вакъфа като социално-икономическа категория могат да бъдат сведени до три: А. Възникване (чрез краткотрайно мюлково владение или само след получаване на темлик). Б. Пълнокръвно съществуване на вакъфа като социално-икономическа единица. В. Неговото „изчезване" по пътя на разпродажбата или на конфискацията.

Твърде елементарната схема за етапите на развитие на вакъфската институция на Балканите е обусловена от два фактора: 1. Тук тя нямала предосмански черти, нито черти на прехода от предосманското към османското си съществуване. 2. „Вечността" на вакъфа, изразена в забраната да бъдат променяни неговите форми, експлоатация и функции, го направили неприспособим към измененията в околната социално-икономическа среда — можело да има или да няма вакъф, но ако го имало, той бил задължен да съществува в рамката, установена с „условията на вакъфа", т. е. да съблюдава нормите и отношенията от периода XV—XIX в.

* * *

В някои преходни изследвания уточнихме висшата прослойка на османската феодална класа — мюлк-сахибите — и нейните отделни категории. Понеже поземлените мюлкове обикновено били вакфирани още от първия им владелец, то явно е, че от него нататък всичките му потомци формално ставали вакъф-сахиби. Във въпросните изследвания бяха установени следните категории феодали, владетели на мюлкове, а оттам —

---

[58] Мутафчиева, В. Към въпроса за състава и облика на османската феодална класа през XV—XVI в. — ИПр, 1961, № 6, с. 46 и сл.; Аграрните отношения. . ., 103—108.

[59] Gökbilgin, M. Цит. съч., 163—169.

[60] Ор. отд. НБКМ, сигн. Д 62, с. 1.

[62] Gökbilgin, M. Цит. съч., 177—181.

[63] Пак там, 203—218.

[64] Пак там, 300—305.

на вакъфи: 1. Членове на династията. 2. Т. нар. „газии". 3. Везири. 4. Висши военноадминистративни чинове. 5. Потомци на аристокрацията от Анадолските бейлици. 6. Придворни служители и участници в дворцовите наемни части. 7. Духовници.

Понеже изброените категории мюлк- и вакъф-сахиби бяха основно изучени, тук ще се спрем само върху две, невключени в списъка им: най-едрите и най-дребните владетели на вакъфи.

Както и би могло да се очаква, най-едрите вакъф-сахиби в Империята били самите султани. Към най-ранните от тях трябва да отнесем Сюлейман паша, син на Орхан, който вакъфирал — когато управлявал европейските владения на държавата — част от град Булаир (175 домакинства), градчето Сейдикавак и 5 села в околността му, 29 села в Малгарско с 1382 домакинства и 2 села в Галиполско. Колкото и скромен — ако го сравняваме с по-късните султански вакъфи, — забелязваме, че това владение, завещано от Сюлейман Челеби, все пак обхващало голяма част от още необширните земи на султана в Европа.

Не разполагаме засега с данни за състава на вакъфа на Мурад Худавендегяр, макар да знаем, че центърът му бил Бруса. Пак там учредил свой вакъф и синът му — Байезид Светкавицата, който имал вакъф и в Румелия, състоящ се от 214 домакинства от 14 махали на Одрин, както и от две одрински села. Към тях били прибавени и 3 села в Чирменско.

Вакъфите на Мурад II били многобройни, защото този султан не се задоволил с един имарет. Земите им били пръснати из цяла Източна Тракия и Беломорието, а именно: 9 села в Одринско, 3 в Бабаески, 5 във Визенско, 7 в Хайреболско, 22 в Гюмюрджинско. (Към Мурадовия вакъф били задължени и чергарите от територията на нахиите Стара Загора, Казанлък, Нова Загора, Ямбол, Пловдив, Анхиало, Виза, Димотика, Бабаески, Лозенград, Мехмед паша и Провадия, което давало годишно над 33 хиляди акчета.) На друг имарет на Мурад II били вакъфирани 4 села в Бунархисарско. На одринския си имарет султанът завещал целия приход от Кратовските сребърни рудници — 363 626 акчета. След като построил дългия мост над Ергене, Мурад II му завещал новозаселения град със същото име, 2 села в околността му и 7 села в Малгарско, а на джамията си в Солун — 3 мезри в Солунско.

Мехмед II също бил учредител на грамаден вакъф. Той завещал само на своя столичен имарет 6 града, 67 села, 7 мезри и 28 чифлика с общо 10 303 домакинства и с приход над един милион акчета.

Не по-малък бил вакъфът на следващия османски султан — Байезид II. Той обхващал 27 села и една мезра в Одринско, Димотика и 12 села от околността ѝ, 11 села и една мезра в Къзълагачко, 15 села и 3 напоителни канала в Пловдивско, Созопол с 5 села наоколо, 9 села в Никополско и Ямболско, 20 села в Ениджевардарско, 11 в Гюмюрджинско, 4 в Чирменско, Енос с едно село, 5 села в Кавалско. Според документалните сведения в този вакъф влизали 90 румелийски села^{65}.

Селим I не завещал наистина ни едно акче, но синът му Сюлейман I вакъфирал на имарета си 1 одринско село, 1 димотишко, 2 в Ергененско, 1 в Старозагорско, 44 села и мезри в Пловдивско, 2 в Ипсалско, 4 в

[65] Gökbilgin, M. Цит. съч., 363.

Къзълагачко, 9 в Татарпазарджишко (именно селата в Чепинско) и 7 в Самоковско. Общият приход на този вакъф възлизал на 826 955 акчета[66].

Приведените данни не са изчерпателни, те вероятно указват долната граница в размера на съответните вакъфи, понеже досега не са обнародвани пълните вакфиета на отделните султани. „Вакфието на имарета на Завоевателя", издадено през 1945 г., фактически съдържа само списъка на градските имоти, които Мехмед II завещал на този имарет[67]. Нека не забравяме и че всеки следващ султан можел да завещае „на името на баща си" още недвижимост, както градска, така и поземлена[68]. Нека напомним, че всеки султан още като шехзаде създавал свой вакъф, обикновено в Анадола, който се прибавял към неговите султански вакъфи, след като станел владетел[69].

Следователно засега не сме в състояние да установим реалния състав на султанските вакъфи, разположени из Анадола и Румелия, но дори при изброяването на известните ни техни съставки е явно, че това били грамадни владения с голям феодален приход. (Оставяме настрана приходите им от градска недвижимост — така например в градската недвижимост, която Байезид II *прибавил* към вакъфа на баща си, влизали 1063 къщи в Цариград, 2300 дюкяна в същия град, 17 бани, 227 одаи, 148 магазии, 5 хана и 48 мелници.)[70]

Следва ли въз основа на изнесените свидетелства да отнесем османските султани към най-горната прослойка на вакъф-сахибите, т. е. да ги разглеждаме като представители на частното феодално земевладение в Империята? Едва ли. Вярно е, че както в останалите едри поземлени вакъфи, така и в султанските форми на експлоатация на зависимото население често се различавали от формите на експлоатация на раята в мирийските земи[71], характеризирайки се с голямо разнообразие. Така че в качеството си на вакъф-сахиби и султаните имали възможност да интензифицират стопанството на своите вакъфи. Що се отнася обаче до *предназначението* на приходите от султанските вакъфи, то се различавало от предназначението на прихода от останалите — именно „частните вакъфски владения". Султанските вакъфи били съвсем „действителни" (асл) по своите цели. Те не били нито потомствени (евлятлък), нито наследствени тевлиети, а цялостният им приход бил изразходван именно за религиозни, благотворителни, образователни и културни нужди в общоимперски мащаб, както и за строителство в същите направления.

Това е естествено. В условията на ислямската монокрация[72] султанът и халиф бил властен да разполага не само с прихода от земите — апанаж на короната (хавас-и хумаюн, които, ако вярваме на вече цитираното шериатско правило, обхващали до 1/3 от територията на Империята); султанът безпрепятствено можел да посегне и на приходите от чисто фискалните пера. По тази причина едва ли някой от османските владетели

---

[66] Пак там, 497—498.
[67] Ergin, O. Fatih imareti vakfiyesi. Istanbul, 1945, 25—27.
[68] Пак там, с. 24.
[69] Ор. отд. НБКМ, сигн. Д 62, с. 1; Mutafcieva, V. Die wakfe in Karaman. . ., p. 72.
[70] Ergin, O. Цит. съч., 25—27.
[71] Мутафчиева, В. Аграрните отношения. . ., 145—156.
[72] Gökbilgin, M. La monocratie. — Récueil de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, vol. XX, 1970, p. 627 et suiv.

би се нуждаел от част от вакъфските си приходи за целите на своята цивилна листа. В замяна на това държавният бюджет не предвиждал разходи за религиозни, образователни, културни и други цели — те се смятали за задължение на духовната власт, чийто фонд представлявали „действителните“ вакъфи, а такива били именно султанските. Всеки султан (до Селим II) учредявал колосален имарет или няколко имарета — от Орхан до Мехмед II в Бруса или Одрин, от Мехмед II до Сюлейман I в Цариград. Тези имарета се състояли от монументална джамия, голямо висше духовно училище — медресе, от библиотека и пр. Следователно приходите от султанските вакъфски земи или от градска недвижимост, макар да не били осчетоводявани като актив на фиска, фактически били изразходвани — без да фигурират и като пасив на фиска — за целите на османската държава, за нуждите на ислямската духовно-културна общност. Това ни пречи да отнесем въпросните владения към „частния сектор“ в османската социално-икономическа структура. Този сектор бил широко застъпен от земевладението на мюлк — т. е. вакъф-сахибите, които вече са били подробно изследвани. След въпросните изследвания обаче за първи път бе обнародван *масов* материал за вакъфите в *един* град, а именно в османската столица — става дума за описа на Истамбулските вакъфи от 1546 г., който съдържа данни за 2515 вакъфи, посветени на кварталните и централните джамии в столицата[73]. Този материал създава възможност да бъде изучена най-многобройната — висшата — категория вакъф-сахиби в Империята.

Трябва да изтъкнем, че въпросният опис не *обхваща* едрите истанбулски вакъфи, чиито учредители принадлежели към вече изследваната прослойка на „частните феодали“ — в него не намираме сведения за султански и везирски вакъфи, нито за вакъфи на членове на династията. Другояче казано, това били имоти, завещани именно от *граждани* без установено качество — масови данни за техните вакъфи досега липсваха. Обнародването на този материал ще хвърли светлина върху голям, и то съществен кръг от въпроси, които ще получат положителното си разрешаване едва когато богатите сведения на описа от 1546 г. бъдат подложени на статистическа обработка по редица показатели и бъдат сравнени с друг масов материал за градския живот в Империята през XVI в. При все това още сега могат да бъдат направени някои общи наблюдения върху категорията на вакъф-сахибите — редови граждани на столицата.

В описа намираме по изключение (изразено в 10 бройки срещу останалите 2505) вакъфи, в чийто състав влизали и села — т.е. произхождали от поземлени мюлкове, владени от участници в установените досега категории мюлк- и вакъф-сахиби[74]. За тях било направено изключение, вероятно защото техните учредители били построили джамиите, на които завещавали имуществото си другите цариградски граждани. Последните вакъфирали на тези джамии не непременно градска недвижимост, намираща се в столицата, но и такава от множество села и градове из Румелия и Анадола. Сиреч описът съдържа с нищожни изключения вакъфи, обособени от „истински“ (градски) мюлк.

Сведенията на новообнародвания регистър доказват преди всичко, че през периода от 1520 до 1596 г. в Цариград били учредени 2868 вакъфа, в чието число не влизали ония, учредени до тази дата, а именно още 1163.

---

[73] Barkan, Ö., H. Avverdi. Цит. съч., 1—440.
[74] Пак там, с. 42, 67, 82, 307, 345, 367, 427, 431, 434, 436.

Или ако вярваме на точността на османската администрация, броят на *дребните градски* вакъфи с център Истанбул бил по това време общо 4031. Завещаните къщи само според описа от 1546 г. възлизали на около 4000. (В техния брой не влизат къщите, включени в едрите вакъфи; така например само къщите от вакъфа на Ая София били 1300.)[75] През 1579 г. в Цариград имало 5717 дюкяни, принадлежащи към дребните вакъфи. (Като отново не знаем броя на ония, включени в едрите вакъфи; 2300 дюкяни наброявал само вакъфът на Ая София.)[76] Освен това предлаганите изчисления не вземат пред вид броя на останалите вакъфирани градски сгради — бани. мазагии, безистени, ханове, одаи, пристройки и пр.

Предстоящите изчисления върху този масов материал и допълването му с материал от *едрите* вакъфи тепърва ще разкрият реалното място на вакъфа в османската градска икономика, но тук — само с оглед на състава на вакъф-сахибите — трябва да измъкнем, че сякаш всеки не само заможен, но и просто редови градски собственик в столицата бил и вакъф-сахиб.

Близко до ума е, че не вярската ревност подтиквала градските собственици да завещават имущество на религиозни учреждения. Въпреки че при описа на всеки от тия хиляди вакъфи четем определението „асл" (действителен). Според приложените пак там „условия на вакъфа" става ясно, че той ставал действителен чак след изчерпване на потомството на завещателя по мъжка и женска линия. С една дума, дотогава десетките хиляди вакъфирани сгради и многомилионният паричен капитал де факто оставали в гарантираното от вакъфската форма правоопразпореждане на собствениците им и техните наследници.

Кое принуждавало гражданите почти без изключение да вакъфират дребната си недвижимост, а също и парите си?

Общият отговор е, че в условията на Османската империя никой поданик не бил сигурен в утрешния ден. Той не обяснява защо и как един собственик на къщурка, пристройка и плевня трябвало да трепери от страх пред конфискация — конфискувани били обикновено крупни имущества. Очевидно при дребните вакъфи било в сила друго съображение: *вакъфирането било път за заобикаляне на шериатското наследствено право.* Знае се, че по шериата всяко наследство се разпределяло по сложни правила между *всички* наследници на покойния, като разните степени на родство обуславяли и различния процент в участието му. Тъй като ислямското право не познавало закона за майората — типичен за средновековното наследствено право, например у християните — то водело към разпокъсване на недвижимата собственост, към крайно усложнени имуществени отношения между многобройните сънаследници[77]. Докато формата на вакъфа представлявала своеобразно *завещание,* при която само завещателят можел да обезнаследи част от потомците си в полза на един от тях. Впрочем чрез институцията на вакъфа в османски условия практически бил осъществяван майоратът при имущественото наследяване, а семейното имущество било опазвано от разпокъсване, пръсване и безстопанственост. Единствено чрез вакъфирането османският градски собственик можел да *избере* своя универсален собственик.

---

[75] Пак там, с. 11.

[76] Пак там, 11—12.

[77] Barkan, Ö. Şer'i miras hukuku. . ., p. 160.

Затова, когато изследваме низшата прослойка на вакъф-сахибите — градските вакъф-сахиби, — по начало трябва да ги поделим на две категории. В първата ще влязат ония, които завещавали многобройни градски постройки, от чиято *рента* (или процент от нея) щяло да се издържа потомството им под формата на „евлятлък-вакъфа" или на наследствения тевлиет. Това били вакъф-сахиби в пълния смисъл на думата, защото живеели от рента, т. е. от експлоатацията на градските производители.

Що се отнася до втория вид учредители на градски вакъфи обаче, нямаме право да ги причислим към прослойката на мюлк- и вакъф-сахибите. Това били дребни градски производители или дори наемници, които търсели формата на вакъфа, за да предадат по предпочитание в наследство своя дом, своя дюкян, спестяванията си. При тия — особено масови според разгледания опис — дребни градски съществования завещателят или неговите потомци не експлоатирали чужд труд. Те в същност били еднолични собственици. Тук формата на вакъфа с нищо не допринасяли за тяхното обогатяване, освен че лишавала техните законни сънаследници от участие в наследството.

И така, без да третираме тази масова, низша градска прослойка като вакъф-сахиби, трябва да изтъкнем, че богатият материал за нейните вакъфи има съвсем друго значение за изследвачите на османската социално-икономическа действителност: той позволява да си съставим известна представа за имущественото състояние и имущественото разслоение на редовото гражданство в Империята. Не бива да забравяме обаче, че въпросният вид вакъфски описи не свидетелствуват кой градски собственик каква част от цялостната си недвижимост вакъфирал и каква част от същата оставял да бъде разпределена между наследниците му на основание на шериатските норми. Другояче казано, описаните вакъфи може би представлявали цялото имущество на даден градски жител, но са могли да бъдат и само част от него. Впрочем, взет в своята маса, анализираният материал за дребните градски вакъфи трябва да бъде използуван като свидетелство за долната граница на количествените показатели, за които предоставя данни.

* * *

Ислямският постулат за „вечността", т. е. за неизменността на вакъфа, гаранциите, дадени от шериата на всеки правоверен, който би вакъфирал имуществото си — това са положения, които буржоазната османистика беше възприела като реални[78]. Ония изследвачи, които все пак отбелязваха упадъка на вакъфите на Балканите, отдаваха това на диспропорцията между техните приходи и падането на османската монета от XVII в. нататък[79].

Някои последни изследвания, които третират вакъфа не като правна институция, а като социално-икономическа категория, преразгледаха и привидно разрешения въпрос за взаимоотношенията между османските вакъф-сахиби и централната власт. В резултат на това се установи, че въпросните взаимоотношения съвсем не били статични, както го изисквали

[78] Kremârik, J. Цит. съч.; Heffening, A. Цит. съч.
[79] Бегиħ, М. Цит. съч., с. 62 и сл.

шериатските положения; те се подчинявали на общата динамика в развитието на османската социално-икономическа структура, както и на отражението на тази структура върху вътрешнополитическия живот в Империята. Разкрито беше в общи линии и съдържанието на тази динамика: поляризацията в интересите на две основни прослойки османски феодали — послужбените и частните (спахийството и мюлк- или вакъф-сахибите) — предизвикала ожесточени прослоечни борби, при което надмощието на една от въпросните тенденции се изразявало в обща или частична експроприация на съответната прослойка от страна на другата. Типичен момент в „разминаването" на двата вида османско феодално земевладение наблюдаваме чрез управлението на Мехмед II, който кодифицирал принципите на османския феодален централизъм — той извършил и най-значителната в османски условия секуляризация на частното феодално земевладение, укрепено във вакъфа. Вторият момент на такова разминаване този път в обратна насока — протекло при Мехмедовия син Байезид II, когато пък взело връх вакъфското земевладение, т. е. прослойката на вакъф-сахибите. Тъй или иначе, двете категории феодално земевладение в Империята запазили относително равновесие в аграрната ѝ структура до края на XVI в., когато се набелязал неудържимият упадък на спахилъка[80].

Не е тук мястото да преповтаряме аргументацията, която очертава отделните периоди „вакъф-сахиби — централна власт" до края на XVI в. Все още остава обаче открит въпросът за развитието, изразено в нея след тази хронологическа граница. Успял ли е османският централизъм да се наложи над „частните феодали" вече *без* подкрепата на спахийството, което след упадъка на ленната система и след спахийските въстания или минало в отявлена „опозиция" спрямо централната власт, или престанало да бъде нейна широка опора? Успели ли са „частните феодали" в борбата си да укрепят и разширят своите икономически позиции?

Отговорът на тия въпроси е от значение за изясняването на съдържанието на общия социално-икономически процес на поробените Балкани. Този отговор би уточнил отделните етапи в съотношението между централизъм и децентрализъм в Османската империя, между държавния и частния сектор в икономиката ѝ. Но изследването на вакъфа е твърде далече от такъв отговор. Засега то може да предложи само хипотези.

Характерно е например, че из османската официална документация сведенията за вакъфско земевладение започват да намаляват оттогава, откогато започват да зачестяват сведенията за маликянета и чифлици. Аналогичен е случаят със султанските хасове или спахийските тимари, които по същото време фигурират най-вече като мукатаи, продавани в маликяне[81]. Това ни дава основание да предположим, че след изчерпването на потомствата на част от вакъфските завещатели техните владения

---

[80] Мутафчиева, В. Аграрните отношения. . . (Параграфите: За „вечността на вакъфа, 156—158; Намесата на централната власт в праворазпореждането на мюлковите и вакъфските владелци, 160—161; Фискална намеса на централната власт в мюлковете и вакъфите, 162—164; Бил ли вакъфът неотчуждаем?, 164—167, и Отменяване на мюлковото и вакъфското земевладение по времето на Мехмед II, 167—172, както и Тенденции в развитието на мюлковото и вакъфско земевладение, 173—176; De la politique intérieure de Mahomet II le Conquérant. — In: Studia et acta orientalia. Bucarest, 1967.

[81] Димитров, Стр. За аграрните отношения в България през XVIII в. . ., с. 134, 141 и сл.; Mutafčieva, V., Str. Dimitrov. Sur l'état du système des. . ., p. 36 et suiv.

попаднали под правоpазпореждането на фиска, при което той обособявал и от тях мукатаи, продавайки ги под пожизнен откуп — практика, особено разпространена през XVIII в. В същност, както личи от почти всички „условия на вакъфа", тези владения трябвало да преминат в „действителен вакъф", когато вече нямало живи потомци на завещателя им[82], но нормата очевидно не била спазвана. При хронически пасивния баланс на имперските бюджети след управлението на Сюлейман I хазната всячески се стремяла да постави под свое разпореждане възможно най-голяма част от мирийските земи, използувайки разнообразни методи. И понеже при вакъфските земи, останали без наследствен мютевелия или потомствен владетел, нямало налице *пряко заинтересован* феодал, който да противостои на фиска при такива извънзаконни операции, светската централна власт измествала без усилие духовната, като встъпвала в правото си на върховен разпоредител с мирийските земи и „одържавявала" вакъфския приход.

Изложеното предположение почива както върху изводи за по-ранния период, така и върху аналогия — що се отнася до периода XVII—XIX в.; по аналогичен начин османският фиск водел настъпление и срещу спахилъка, превръщайки овакантените, запуснатите и „спорните" тимари в продаваеми мукатаи; по аналогичен начин султаните сами превръщали хасовете си в многобройни мутакаи, за да ги продадат в маликяне и да получат в брой феодалната им рента за три или десет години напред. Съвсем логично е да е била приложена една практика и по отношение на поземлените вакъфи, която се зародила през XV—XVI в.[83], разширила се през XVII в., а през XVIII в. била почти повсеместна[84]. Само така можем да си обясним факта, че след края на XVI в. сведенията за вакъфско земевладение прогресивно намаляват.

Впрочем като аграрна категория, заемаща голямо място в османската социално-икономическа структура през XV—XVI в., и вакъфът не можал да остане извън процеса, който модифицирал тази структура, протичайки от централизъм към децентрализация в земевладението. Въпросът е там, че вакъфът бил *по замисъл* представителен за частното феодално земевладение, към което от началото на XVII в. започнало да се прелива послужбеното; вакъфът бил формата, която удовлетворявала интересите на османската поземлена аристокрация от XV—XVI в. Затуй трябва да допуснем, че след този период, когато османските едри феодали намерили и *други форми*, удовлетворяващи същите интереси — маликянето и чифлика, — вакъфът загубил за тях значението на *единствена* узаконена форма на частно земевладение.

И така участието на вакъфа в аграрната структура на Империята ще да е било редуцирано през XVII—XIX в. по две причини: 1. Поради посегателствата *на фиска* върху приходите от вакъфски земи, от които образувал откупни единици. 2. Поради това, че *самите едри феодали* усвоили новите по-адекватни на изменената социално-икономическа действителност форми на частно земевладение, отколкото била за тях закостенялата форма на вакъфа. С нейния упадък обаче ролята и мястото на частното феодално земевладение в Империята не намаляла.

---

[82] Barkan, Ö. Ser'i miras hukuku. . . (вж. извадките от документи на с. 181 и сл.).

[83] Мутафчиева, В. Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV—XVI в. и развитието на паричните отношения. — ИПр, 1960, № 1.

[84] Suceska, A. Цит. съч., 48—49.

Изказаното предположение се нуждае от частни доказателства. Това, че вакъфските земи преминали в маликянета и чифлици, едва ли намерило точно отражение в нарочни документи. Ако фискът пристъпвал към подобни операции, те били противошериатски; ако самите вакъф-сахиби разпродавали вакъфа окончателно или под срочен откуп, то също било в разраз с „условията на вакъфа". Впрочем единствената възможност да бъде аргументирана горната хипотеза е: след като бъдат поименно установени при точни граници и приходи отделните поземлени вакъфи на Балканите, трябва да бъдат търсени данни за съществуването на чифлици и маликянета върху същите земи през периода XVII—XIX в. По този начин ще изясним не само развитието в корелацията „вакъф-сахиби — централна власт" и за посочения период, но и ще изясним цялостния процес на преминаване от послужбената към частната форма на феодално земевладение в Османската империя.

* * *

Следващите два въпроса, поставени в началото на настоящото изследване, а именно „какви били формите на експлоатация над зависимото и извън лична зависимост производително население, упражнявано от вакъфа?" и „каква била дейността на вакъфа като едър поземлен частен феодал, като едър градски собственик, като кредитен институт и като дребен селски или градски собственик?" — тия два въпроса би трябвало да бъдат разгледани успоредно, понеже донякъде се покриват, а донякъде и вторият обуславя първия.

Централната тежест в изучаването на вакъфа като социално-икономическа категория в същност пада върху двата посочени въпроса. Ако те бъдат задоволително разрешени, ще си съставим конкретна картина за мястото и ролята на „частния сектор" в османската икономика през началните векове след завладяването на Балканите (защото от XVII в. нататък този сектор бива застъпен не само от вакъфите). Изследванията по поставените два въпроса следва да бъдат конкретни в максималната възможна степен, да почиват върху сведения за *реалните форми* на експлоатация и *реалните размери* на тази експлоатация във вакъфите. Едва ли вакъфнаметата биха били достатъчно надежден източник в указаната насока; те все пак отразяват волята на завещателя, а не действителната практика от десетилетия и дори столетия след неговата смърт. А въпреки че според османските правни трактати вакъфите трябвало „да бъдат управлявани по волята на завещателя до края на света"[85], сметководните книги на някои вакъфи ни карат силно да се усъмним в този постулат. Друг вид документи — описите на поземлени вакъфи — също предоставят данни за формите на експлоатация в тия владения, както и за статута на населението им[86]. Но най-надежден източник в насоката на диренето представляват годишните вакъфски баланси (мухасебе-и махсулат ве ихраджат), каквито мютевелиите, ако вакъфът не бил „евлятлък" или потомствен тевлиет, или пък с изчерпано потомство на завещателя, трябвало да представят ежегодно на съответния кадия — назър на

[85] Hadžibegić, H. Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji XVII stoleću. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. II, p. 153.

[86] Gökbilgin, M. Цит. съч., 273—274, 336, 378, 473, 213 и др.

вакъфите, които имали за център съответния град. Точно този род документи досега не са били предмет на анализ, нито пък в специалната литература е правен опит да бъдат съпоставени съдържащите се в тях сведения с тези от вакфиетата например. Липсата на подобни опити е причина вакъфът да бъде третиран в литературата като „вечен", т. е. неизменен — цитираните по-горе изследвачи са го обрисували според вакфиетата[87].

Когато разглеждаме вакъфа като експлоататор на зависими селски производители, преди всичко сме длъжни да установим техния статут. Характерно за населението на поземлените вакъфи е голямото разнообразие именно в статута му. Предпоставки за това разнообразие създавали още завещателните актове, в които учредителите на вакъфи уточнявали в детайли всичко (разпределението на вакъфския приход най-вече) освен методите на експлоатация в завещаното си владение[88].

Според законодателството султанските и везирските вакъфи били отнесени към т. нар. „свободни владения", тоест такива, чиито собственици не отделяли част от постъпленията срещу „свободните данъци" на своята рая в полза на висшестоящи във военноленната йерархия феодали. Другояче казано, светското законодателство приравнявало по статут големите вакъфи към леновете на висшите чинове от спахилъка. Потвърждения за такова тъждество действително съществуват в записаната практика[89].

Далече преобладават обаче конкретните свидетелства, които доказват, че населението на големите поземлени вакъфи (дори и на някои неголеми) съвсем не било равно по статут на онова от „свободните" владения. Твърде често например то било *освобождавано* от изплащането на т. нар. „авариз-и дивание ве текялиф-и ьорфие" — сиреч от голямата част от рентата, която присвоявал фискът[90]. Това ставало по силата на нарочна султанска заповед, която можел да издейства завещателят или някой негов потомък. При други — също многочислени вакъфи — на вакъф-сахиба се полагала основната съставка на рентата, платима от християнското население на фиска: джизието[91].

Впрочем, ако османското законодателство дало прекомерно гръмкото определение „свободни" на леновете, от чиито „свободни данъци" (в същност едва няколко инцидентни такси и глоби) феодалът не отделял част за висшите спахийски чинове, как ли трябвало да бъдат дефинирани ония вакъфски владения, чиито господари фактически се ползували с пълен *финансов имунитет* — практика, принципно отречена от османския централизъм? Подвеждайки заварените поземлени мюлкове и вакъфи под системата маликяне — дивани — крачка към пълна етатизация на земите в Империята, — ранните султани правели всичко възможно, за да не съществува феодално владение с пълен финансов имунитет на неговия господар. А, от друга страна, същите султани под натиска на формиращата

---

[87] Авторът на настоящото е подготвил такова изследване за вакъфа на Шехабеддин паша. Измененията във формите на експлоатация и в състава му са проследени за периода XV—XVII в.

[88] Хаџибегић, Х. Канун-нама султана Сулејмана Законодавца. — Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, св. IV—V, с. 320.

[89] Gökbilgin, M. Цит. съч., 163—166, 171, 178 и др.; Елезовић, Гл. Цит. съч., 1089—1090 и др.

[90] Gökbilgin, M. Цит. съч., 257—261, 276, 284, 233—234, 414, 417.

[91] Ориент. отд. НБКМ, сигн. ПД 17/12.

се османска феодална аристокрация сами създали предпоставките за финансов имунитет в голям брой едри вакъфски владения.

Така, без да бъдат указвани във вакфиетата (отчасти понеже били плод от по-нататъшните усилия на вакъф-сахиба да разшири правомощията си), формите на експлоатация на зависимото население във вакъфите обикновено не се покривали с тези от „свободните владения". Многообразието в експлоатацията на производителите върху вакъфска земя проличава най-вече в личния статут на тия производители. Естествено в редица случаи можем да говорим за вакъфска рая, приходите от която — взети по конкретни пера — били еднакви с приходите от раята в тимари и хасове. Но твърде често в един и същ вакъф наред с раята (или при липса на рая) откриваме категории експлоатирано население, чийто статут не бил райетски. Въз основа на конкретни изследвания в това направление бяха установени следните категории селски производители върху вакъфска земя — категории, липсващи в тимарите и хасовете: А. Военнопленници или цели домакинства, преселени от мюлк- или вакъф-сахиба от т. нар. „дар ул-харб" във владението му. Б. Освободени роби, означавани като „атък" или „азадлу", или „гулям-и вакф". В. Ортакчии, т. е. неосвободени роби. Г. Население, набрано по пътя на девширмето и отклонено към големите вакъфи. Д. Зависими — „таалюкят", също от робски произход. Е. Хайманета — скитащо, ничие население[92].

Както виждаме, по лично правен статут изброените категории могат да бъдат поделени на две: освободени роби и неосвободени роби (като изключим хайманетата, които били рая). Но вакъфските освободени роби нямали статута на останалите освободени роби по шериата, които приемали статута на този, който ги бил освободил — спахия или гражданин, или селянин-мюсюлманин[93], вакъфските „атък", „азадлу" и „гулям-и вакф" били *зависими* от вакъф-сахиба, макар тяхната зависимост да не се равнявала на райетската. Освен това, въпреки че били помохамеданчени, те продължавали да плащат джизие. Колкото до ортакчиите — неосвободените роби из вакъфите, — тяхната експлоатация била по-висока от райетската, понеже нямали дори частично владение върху средствата за производство, та дори и върху оръдията на труда си[94].

Погрешно би било да се смята, че сочените видове население из вакъфските земи били случаи на рядко изключение от правилото. Тия видове изобилствували през ранните векове на османската власт на Балканите. Централизмът оправдавал масовото им наличие с това, че изнамерените от частните феодални форми на експлоатация в известна степен обслужвали и държавните интереси, като интензифицирали селското стопанство. Защото чрез заробването на населението от „дар ул-харб" и настаняването му из големите вакъфски владения била преодоляна една от най-неблагоприятните за османците последица от продължителните им войни за завладяването на Балканите — обезлюдяването на обширни плодородни области. Заинтересовани да съживят селското стопанство върху частните си владения, вакъф-сахибите давали земя на своите роби или на освободени роби, снабдявали ги за своя сметка с необходимия инвентар и работен добитък, раздавали им семе за посев. Цялата тази организационно-

[92] Мутафчиева, В. Аграрните отношения. . ., 145—156.
[93] Barkan, Ö. Kanunlar. . ., p. 51.
[94] Пак там, с. 11.

стопанска дейност, а също и надзорът над насилствено преселените неволници би трябвало да легне върху централната власт при стремежа ѝ да възстанови икономиката на Балканите след завладяването им. Впрочем, раздавайки щедро темлици именно тук, ранните султани се стараели да заинтересоват османската феодална аристокрация в по-бързото и усилено съживяване на селското стопанство.

Въпреки шериатските постулати за абсолютното съблюдаване на волята на завещателя неговите потомци на практика имали възможност да увеличават обема на феодалната експлоатация и дори да я видоизменят по форма. В същност не из вакъфските, а из тимарските земи тия форми с течение на времето ставали неадекватни на социално-икономическата действителност и развитието ѝ. Натуралният десятък например, който се превърнал в пречка за развитието на селското стопанство в тимарите, не можел там да бъде заменен с паричен откуп по волята на спахията, защото фигурирал като натурален в основните тимарски регистри — муфасалите. Борбата на селячеството срещу десятъка в продукти продължила дори след средата на XIX в., когато държавата продължила да го прибира под тази му форма като част от вече централизираната феодална рента[95]. Както е известно от вече цитираните изследвания върху чифлишкото стопанство от края на XVIII и началото на XIX в., само там натуралните събирания често били заменяни с паричен кесим. И макар че този кесим представлявал засилена експлоатация, от друга страна, паричната форма на рентата, явявайки се безусловно по-прогресивна от отработъчната и натуралната, стимулирала развитието на производителните сили в сферата на чифлиците.

Трябва да подчертаем обаче, че не чифлиците от периода на зараждане на капиталистическите отношения в аграрната структура на Империята били първите владения, където се оказал въведен паричният кесим като поземлена рента. Така например още през 1640 г. във вакъфските села из Пловдивско, завещани през XV в. от Шехабедин паша, вместо отделните разновидности на натуралния десятък бил въведен кесим в пари: „кесим бедел-и ьошр"[96]. Такова положение било немислимо в системата на тимарите чак до нейния край.

Ако по мнението на османистите, изследвали вакъфа като правна институция, реалните вакъфски приходи намалели от края на XVI в. нататък, тъй като наемите и лихвата им оставали непроменени и след девалвацията на османската монета; ако по наши наблюдения вакъфите постепенно „изчезвали" поради разпродажбата на уж „вечните" обекти, които ги съставяли, то в противовес на това при онези вакъфи, чието съществуване се оказало трайно, вакъф-сахибите не само успели да пригодят стопанството им към изменените социално-икономически условия, но и в известен смисъл *изпреварили* в тази насока владелците на останалите категории феодално земевладение.

Вакъф-сахибите изпреварили фиска и в друга една практика, която през XVII—XVIII в. довела до фактически частно феодално земевладение и над голяма част от земите, включени в султански хасове и тимари — покупко-продажбата на дялове от феодална рента за даден срок или пожизнено,

[95] Draganova, S. De la production agricole, l'imposition fiscale et la differentiation sociale de la population paysanne en Bulgarie du Nord-Est durant les années 60—70 du XIX s. — Bulgarian historical Review, 1977, No 2, p. 71 et suiv.

[96] Ор. отд. НБКМ, сигн. ПД 17/12.

т. нар. маликянета. Още дълго преди тази практика да се появи и разпространи, едрите вакъф-сахиби продавали под откуп феодалната рента от някои села на вакъфите. Така през 1640 г. вече били формирани мукатаи от рентата на селата Паша, Авретакча и Дул в Одринско, а също и на с. Гьозсюз в Малгарско, които вакъф-сахибът отдал под откуп — „дер ухде" — на частни лица[97]. Впрочем, когато подчертаваме, че откупничеството на феодална поземлена рента в условията на зрелия османски феодализъм и на тази практика били поставени от вакъф-сахибите.

По-нататъшните конкретни издирвания, основани върху вакъфски баланси и описи от *различни* периоди, но за едни и същи обекти, ще предоставят свидетелства за още по-голямо многообразие в експлоатацията на вакъфските земи, за по-бързото развитие на стоково-паричните отношения именно във вакъфското селско стопанство, за често по-прогресивни методи на експлоатация именно из вакъфите, сравнени с тимарската система например.

Главната причина, щото тъкмо из вакъфските земи стопанството да се развивало с по-бързи темпове, е явна: от една страна, именно потомственият, а не послужбеният феодал бил заинтересован дълбоко и трайно да интензифицира селското производство в своето владение, а, от друга страна, големият вакъф по своята същина представлявал *едро стоково стопанство*, ориентирано към пазара. Впрочем не полукапиталистическите чифлици от края на XVIII и началото на XIX в. били първата такава поземлена категория в Империята — нейни предшественици били поземлените вакъфи.

Сумите, получавани срещу продажба на зърнени храни, постъпления срещу натурален десятък или като ортакчийски кесим в даден вакъф, били огромни. Само вакъфът на султан Байезид II продавал годишно зърно за 337 136 акчета[98]. Въпреки че предпочитал да прибира паричен кесим вместо натурален десятък в повечето си села, вакъфът на Шехабедин паша все пак взимал годишно по 51 465 акчета от търговия със зърнени храни[99], а вакъфът на Мурад II — 50 000 отделно от сумите от продажба на мед, масло и др.[100] В редица случаи крупните вакъфи организирали нарочно масово производство на даден продукт — съществува например цяло кануннаме за статута и експлоатацията на вакъфските маслари[101]. Могат да бъдат наброени множество случаи за ролята на вакъфа като едър производител на хранителни продукти и като търговец с такива продукти. Конкретният анализ на вакъфското счетоводство ще покаже, че вакъфът експлоатирал не само принадлежащите към него селяни, но и ония от околните земи. Така например срещу ползуването на водата и реките Векиледдин и Къзълхисар в Пловдивско, която оризопроизводителите от низината използували за напояване на оризищата, вакъфът на Шехабедин паша им прибирал кесим в ориз — той се полагал на мютевелията и бил продаван от него[102]. Именно стремежът на вакъф-сахибите да разширяват стоковото производство във владенията си бил причина те да търсят и

[97] Пак там.
[98] Gökbilgin, M. Цит. съч., с. 378.
[99] Ор. отд. НБКМ, сигн. ПД 17/12.
[100] Gökbilgin, M. Цит. съч., с. 220.
[101] Barkan, Ö. Цит. съч., 232—236.
[102] Ор. отд. НБКМ, сигн. ПД 17/12.

намират все по-нови форми на експлоатация на зависимите от тях производители.

В крайна сметка ролята на вакъфа като едър частен феодал се заключавала в това, че той създал и развил върху земите си по-ефективни форми на експлоатация, но и привлякъл върху тия земи по-гъсто население, използувайки всевъзможни методи на насилие, осъществимо благодарение на привилигированото място ва вакъф-сахибите в системата на османската власт. Не следва обаче да изтъкваме само насилието като метод за заселване на вакъфските владения. Съвсем ясно е, че към вакъфските владения — особено към тия султани, везири и емири — доброволно гравитирало производително население. Натам го тласкал интересът му.

В условията на безправие и произвол, каквито били османските, за селянина било особено тежко това, че в неговата експлоатация имал своя дял и спахията, и фискът, и местните властници — узаконено положение, което давало възможност за куп беззакония, упражнявани от всеки бирник и надзорник. Затова не е чудно, че финансовият имунитет на феодала в редица крупни вакъфи бил в интерес и на селяните му, които търпели произволите поне на един вместо на мнозина насилници. Освен това при много вакъфи раята била освобождавана от нередовните държавни събирания — аваризи и текялифи, — което представлявало облекчена експлоатация в абсолютна стойност. Правото на вакъф-сахибите да заселват „хайманета" — ничии и скитащи (вероятно и забягнали) селяни — сигурно е било широко използувано от ония, които имали достатъчно основания да желаят да сменят господаря си. Неоспорим факт е, че именно селата от големите вакъфи били по-многолюдни и растели по-бързо от останалите, често прераствайки в касаби[103]. Понеже поземленият вакъф — за разлика от тимара — се състоял не от определен брой домакинства, а представлявал поземлен къс с точни граници, в тия граници вакъф-сахибът имал право да настани толкова заселници, колкото намерел за изгодно. На това движение на населението към вакъфските села се дължи разцветът на някои от тях, които до османското завоевание били безизвестни.

* * *

Въпреки ролята, която изиграл вакъфът като *единствена* форма на частното феодално земевладение през XV, XVI и част от XVII в., тя не може да бъде сравнена с ролята, която той изиграл в градското стопанство на Балканите. С право можем да твърдим, че е невъзможно да си представим облика и живота на градовете на Балканите под османска власт, ако не изучим дълбоко и точно дяла на вакъфа в тия градове.

Ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите в същност бе обрисувана в общи черти още преди десетина години. Бяха уточнени функциите на вакъфа в градския живот[104], но все още сме далеч от часа, когато тия въпроси ще бъдат изяснени напълно.

Първата от набелязаните градски функции на вакъфа в същност произтичала от значението му на едър зърнопроизводител и изобщо на производител на селскостопански продукти: вакъфите били едри и по-

---

[103] Мутафчиева, В. Аграрните отношения. . ., с. 134, 156.

[104] Мутафчиева, В. За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под турска власт (XV—XVII в.). — ИИИ, 1962, с. 121 и сл.

дребни търговци, които допринасяли с дейността си за развитието на вътрешния пазар, за стокообмена между града и селото.

Макар дотук да не бе нарочно засегнат въпросът за паричния капитал, с който вакъфите разполагали, той донякъде се изясни в хода на изложението: като едър частен феодал и като търговец вакъфът натрупвал големи парични суми. Стотици хиляди, а нерядко над милион акчета представлявали само *годишните* приходи на някои вакъфи[105], и то през XV—XVI в., когато акчето имало сериозна покупателна стойност, а приходът на редовното спахийство из Румелия възлизал на по 3—5 хиляди[106].

Както и да отчитали вакъфските потомствени или назначени мютевелии приходите на вакъфа пред местния кадия, можем да бъдем убедени, че съставяните от тях баланси не отразявали в точност тия приходи, че без друго били занижавани. (Изобилстват и сведения за чести злоупотреби на мютевелиите с вакъфски средства.)[107] И въпреки всичко става ясно, че разходите на даден вакъф рядко били равни на приходите му, т. е. на „дер кисе-и вакъф" (в кесията на вакъфа). Така например при 121 960 акчета годишен приход от вакъфа на Софие Фатма хатун 62 000 — повече от половината всяка година оставали неизразходвани. Вакъфът на Касъм паша, основан след средата на XV в., до 1621 г. натрупал капитал от 1 340 229 акчета[108]. Тези грамадни суми, притежавани от вакъф-сахибите, дали възможност да се развие една от основните функции на вакъфа — лихварската.

Ако прелистим коя да е кадийска книга от кой да било балкански град под османска власт, ще се убедим, че вакъфът бил главната кредитна институция у османците. Правовата несигурност в Империята правела несигурно и лихварството, особено едрото, а вакъфат представлявал надежден щит срещу конфискациите на лихварския капитал. Характерно е, че дори османските велики везири, чувствувайки се застрашени в своето служебно положение, от което зависело и богатството им, бързали да въкфират част от него и да го пуснат под лихва. Рустем паша, велик везир и зет на Сюлейман I, бил снет, а имуществото му в размер на 15 милиона дуката — иззето от фиска. Той бил вакъфирал обаче своевременно 1 милион и 200 акчета, които се намирали в лихварско обръщение[109]. Синан паша, управлявал през последното десетилетие на XVI в., също бил постигнат от конфискация на имуществото (от 1 милион и 100 хиляди дуката). Вакъфираните от него 2 милиона и 120 хиляди акчета на името на сина му също останали непокътнати, намирайки се в лихварско обръщение[110].

Колосалните суми, които вакъфът прибирал от рента и пускал под лихва, били, както видяхме, увеличавани и от нарочно вакфиран капитал, чието предназначение било лихварско. Вакъфите очевидно намирали най-голяма изгода в тази си дейност, иначе рискована за частните лица. Доказателство за това са продажбите на вакъфски обекти — земя, хамами, дюкяни и безистени — с оглед получените при продажбата суми също да

---

105 Пак там. Вж. таблицата на с. 130—131.

106 Мутафчиева, В. За състоянието на спахилъка през XV—XVI в. — ИПр, 1959, № 3, с. 36.

107 Ориент. отд. НБКМ, ф. 1, ед. 15100.

108 Пак там, сигн. Д 62.

109 Moravitz, Ch. Les finances de la Turquie. Paris, 1902, p. 9; Gökbilgin, M. Цит. съч., с. 365.

110 Moravitz, Ch. Цит. съч., с. 9; Калешки, Х., М. Мехмедовски. Три вакуфнами на Качаникли Мехмед паша. Скопје, 1958, с. 25, 57.

бъдат пуснати под лихва[111]. При това шериатски нормираната лихва от 10 % често била надхвърляна, и то по волята на завещателя, достигайки 12,5 и дори 15 %[112]. В сиджилите ще се натъкнем и на сведения за разпродажбата на имуществото на неиздължили се спрямо вакъфа негови дебитори[113].

И така втората функция на вакъфа в града било едрото лихварство. Към вакфиране на парични капитали прибягвали обаче не само видните вакъф-сахибите, както бе доказано в досегашните изследвания. Новообнародваният масов материал за дребните вакъфи в Цариград от средата на XVI в. свидетелствува, че от описаните 2515 вакъфа 1292 се състояли от недвижимост, 294 имали за състав и недвижимост, и паричен капитал, а 845 били по начало учредени само от капитал[114]. (Разликата до 2515, а именно 184 вакъфа, е грешка в изчисленията на издателите.) За първите три-четири години след завземането на Цариград жителите на 13-те му вече мюсюлмански махали вакъфирали общо 3 809 323 акчета; за времето от 1457 до 1494 г. — 728 600 акчета; от 1495 до 1519 г. — 3 594 125 акчета; от 1520 до 1546 — до 13 253 736 акчета. Или за по-малко от столетие *дребните* цариградски вакъф-сахиби оперирали общо с лихварски капитал, възлизащ на 21 385 784 акчета[115].

Очевидно е, че лихварство упражнявали не само крупните вакъф-сахиби, поземлени или градски; голям брой средни градски собственици също вакъфирали капитали от по няколко хиляди до по няколко десетки хиляди акчета, от чиято лихва горе-долу се издържало потомството им. Това е аргумент, че в балканските градове под османска власт съществувала широка средна прослойка на паразитстващи мюсюлмани, които били в състояние да поминават от лихва, приблизително равна на годишния приход от спахийски тимар. Това били типични поради своята масовост дребни хищници, чиято плячка не им позволявала да охолстват, но все пак да се изхранват от експлоатация на производителите.

Изнесените данни представляват нищожна част от засега неизвестната обща сума на вакъфския паричен капитал, който се намирал в лихварско обръщение. По-нататъшните изследвания върху тази страна от дейността на вакъфите ще позволят да бъде осветлена ролята на вакъфа-лихвар в разоряването на дребния селски или градски производител — процес, който непрекъснато се засилвал.

Освен най-едрия търговец и най-едрия кредитор вакъфът бил най-едрият градски собственик. В някои досегашни проучвания бе уточнен броят на къщи, дюкяни, стопански сгради, собственост на някои от големите вакъфи на Балканите, както и размерът на рентата, получавана от тия вакъфи от градски обект[116]. Необходимо е да подчертаем, че вакъфска била почти без изключение градската строителна площ. Върху нея можели да строят частни лица, длъжни да изплащат ежегоден наем на вакъф-сахиба за парцела — „мукатаа-и земин". Чак до края на робството из балканските

---

[111] Gökbilgin, M. Цит. съч., с. 420.

[112] Мутафчиева, В. За ролята на вакъфа. . ., с. 131.

[113] Galabov, G., B. Duda. Die Protocolbücher des Kadiamtes Sofia. München, 1960, p. 350, 357.

[114] Barkan, Ö., H. Avverdi. Цит. съч., с. 8.

[115] Пак там, с. 31.

[116] Мутафчиева, В. За ролята на вакъфа. . ., 135—137.

градове повечето собственици на частни сгради, мюсюлмани и християни, изплащали на даден вакъф наем за земята, върху която се намирала движимостта им[117].

В качеството си на едър градски собственик вакъфът играел и ролята на едър експлоататор на градските производители. Градският човек обикновено живеел във вакъфска къща или поне си строял своя върху вакъфски парцел; занаятчията обикновено работел, а търговецът търгувал в дюкян, който наемал от вакъфа; нерядко вакъфски били дори оръдията на труда му, понеже вакъфите отдавали под наем специализирани дюкяни и работилници — т. е. снабдени със съответните сечива и други занаятчийски пособия; търговец, занаятчия, наемник, градският жител прибягвал до вакъфски кредит и с това ставал допълнително зависим от вакъфите. А в някои вакъфски баланси намираме странни приходни пера, като например „десятък от дюкяните", платим в пари и успоредно с наема от дюкяните[118]. По всяка вероятност занаятчиите, които работели във вакъфски дюкяни, издължавали на вакъфа събиране, равно на десета част от печалбата им. В такива случаи можем да говорим за известна *лична зависимост* от извън икономически порядък на дребния градски производител от вакъфа.

Но в многостранната сфера на градския живот вакъфът се явявал не само експлоататар, който по различни пътища присвоявал част от труда на гражданите. Вакъфът бил и едър градски строител. При липсата на османска конституция, аналогична на градското самоуправление при къснофеодалните условия на Запад, вакъфите отчасти играели нейната роля тук. Като изключим казармите и конаците на административни управители, централната власт нямала грижа за градските обществени строежи. Мостовете, чешмите, баните, хановете, кервансараите, джамиите, медресетата и пр. били строени от богатите вакъф-сахиби. Част от строителството на вакъфите трябвало да увеличи техните печалби, такова било строителството на бани, безистени, фурни, маслобойни, табакхани, бозаджийски работилници, ледници и пр. Но дори да отчетем, че тези строежи вакъфите осъществявали с оглед на стопанските си интереси, те все пак обслужвали нуждите на градското население; един град не можел без мостове, чешми, без свещоливница или маслобойна. Освен тях обаче вакъфите строели и институти, които удовлетворявали чисто културните нужди на мюсюлманското градско население, като медресета, библиотеки и др., и от които вакъф-сахибите не само нямали приходи, но и които изцяло издържали[119].

Следователно в османски условия *цялото* градско обществено строителство и благоустройство били предоставени на вакъфите, на тяхната самоинициатива. В компетенцията на последните било и по-нататъшното стопанисване на тия обществени обекти, организацията им, издръжката и ремонтът им, заплатите на обслужващия го персонал. Ако вземем описанието на Евлия Челеби за един балкански град — Одрин например, — ще се уверим, че той бил почти изцяло „вакъфски"[120]. За балканските градове под османска власт като физически единици може да се каже: градът — това били вакъфите.

---

[117] Бегић, М. Цит. съч., с. 61 и сл.
[118] Ориент. отд. НБКМ, сигн. ПД 17/12.
[119] Изобилни данни за това строителство вж. във Vakiflar dergisi. Т. 1—7.
[120] Kreiser, K. Edirne im XVII Jahrhundert nach Evliya Çelebi. Freiburg, 1972.

Тази констатация идва да обясни оживяването на градския живот на Балканите през XV, XVI и част от XVII в., констатирано от някои автори[121]. През този период именно вакъфите процъфтявали, понеже все още се намирали в огромната си част у потомците на своите завещатели — заинтересовани със стопанствено отношение към вакъфираните обекти, заинтересовани в строежа на нови, в увеличаване на паричния капитал на вакъфа и в усйления им лихварски оборот. Но колкото по-дълго време изтичало от учредяването на големите вакъфи на балканските земи, толкова по-голяма част от тях оставали без вакъф-сахиб или мютевелия от потомството на завещателя. Тях започвали да управляват чиновници, срочни откупчици или пък фиксът приобщавал приходите им към държавните. Това били пътищата, по които вакъфът като гръбнак на градовете западнал, загубил мястото си в градската икономика и ролята си в градския живот. Вакъфът на Балканите от XVIII в. бледо напомнял онази многостранна по дейност и икономически могъща институция, каквато бил някога — от това градът като организъм също загубил. Но в него вече започвали да играят роля новият тип феодали и градски първенец — ааните. Тяхното могъщество поставило отпечатъка си и върху облика на градовете, и върху градския живот.

* * *

Какви били последиците от широкото разпространение и интензивната многообразна дейност на поземлените и градските вакъфи върху балканска земя?

По-горе бяха набелязани проблемите, чието конкретно изучаване и положителни изводи трябва да доведат до търсения резултат — да бъде опознат вакъфът като реалност с решаващо значение за развитието на „частната линия“ в османската централизирана социално-икономическа структура от ранните векове на Империята. Линия, която при своето понататъшно — при „следвакъфското“ си — развитие в крайна сметка подкопала устоите на османския феодализъм. Но изучаването на вакъфа на Балканите преследва и други цели: то трябва да установи реалната роля на вакъфите и колонизацията на тюркско население и за ислямизацията на част от местното балканско население.

Нека не забравяме, че освен социално-икономическа институция вакъфът бил и идеологическа. Това били своеобразни огнища на исляма и на ислямската пропаганда, разсеяни из почти цялата заробена територия на Балканите. Около централния обект на вакъфа — джамия, медресе, завие, тюрбе, имарет — без друго изниквали поне одаи, ако не цял комплекс от ханове, кервансараи, обществени кухни. Там отсядали дервиши, всякакви духовници или просто номадстващи отсам Проливите тюрки-мюсюлмани. Част от тях пребивавали кратко или трайно под крилото на вакъфа, друга част намирали прехраната си като служители на култа или като помощен персонал към вакъфа, трета част се заселвали върху вакъфската земя в качеството на нейно население с различна степен на зависимост. Каза се, че вакъфът имал правото да настанява ничии люде, а доказването на това, че те по-преди са били нечии, представлявало работа заплетена и несигурна.

---

[121] Тодоров, Н. Балканският град. С., 1972.

Така около всеки вакъф на Балканите през XIV — XVI в. възниквало ядро от мюсюлмани всред християнското мнозинство. (Типичен в този смисъл е например големият вакъф на Евренос бей с център Ениджекарасу, родено от този вакъф селище, което след XIV в. се превърнало в „столица" на Евреносовци — значително стопанско и културно средище.)[122] Част от мюсюлманските духовници при вакъфа били бойки мисионери на исляма. В своята студия за „дервишите-колонизатори" О. Баркан твърде обективно разкрива същинската дейност на низшето, но масово мюсюлманско духовенство през ранния период на завладяването на Балканите — то способствувало за привличането и заселването на малоазийски тюрки тук[123]. Въпросът обаче е в това, че разместеното из хилядите балкански вакъфи мюсюлманско духовенство се състояло не само от „колонизатори", но и от „ислямизатори" (ако възприемем по аналогия такъв термин). Още преди да сме в състояние да предложим пълния списък на вакъфските селища на балканска земя, бие на очи един неоспорим факт — областите, където компактно били разместени вакъфи, били и области, където имала успехи и *ислямизацията,* и *асимилацията.* Към тях следва да отнесем Източна Тракия, Беломорието, Североизточна България с Добруджа, Северните и Източните Родопи, Скопие, Северна Гърция и Босна.

Вакъфът със своите обществени институции и монументални строежи из всеки град и касаба на Балканите трябвало да покаже и докаже на поробения християнин какви икономически и културни блага би ползувал и той, ако би приел исляма. Това била голяма съблазън за местното население, осъдено от поробителите на нищета и безпросветност. Така вакъфите пропагандирали най-нагледно исляма и предимствата, които давала принадлежността към мюсюлманската общност.

Но ислямската пропаганда, вършена от вакъфите, била не само нагледна — била всестранна: съсредоточаването на мюсюлманско духовество около религиозните институции на Балканите, шумната благотворителност, упражнявана от имаретите, икономическото могъщество на вакъф-сахибите, което поставяло в зависимост от тях хиляди селски и градски производители, кредитът, който те раздавали също на хиляди имущественослаби — всичко това придавало на едрите вакъфи из даден балкански район първостепенно значение в османската политика на ислямизация и колонизация на Балканите. Не случайно, а съвсем закономерно е обстоятелството, че от 2515-те учредители на вакъфи в Цариград за първото столетие след завладяването му 820 души били първо помохамеданчено поколение[124], т. е. 30% от столичните вакъф-сахиби били неофити. Този голям процент ни кара да предположим, че самото право на вакъфиране — правото да поставиш имота си под закрилата на вакъфската форма — недостъпно за заможния гражданин-християнин, чието имущество било винаги застрашено, подтиквало именно заможните християни от балканските градове да приемат исляма, като веднага след това вакъфирали

---

[122] Dimitriades, V. The tomb of Ghazi Evrenos beg at Yenitsa and it inscription. — School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. XXXIX, Part 2, 328—340.

[123] Barcan, Ö. Цит. съч.; срв. Gökbilgin, M. Les institution sociales et culturelles de la colonisation et leur action spirituelle dans la Péninsule Balkanique: les zaviyes et les mu'allimhanes. — In: XV Congrés de sociologie. Istanbul, 1952.

[124] Barkan, Ö. et H. Avverdi. Цит. съч., с. 1 и сл.

имотите си и своите парични капитали. Впрочем, като оставим настрана изброените горе пропагандно-идеологически функции на вакъфите, самата *форма* на вакъфа като единствено гарантирано частно имущество в Империята станала причина за доброволна ислямизация на средните градски слоеве от християнското население.

Ето защо балканските османисти имат за дълг да изследват усилено, конкретно и многостранно мястото и ролята на вакъфа на Балканите — този проблем е от значение не само за социално-икономическата история на Полуострова през османския период; той има пряко отношение и към политическата му история, към демографските и етническите изменения, плод от настъпателната политика на една чужда власт спрямо балканските народи и тяхната култура.

ПО НЯКОИ СПОРНИ ВЪПРОСИ ИЗ ОСМАНСКАТА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ИСТОРИЯ

Безусловен е приоритетът на българската историческа наука в изследване на социалноикономически институции, на тяхната поява, развитие и упадък. Тези изследвания постепенно навлязоха в международно обръщение — понякога ги взима предвид дори съвременната турска историография, които често игнорираше постиженията на загадъчната (за нея) османистика[1].

Впрочем бялото поле, което представляваше за нас социалноикономическата история на Османската история, след средата на нашия век не е вече бяло. Многобройни студии, дисертации и монографии хвърлиха светлина върху неизучените доскоро проблеми на османския аграрен режим и на градското стопанство[2]. В настоящия обзор обаче ще бъде дума не за постигнатото от българската османистика, а за онова, което ѝ предстои да извърши, за да бъде окръглена картината на османската феодална действителност. Такъв обзор се налага поради туй, че разбирането за балканската история е немислимо, ако не бъдем наясно по всички компоненти на османската система.

* * *

При цялото си засилено внимание към проблемите на въпросната епоха, османистите до днес не са предложили нова, основана върху собствените им конкретни изследвания периодизация на османската история. Останала е в ход периодизацията, въведена от европейските османисти от миналия век, която се базирала обикновено върху постановки на старите османски историографи и автори на политически трактати. Именно понеже в съвременната историография липсва една нова, убедително аргументирана периодизация на османския феодализъм, това пречи да бъде формулиран и критерият ѝ, и характерните черти на всеки неин подпериод. С една дума периодизацията на казаната епоха е засега аморфна, че и противоречива.

Това странно положение бие на очи и ако вземем кой да е общ курс по история на Турция[3], или пък на някой от поробените през османско време балкански народи[4].

---

[1] Inalcik, H. The Otoman Empire. The Classical Age 1300—1600. London, 1973.

[2] Вж. библиографията към: История на България. Т. 4. С., 1983; Т. 5. С., 1985.

[3] Uzunçarsili, I. H., E. Karal. Osmanli tarihi. C. 1—7. Ankara, 1947—1956; Iorga, N. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd 1—5. Gotha, 1908—1913.

[4] История на България. Т. 2. С., 1954; Т. 4, 5; (Iorga, N. Histoire des Roumains et de la romanitè orientale. Vol. 1—7. Bucarest, 1937—1940; Иречек, К. Историја срба. Т. 1—4. Београд, 1922—1923 и др.

На практика като първи етап на османския феодализъм бива указан отрязъкът XV — XVI в. Неясно защо (като изключим приносите на забележителния познавач на османската история П. Витек[5]), световната османистика нерядко е пренебрегвала и пренебрегва особено интересния XIV в. Тъкмо през него е била изградена основата на османските институции, кодифицирана през следващите две столетия. Сериозна причина щото XIV в. да бъде изключван и от изследванията, и от периодизацията на османската империя се корени в изворовата база: за споменатия отрязък от време съществуват несравнимо по-малобройни данни, отколкото за следващия. Това обаче не ни позволява да приемем за „ранен", че и за „класически" период на османския феодализъм вековете XV и XVI, като неизречено подразбиране, дето през предходното столетие османската феодална система си е пробивала път, изработвайки формите си. Прочие, ако резултатите от предстоящи изследвания биха установили, че през XIV в. са били изградени османските аграрни институции, ще се наложи въпросният период да бъде дефиниран като „възникване на феодални отношения в османското общество". И така, нека преминем към следващия.

По негласна уговорка той бива приет за „класически" феодализъм, понеже през XV и XVI в. била кодифицирана, получила разпространение и процъфтяла османската военно-ленна система. (Известно е, че цялата литература сочи края на XVI в. като начало на резкия упадък на спахилъка). Неубедително е обаче да бъде взет *един* от компонентите на дадена система за решаващ критерий, според който ще съдим за етапа на развитие на интегралното цяло. Дори да се съгласим, че имало реално покритие постановлението на кануна, според което 1/3 от завладените земи трябвало да бъдат отредени за издръжка на спахийската конница[6], то все пак относителното тегло на тимара в цялостната аграрна картина ще си остане 1 срещу 2 (срещу другите категории земевладения). С какво ще аргументираме тогава, че упадъкът на спахилъка е бил и си остава общоприет вододел между „класическия" феодализъм у османците и етапа на разложението му?

Критериите, които би трябвало да обосноват упадъка на въпросната институция в края на XVI в., не издържат критика. Те почиват върху твърденията на някои османски политически писатели от XVII в., които — идеализирайки близкото ѝ минало, — съобщават, че през предходното столетие спахилъкът процъфтявал, на което се дължели и османските бойни успехи, и „редът" в Империята изобщо, докато през XVII в. същата институция тъжно западнала под натиска на „чужденците". (Разбирай чужди на спахилъка елементи.) След интерпретацията на тия източници, извършена от В. Д. Смирнов през миналия век[7], османистиката твърде доверчиво е възприела края на XVI в. като межда от „класическия" османски феодализъм към разложението му.

Нека споменем, че нашата историография сякаш забеляза, че в това отношение съществува неразбория, и взе да говори за посочената межда

---

[5] Wittek, P. De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople. Un démi siècle d'histoire ottomane. — Révue des études islamiques, 1938, N 1; Напоследък Х. Иналджък (вж. заб. 1) включи в „класическия период" на османската държава и XIV в., при което го изравни по характеристика с XV—XVI в.

[6] Heffening, A. Wakf. Enzyklopädie des Islam. Bd. 4. Leiden — Leipzig, 1934.

[7] Смирнов, В. Д. Кочи бей Гюмюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. СПб., 1873.

като за *начало* на упадъка на тимарската система. В подобен случай обаче възниква въпросът: защо краят на XVI в. изобщо трябва да представлява някаква граница? Едни феодални институции се упадат, други се развиват като по-адекватни на конкретната действителност, но за понятието феодализъм са от значение иманентните характеристики на етапа като цяло. Прочее, днес периодът XV — XVI в. вече полугласно е поставен под съмнение като особен етап на османския феодализъм, защото: Кое го отличава от предходния и следващия? — Разцветът на тимарската система.— Е ли тя идентична на феодалната система? — Не е.

Тук е мястото да изтъкнем, че и през XV — XVI в. спахилъкът недотам процъфтявал, въпреки натрапливите твърдения на османските политически писатели, а и на османистиката. (Според изобилни сведения и през тия две столетия ленната организация страдала от същите язви и търпяла същите удари от страна на „чужденците“, каквито беди посочените автори отдават изключително на XVII в.[8] Нека само напомним, че Мохамед II, който кодифицирал статута на спахилъка, предприел и първите драстични мерки за „съживяването“ му: секуларизацията на всички поземлени вакъфи в Империята[9]. За да пристъпи той към така опасна за властта му мярка, причините ще да са били актуални и могъщи, т. е. състоянието на спахилъка ще да е било нестабилно, застрашено. Трябва ли да приемем, че още в средата на XV в. тимарската система вече се е намирала в упадък? Може би.

Преминаваме към следващия етап в еволюцията на османския феодализъм, който бива ситуиран от края на XVI в. до. . . Именно въпросът за горната граница на този етап е открит или дълбоко объркан, та поставя в неизгодна светлина цялата налична периодизация. Другояче казано, след като в края на на XVI в. започнал да се разлага (ако не феодализмът изцяло, то смятаната за определяща характеристиката му тимарска система), къде всъщност свършва разложението му или ѝ?

Ако продължим да смятаме спахилъка за основна феодална форма, би се наложило да посочим годината 1834 за краен момент в упадъка на феодализма при османците. Колкото и неправдоподобно (затуй — плахо формулирано, по-скоро подразбиращо се) в историографията то си остава факт: два века и половина османска социалноикономическа история биват третирани като упадък на феодализма, а век и половина до два преди туй — за негов „класически“ период, при което не е ясно дали класически означава ранен, неразвит или друго.

Следователно все още не е създадена периодизация, адекватна на задълбочаващите ни се представи за османската структура, чийто критерий да произтича от същността на тази структура. Затуй бива затруднено изследването и на още един проблем, който тангира спрямо горепосочения: за наченките на капитализма в османското стопанство. Как така в империята упадъкът на феодализма, започнал уж през XVII в., не бил съпроводен от възникване на капиталистически форми в икономиката? Нашата историография твърди, че елементи на капитализма може да бъдат наблюдавани след средата на XVIII в., та чак тогава (това историографията не твърди) би следвало да настъпи разложението на феодализма. Как да

[8] Пак там.

[9] Mutafčieva, V. P. De la politique intérieure de Mahomet II le Conquérant. — Studia et acta orientalia. 5—6. Bucarest, 1967.

назовем в такъв случай периода от 150 — 200 години от края на XVI до средата на XVIII в.?

Ето до каква степен е неуточнена периодизацията на османската история — обстоятелство, от което произтичат редица трудности при конкретните социалноикономически разработки в османистиката. Ще се задоволим да посочим една от тия несъобразности:

В нашата историография често се натъкваме на определението „промени в османската феодална система“[10]; то залегна и като раздел в том IV на новата „История на България“. В него по традиция се пояснява, че след като спахилъкът загубил своето законно място в аграрната система, корумпираните големци незаконно създали голям брой фактически неслужбени владения върху тимарския поземлен фонд[11]. През 50-те години у нас като такива владения бяха подчертано изтъквани чифлиците[12]; османистиката ни от 60-те години освен чифлици (чието широко разпространение така и не смогна да докаже), посочи мукатаите и маликянетата като нови форми на аграрната структура[13]. Но открит си остана централният въпрос: „промените“ в тази структура означават ли проникване от послужбено феодално земевладение към неслужбено, а по-нататък и в безусловно? И, ако е тъй, защо XVII — XVIII в. не биват обособени като нов етап в еволюцията на османския феодализъм — етап на разширени правомощия на феодала, които е логично да означим като феодална собственост?

Горната и редица още неясноти произтичат не само от липсата на обоснована периодизация на османския феодализъм, но имат и субективна причина: преобладаващото място, което спахилъкът заема в трудовете на съвременните османисти.

* * *

Спахилъкът е първата османска аграрна институция, привлякла вниманието на учените от миналия век. Тогава Белен и Тишендорф пишат детайлните си трудове върху ленната система, които и до днес не са загубили значението си[14]. Но особен интерес към нея бе отбелязан от 50-те години на нашия век нататък, като ѝ бяха посветени множество компетентни студии и монографии.

Османската военно ленна система има всички предимства при изследване. Бидейки концентрирана, регламентирана и контролирана от централната власт, за нея разполагаме с извънредно голям брой източници (изключваме трактатите), като започнем от десетки кануннамета и

---

[10] Cvetkova, B. L'evolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe s. — Etudes historiques, 1960, No 1; Гандев, Хр. К истории чифликчийского землевладения в Болгарии в период до Освобождения. — Краткие сообщения Института славяноведения, 29, 1960; Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в. С., 1962.

[11] Пак там.

[12] Димитров, Стр. Към историята на чифликчийството в Русенско — ИПр, 1958, No 4.

[13] Димитров, Стр. За аграрните отношения в България през XVIII в. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962; Цветкова, Б. Промени в положението на населението на Балканските земи (края на XVI — средата на XVIII в.) — ИПр,1972, № 4.

[14] Tischendorf, P. A. v. Das Lehnswesen in den Moslemischen Staaten, insbesondere im Osmanischen Reiche. Leipzig, 1872; Bélin, M. Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et spécialement en Turquie. — Journal asiatique, Série VI, Vol. 5, 1870, No 56.

завършим с редовните тимарски регистрации, спахийските грамоти или проверочните списъци на походното спахийство. Тази особеност е станала решаваща причина тимарът да се окаже в центъра на изследователските интереси. Затуй проучванията по османска социалноикономическа история у нас за дълго се идентифицираха със споменатия кръг изследвания. Безусловните ни сполуки в това направление обаче на свой ред се превърнаха в минуси: от погледа на специалистите изпадна низ проблеми, чието — ако не разрешаване, то поне поставяне — би донесло за адекватната ни представа за османската реалност. Ето в какъв смисъл:

Вече се каза, че османската военноленна система е рожба на централизма, на нея били възлагани надеждите да отстои господството на Османовци срещу евентуални или реални центробежни сили. (Нека не забравяме, че тъкмо при феодализма такива сили по правило взимат връх над централната власт.) Грижите ѝ за изграждане, за поддържане и отстояване на спахилъка са отразени в безчет писмени свидетелства, които най-подробно уточняват правата и задълженията на тимариота, задълженията на раята към него и към фиска, нормират взаимоотношенията в тимарската иерархия, регистрират всяко селско домакинство с годишната му феодална рента и пр., и пр. В процеса на вникване в този огромен материал, изхождащ изключително от централните ведомства на Империята, османистът остава убеден в мощта на османския централизъм. Нямайки възможност да съпостави въпросният материал с аналогични свидетелства за другите османски аграрни институции, специалистът неволно се влияе от него.

Къде е обаче критерият, който ни позволява да отсъдим дали документацията отразява реалното, а не желаното състояние на нещата? Стъписани от всеприсъствието на османския централизъм, не съобразяване, че той изработвал норми на законодателството, разпореждания и кадастър, т. е. сам свидетелствувал за своята ефективност. Без засичане на противна страна. Все пак можем да засечем логически неговите свидетелства.

Какво означават хроничните дефицитни баланси на Империята и драстично растящият ѝ външен дълг, ако не еднозначна истина: колосални, системни недобори, чието начало съвпада поне с края на Сюлеймановото управление? За какъв строг и последователен централизъм ще говорим там, щом фискът не смогнал векове наред да реализира законните си събирания? Нека подчертаем: вслучая е дума не за вековете на анархия и упадък, а за времето на разцвета. По същото време според някои изследвания *вече* съществувал хаос в тимарския кадастър[15].

При непредубедено, но критично отношение към османските източници за спахилъка ще забележим в тях ред очебийни несъответствия. Тъй при тимарските регистри от средата на XV и средата на XVI в. съвпадат броени селищни имена; как да повярваме, че в разстояние на едно столетие селищната структура на Видинско например претърпяла коренна промяна? И мислимо ли е върху територията на същия санджак, където днес съществуват под 400 населени места, през посочения хронологичен отрязък те да били над 2000[16]. Реалност ли били тия села, а оттам — и поземлената рента, от която били образувани тимари? И как — след доказаната рязка

---

[15] Мутафчиева, В. За състоянието на спахилъка през XV—XVI в. — ИПр, 1959, № 3.

[16] Мутафчиева,В. Видин и Видинско през XV — XVI в. — В: Д. Лукач. Видин и Видинският санджак през 15 — 16 в. С., 1975.

девалвация на османската система след XVI в. — фиксираните размери на паричната рента и паричната равностойност на натуралната не претърпели промени в номинала си през следващия период? (Дали трябва да смятаме, че рентата фактически неколкократно намаляла, което е невероятно?) И накрая: дали — ако не изцяло, то поне в голямата си част — османската документация по тимарската система не е плод на разнообразни счетоводни спекулации? А върху нея почива не само представата ни за спахилъка през „класическия“ му период, но и тази на прословутия османски централизъм.

Нека поставените тук въпроси не звучат риторично. Самият факт, че въз основа на османските хронисти и централните разпореждания османистиката приемаше за брой на спахийството 200 000[17], а при изследване на проверочните списъци още отпреди края на XVI в. реалният му брой възлезе на 7 — 8000[18] (стига и той да не се окаже желателен, вместо реален), е показателен факт: спрямо османските източници следва да бъдем повече от внимателни, особено, когато съдържат цифри[19]. Те са резултат не от нашите днешни изисквания към отчетността, а от друга, ислямска средновековна концепция за държавен ред.

За съжаление не винаги съвременните османисти следват принципите на историзма, разглеждайки институциите на Империята. Ако се доверим на изводите от редица изследвания, ще се окаже, че османците били изградили феодална система, каквато историята не познава: строен централизъм, не само безупречно концептиран, но и безупречно реализиран. Това ще си проличи от долуизложеното.

Така например по липса на друг тип източници специалистите изучават положението на непосредствения производител пак въз основа на тимарските регистри, законниците, а по-рядко и на отделни кадийски протоколи или решения. От тях в никой случай не може да се заключи какъв бил *реалният* обем на експлоатация, *реалните* форми на лична зависимост на селянина. Защото, ако съдим за състоянието на селячеството по официалните документи, налага се да признаем, че през XV—XVI, а толкоз повече през XVII—XVIIIв.(т.е. след революцията на цените) едва ли другаде в Европа съществувал така сносен режим на експлоатация на селския производител: три дни ангария годишно, десятък от земеделската продукция, малки по размер парични събирания — това е, което тимарските муфасал-дефтери фиксират като рента, присвоявана от спахиите[20].

Почти без изключение османистите приемат, че спахийската феодална рента и тимарският кадастър са представителни за османската аграрна система. В действителност обаче броят и размерът на събиранията и повинностите, реализирани от фиска в ролята му на върховен собственик на мирийските земи, далече надминавали ония, върху които получавал право „феодалът“. При една уговорка: ако този феодал бил спахия.

---

[17] Tischendorf, P. A. v. Цит. съч.

[18] Mutafčieva, V. Sur l'etat du systême des timars au cours de la première dècade du XVII s. d'après les yoklamas datant de 1605/6 et 1607—1608. — Sur l'ètat du systême des timars des XVII—XVIII ss. Sofia, 1968.

[19] Barkan, Ö. L. Essai sur les données statistiques des régistres de récensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe s. — Journal of Economic and Social History of the Orient. Vol. I, August, 1957.

[20] Мутафчиева, В. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя с оглед на нашите земи през XV—XVI в. — ИИИ, 7, 1957, 163—204.

Вече споменахме защо османистите са приели за типичен османски феодал спахията, като историографията понякога дори идентифицира двете понятия[21]. Второ: след като бе установен дялът на спахията в експлоатацията, османистиката пренебрегна собствените си резултати, доказващи този дял като твърде ограничен, и обяви спахията за основен експлоататор. Трето: изтъкна ролята на фиска като регулатор на взаимоотношенията в аграрната сфера и като монополен разпоредител със земята. Четвърто: историографията ни подмина отделни изследвания, които изместваха тежестта в трактовката на въпроса кого трябва да приемем за османски феодал[22]. Дали — сиромаха-тимариот, или пък едрия земевладелец с правомощия в експлоатацията, далече надхвърлящи онези на спахийството, с пряко участие във властта по места или в центъра, с потомствено предавани — без връзка със служебна обвързаност — несметни богатства в недвижимост и в капитал, а често и потомствени привилегии[23].

Неоправданото надценяване на тимарската система бе трайна насока в нашата историография. То датира от началото на 50-те години, намери отражение в многотомната „История на България" и попречи да бъде формирана картина на социалноикономическите явления и процеси на Балканите под османска власт. Възприета и третирана на разни равнища, въпросната теза изтъкна централизма като определяща черта на цялата османска система, която особено изпъква при сравнение с повечето европейски феодални общества от същото време.

* * *

Третият кръг проблеми от балканската история през османско време, които също формират представата за върховната, водеща роля на централизма, са тези на градския живот. При сходен модел, който елиминира откритите въпроси, за да придаде тежест на друга част, и в изследването на градските отношения последните всъщност бяха сведения от корелацията „държава — градски производител"[24]. Истина е, че у османците градът по статут се смятал за държавен, по аналогия с поземления мирийски фонд; вярно, че и тук — както в немалко източни държавни формации при феодализма — държавната власт нормирала и регламентирала търговията и занаятчийското производство[25] до укрепването на цеховите организации, върху които отчасти възложила тия функции; вярно, че и при османците вътрешните мита, характерни за феодалната икономика изобщо, били прибирани (с някои изключения) не от феодалите, а от фиска. Другояче изразено, държавата имала значително по-голяма роля в живота на османския град, отколкото при западния. Но още по-вярно е , че не бихме си създали реална картина за градските отношения на Балканите под османска власт, както и на всяка друга ислямска държава, ако пренебрегнем мястото и дейността на вакъфите в тези отношения[26].

---

[21] Натан, Ж. Стопанска история на България. С., 1957.

[22] История на България. Т. 4, гл. I.

[23] Мутафчиева, В. Мюлк-сахибите. (Към въпроса за състава и облика на османската феодална класа). — ИПр, г. XVII, № 6.

[24] Тодоров, Н. Балканският град. С., 1972.

[25] Barkan, Ö. L. XV Asrın sonunda bazı büyük şehirlerde eşya ve yi yecek fiyatlarının tesbit ve teftişi hisuslarının tanzim eden kanunlar. — Tarih vesikaları, C. I, N 5.

[26] Вж. бел. 24.

Известно е, че именно градските вакъфи владеели почти целия терен (произтекъл от „истинския“ мюлк), предназначен за градско строителство — от къщите и плевните до хамамите, безистените, чаршиите, дюкяните и пр. Огромна част от градската покрита недвижимост се намирала във „вечна“ собственост на вакъфите, които отдавали под наем не само постройките, но и терена за строителство, както и работилници, където се трудел градският народ, — той често наемал от вакъфа и работните си сечива[27]. Вакъфите изцяло поемали функциите по градските обществени строежи и благоустройството, по образованието и културата, по паричния кредит. Това била плътна реалност, която остава недостатъчно анализирана и изведена, но свидетелства в полза на тезата за изключителната роля на държавата в градските отношения на Балканите под османска власт. Теза, лесна за доказване: нормативни актове на Портата, кадийски протоколи, регистри за покритата собственост и облагането на гражданите.

При казаната постановка става ясно, че нашата османистика силно надцени ролята на централизма и в градския живот — това тя направи в ущърб на изследването на вакъфската институция като основен собственик върху недвижимостта в града, като крупен кредитор и с една дума като могъщ експлоататор на градското производително население.

Ако трябва да обобщим изложението за трактовката на социалноикономическа история в нашата (и не само в нашата) литература, ще забележим, че тя до голяма степен повтори постановките на част от турската историография, всред които ключовата е: в Османската империя съществувал строг, последователен, всепроникващ централизъм, и по-точно етатизъм, който я превръщал в социално най-уравновесената държавна формация, съществувала в Европа.

В интерес на истината сме длъжни да напомним, че не е единствено това влияние наведе османистиката към твърдения, някои от които бяха споменати — в тази насока я тласка до днес разполагаемият изворов материал. Знае се, че той (ако изключим хрониките) представлява изцяло *държавен архив*. Нито един от фондообразувателите, завещали ни свидетелства по социалноикономическото състояние на Империята от XV—XVIII в. и достъпни за нас, не е *частно* лице. При това положение няма как да си съставим представа за явления, процеси и институции у османците от гледна точка, извън концепцията на централизма. За неговата записана практика не съществували многобройните, трайни, едномащабни явления и процеси, наложили се спонтанно в социалноикономическата сфера, но не вместващи се в прерогативите на държавата. А именно — изразено чрез днешно понятие — „частният сектор“ в османската икономика. Ако вярваме на нашата наука, такъв сектор изобщо не е имало.

Като се опитах да набележа основната слабост в изследванията ни по поставените въпроси, не се поставям извън тази критика; в собствените ми работи до 60-те години тази слабост също присъствува. Оттам нататък се постарах да разкрия „втората линия“ в османската социалноикономическа история от XV—XVIII в.: мястото и ролята на частното земевладение, както и на частните фондации с многостранни функции в живота на

---

[27] Мутафчиева, В. За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под турска власт (XV—XVII в.). — ИИИ, 10, 1962, 121—145.

градовете под османска власт[28]. Едва след като балансираме изследователски въпросните две линии на развитие, реалната картина би била пълна и адекватна.

* * *

Друг важен, но неотчетливо изведен проблем на османистиката е този за „прехода“ — за иманентното съдържание на периода от края на XVI до последната трета или четвърт на XVIII в. (Засегнахме го при въпросите за периодизацията.) Формулировките за него са често противоречиви или преминават в илюстриране, защото времето от края на този период до или включително Танзимата (почти век) понякога също бива сочено като преход.

Строго погледнато, в социалноикономическата област бихме били в правото си да говорим за такъв само, ако става дума за възникване и развитие на нов тип производство. Вероятно затуй успоредно бе въведено и понятието „промени“ в османската система, сякаш и тя до края на XVI в. не се е променила. Случва се същото време да бъде означавано дори като „упадък“ на османския феодализъм[29]. Някои отделни студии доказаха, че през въпросния период получили разпространение нови форми на феодалното земевладение като мукатаи и маликянета, но все пак надделя мнението, че той останал характерен с упадъка на спахилъка, с корупцията на управниците, с изострената експлоатация на производителя[30]. Не случайно този период бе най-слабо застъпен изследователски — от нелеката му проблематика историографията се отърва като го изобличи и порица. Връх на този метод бе трактовката на „кърджалийско време“, заклеймено като най-лошото в цялото ни подробско минало[31].

Това порицание все пак не обяснява съдържанието на споменатите две столетия. Техният изход — феодалните размирици на Балканите — същинска вътрешна война, водена с жестока упоритост над 30 години, бездруго е имала социалноикономически мотиви, каквито съществуват например за поредицата спахийски въстания от края на XVI в. Тя била израз и резултат на цялостната военна, административна, но най-вече на аграрната структура, която се наложила в Империята около средата на XVIII в. и коренно се различавала от състоянието на институциите, характеризиращи XVI в. Тази структура представлявала *нов етап* на османския феодализъм[32]. Или (както спомена плуващият срещу течението на традиционната турска историография Я. Юджел), през XVII—XVIII в. османският феодализъм станал „по-феодален“[33].

Действително през тия векове централизмът, който дотогава бил се справял с растящата мощ на поземлената аристокрация, вече не смогвал да

---

[28] Moutaftchieva, V. Le vakif — un aspect de la structure socio-économique de l'Empire ottoman (XVe — XVIIIe s.). Sofia, 1981.

[29] Цветкова, Б. Поземлените отношения в българските земи под османско владичество до средата на XVII в. — ИПр, 1950, No 2; Характерни черти на османския феодализъм в българските земи. — ИПр, Г. VII, No 4—5.

[30] Виж забел. 22.

[31] Косев, Д. Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в. — ИПр, 1956, No 3.

[32] Мутафчиева, В. Кърджалийско време. С., 1977.

[33] Ucel, Y. Osmanli Imparatorlugunda Desentralizasiona. (Adem-i Merkeziyet) — Belleten, C. XXXVIII.

ѝ се противопостави достатъчно ефективно. Плод от нейната реална победа се оказало аянството и „местните войски“, които довели Империята до феодална анархия. Настъпило фактическо поделяне на *политическата* власт над провинциите с фатални последици за Портата. Всъщност аналогични състояния могат да бъдат наблюдавани и в ред други общества на етапа на *„високия феодализъм“* (la haute féodalité). Защо османистиката е пренебрегнала тази аналогия? Може би загдето в представите ни „класически“ се покриваше с „развит“, подир които логически следва „преход“ и „упадък“ на феодализма като система.

На османистите предстои да уточнят конкретните форми на земевладение, на организация на селското и градското производство, на участие във властта, които изработили и наложили със сила османските феодали, — тук нормативните актове не могат да бъдат меродавен източник, понеже практиката била в разрез с тях. Освен всичко, след XVI в. Империята не издавала вече закони, а била управлявана чрез постановления.

* * *

Не в хронологически, а в тематичен ред нека засегнем и проблема за земята в османската система. Възприета е постановката, че у османците земята не се намирала в свободно обръщение, тъй като била държавна собственост.

Специалистите по ислямско право, но и историците-османисти през 50-те и 60-те години използуваха нашироко материал при социалноикономическите си изследвания (Шериата, кануна, фетвите), според които върховен собственик над мирийските земи е фискът. Допустимо съществувалите покупко-продажби на земя, извънзаконни, те не били фиксирани в социалната документация. Изключение представлявало селското стопанство — селянинът имал право да продава ниви, лозя, ливади и пр. при изплащане на такса за прехвърляне на своето владение[34]. От тези законоположения следвало, че стоковите чифлици през XVIII—XIX в. са могли да възникнат само чрез изкупуване или заграбване на селски земевладения[35].

Колкото до мюлк- и вакъф-сахибите, за техните права не намираме постановления в законодателството от XV—XVI в.; отношения, характерни за по-късния, за феодалния период. Така то визирало корелациите, в които като страна се явявал фискът: „държава-селянин“ и „държава-спахия“. Взаимоотношенията между земевладелци не били обект на кануна. От това произтича, че османистиката почти не разполага със сведения за сделките с феодална *собственост*.

Преди години бе документиран фактът, че в Османската империя дори през „класическия“ период съществували немалобройни случаи на изкупуване на ратайска земя и на превръщането ѝ в частна собственост[36] —

---

[34] Гълъбов, Г. За основните начала на поземлената собственост в Османската империя и специално в България под турско владичество. — ГСУ ИФФ, 43, 1946—1947, 1—92; Цветкова, Б. Поземлените отношения. . ..

[35] Димитров, Стр. Чифлишкото стопанство през 50-те — 70-те години на XIX в. — ИПр, 1955, No 2; Христов, Хр. Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964.

[36] Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. С., 1962.

практика, която историографията отнасяше към края на XVIII и началото на XIX в. Освен това бе доказано, че още през XV—XVI в. османските феодали (не спахиите!) продавали и препродавали част от своите владения или ги разменяли[37]. За съжаление въпреки натрупващите се аргументи в полза на тезата, че — като изключим системата на спахилъка — земята и у османците, както в други европейски феодални формации се намирала в *свободно търговско обръщение,* тая теза не получи гражданственост. Вероятно затуй, че поставя под въпрос аксиомата за държавата като върховен феодал и разпоредител с поземления фонд.

Юридическият уклон в нашата османистика доведе до това да приемем (въз основа на шериатските форми) вакъфската поземлена или градска собственост за неизменна „до края на света"[38]. Оттам следваше ето какъв общ извод: ако 1/3 от поземления фонд бил тимарски, та спахията нямал право да го продава, залага и пр., ако друга 1/3 бил вакъфски, сиреч категорично имобилизиран, ако последната 1/3 бил неприкосновен султански хас, то явно е, че земята стояла извън свободно обръщение. Пълна статистика, дължима на всемогъщия етатизъм. Само че неясно как през XVIII и следващия век огромната част от аграрния фонд се оказала у частни лица.

Очевидно, в противоречие със законодателството, земята при османците се намирала в търговско обръщение, в резултат от което с течение на времето тя променила не само собствениците си, но и своя правен статут; превръщала се от тимарска, вакъфска или хасова в частно владение. Този процес, чиито ранни прояви откриваме още през XV—XVI в., довел през XVII, но най-вече през XVIII в., до прословутите „изменения в османския феодализъм", а всъщност до неговия краен етап. Именно крайното състояние в развитието на процеса можем да наблюдаваме из ония области на Балканите, които останали под османска власт до Балканската война: из Солунско и Ениджевардарско например през сетните години на XIX и първите на XX в. върху вакъфа на Евренос бег съществували стокови чифлици от по десетки хиляди дьонюми, които често били сменяли собствениците си — и дотогава вакъфската земя била в интензивно обръщение, попадайки нерядко у лихвари гърци и евреи, както и изкупувана от търговци на зърнени храни[39].

Значителни „изменения" — т. е., преминаване към частна собственост — настъпили и в градовете, където пак вакъфите се явявали поначало собственици на огромен процент от терена, от дребната и едра градска собственост. Въпреки запретите на шериата и на конкретните вакъфнамета, тази собственост също била пускана в свободно търговско обръщение от вакъф-сахиби и мютевелии. Обстоятелството, че към края на османското владичество преобладаващата част от градските вакъфи не била налице, доказва, че междувременно била протекла „голямата разпродажба" на вакъфска собственост, придобивана от активния елемент из градовете[40].

Прочее, проблемът за развитието на османския феодализъм върху балканска почва и характеристиката на неговите етапи не може да бъде

---

[37] Пак там.

[38] Вж. бел. 34.

[39] Мутафчиева, В. За чифлиците върху поземления вакъф на Гази Евренос бег в началото на нашия век. — ИГОА, 1992.

[40] Беговиħ, М. Вакуфи у Југославии. Београд, 1963.

придвижен по-нататък, ако не преразгледаме откъм реалността (а не — според законодателството или официалната записана практика) статута на земята, състоянието на града, но най-вече *динамиката* на процесите в обществено-икономическия живот на Балканите, протекли в течение на пет столетия.

* * *

Друг кръг от основни, но слабо разработени засега проблеми са тези за властта и управлението у османците. По традиция, завещана от европейските автори от XVI в. нататък, и съвременните османисти обикновено спират вниманието си върху Високата порта и отделните ресори на централната власт, върху границите на тяхната компетенция. По-слаб е интересът към местната власт и самоуправлението в провинциите. За историята на Балканите е от значение да бъдат изяснени именно тия въпроси, а особено корелацията между османските органи по места, институциите на османското самоуправление и традиционните форми на самоуправление у поробените народи. В това отношение бе извършено немалко през последно време[41], но тъкмо то дойде да покаже колко слаба е била представата ни за реалния живот на балканските провинции под османска власт.

Ние не сме наясно по проблема за взаимодействието между властта по места и едрите феодали — явление, безусловно заредено с конфликт при всяка феодална действителност. Ситуацията, която се разкрива из имперските провинции към средата на XVIII в., — срастването на крупното земевладение с фактическата местна власт в лицето на аянлъка[42] — непременно е имала корените си преди тази граница. В противен случай би трябвало да приемем, че Османската империя била единственото феодално общество, където притежателите на поземлени богатства нямали думата, представлявайки просто „роби" на султана[43].

Свързан с горепосочения проблем е и този за „спецификите", съществително, употребявано твърде често при изследване на османския феодализъм. Такъв подход може да се обясни със следното:

Твърде дълго научният интерес към миналото на източните общества е бил свързан с интересите на колониализма. А ония познавачи на Изтока, чиято дейност не е обслужвала такава политика, все пак са се отнасяли към изследвания предмет от позициите на европоцентризма — от идеята за приоритета на европейското развитие над това на източните народи, и в крайна сметка от аксиомата за предимствата на европейската над останалите цивилизации. Този начин на научно мислене е дотолкова улегнал, че бива преодолян едва в наши дни след като Третият свят наложи присъствието си в международните отношения. Дотогава европейската историография при изработване на модели за историческото развитие на

---

[41] Христов, Хр. За самоуправлението на българите в османската държава през XV—XVIII в. — ИПр, 1973, No 1; Гроздaнова, Ел. Българската селска община през XV—XVIII в. С., 1979.

[42] Sućeska, A. Ayani. Sarajevo, 1965; Mutafčieva, V. L'institution de l'ayanlik pendant les dernières décennies du XVIII s. — Etudes balkaniques, Vol. II—III.

[43] Koprülü, M. Ortazaman Türk-Islam feodalizmi. — Belleten, C. X, S. 19; Uzunçarsili, I. H. Osmanli Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâti. Ankara, 1948.

отделни народи е черпила материал от арсенала на Европа. Така *един* вид феодализъм, зародил се в държавата на франките и постепенно обхванал част от континента, се налага в литературата като модел на феодализма изобщо. Останалите многобройни видове феодализъм, изследвани по-късно, биват приравнявани или отграничавани спрямо него, като тяхната *иманентна типология* е третирана като *специфика*. Тази методологическа несъобразителност се наложи и в нашата османистика през 40-те — 60-те години. Днес вече все по-рядко говорим за „специфики" и все по-често — за характеристики на османския феодализъм.

Прочее не дискутираме един тихомълком разрешен проблем, а поставяме въпроса: на какво се дължал фактът, че отделните провинции на Империята не били унифицирани по форма на управление, статут на земевладението (феодално и селско), по облагане, дори по мерна система? Изчерпателен отговор няма, защото би бил твърде комплексен.

Някои от различията в управление, земевладение и облагане били дължими на шериатската традиция, според която земите под мюсюлманска власт бивали делени на „юшрие" и „хараджие", а канунът внесъл и трета категория — „мирийски". Към последните спадали Анадола и Румелия. На практика обаче отделните им санджаци не били уравнени чрез единни норми на законодателството: всеки санджак имал свой законник.

Причините за такова различие не са докрай разкрити. Една от тях е бездруго местното население, но не знаем *какво* принудило завоевателя да се съобрази с него. Второ: етапите на османската експанзия протичали във времето, а то довеждало до различни етапи в развитието и на самата система. Сиреч докато някои какуннамета отразяват ранни феодални отношения, по-късните са израз на по-зрели. Трето: в цялостния социално-икономически контекст на Империята отделните ѝ области имали свои, възложени свише функции. Например дадени райони трябвало да разработят производство, предназначено за нуждите на армията и на столицата; други — да ѝ доставят „валута", в каквато изплащали поголовния си данък; от трети тя набирала помощна войска и пр. С една дума не само местното население или традиции обуславяли различията между санджаците, налагали ги и нееднаквите им задачи в османската общодържавна система.

Не би било уместно обаче да съдим за реалността в Империята единствено по законодателство или централни постановления, които свидетелствуват по-скоро за желаното състояние на нещата; безусловно и функциите, които били възлагани на населението чрез местните ѝ органи, не ще да са се осъществявали според върховната концепция. Прочее османистиката в балканските страни има да разреши и споменатите проблеми — за регионалните различия и причините им, — за които съществува богата документация извън нормативните актове.

* * *

Както бе указано в началото на изложението, то си постави за цел да посочи някои от важните, а още не задоволително изяснени от османистиката въпроси. Навремето, когато се заеха да изградят единно схващане за османския феодализъм, нашите историци имаха за изходна основа традиционните, донякъде остарели схващания, които те обогатиха с обилен материал. Те извършиха много, за да бъде постигната цялостната схема за

структурата и корелациите в сферата на спахилъка. Втората линия от обществено-икономическата действителност на Османската империя — „частната“ — остана извън обсега на изследванията им с малки изключения, а произтичащите от това несъответствия са значителни.

Днес постановките за последователния централизъм, за определящата роля на спахилъка, за етатизма и „дирижираната“ икономика у османците вече едва ли задоволяват авторите, които преди време убедено ги формулираха. Тези постановки и изводи имаха място при изучаване на една формация, твърде непозната за световната историография; голяма част от тях последната възприе и напоследък оперира с тях. Но постигнатото от българските османисти засега представлява праг, който следва да бъде преодолян, за да изведем изследванията си на по-висок етап, до по-адекватно опознаване на османската действителност и вътрешната ѝ динамика за срок от половин хилядолетие. Очевидно нещо трябва да бъде въведено, допълнено, задълбочено, детайлирано, за да добием точна представа за социално-икономическата история на Османската империя.

СЪКРАЩЕНИЯ

БИБ	—	Българска историческа библиотека
ВВр	—	Византийский временник
ГСУ ИФФ	—	Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет
ГСУ ФИФ	—	Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ИБИД	—	Известия на Българското историческо дружество
ИДБВК	—	Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“
ИИБИ	—	Известия на Института за българска история
ИИД	—	Известия на Историческото дружество
ИПр	—	Исторически преглед
Ор. (Ориент.) отд. НБВК	—	Ориенталски отдел на Народната библиотека „Васил Коларов“
ПСп БКД	—	Периодическо списание на Българското книжовно дружество
СбНУ	—	Сборник за народни умотворения
MOG	—	Mitteilungen zur Osmanischen geschichte
JÜIFM	—	Istanbul üniversitesi Iktisat fakültesi mecmu'asi

СЪДЪРЖАНИЕ

Вера Мутафчиева

ОСМАНСКА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ИСТОРИЯ

(изследвания)

Редактори *Л. Йонева, Л. Лучева*
Художник *Е. Станкулов*
Технически редактор *Н. Николова*
Коректор *Елизавета Тошева*

Издателски индекс 13433
Формат 70 × 100/16
Печатни коли 28,25 Издателски коли 36,61

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5
Поръчка № 127

ISBN 954-430-188-7